

HUN

NYELV,
NEMZET,
IDENTITÁS
II.

Debrecen-Budapest
2007

Nyelv, nemzet, identitás

Az VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus

(Debrecen, 2006. augusztus 22–26.)

nyelvészeti előadásai

II. kötet

Szerkesztette

Maticsák Sándor

Társszerkesztők

Jankovics József

Nyerges Judit

Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság

Budapest–Debrecen, 2007

Megjelent a

és az

támogatásával.

ISBN 978-963-87595-0-4 ö
ISBN 978-963-87595-2-8

Technikai szerkesztő: Maticsák Sándor
Címlapfotó: Bartha Gergely
Borítóterv: Varga József
Készült az Alföldi Nyomdában.

Tartalomjegyzék

A magyar mint idegen nyelv (szimpóziumvezető: Szűcs Tibor)

ARADI ANDRÁS: A magyar mint „szakmai anyanyelv”. Nyelvi kötődések és identitásváltozatok a felsőfokú tanulmányaikat magyarul végző külföldiek körében	9
DUGÁNTSY MÁRIA: Két kérdés a svéd és a magyar nyelv határán.....	21
HAJNAL WARD JUDIT: Magyar nyelvtanulók az Interneten: elektronikus források értékelése a magyar mint idegen nyelv oktatásában.....	25
HORVÁTH JUDIT: A magyar nyelv kutatásának és tanításának története Dániában	35
ILSE VIKTORIA: A magyar mint idegen nyelv tanítása a német fővárosban	41
KIRÁLY ANDREA: Az ige alanyi és tárgyas ragozásának tanítása német anyanyelvűek számára	45
LESZNICKSKOVA, LILJANA: <i>A saját – idegen</i> oppozíció a magyar és a bolgár nyelvben.....	53
NOVOTNY JÚLIA: Kovácsi Mária, Kozma Endre és Prileszky Csilla hozzájárulása a magyar mint idegen nyelv oktatásához	63
OKAMOTO MARI: Egy távoli ország magyartanítása – korlátok és lehetőségek	69
SCHREIER ANGÉLA: A magyar nyelv oktatása Csehországban	75
SZÜCS TIBOR: A magyar mint idegen nyelv és a magyar művészet közvetítése.....	79

A magyar nyelv a világban

DE BIE-KERÉKJÁRTÓ ÁGNES: Interkulturális kommunikáció magyar–holland viszonylatban	93
DOBI EDIT–PÓCZOS RITA: A <i>Lingua Hungarica</i> sorozat új tankönyvei.....	105
MARCELL PÉTER: Érdeemes-e Nyugatra települt magyaroknak az anyanyelvükön közönség számára írni?	111
NORVIK, PIRET: Az Észtországban élő magyarok identitásáról és nyelvéről ..	119
POGÁNY EMESE: A magyar nyelv tanítása az Európai Unió intézményeiben – a csatlakozásunkkal járó feladatok Brüsszelben	125
SZILI KATALIN: Adalékok a nyelvhasználat és a kultúra viszonyának a vizsgálatához.....	131
THEESZ MARGIT: Anyanyelv és identitás az emigrációban. Argentínai magyarok esettanulmánya.....	141

A magyar nyelv eredete

(szimpóziumvezető: Keresztes László és Csúcs Sándor)

KERESZTES LÁSZLÓ–CSÚCS SÁNDOR: A magyar nyelv eredete	151
G. BOGÁR EDIT: Nyelvrokonság és kontrasztív nyelvészet.....	161
CSÚCS SÁNDOR: Viszonyunk az alternatív nyelvrokonításhoz.....	169
DOĞAN, İSMAIL: Nyelv- és néprokonsági dilettáns nézetek párhuzamai Törökországban és Magyarországon	177
HONTI LÁSZLÓ: Anyanyelvünk őstörténete – nemzeti tudatunk	185
TÓTH VIKTÓRIA: Az észtek viszonyulása a finnugor nyelvrokonsághoz	193
ZAICZ GÁBOR: Hozzászólás a japán–magyar rokonítási kísérletekhez	203

A szókincs mint a magyarságtörténet forrása

BÉRES ERZSÉBET: A magyar nyelv elvonással keletkezett szavai.....	209
KOROMPAY KLÁRA: Az idegen szó jelentéstörténete a magyarban	217
KOUTNY ILONA: Mennyiben magyar színek a piros-fehér-zöld? Kontrasztív frazeológiai vizsgálat	229
KOVÁCS MAGDOLNA: Egy készülőfélben levő új finn–magyar középszótár a korábbi szótárak tükrében	239
PACZOLAY GYULA: Baranyai Decsi János 1598-as Adagiáinak eredete, rokonsága és tanításai	249
RITTER, RALF-PETER: A magyar nyelv korai újfelnémet elemei – különös tekintettel a jövevényszó kutatás módszerére	269
TATÁR MÁRIA MAGDOLNA: A göcseji palóc, balázs-tót és magyarázatuk	277
VITÁNYI BORBÁLA: A tájszavak szótározásának lehetőségei.....	287
WASEDA MIKA: Mit lehet megvenni? A <i>meg</i> igekötő használatáról pragmatikai szempontból.....	295
WIDMER ANNA: Morfológia, szófajváltás és etimológia.....	301
ZAICZ GÁBOR: Adalékok nyelvünk olasz jövevényszavaihoz (Kőrösi Sándor és Karinthy Ferenc monográfiájától az EWUng.-ig)	313

**A magyar egyházi nyelvhasználat múltja és jelene
(szimpóziumvezető: A. Molnár Ferenc)**

BOROS KATALIN: A Horvát-kódex mondatnyi terjedelmű latin szövegdarabjai	323
GULYA JÁNOS: Egy európai magyar nyelvemlék: a Halotti Beszéd	331
A. MOLNÁR FERENC: Érted-e, amit énekelsz? (A magyar református énekeskönyv nyelvi problémáiról)	343
M. NAGY ILONA: Szövegformáló törekvések a Margit-legendában	351
RIHMER ZOLTÁN: A mai magyar egyházi szaknyelvek lexikájának összetétele és rétegződése	361

Rendszernyelvészeti problémák

ARTOWICZ, ELŻBIETA: Az akadémiai magyar nyelvtan leíró nyelvtani modellje alapján állíthatjuk-e, hogy a magyar mondattan magyar? (A kettős alany, kettős tárgy kérdése)	377
BENE ANNAMÁRIA: Hány -vA képzőt ismer a mai magyar nyelv? Régi nyelvtanaink hármas igeosztályozásának alkalmazhatósága a magyar strukturális nyelvészetben	383
SROKA, KAZIMIERZ A.: Verb form and covert direct object in Hungarian	395
H. VARGA MÁRTA: Szinonímia és / vagy funkciómegoszlás a -(V)s és az -(j)Ű képzős melléknévek között. A birtokos melléknévi összetételek szemantikai vizsgálata	407

A magyar mint idegen nyelv

Szimpóziumvezető:

Szűcs Tibor

ARADI ANDRÁS (BUDAPEST)

***A magyar mint „szakmai anyanyelv”
Nyelvi kötődések és identitásváltozatok a felsőfokú
tanulmányaikat magyarul végző külföldiek körében***

Hársné Kigyóssy Edit emlékének

Írásom három fő részből áll. Az 1. részben szeretném bemutatni gondolatmenetem fontosabb csomópontjait, hogy a terjedelmi korlátok miatt kimaradó részek ellenére is egységes kép alakulhasson ki mondanivalómról. A 2. részben felidézem a témánkkal kapcsolatos közelmúltbeli eszmecserék néhány tanulságát. A 3. rész a szakmai háttérű magyarnyelv-oktatás keretei között megvalósuló kultúraközvetítés kérdéseivel foglalkozik.

1. Az 1960-as évektől az 1990-es évek elejéig a magyar mint idegen nyelv hazai tanításában meghatározó szerepet játszott a különböző szakirányú felsőoktatási intézményekben tanuló külföldi hallgatók magyar nyelvi képzése, illetve előzetes felkészítésük magyar nyelven folytatandó tanulmányaikra. Ez a szakmai irányultságú nyelvoktatás számos tartalmi és módszerbeli újdonsággal gazdagította a nem magyar anyanyelvűek körében folytatott magyartanítás évszázados hagyományait, és sok tekintetben figyelemre méltó változásokat hozott a hungarológia művelésének ezen a területén.

A magyar mint idegen nyelv tanítása a megelőző hosszú időszakokban elválaszthatatlanul egybeszövődött a magyar nemzeti kultúra terjesztésével, külföldön mindenekelőtt a magyarságra vonatkozó ismeretek megszerzését segítette elő. A magyartanulás a kultúra megismeréséhez kapcsolódó formájában természetes módon járt együtt a nyelvet beszélő néphez, annak műveltségéhez, művészetéhez vagy hagyományaihoz való kötődéssel, és vezethetett el különböző fokú és típusú azonosuláshoz, identitásformák kialakulásához.

A hazai magyartanítás említett újabb időszakában a magyar nyelv elsajátítása a felsőoktatásban tanuló külföldi diákok számára az életpályájukat megalapozó elméleti és gyakorlati szakmai-tudományos műveltség birtokbavételét tette és teszi lehetővé, a szakismeretek megszerzésének eszköze – ha a bölcsészeti szakirányoktól eltekintünk, a kultúrára, történelmi hagyományokra vonatkozó ismeretek megszerzésétől alapvetően függetlenül.

A magyar mint idegen nyelv fogalmának napjainkban élő értelmezése, értelmezései szorosan kapcsolódnak a magyar nyelv szakmai célú tanulásának egész kérdésköréhez, a szakterületet jelölő kifejezés kialakulása és alkalmazása is elválaszthatatlan tőle.

Ugyanakkor joggal merül fel a kérdés: az a magyar nyelv-tudás, amely mindenekelőtt egy szakterülethez tartozó tudományos ismeretek akár magas szintű elsajátításának eszköze, elvezethet-e a kultúra megismerésébe ágyazott nyelvtanulást, a korábbi nyelvtanulókat jellemző azonosuláshoz, a magyar nyelvű kultúrához és közösségekhez való erőteljesebb kötődéshez. Írásomban erre a kérdésre próbálok választ adni a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Nyelvi Intézetének Magyar Nyelvi Csoportjában szerzett hosszabb tapasztalatokra és a témával kapcsolatos vizsgálódások eredményeire támaszkodva.

A személyes beszélgetések, kérdésekre adott válaszok alapján, valamint életsorsok nyomon követése révén változatos kép rajzolódik ki a külföldi diákoknak, az itt végzett szakembereknek a tág értelemben vett magyar kultúrához és a magyarul beszélő közösséghez való kötődését, ennek tartalmát és tartósságát illetően. A magatartásokat, a magyar nyelv-tudással is összefüggő identitásváltozatokat vizsgálva, példákat találunk többek között valamilyen azonosságtudat fokozatos kialakulására vagy felismerésszerű megjelenésére, az ismeretszerzés által ösztönzött, tudatosan alakított kötődésekre és a különböző motivációjú távolságtartásokra is.

A címben foglalt *magyar mint „szakmai anyanyelv”* kifejezés nem pusztán figyelemfelkeltő metafora: arra utal, hogy az idegen nyelvként tanult magyar nyelv a külföldi diákok számára a felsőfokú szakmai tudás megszerzésében használt első nyelv, melyet magasabb szinten a szakmai tevékenységgel párhuzamosan sajátítanak el; tehát számukra ebben a szerepben az anyanyelvüket helyettesítő, felváltó nyelv a magyar. A szakmai anyanyelv kérdését részletesen taglalja Szöllősy-Sebestyén András tanulmánya *A magyar mint idegen nyelv fogalma* című kötetben (Szöllősy-Sebestyén 1991).

2.1. Az egyetemeken, főiskolákon végzett, többnyire szakmai irányultságú – vagy legalábbis szakmai közegben és terepen folyó – magyar mint idegen nyelv tanítás a hungarológiával foglalkozók számára feltehetően ismerős műfaja magyar nyelv-oktató tevékenységünknek. Mégis mielőtt rátérnék a címben jelzett mondanivalómnak kifejtésére, szükségesnek látszik e nyelvoktatási forma tágabb kontextusba helyezése egyfelől, és egy-két sajátos vonásának élesebb megvilágítása másfelől. E két közelítésmód alkalmazásához megfelelő kiindulás lehet, ha megpróbáljuk a magyar mint szaknyelv (idegeneknek) tárgykörét két vita vonulatában, két eszmecsere folyamatában elhelyezni és vizsgálni. Az egyik, szélesebb sodrású disputa tárgya a hungarológia, magyarságtudomány értelmezése, fogalmának meghatározása és intézményrendszere, valamint feladatai; a másiké a magyar mint idegen nyelv fogalma, diszciplináris helye.

2.2. Ha azt vizsgáljuk, főként a 2000-ben folytatott tanácskozások anyagára támaszkodva, hogy maga a szakmai célú magyar nyelv-oktatás mennyire került be a magyarságtudományi gondolkör horizontjába, az intézményekről, felada-

tokról szóló elemzésekbe, akkor inkább a figyelem hiányáról beszélhetünk. Példaként hozom szóba, hogy az intézményi keretekkel és valamelyest a hungarológiai részterületek leírásával foglalkozó egyik vitaanyag alfejezete, amely *A magyar nyelv és kultúra oktatása külföldieknek Magyarországon* címet viseli (Janikovics–Monok 2000: 45), nem tesz említést a nagyszámú külföldi diák nyelvi képzését végző egyetemi–főiskolai oktatási formákról. Ezt pusztán tényként és nem panaszként említem, sőt önbírálatot is szeretnék kifejezni vele, hiszen mi magunk is tehetünk arról, hogy míg a rendszerváltozást többféle névváltozással megélt előkészítő intézet (jelenleg Balassi Bálint Magyar Kulturális Intézet) többnyire – és teljesen megérdemelten – megfelelő figyelmet kapott és kap a hungarológiai áttekintésekben, addig az onnan kikerülő, de még hosszú időn át nálunk (Magyarországon) tanuló diákok mintha eltűnnének a hungarológia hivatalos vagy intézményesített látóköréből.

2.3. Másrészt biztató jelként értelmezve és némileg magamat cáfolva szólnom kell azokról a megnyilatkozásokról is, amelyek éppen az általam említett hiányosságokat teszik szóvá, az egyoldalúságokra figyelmeztetnek. Bencze Ildikó egyik hozzászólásában külön résztéma „az a látszólagos (?) érdektelenség, amely a Magyarországon tanuló külföldiek oktatása iránt megnyilvánul.” (*A látszólagos* melléknév utáni kérdőjel az eredeti szöveg része; Bencze 2000: 133.) Témánk fő vonalát, a magyarságkép külföldi formálását, a kapcsolatépítés kérdéseit és a magyarságismeretnek a világban való jelenlétét érinti az a figyelmeztetés, amit ugyanő az említett oktatási forma lehetséges hozadékaról megfogalmaz: „A belföldi felsőoktatásban folyó magyartanításnak a gazdasági kapcsolatokban, kulturális együttműködésben, diplomáciában később megtérülő hasznát egy percig sem lehet vitatni” (Bencze 2000: 135). Hasonló figyelemfelhívó éllel fogalmaz Nádor Orsolya, noha nem részletezi, milyen hallgatói rétegekre gondol alábbi megállapításában: „... a több ezer külföldi hallgatónál jobb külföldi imázsalkotót nehezen találhatnánk, az pedig közismert, hogy az oktatás képviseli a legkiterjedtebb, s számszerűségét tekintve is a legnagyobb hungarológiai intézményrendszert” (Nádor 2000: 215).

2.4. A számos részterületet magába foglaló magyarságtudomány egészét szem előtt tartva természetesen nem akarjuk túlbecsülni a magyar mint idegen nyelv szerepét. Egyetértünk azzal a vélekedéssel és igénnyel, hogy a hungarológia fogalma és tevékenységi köre ne szűküljön le a magyar mint idegen nyelv tanítására és az ehhez kapcsolódó módszertani kérdések vizsgálatára. Bár mindehhez hozzátehetjük – a hungarológiával mint *tudománnyal* szemben támasztott szakmai elvárásokra gondolva –, hogy a magyar mint idegen nyelv leírásának, az egyes nyelvi jelenségek bemutatásának a magyar és az alkalmazott nyelvészeti kutatásokkal is van kapcsolata, együttműködése, ahogy erre Szűcs Tibor is felhívja a figyelmet a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia összefüggéseivel foglalkozva (Szűcs 2000: 276). Mindenesetre bármilyen értelmezést veszünk

is alapul, a magyar mint idegen nyelv tanítása/művelése a hungarológia egyik központi területének tekintendő. Ugyanakkor észre kell vennünk a nyelvoktatás e sajátos változatának fokozatos önállósulását vagy bizonyos integrálódását a hungarológián belül, esetleg azzal szemben, módszertanának átalakulását a számunkra idegen nyelvek metodikájának hatására (vö. Szöllősy-Sebestyén 2000: 263).

2.5.1. A jelzett folyamat megindulásában jelentős szerepet játszhatott a szakmai célú maganyelv-oktatás előtérbe kerülése, az a tény, hogy nagyszámú külföldit nem a magyar kulturális értékek megismerése vagy elsajátítása motivált a nyelv tanulásában, hanem valamelyik, alapvetően nemzetközi tudományterület alapos megismerése, majd művelése. Mindezt szem előtt tartva most mégis azokat a változatos színű szálakat keressük és próbáljuk sajátos összhatást keltő fonallá sodorni, amelyek a szakmai háttérű nyelvoktatást összekapcsolták, illetve összekötik ma is a külföldi diákoknak a kulturális és történelmi hagyományaink, művelődésünk iránti érdeklődésével.

2.5.2. Az elmondottakat azzal egészítem ki, hogy a BME-n folyó nyelvoktatásunk alapvető tartalmi és módszertani meghatározója a nyelv eszközzellege a szakmai ismeretek elsajátításában, fő célunk a diákok nyelvi felkészítése, illetve nyelvtudásuk továbbfejlesztése szakmai tanulmányaik eredményes végzése érdekében. Így – noha országismereti témák folyamatosan jelen vannak tananyagainkban – valamilyen tervezett országkép-alakítás, direkt kultúráközvetítés nem áll előtérben oktatásunk napi gyakorlatában. Erre inkább a tanórai nyelvtanulástól részben elkülönült, de oktatásunk egész folyamatához szorosan kapcsolódó formákban teremtettünk lehetőségeket. Tantárgyprogramunkat, oktatásunk alapelveit részletesebben bemutatja Hársné Kigyóssy Edit tanulmánya (Hársné 1985).

3.1. Áttérve írásom harmadik részére kiindulásképpen meg is nevezném azokat a területeket, tevékenységi formákat, amelyek valamilyen módon a kultúráközvetítés szinterei voltak számunkra, és a magyarságismeret átadása-befogadása szempontjából figyelmet érdemelnek. Négy ilyen lehetőséget tarthatunk számon szakmai háttérű nyelvoktatásunkat tágabban értelmezve.

1) Elsőként említem a hazai környezetbe való beilleszkedés részeként kialakuló spontán és természetes érdeklődést, amely az egyéni hajlamok, adottságok, motivációk révén – nagymértékben a nyelven keresztül – a diákokat kultúránk alaposabb megismeréséhez vezeti, és a kultúrához, művelődéshez, hagyományokhoz kapcsolódó tevékenységekben aktív részvételüket eredményezheti. Általunk nem, vagy csupán részben befolyásolt, befolyásolható kötődéseket sorolok ide, amelyek megnyilvánulásaikkal mégis ott vannak a szemünk előtt, és érzékeljük, hogy hosszabb távú és tartalmukban gazdagodó elkötelezettségekről van szó. (Megjegyzem, hogy az így kialakuló kötődések, identitásformák jelen szempontunkból ugyanúgy figyelmet érdemelnek, számon tartandó jelenségek, mint a tervezett kultúráközvetítés, célzott befolyásolás hatásai, eredményei.)

2) Már a tervezett formák körében: a tanórákon kívüli, bizonyos rendszerességgel szervezett tevékenységek: nyelvi szakkör, nyelvi versenyek, TDK-dolgozatok.

3) Tanórai keretben végzett speciális oktatás: magas szinten teljesítő differenciált csoportok programja az alapképzésben; a differenciálás alapelveiről részletesen szól Sturcz Zoltán tanulmánya (Sturcz 1986); speciális kollégium külföldi hallgatók kredites közismereti tárgyaként.

4) Egyéni konzultációk, tanácsadás, sajátos érdeklődések támogatása. Ezzel tulajdonképpen rövidebbre zártuk a kört: ide leginkább az 1) csoportból kikerülő, valamilyen területen egyénileg elmélyedő, támogatásunkat igénylő diákok irányítása tartozik.

Nézzük kissé részletesebben az előbbi négy területet.

3.1.1. Az elsőként említett – mondjuk röviden így – „spontán vagy környezeti magyarságismeret” kérdéseiről azért is kell hangsúlyozottan szólnunk, mert ezekről tudunk a legkevesebbet. Részben elmulasztott lehetőségekre, részben elvégzendő feladatokra is szeretnék figyelmeztetni, köztük olyanokra, amelyek megoldásához más szakterületek tudását és eszközeit is segítségül kell hívni. Mire is gondolok a bizonytalankodó megfogalmazással? A szervezett formák keretében dolgozva is tisztában vagyunk azzal és igyekszünk odafigyelni arra, hogy maga a környezet, az állandó tapasztalatszerzés, a sikeresen vagy kevésbé jól megoldott konfliktushelyzetek és a mindezekre adott reflexióik szüntelenül alakítják diákjaink tág értelemben vett magyarságismeretét, a mindennapok kultúrájához vagy kultúrátlanságához való adaptálódásukat. Ez a komplexebb megközelítés, úgy gondolom, az ismeretek átadásának és befogadásának vizsgálatán túl is tanulságokat és bizonyos kutatási feladatokat kínál a hungarológia számára, sőt egyes vonatkozások vizsgálatához más tudományok (kultúra- és tudomány-szociológia, kultúraközi kutatások) közreműködése is szükségesnek látszik.

3.1.2. Az ilyen vizsgálódások megvalósításához annak a helyzetnek a sokoldalú és lehetőleg pontos körvonalazása, leírása szükséges, amelyben külföldi diákjaink mint a magyar felsőoktatás tanulói, szereplői léteznek és tevékenykednek. Továbbá figyelmet érdemel szempontunkból az a helyzet is a maga dinamikájával, amelybe akkor kerülnek majd végzett diákjaink, ha visszatérnek saját hazai környezetükbe. Ez a kívánt helyzetleírás – úgy gondolom – reflektálhatna azokra a korszerű szemléletű elméleti és módszerbeli megközelítésekre is, amelyeket a magyarságtudomány számára ajánl a mai tudományosság. Ilyenek például a már említett kultúraközi kommunikáció szempontjai, a dialogikus kapcsolatoknak a megismerésben és az azonosulás formáiban játszott kitüntetett szerepe. (Ezeket a szempontokat Szegedy-Maszák Mihály 2000 és Kulcsár Szabó Ernő 2000 tanulmányai alapján emeltem ki.)

A nyelvtanulásuk kétéves egyetemi időszakában szerzett tapasztalataink mindenesetre azt mutatják, hogy a diákok többsége szükségszerűen részese lesz egy olyan kapcsolatrendszernek, amelyben elkerülhetetlenül megvalósul az, amit erőltetés nélkül a civilizációk, kultúrák és mentalitások gyakorlati szinten, a mindennapok közegében folyó párbeszédének nevezhetünk; ebben természetesen szerepet kapnak a más nemzetiségű diáktársakkal kialakított kapcsolatok is.

3.2.1. Második területként, ahol már tervezett formában próbáltuk a művelődés, a magyar kultúra eredményeit, egyes jellegzetességeit vagy fontos személyiségeit megismertetni a hallgatókkal, a nyelvi szakkört, a nyelvi versenyeket és a TDK-munkát említettem. A továbbiakban néhány mozaikot szeretnék bemutatni e tevékenységi körökből.

3.2.2. A magyar szakkör munkájának felvillantásaként az egyik félév programját említem: látogatás a Közlekedési Múzeumba; „Népek költészete” – előadás, versek, beszélgetés; egy magyar opera, a Bánk bán ismertetése, megismerése – zenehallgatás; néhány József Attila-vers olvasása, megbeszélése – életrajzi, történelmi háttér. Ezeket a programokat mindig a hallgatók aktív közreműködésével szerveztük, ami többek között azt jelentette, hogy a diákok előzetesen, már a nyelvórákon tájékoztatást kaptak a témáról, megismerték a megbeszélendő alkotások egy részét, figyelemfelkeltőnek gondolt részletét. Témától függően előadóként maguk is részt vehettek egy-egy vers, prózarészlet, népdal, esetleg zeneszám bemutatásában magyarul vagy anyanyelvükön.

3.2.3. A nyelvi versenyek témáinak inkább közvetve voltak magyarságismereti vonatkozásaik. A szakszerűség/szakmaiság követelményeinek magas szinten megfelelő műszaki tárgyú filmek, amelyek alapján zárthelyi fogalmazást készítettek a versenyző hallgatók, alkalmanként technikai, ipari-gazdasági országismeretet közvetítettek, bemutatva fontos magyarországi létesítmények működését, technológiai megoldásait vagy megvalósításuk egyes szakaszait. Másrészt nemzetközi műszaki-gazdasági kapcsolataink is témáját adták néhány filmnek, ezek a magyar tervezési, kivitelezési szakértelem külföldi – főként fejlődő országokbeli – jelenlétéről számoltak be. A versenyek díjazottjait, jutalmazottjait, programjaink szereplőit éveken át gazdag könyvjutalmakban tudtuk részesíteni. Az elismerésként kapott országismereti könyvek, a magyar művészetet bemutató albumok, a gyakran személyre szólóan kiválasztott szépirodalmi művek amellett, hogy további ismereteket nyújtottak, nem egy diákunk fokozatosan bővülő magyar nyelvű könyvgyűjteményét alapozták meg. A nyelvi versenyeknek oktatásunk differenciálásában játszott szerepéről Berényi Katalin írása ad tájékoztatást (Berényi 1986).

3.2.4. A TDK-munkára vállalkozó diákokat fokozottan igyekeztünk a kontrasztív, komparatív szempont alkalmazására készíteni – már a témaválasztásukkal is, bár más háttérű dolgozatok készítését is szívesen támogattuk. Az az álta-

lános tapasztalatunk, hogy a saját kultúra biztos talajt, kiindulást jelent valamely téma kidolgozásához, a másik (a magyar) kultúrával való összevetés pedig olyan szempontokhoz vezethet, amelyek a saját oldal jelenségeinek újragondolására is ösztönöznek. A kontrasztív kiindulású témák körében szerepelt többek között hasonló tematikájú alkotások (pl. lengyel és magyar irodalmi művek) összevetése, bolgár és magyar népi építészeti formák, stílusok összehasonlítása, eredeti magyar mű és fordításának bemutatása, némi kitekintéssel a mű fogadtatására is; és itt említem az egyik latin-amerikai diákunk, Manuel F. Ferrao által készített *Külföldi diákok a magyar társadalomban* című dolgozatot, amely részletebben foglalkozik a magyarok elfogadó/támogató és elutasító magatartásával is; témavezetője Mátrai Veronika volt.

Szeretnék kicsit részletesebben kitérni Marián Kobolka szlovák hallgatónk munkájára, aki színvonalas nyersfordítást készített Pavol Országh Hviezdoslav *Az erdőőr felesége* (Hájnikova žena) című epikus költeményének mintegy negyedéből témavezetője, Gyenesné dr. Nagy Zsuzsa irányításával. A dolgozat történetét összefoglaló bevezetésében leírja, hogy megismerte Mikszáth Kálmán *Az a fekete folt* című novelláját (*A tót atyafiak* című kötetben jelent meg először), és feltűnt számára, hogy Hviezdoslav műve hasonló történetet ír le, legalábbis hasonló alaphelyzetre épül. Elsősorban ez az egyezés készítette arra, hogy neki-fogjon a szlovák mű fordításának, és próbálja egybevetni Mikszáth novellájával, amely – mint diákunk is írja – más kimenetelű, de vannak egyező motívumok a két alkotásban.

3.2.5. Ezekről az egybevetésekre is vállalkozó munkákról elmondhatjuk, hogy persze nem szolgálnak az irodalomtörténet számára köbe véshető megállapításokkal, de az azonosságok - különbözőségek felismeréséből elgondolkoztató, elmélyültségről tanúskodó értelmezések születnek. Érezhetjük bennük a saját és az idegen közötti feszültség megjelenését, az azonosságoknak és különbözőségeknek – a korábbi (hungarológiai) eszmecserékben elegáns elméleti köntösben bemutatott – izgalmas összjátékát.

Ez a tapasztalat olykor kifejtett, értelmező megfogalmazásban jelenik meg, mint például a *Káin és Ábel problémája* Sütő András és Jerzy Andrzejewski *műveiben* című TDK-munkában, melyet Joanna Zupka lengyel hallgató készített Berényi Katalin témavezetésével. Az azonos bibliai történet eltérő értelmezését, feldolgozását így magyarázza a dolgozat: „A különböző problematika nem véletlen. Az írók más körülmények között élnek, a nemzetnek, a közösségnek, amelyhez tartoznak, más-más gondjai vannak.”

3.3.1. Harmadik területként a kultúráközvetítés további lehetőségeit kínálta a differenciált oktatás, az emelt szintű csoportokban folyó munka, amelynek egyik jellegzetességét és eredményét szeretném a következőkben bemutatni, először a magyarságismereti szempontoktól részben függetlenül. A differenciált

képzés ösztönzést adott módszertani munkánk megújításához, a tananyag- és vizsgaanyag-fejlesztéshez, kísérletezésekhez is. Közülük utalásszerűen az alábbiakat emelem ki.

– Mikroszöveg-gyűjtemény és a szövegek feldolgozását irányító gyakorlatok összeállítása; a felhasználásukkal (emelt szintű csoportokban) végzett szövegértési-szövegfeldolgozási kísérletről összefoglaló elemzést ad Estók Tivadarné, az anyag készítője (Estók 1987).

– Az oktatómunka fontos kiegészítőjeként folytatott szaknyelvi kutatásaink részben szintén a differenciált oktatás igényeihez kapcsolódtak. A nyelvtani anyagunkban központi helyet elfoglaló mondatértékű szerkezetek vizsgálatáról részletes beszámolót ad Fodor Katalin, az egyik résztéma felelőse (Fodor 1985). Ugyanő – az emelt szintű oktatás sajátos formájaként – igen jó nyelvi színvonalon álló villamosmérnök-hallgatóit bevonta magyar nyelvi oktatóprogramok készítésébe, kipróbálásába (Fodor 1986).

– A differenciálás követelményrendszerünk átgondolását és átalakítását is szükségessé tette. Ennek legfontosabb eredménye az új magyar nyelvi szigorlat kidolgozása és bevezetése volt. Az akkreditált felsőfokú nyelvvizsgánk alapjául is szolgáló magyar nyelvi szigorlat mintaanyagát, összeállításának és értékelésének szempontjait önálló kiadványban mutatják be az anyag kidolgozói, Erdős József és Mátrai Veronika (Erdős–Mátrai 1996).

3.3.2. Az emelt szintű, differenciált képzés óratípusai közül a továbbiakban azt a változatot emelem ki, amelynek féléves tanterveiben közvetlenül nem szerepeltek magyarságismereti témák, megvalósított tanulmányi programjuk eredményeként azonban az itt tanuló diákok rendkívül alapos és széles körű ismereteket szereztek a magyar művelődésről, történelemről, tudománytörténetről, és sokan közülük évekkal a végzés után, (dokumentálható módon) ma is igen erősen kötődnek nyelvünkhöz és kultúránkhöz. A csoportok különlegessége az volt, hogy a diákok az előkészítő befejezése után azonnal a második évfolyamon kezdték meg tanulmányaikat a BME-n, mivel hazájuk műszaki egyetemén már több félévet sikeresen elvégeztek.

Az ilyen csoportokban tanuló tehetséges és szorgalmas – többnyire orosz, észt, litván, ukrán, kisebb számban lengyel és bolgár – diákoknak az első és második tananyagát is elsajátítva egy év alatt kellett eljutniuk a magyar szigorlat eredményes letételéhez szükséges nyelvi szintre. Csak igazán rátermett, a diákok együttműködését megnyerő tanár tudja elérni, hogy a kemény szaknyelvi felkészítés kibővíthessen humán ismeretek közvetítésével is, ahogy ebben a képzési formában ez a csoportokat tanító kolléganőnk munkája révén következetesen megvalósult. Egyik írásában a képzés szaknyelvoktatási oldalának, a fő profilnak a bemutatására szorítkozva így utal tevékenységének szempontunkból most ugyanolyan fontos másik oldalára: „... azt, hogy a tanórán kívül milyen kirándulásokat tettünk, hányszor és mit néztünk meg élvonalbeli színházakban, mi-

lyen verseket olvastunk, egyáltalán milyen országismereti tanulmányokat sikerült folytatnunk, itt most nem kívánom részletezni” (Gyenesné 1986: 280). A csoportjaiban tanuló diákok közül többen magyarnyelv-tudásukat hasznosítva alakították későbbi életpályájukat.

3.4.1. Negyedik területként jelöltem meg a tanáraink által nyújtott egyéni támogatást, irányítást; a speciális nyelvtanulási igényeket, problémákat is itt említhetjük. Egyetlen esetet szeretnék felidézni, egy Szíriából származó kurd nemzetiségű diákunkét, aki alacsony nyelvi szintje és a szaktárgyakból elért igen gyenge tanulmányi teljesítménye miatt szorult sorozatos konzultációkra. Kiderült, hogy az egyébként jó képességű diák nyelvi nehézségeinek hátterében a biztonságot adó, tökéletesen birtokolt anyanyelv hiánya áll. A családjában többnyire a perzsa/fárszi nyelvhez hasonló kurdot használták az arab nyelvvel keverve, az iskolában pedig az arab egy másik, művelt változatán kellett tanulnia. Mindez a fiatal felnőtt számára is a tanulmányait, ismeretszerzését erősen gátló nyelvi bizonytalanságokat eredményezett. Nagy erőfeszítésekkel, de egyre jobb nyelvi, szakmai teljesítményeket elérve sikeresen befejezte tanulmányait. Magyar feleségével még néhány évig Magyarországon tartózkodott. Már az egyetem befejezése után egy alkalommal – szinte hibátlanul használva nyelvünket – elmondta, hogy legnagyobb biztonsággal magyar nyelven tud megszólalni, mindent ki tud fejezni rajta, valójában anyanyelveként használja a magyart. Ez a nyelvünkkel való szinte teljes azonosulás kivételes esete, hátterében persze látnunk kell a kényszerítő okokat is.

3.4.2. Egyértelműen pozitív csengésűek viszont azok a mondatok, melyeket még idézni szeretnék egy orosz nemzetiségű volt hallgató nő leveléből. Ő a bemutatott differenciált csoportok egyikében tanult sok évvel ezelőtt, a levelet 2004 februárjában írta egykori tanárnőjének: „Remélem, hogy a kislányaimban is felébred és utána örökké megmarad ugyanaz az érzés, szeretet, amelyet az anyjuk érez Magyarország felé. Helyesebben mondva nem az ország felé, úgy gondolom, hogy a magyar emberek felé. Boldog vagyok, hogy sok jó magyar emberrel hozott együtt engem az élet. De elsősorban Neked köszönhetem meg ezt ... , mert Neked köszönhetem, hogy megszerettem a nehéz magyar nyelvet, megismertem a magyar kultúrát, irodalmát, történelmét, szokásait és szépségét is.” (A levelet Gyenesné dr. Nagy Zsuzsa bocsátotta rendelkezésemre.)

Talán felróható, hogy a nyelvi kötődések és azonosulások skálájának számunkra kedvező szakaszát, fényesebb grádusait vettem szemügyre az előzőekben. Természetesen nem érdektelen a távolságtartások, elzárkózások természetének és okainak vizsgálata sem, ezekről is vannak ismereteink. De hosszú tapasztalatunk alapján azt mondhatom, hogy diákjaink többségére a különböző erősségű és tartalmú pozitív viszonyulás a jellemző. Ez is indokolhatja írásom szemléletét.

4.1. A kultúráközvetítésnek a szakmai célú nyelvoktatásban megvalósított többféle lehetőségéről szoltam az előzőekben. De a fő célom – mint kiderülhetett – nem az volt, hogy teljes leltárt készítek, vagy hogy tartalmi-módszertani elemzést nyújtsak az ismeretátadás egy-egy konkrét esetéről, eseményéről. Valójában magyarázatot kerestem és háttérrel kívántam rajzolni az írásom alcímében rejlő állításhoz: a kultúráközvetítés egyes területeit azért vettem sorra, mert úgy gondolom – más tényezők mellett – az ezekről a területekről eredő hatások is hozzájárulnak a (nem humán) szakmai felsőoktatásban tanuló diákok körében is vitathatatlanul létező nyelvi, kulturális kötődések, a hozzánk is tartozás érzésének és tudatának kialakulásához; talán úgy is fogalmazhatunk, többségük identitásának van minket illető része.

4.2. Még egy dolgot ki kell emelnünk, éppen a fentebb említett „más tényezők” köréből. Személyes beszélgetések során szerzett tapasztalatok, írásban feltett kérdésekre adott válaszok, spontán hallgatói megnyilatkozások azt mutatják: az a tény, hogy az eredményesen tanuló diák magyar nyelven jut az életpályáját megalapozó tudáshoz, szakismeretekhez, a diplomához – döntő eleme és motívója mindenfajta kötődésnek, azonosulásnak. Szaktudás és nyelv együtt; szaktudás, amelyet diákunk leginkább az anyanyelvén tud megszólaltatni, értelmezni: szakmai anyanyelvén, egy ideig leginkább magyarul.

Befejezésül néhány eligazító megjegyzést kell fűznöm az elmondottakhoz. Feltűnhetett néhány mondatomban az igeidő-használat, a múlt és jelen kettőssége. Ennek oka, hogy a kultúráközvetítő munkánkról megfogalmazott tényszerű megállapítások mindenekelőtt és maradéktalanul a 90-es évek elejéig tartó időszakra vonatkoznak. A BME-n a külföldi hallgatók évfolyamonkénti mintegy 150 fős létszáma a 90-es évek közepére drasztikusan lecsökkent. Az új helyzetben főként az órán kívüli tervezett tevékenységek folytatása vált bizonytalanná, de megszűnt a differenciálás lehetősége és valójában indoka is. Esedékessé vált viszont a múltó idő által is sürgetett valamiféle összegzés. Egy olyan – a hungarológiához is tartozó – oktatási forma tanulságainak, eredményeinek, esetleges fogyatékoságainak legalább részleges számbavétele, amely ma is létezik, működik, de korábbi, teljes formájában valószínűleg nem fog többé visszatérni. Nyelvoktatásunk módszertani tapasztalatait, a kultúráközvetítés gyakorlatából levont tanulságokat természetesen nem utaljuk a múltba. A jelen megváltozott körülményei között is hasznosítjuk őket, és azt vizsgáljuk, hogy a szakmai célú magyar mint idegen nyelv oktatás átalakuló formáiban vagy más, helyébe lépő képzési változatokban hogyan alkalmazhatjuk a korábbi tapasztalatokat, illetve hogyan kell módosítani korábbi gyakorlatunkat és szemléletünket.

Irodalom

- Bencze Ildikó 2000: Megjegyzések „A hungarológia továbbfejlesztésének koncepciói” vitához. *Hungarológia* 2/3: 133–135.
- Berényi Katalin 1986: A nyelvi verseny szerepe a magyarnyelv-oktatás differenciálásában. *Folia Practico-Linguistica* XVI. évf. 1. sz. A differenciálás lehetőségei és módszerei a magyar mint idegen nyelv oktatásában. BME Nyelvi Intézet. 209–215.
- Erdős József–Mátrai Veronika 1996: Külföldi hallgatók magyar nyelvi szigorlata a Budapesti Műszaki Egyetemen. *Módszertani füzetek* 20. (Szerkesztő: Sturcz Z.) BME Nyelvi Intézet.
- Estók Tivadarné 1987: Mikroszövegek mondatok feletti struktúrájának vizsgálata. *Folia Practico-Linguistica* XVII. évf. 1–2. sz. Alkalmazott nyelvészeti kutatások a Budapesti Műszaki Egyetemen. BME Nyelvi Intézet. 279–298.
- Fodor Katalin 1985: Mondatértékű szerkezetek a magyar műszaki nyelvben. *Folia Practico-Linguistica* XV. évf. 1. sz. A magyar mint idegen nyelv a műszaki felsőoktatásban. BME Nyelvi Intézet. 127–136.
- Fodor Katalin 1986: A számítógép felhasználása a magyar mint idegen nyelv oktatásában a Budapesti Műszaki Egyetemen. *Nyelvpedagógiai Írások* VIII. MKKE Nyelvi Intézet. 172–177.
- Gyenes Tamásné 1986: A differenciálás kényszere és lehetőségei az egyévfolyamos magyarnyelv-oktatás keretében. *Folia Practico-Linguistica* XVI. évf. 1. sz. BME Nyelvi Intézet. 276–282.
- Hársné Kigyóssy Edit 1985: A magyar mint idegen nyelv oktatásának és kutatásának 15 éve a Budapesti Műszaki Egyetemen. *Folia Practico-Linguistica* XV. évf. 1. sz. A magyar mint idegen nyelv a műszaki felsőoktatásban. BME Nyelvi Intézet. 55–65.
- Jankovics József–Monok István 2000: A hungarológiáról és magyarországi intézményeiről. *Hungarológia* 2/1–2: 43–52.
- Kulcsár Szabó Ernő 2000: A (nemzeti) kultúra – mint változékony üzenetek metaforája avagy: emlékműve-e önmagának a „hungarológia”? In: Görömbei András (szerk.), *In honorem Tamás Attila. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.* 471–483.
- Nádor Orsolya 2000: A hungarológiai intézményrendszer jelene és jövője. *Hungarológia* 2/3: 214–219.
- Sturcz Zoltán 1986: A differenciálás pedagógiai-módszertani elvei és problémái a nyelvvoktatásban. *Folia Practico-Linguistica* XVI. évf. 1.sz. BME Nyelvi Intézet. 45–64.
- Szegedy-Maszák Mihály 2000: „Van, ami nincs” Magyarságtudomány: elmélet vagy föladat? *Európai Utas* 2000/3. [40.] sz. 7–10.

- Szöllősy-Sebestyén András 1991: A magyar mint idegen nyelv helye és szerepe a műszaki felsőoktatásban. In: A magyar mint idegen nyelv fogalma. Válogatta: Giay Béla. Nemzetközi Hungarológiai Központ. Budapest. 213–266.
- Szöllősy-Sebestyén András 2000: A hungarológia alanya és tárgya. Hungarológia 2/3: 260–265.
- Szűcs Tibor 2000: A hungarológiai felsőoktatás hazai hátteréről. Hungarológia 2/3: 273–277.

Két kérdés a svéd és a magyar nyelv határán

1. A pluralitás kifejezése

A pluralitás kifejezése a magyarban eltér az indoeurópai nyelvektől. A *-k* többesjel előfordulása a főneveken logikailag megmagyarázható: ha több dologról van szó, és ennek a több dolognak nincs számjelzője: *hajó* 'bát', *öt hajó* 'fem båt'; de: *hajók* 'båtár' ahol a svédben a számjelzővel ellátott főnév is többes számban van. A magyarban „...itt nem egyszerű többségről van szó, mint az indoeurópai nyelvekben, hanem a nem kvalifikált többség, az aggregátum kategóriája áll szemben a másik kategóriával, amely lehet egyes szám, vagy olyan többes vonatkozás, amelyben a többséget számnévi jelző fejezi ki, továbbá számvo-
natkozás nélkül is, például, vaj...” (Lotz 1976).

Problémásabb a *-k* többesjel előfordulása a birtokos szerkezetekben. Hogyan magyarázzuk meg például a pluralitás kifejezésében az eltérést a többes szám harmadik személyű birtokos esetében:

a) <i>az ember áll</i> 'människan står'	<i>az emberek állnak</i> 'människorna står'
<i>ő áll</i> 'han står'	<i>ők állnak</i> 'de står'
b) <i>az ember hajója</i> 'människans båt'	<i>az emberek hajója</i> 'människornas båt'
<i>az ő hajója</i> 'hans båt'	<i>az ő hajójuk</i> 'deras båt'

Ennek megértéséhez szem előtt kell tartani, a nyelvi kategóriák – itt a szám és a személy – szoros kapcsolatát. A személy szempontjából az összes főnév, az udvarias megszólítás névmásai és az „ő” egységesen kezelődik. De a harmadik személy heterogén, egyrészt van az „ő”, másrészt a főnevek és az udvarias megszólítás névmásai (Lotz 1976). Ez az elkülönülés nyilvánvalóvá válik a birtokos szerkezetek számjelölésében. Az a) példamondatokban az *ember* szót kicserélhetjük az *ő* és az *emberek* szót az *ők* harmadik személyű személyes névmásokra, a főnévi egyes szám megfelelője névmási egyes szám, és a főnévi többes számnak névmási többes szám felel meg. A b) példa esetében, a birtokos jelzős szerkezetnél, ez nem áll fenn. A birtokos többes száma a személyes névmási birtokos esetében a névmáson nem, csak a birtokon jelölt.

Ennek megmagyarázása legegyszerűbb módon úgy lehetséges, ha egymás mellé tesszük a személyes névmás és a birtokos személyjelezés paradigmáit:

én	én	házam,	házaim
te	te	házad,	házaid
ő	ő	háza,	házai

mi	mi	házunk,	házaink
ti	ti	házatok,	házaitok
ők	ő	házuk,	házaik

Így láthatóvá válik, hogy a *-k* többes jel, amely a birtokon jelenik meg a többes számú birtokos esetén *mi házunk/házaink*, *ti házatok/házaitok*, *ő házuk/házaik* a birtokosra vonatkozik. Az első és második személyű többes számú személyes névmások nem tartalmazzák a *-k* többesjelet (*mi*, *ti*) míg a harmadik személyű *ők* igen. A redundancia elkerülése végett csak egyszer jelenik meg a többes szám *-k* jele a birtokos szerkezetben: *ember háza* ~ *emberek háza*, itt a birtokon jelenik meg a *-k*. Ugyanígy viselkedik az udvarias megszólítás névmása esetében: *az Ön háza* ~ *az Önök háza*. De a személyes névmási birtokos esetében a birtokon jelenik meg ugyanaz *-k*: *ő háza* ~ *ő házuk*. A birtok többségére utaló *-i* minden esetben a birtokon jelenik meg.

2. Az ige és a lokális kifejezésének kapcsolata

A lokális kifejezése különbözőképpen történik a magyarban és a svédben. Amit a magyar nyelv helyhatározóval fejez ki, azt a svéd sokszor az igével pontosítja.

- a) *Kati a tükör előtt áll.* 'Kati står framför spegeln.'
- b) *Kati a tükör elé áll.* 'Kati ställer sig framför spegeln.'
- a) *Kati az ablakban ül.* 'Kati sitter i fönstret.'
- b) *Kati az ablakba ül.* 'Kati sätter sig i fönstret.'

Az a) mondatokban az ige folyamatos jelentésű, a helyhatározó jelentése lokatívuszi (*tükör előtt*, *ablakban*). A b) mondatokban a határozó latívuszi jelentésű (*tükör elé*, *ablakba*). A magyarban ugyanaz az ige, ami az a) mondatokban egyhelyben maradást fejez ki (*áll*), a b) mondatokban mozgást jelent 'megy, fel/be-/kiül', és lehet folyamatos jellegű, a mozgás tartamát fejezve ki, de lehet befejezett is, két jelentésmomentumot tartalmazván: 1) a mozgást, 2) eredményt. A svédben az ige határozójának lokatívuszi vagy latívuszi jelentésmomentumát az ige fejezi ki: *står* 'áll' – *ställer sig* 'odaáll'; *sitter* 'ül' – *sätter sig* 'oda ül'. A *sig* névmási partikula visszaható jelentésűvé teszi az igét.

A magyar nyelv a határozói irányhármasság kifejlett rendszerével nagyobb pontossággal tudja kifejezni a lokálitást, mint a svéd. Az alábbi példamondatok fordítása mutatja, hogy a mozgás kezdetét és pontos helyét egyszerre nem lehet kifejezni a svédben.

- a) *A macska az asztal alatt ül.* 'Katten sitter under bordet.'
- b) *A macska az asztal alá szalad.* 'Katten springer in under bordet.'

E mondatokban, éppúgy mint a korábbi a) és b) példákban is a svéd nyelv az igével fejezi ki a különbséget a határozó lokatívuszi és latívuszi jelentése között: itt a magyar *be-* igekötőnek megfelelő *in* igei partikulával.

- c) *A macska kiszalad az asztal alól.* 'Katten springer fram.' vagy
'Katten springer iväg.'

A fordítás jelentése szó szerint 'a macska előszalad/elszalad'. Az ablatívuszi jelentésmomentumot nem lehet itt visszaadni a lokális jelentéssel együtt: 'asztal alatt'. Az *alatt*, *felett*, *mellett* stb. névutókkal kifejezett helyzetmegjelölésnek a svédben csak lokatívuszi funkciója van. Az ilyen típusú mondatokat csak körülírással lehet lefordítani. Egy svéd beszélő lokálisan pontosítani akarja ezeket a mondatokat attól függően, hogy mi lesz a cselekvés eredménye, pl.

A madár a ház fölé szállt. 'Fågeln flög ovanför huset.' (ha ott kering utána), 'Fågeln flög över huset' (ha nem marad a ház fölött), 'Fågeln flög upp på huset' (ha letről repül a madár).

A madár a ház fölött száll. 'Fågeln flyger ovanför huset.', 'Fågeln cirklar ovanför huset'.

A madár elszáll a ház fölül. 'Fågeln flyger bort.' Itt ugyanúgy, mint a fenti c) mondatban az ablatívuszi helyhatározót nem lehet visszaadni. A pontos jelentés: 'a madár elszáll'.

Irodalom

Keszler Borbála (szerk.) 2000: Magyar Grammatika. Budapest. 110.

É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter 1998: Új magyar nyelvtan. Budapest. 1808–1809.

Lotz János 1976: A személy, szám, viszonyítás és tárgyhatározottság kategóriái a magyarban. Szonettkoszorú a nyelvről. Budapest. 127–134.

HAJNAL WARD JUDIT (NEW BRUNSWICK)

Magyar nyelvtanulók az Interneten: elektronikus források értékelése a magyar mint idegen nyelv oktatásában

Az Interneten elérhető weboldalak és előfizetési adatbázisok példátlan mennyiségű, de változatos minőségű oktatási-tanulási segédanyaggal járulhatnak hozzá a magyar mint idegen nyelv oktatásához itthon és külföldön. A weboldalak megbízhatóságát és az adatbázisok dimenzióit számos kutató értékelte a tudomány és oktatás más területein. A tanulmány arra keres választ, hogy miért szükséges különös figyelmet szentelni az elektronikus információs források értékelésének a magyar mint idegen nyelv oktatásában. Az általános értékelési kritériumok mellett természetesen a nyelvi megformálás kap jelentős szerepet. A szerző többéves gyűjteményéből származó példákon át mutatja be a figyelmeztető jeleket, amelyek legtöbb esetben párhuzamban állnak tartalmi fogyatékokkal és ellentmondásokkal is.

Az elektronikus forrás meghatározása szerint érdeklődésünk körébe tartozik az Interneten át elérhető teljes információs készlet. Ide sorolható a weboldalak összessége, vagyis a World Wide Web, ami nem azonos az Internettel. Az Internet emellett magában foglal egyéb felhasználók által előállított tartalmakat, elektronikus kommunikációs formákat is, úgymint email, hírlevelek, fórumok, chat-szobák és közösségi portálok. Figyelmünk kiterjed az ún. láthatatlan vagy mély weben található anyagokra is, amelyeket a keresőrendszerek nem indexelnek és így nem is találhatnak meg, mint például a dinamikus oldalak, az előfizetési adatbázisok, a speciális formátumot vagy scripteket tartalmazó és gyorsan változó tartalmú oldalak (tévéműsor, időjárás stb.).

Miért van szükség egyáltalán az elektronikus források értékelésére? A válasz abban a lényeges különbségben rejlik, ami az online forrásokat elválasztja a hagyományos, nyomtatott forrásoktól: az online anyagok esetében hiányzik a szűrő, ami a legtöbb nyomtatott forrást szakmailag értékessé és a felhasználó számára megbízhatóvá teszi. Ez a forrás keletkezése/alkotása folyamatába épül be, gondoljunk például arra a mechanizmusra, ahogyan a referált szakmai folyóiratok elfogadják vagy elutasítják írásainkat. Egy neves kiadó nem járathatja le magát, sőt, a szakmai hozzá nem értésnek esetleg jogi következményei is lehetnek. Ez a védőháló teljesen hiányzik az Interneten található szövegek esetében.

Az értékelés fontosságát két szélsőség is jól mutatja: egyrészt gyanús és kétségbe vonható eredetű információt használunk, másrészt értékes és megbízható információt is figyelmen kívül hagyhatunk, mert általában nem bízunk az online

forrásokban. Az egészségügyi és a betegséggel kapcsolatos források értékelése elgondolkodtató példa lehet arra, hogy milyen esetekben fogadjuk el az Internet nyújtotta információt, és mikor fordulunk orvoshoz. Ehhez járul még hozzá az oldalak nyelvi megformálása, ami a hungarológiai tárgyak oktatásában, különösen a magyar nyelvórán fontos.

Amit az Internetről tudni kell

Azok a felhasználók, akik többé-kevésbé értik, hogyan működik az Internet, és akik számára példákön keresztül bemutatták, hogyan lehet az online forrásokat értékelni, sikeresebben használják ezt a fontos kutatási eszközt. Az online források kritikai értékelése az információs jártasság és a digitális írástudás legfontosabb részének tekinthető.

Az Internet egyenlő esélyeket biztosít mindannyiunk számára. Gyakorlatilag bárki bármit a nyilvánosság elé tárhat elektronikus úton, weboldalt akárki létrehozhat, aki számítógéppel, Internet-hozzáféréssel és minimális html-készítési ismeretekkel rendelkezik. Az oldalt aztán pár órán belül a keresők (Google, Yahoo stb.) felcímkézik, vagyis indexelik, és ettől kezdve bárki megtalálhatja bármelyiket. A keresők nem válogatósak, ami azt jelenti, hogy a selejtt és az értékes információ egyforma súllyal esik latba. Nem láttunk még figyelmeztetést, hogy a szöveget avatatlan szakember vagy lelkes kezdő tette a világhálóra. Viszont mindannyian hallottunk már arra példát, ahogy a közönség a túlértékeli médiát (azt írja az újság, bemondta a rádió, a tévében láttam - tehát biztos igaz), hogy lehet akkor a képernyőn megjelenő információt értékelni?

Hogyan értékeljünk?

Az értékelés szempontjairól nincs közmegegyezés. Az angol nyelvű szakirodalom több mint egy évtizede sorolja az intő jeleket: a diákok szemináriumi dolgozatainak színvonala egyre romlik szinte minden oktatott tantárgy tekintetében. Ezt sokak az Internetről válogatás nélkül, sebtében összekapkodott információ használatának tulajdonítják. A könyvtárak jó ideje a diákok és a nagyközönség szolgálatában állnak: a könyvtári weboldalakon gyakran találunk útbaigazítást, hogyan értékeljük az elektronikus forrásokat. Az informatikai jártasság terjesztését minden könyvtár és könyvtáros küldetesként vállalja. Egyetemi szinten sok oktató nyújt segítséget egy adott szakterületen belüli források azonosításához és értékeléséhez. Az információs írástudás oktatásának sikere valószínűleg a technikai és tartalmi elemek helyes arányában rejlik.

Az online források túlsúlya

Felmérések szerint a legtöbb diák az elektronikus forrásokat részesíti előnyben a nyomtatottal szemben, bár egy 543 amerikai egyetemi hallgatóval végzett kutatás azt mutatta, hogy az egyszerű hozzáférhetőség és használat fontosabb,

mint a forrás nyomtatott vagy elektronikus mibenléte (Burton–Chadwick 2000). Kutatások igazolták az oktatók és könyvtárosok tapasztalatát, miszerint a diákok elsődleges információforrása a világháló, és legtöbb diák számára a Google az első lépés. A Colorado Állami Egyetemén végzett tanulmány szerint az elsőévesek 58 százaléka használja első forrásként a Google-t vagy valamelyik másik keresőt, és csak 23 százalék fordult első lépésként valamelyik adatbázishoz vagy katalógushoz (Lippincott 2005). Hasonlóképpen, más kutatók arra mutatnak rá, hogy a diákok a nyilvános forrásokhoz fordulnak, és sokan kizárólag csak ezeket használják (Matthews–Wiggins 2001). Szerencsére az újabb kezdeményezések, mint a Google Scholar segítenek a minőségileg megfelelő források jelenlétéhez a világhálón. Ez fontos lépés abban az irányban, hogy a színvonalas források ott legyenek, ahol a felhasználók valójában keresik őket.

További okok: generációs kérdés, thumb-generation, NetGen

A hüvelykujjával nintendót és mobiltelefont nyomogatva vagy számítógép előtt felnőtt, ún. NetGen diákközösség alapvetően különbözik tanáraitól. A korosztály tagjai mindenféle külön bemutató, tanfolyam vagy használati utasítás nélkül jönnek rá, hogy működik az új program vagy kütyü. Virtuális közösségekben léteznek, szívesebben fordulnak egymáshoz kérdéseikkel, mint a tanárhoz, és egyszerre több tevékenységre képesek koncentrálni, hogy a legfőbb sajtósságokat említsük. A nemzedék egyik tagjának önjellemzése szerint: „a tanulás motivál bennünket, családközpontúak vagyunk, fajilag és etnikailag változatosak. Az igazság és a tradicionális értékek fontosak számunkra, de mégsem fogadjuk el szó szerint az öregek prédikálását. Nem vállalunk politikai szerepet, de a közösség fontos számunkra. Őszintén gondoljuk, hogy megvannak az eszközeink és motivációnk arra, hogy a szüleink generációja által hátrahagyott problémákat megoldjuk. [...] Mobiltelefonunk gyakran egyben webböngésző, telefon és játék. [...] A társadalom jelenleg nem képes arra, hogy ezeket az új technológiákat mind megtanítsa, az a generáció vagyunk, akik felfedezés útján tanulunk” (Lippincott 2005).

A világháló virtuális információs közösségei

A web mint információs közösség olyan formákban jelenik meg, mint a magyar IWIW, a nemzetközi MySpace, Facebook vagy Friendster, de forrásértékelés szempontjából fontosabbak az olyan típusúak, mint az Amazon és egyéb online könyvterjesztők vegyes könyvismertetésekkel, a filmekről véleményeknek helyet adó Internet Movie Database, vagy az általánosabb Epinions, illetve a wikik, vitafórumok és blogok. Ezeken a közösségi fórumokon bárki hozzászólhat, belebeszélhet, javíthat vagy új témát vethet fel. Véleményformáló és információs funkciójuk mellett érdemes hosszabb távon odafigyelni arra is, hogy hogyan hatnak a nyelv alakulására.

Egy közismert példa az információt befolyásoló szerepre a Wikipedia, ami egyesek szerint teljesen megbízhatatlan, mások szerint a legalaposabban szerkesztett és legmegbízhatóbb forrás, pontosan a szerkesztő- és olvasóközönség miatt. Ha minőségről beszélünk az online források esetében, a Wikipedia a vilálméretű szerepére kárhoztatott (Notess 2006). Ismeretes, hogy a wiki wiki a hawaii nyelven *gyors*-at jelent, ez ment át a köztudatba mint olyan interaktív weboldal, amihez bárki hozzáírhat, elvehet, javíthat, linket tehet stb. Legnagyobb erőssége egyben gyenge pontja is. Nehéz megbízhatónak ítélni, hiszen gyakran változik és annyiféle szöveg jelenik meg benne, közöttük sok olyan friss téma is, ami egyébként nem kerülne bele egy tekintélyes enciklopédiába. Viszont ha aktuális, gyors vagy felületes információra van szükség, akkor bátran fordulhatunk hozzá. Az információs közösség szabályozó erejében bízva, az értékelésben segíthet, ha tudjuk, hogyan keletkezett és alakult az oldal, kik és mikor járultak hozzá.

Értékelés és digitális írástudás

Az Amerikai Egyetemi és Kutatási Könyvtárak Szövetsége (ACRL) a következőképpen határozza meg a digitális írástudást (information literacy) a felsőoktatásban: „A digitális írástudás az élethosszig tartó tanulás alapját képezi. Közös minden tudományágban, minden tanulói környezetben, az oktatás minden szintjén. Hozzásegíti a tanulókat a tartalom megismeréséhez, a kutatáshoz, valamint ahhoz, hogy átvegyék az irányítást tanulásuk fölött. Az információs jártassággal rendelkező felhasználó képes

- meghatározni a szükséges információ mennyiségét,
- hatékonyan hozzájutni a szükséges információhoz,
- kritikusan értékelni az információt és annak forrását,
- beépíteni tudásába a választott információt,
- hatékonyan felhasználni az információt egy adott cél megvalósításához,
- megérteni az információ felhasználásnak gazdasági, jogi és társadalmi vonatkozásait és etikusan és legálisan használni az információt.” (ACRL 2000.)

A referált szakfolyóiratok és népszerű magazinok közötti különbség mindenki számára nyilvánvaló, ha az anyanyelvén olvas. A helyzetet nehezíti, hogy az előbbiek nemcsak előfizetéses adatbázisokban találhatók meg, ami magyar vonatkozásban különösen igaz. Az angol nyelvű oldalak URL-jében a file kiterjesztése segít. A magyar nyelven olvasó az egységes .hu kiterjesztés miatt nem lát elsőre különbséget az Országos Széchényi Könyvtár adatbázisa, a szponzorált oldal és a magánakciók kétséges sikerű eredménye között. Az online kézikönyvek, enciklopédiák terjedése teljesen összezavarja, hogy mi az értékes és mi nem. A nyelvórán tapasztaltak szerint a nyelvi megformálás mint szempont sokat segít az értékelésben.

Értékelés és megközelítései

Az elektronikus források értékelésének jelentős szakirodalma van (példaként néhány, amelyeknek bibliográfiája további kiváló tanulmányokat tartalmaz a témáról: Alexander–Tate 1996; Benediktsson 2003; Fallis 2004; Fitzgerald 1997; Fritch–Cromwell 2001; Griffiths–Christensen 2005; Heil 2005; Judd–Farrow–Tims 2006; McGovern 2005; Notess 2006).

Egy korai rendszer három csoportba sorolja a tényezőket, amelyek szerepet játszanak az értékelésben (Barry 1998):

1. Tartalmi tényezők: ide tartozik az oldal tartalma, beleértve az információ megbízhatóságát, a dokumentum hozzáférhetőségét és az utalásokat további, esetlegesen használható anyagokra.

2. Személyes tényezők: ezek az információ és olvasója kapcsolatán alapulnak, például az olvasó témában való jártassága és megértési készsége.

3. Minőségi tényezők: elsősorban a megjelenítésre és a forrásra vonatkoznak, a forrás elismertségétől és hírétől kezdve a közlésmód világosságán keresztül a szöveg időszerűségéig.

A későbbi, részletesebb értékelő- és oktatórendszerek lényegében a fenti három alapszempontra bővítik és fejlesztik tovább.

A Texas Information Literacy Tutorial (TILT) tipikus példa lehet az értékelés tanítására (<http://tilt.lib.utsystem.edu/module3/eval.htm>) az alábbi szempontok figyelembe vételével.

Szerző: Rendelkezik-e a megfelelő szakértelemmel ahhoz, hogy az adott témáról írjon? A válasz függ a képesítéstől, tapasztalattól és gyakorlattól, munkahelyeitől és egyéb írásaitól.

Dátum: Aktuális-e az információ? Ez a közreadás dátumától függ, és idetartozik a weboldalak frissítése.

Kiadó/közreadó: Befolyásolja-e bármilyen módon a szerző vagy közreadó az információt? Kinek mi az érdeke? Figyelmet kell szentelni a szponzorált oldalaknak, egyéni véleményeknek és egyéb, közléspolitikai tényezőknek is.

Értékelések: Mit mondanak mások az adott forrásról? (Például kritikák, ismertetőik vagy az oktatók.)

Tartalom: Megfelel-e az adott témához mint hiteles forrás? Komoly kutatás áll-e háttérében, esetleg statisztikai adatokkal, vagy csak véleménynyilvánítás, népszerű vagy tudományos ismertetés szerepel az oldalon? Milyenek a hivatkozások?

A következő példában szereplő értékelési rendszer egy szociológia professzor és egy könyvtáros együttműködése eredményeként jött létre (Doyle–Hammond 2005).

1. A forrás azonosítása és a szerzőség megállapítása, a szerző értékelése: Mivel annyiféle módon kerülnek szövegek a világhálóra, először is meg kell tudnunk, kivel állunk szemben.

2. **Autoritás:** Mi a szerző vagy az oldalt szerkesztő háttere, mennyiben releváns az oldal témájához. Ismert-e a szerző vagy a szervezet, mit tudunk róla, mennyire megbízható? Vannak-e más, lektorált vagy idézett szövegei? Hol dolgozik? Elismert felsőoktatási intézményben tanít vagy komoly kutatóintézetben dolgozik? Publikált-e a témában, hol és mit?

3. **Objektivitás:** Egy szponzor vagy fenntartó lényegesen befolyásolhatja a tartalmat. Azok az oldalak kevésbé megbízhatóak, amelyeken láthatóan megjelenik valamilyen érdek.

4. **Nyelv és stílus:** Milyen a helyesírás, központosítás, vannak-e nyelvi-stilisztikai hibák? Az általános vélemény szerint amelyik szerző keveset ad az ilyenre, az a pontossággal sem sokat törődik. Mások elvetik ezt, mivel a helyesíráellenőrzők könnyen, gyorsan és olcsón elvégzik ezt (Fallis 2004), tehát a kiváló helyesírás önmagában nem meghatározó tényező. A slamposság és sok stilisztikai hiba viszont az oldal megbízhatatlanságára utalhat

5. **Belső bizonyítékok (internal evidence):** Egy nem hiteles szöveg gyakran más módokon is árulkodik értéktelenségéről, így az elfogult fogalmazásmód általában gyanút kelt. Ide sorolják a keletkezési dátumot is, ami annak idején elfogadható vagy aktuális volt, ma már esetleg nem az. A dátum hiánya önmagában is megkérdőjelezi a hitelességet.

6. **További megerősítés (corroboration):** Általában egynél több forrást illik használni. Ha az adott dokumentum elfogadható, akkor más források is megfogják erősíteni állításait. Az Internet nagy hátránya viszont, hogy a téves információ sokkal gyorsabban terjed, mint nyomtatott formában.

Nyelvtanulók és az Internet

Az eddig tárgyalt szempontok és megközelítések az elektronikus forrásokat többnyire anyanyelvi vonatkozásban értékelik. A magyar mint idegen nyelvet tanuló diákjaink egy számukra idegen nyelven, különböző szintű nyelvi készségek birtokában olvassák ugyanezeket. A nyelvtanulók esetében további nehezítő tényezők játszanak közre az elektronikus források értékelésében. Mivel nem feltétlenül csak nyelvszakosok és humán érdeklődésűek tanulnak nyelvet, gyakran maga a téma teljesen új számukra (csak egyetlen példa: az amerikai diákok nemcsak, hogy nem ismerik a magyar kultúrát, de a magyar órán kívül senki nem tanult verstant, nem is hallott róla).

A nyelvi korlátok gyakran akadályozzák az idegen nyelven olvasót abban is, hogy észrevegye a kritikai felhangot, az elfogultságot, vagy az apró finomságokat, mint például az ironia vagy szarkazmus. Az idegen nyelvet tanulók a saját oktatási és kulturális hátterük alapján olvasnak és értékelnek, illetve fogadnak el valakit szakmai tekintélynek. Az idegen nyelvet tanuló nemcsak az esetleges ideológiai töltetet nem veszi észre, hanem háttere abban is befolyásolja, hogy mit tekint ténynek (Stapleton–Helms-Park 2006). Az angol nyelvű oldalakon

például az ún. non-profit szervezetek a közérdek leple alatt gyakran közölnek nem megbízható forrásból származó, téves vagy akár szándékosan hamis információt. Mint említettük, az angol oldalakat el lehet különíteni az URL kiterjesztése alapján: com, edu, gov, az ehhez szokott nyelvtanuló elveszettnek érezheti magát a magyar források között.

Az idegen nyelven történő olvasás miatt említést érdemel egy funkcionális rendszer (Stapleton–Helms-Park 2006), amely nyelvoktatási szempontból osztályozza a weboldalakat:

1. Híroldalak
 - (a) hírforrások (napilapok, hetilapok elektronikus változata, amelyek nyomtatott formában ugyanazt az információt adják közre;
 - (b) egyéni vélemények, szerkesztői megjegyzések amelyek ugyanazon kiadványban jelennek meg a hírekkel kapcsolatosan.
2. Tudományos weboldalak: ezeket kutatók és tudósok olyan témákról, amelyek szakmai hozzáértést és kutatói háttérrel igényelnek.
3. Érdekcsoportok oldalai: felismerhető politikai, vallási, ideológiai vagy információ-terjesztési programmal rendelkező oldalak.
4. Szórakoztatási céllal fenntartott oldalak, amelyek elsősorban az online divat- és szórakoztatóipari magazinokat jelentik
5. Személyes weboldalak, amelyeket az egyes szerzők képzettségük és intézményes hovatartozásuk megjelölése nélkül tartanak fenn. Ezek közé sorolja a tudományos stílusban írt szövegeket is, amelyeket a fenti szerzők külsődleges személyes okok miatt tesznek a világhálóra.
6. Kereskedelmi oldalak elsődlegesen pénzügyi érdekek a háttérben.
7. Hivatalos és állami oldalak, ahol az állami és az államihoz hasonló szervezetek helyeik el anyagaikat bármilyen szinten (nemzetközi, országos és helyi szervezetek).
8. Kereshető oldalak, saját kisebb adatbázissal egy adott témában.

Egy új szemléletű, a nyelvoktatásban is használhatónak tűnő értékrendszer, a kontextuális modell nagyobb távlatba helyezi az értékelést és az információ használatát az oldal szempontjából külső nézőpontból vizsgálja (Meola, 2004). Az eddig említett értékelési rendszerek közös sajátossága, hogy egy kipipálandó listát ad a diák kezébe, ami magára a weboldalra, az oldal belső sajátosságaira vonatkozik (ki írta, mikor, miért). Az elektronikus források kontextuális megközelítése lehetővé teszi, hogy a szövegben lévő információt szélesebb összefüggésben vizsgáljuk, és ezáltal annak minőségéről értékítéletet hozzunk. Mindössze három technikát használ:

1. A referált források propagálása, ezek mibenlétének magyarázata: Meola könyvtáros oldalról javasolja ezt az oktatóknak is, akik maguk is hozzájárulhatnak

példaként szolgáló elektronikus források megnevezésével. A referálás folyamatának ismertetése, a linkek biztosítása pedig a könyvtáros feladata.

2. Összehasonlítás. A hasonlóságok és eltérések összevetése egyszerű, de hatékony megismerési folyamat. Hasonlíthatjuk az adott szöveget más weboldalak szövegeihez, más forrásokban (könyv, újságcikk, referált folyóirat) megjelent szövegekhez is: egyből fontos referenciapontokat kapunk az eredeti szöveg értékeléséhez. Az összehasonlítás elárulja a téma valódi mélységeit, felfedhet ellentmondásos területeket, amelyeknek külön figyelmet kell szentelnünk, és természetesen olyan információhoz is hozzájuthatunk, ami csak a világhálón elérhető.

3. A megerősítés egy másik egyszerű eszköz, amely olyan területeken terjedt el elsősorban, ahol az információ igazságértéke kétséges, pl. újságírás, tanúvallomások egy tárgyalás során vagy hírszerzés. Ez alatt azt értjük, hogy összevetjük a talált információt más forrásokkal, amelyek megerősítik azt, vagy ellentmondanak neki.

A szerzőségről

Végezetül, külön fejezetet érdemel a szerző személye és tekintélye, avagy az autoritás, mint kategória, és ennek szerepe az információkeresésben (részletesen lásd Benediktsson 2003). Patrick Wilson (1983) episztemológiai meghatározása alapján háromfajta autoritást különíthetünk el: kognitív, adminisztratív és szervezeti autoritást. Leegyszerűsítve, a kognitív autoritás a gondolkodásra utal, az adminisztratív a tevékenységre, a szervezeti autoritás pedig a szerző intézményes háttéréből fakad. Az Interneten található forrásoknak gyakran tulajdonítunk autoritást pusztán az intézményes háttér miatt, a nyomtatott kiadásra vonatkozó konvenciók hiányában nehéz akár csak olyan alapvető információkat azonosítani, mint szerzőség, pontos cím, változat vagy eredet. Mások azt is hozzáteszik, hogy még ha fel is van tüntetve az alapinformáció, a szerző végzettsége, szakma elismertsége és tekintélye nem világos (Tate–Alexander 1996). A világháló információs minőségére és az autorításra vonatkozó kutatások szerint az oktatók és a posztgraduális képzésben résztvevők számára az intézményes hovatartozás volt az egyik fő tényező a forrás megítélésében (Rieh–Belkin 1998).

Hungarológiai vonatkozásban Kontra Miklós kategóriái figyelemre méltóak és közvetlenül vonatkoztathatóak elektronikus forrásokra is. Kontra a nyelvi kérdésekhez nyilvános fórumon hozzászólókat osztályozza szakértelem tekintetében. A következő csoportokat javasolja:

- (1) Laikusok, akiknek nincs egyetemi diplomájuk nyelvészetből.
- (2) Olyan tudósok, akik saját szakterületükön híresek, de nyelvészeti képzettségük gyakorlatilag azonos a laikusokéval (vagyis nem létezik).
- (3) Nyelvtudósok, akik szakképzett nyelvészek. Egy-egy nyelvi vonatkozású társadalmi probléma megoldásához vagy van felkészültségük, vagy nincs, attól függően, hogy kutatják-e az adott kérdést.

(3a) Ha nem kutatják, akkor véleményük lényegében nem különbözik a laikusokétól, csak sokkal veszélyesebb, mert a nem-nyelvészek hajlamosak „nyelvtudományi szempontból helyesnek” tekinteni a nyelvész véleményét.

(3b) Ha egy képzett nyelvész kutatja is azt a problémát, ami épp érdekli a közvéleményt, akkor véleménye nagy valószínűséggel tudományosan is alátámasztható (Kontra 2005).

Összegzés

A tanulmány elsősorban az angol nyelvű szakirodalom ismeretében azt vizsgálja, hogyan lehet az elektronikus forrásokat értékelni, és milyen szempontok fontosak a hungarológia területén. Célja, hogy felhívja a figyelmet az értékelés fontosságára, illetve annak tanítására. A magyarázat a téma sokoldalú és gyorsan változó mivoltában rejlik, amelyek közül a legfontosabbak az elektronikus források sokfélesége, az egységes értékelési szempontok hiánya, az értékelés téma- és nyelvfüggősége, a diákok anyanyelvi, oktatási és kulturális háttere, korosztálybeli hovatartozása, számítógépes ismeretei és információs írástudása, és végezetül az oktató hozzáállása.

Irodalom

- Alexander, J.–Tate, M. 1996–1999: Evaluating web resources. <http://www2.widener.edu/Wolfgram-Memorial-Library/webevaluation/webeval.htm>
- Association of College & Research Libraries 2000: Information Literacy Competency Standards for Higher Education, January 18, 2000. <http://www.ala.org/ala/acrl/acrlstandards/informationliteracycompetency>
- Benediktsson Dániel 2003: Az információ értékelése mint ökológiai jellegű folyamat. *Könyvtári Figyelő* 49: 1.
- Burton, V. T.–Chadwick, S. A. 2000: Investigating the practices of student researchers: Patterns of use and criteria for use of internet and library sources. *Computers and Composition* 17(3): 309–328.
- Doyle, T.–Hammond, J. L. 2006: Net cred: evaluating the Internet as a research source. *Reference Services Review* 34(1): 56–70.
- Fallis, D. 2004: On verifying the accuracy of information: philosophical perspectives. *Library Trends* 52(3): 463–487.
- Fitzgerald, M. A. 1997: Misinformation on the Internet: applying evaluation skills to online information. *Emergency Librarian* 24(3): 9–15.
- Fritch, J. W.–Cromwell, R. L. 2001: Evaluating Internet resources: identity, affiliation, and cognitive authority in a networked world. *Journal of the American Society for Information Science and Technology* 52(6): 499–507.

- Grimes, D. J.–Boening, C. H. 2001: Worries with the web: a look at student use of web resources. *College & Research Libraries* 62(1): 11–23.
- Heil, D. 2005: The Internet and Student Research: Teaching Critical Evaluation Skills. *Teacher Librarian: The Journal for School Library Professionals* 33(2): 26–29.
- Judd, Vaughan C.–Farrow, Lucy I.–Tims, Betty J. 2006: Evaluating public web site information: a process and an instrument. *Reference Services Review* 34(1): 12–32.
- Kontra Miklós 2005: Magyar nyelvtudomány, társadalmi felelősség, politika. Előadás az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának konferenciáján („Tudományszakjaink felelőssége”), 2005. november 7. http://www.arts.u-szeged.hu/elteal/staff_mikloskontra.html
- Lippincott, J. K. 2005: Net generation students and libraries In: Oblinger, Diana–Oblinger, James L. (eds), *Educating the net generation*. EDUCAUSE 2005. <http://bibpurl.oclc.org/web/9463>
- Matthews, J. A.–Wiggins, R. W. 2001: Scholarly sources in a Googley world. *Library Journal* 126(15): 35.
- McGovern, H. 2005: Not just usability testing: remembering and applying non-usability testing methods for learning how web sites function. *Technical Communication* 52(2): 175–186.
- Meola, M. 2004: Chucking the checklist: a contextual approach to teaching undergraduates web-site evaluation. *Libraries and the Academy* 4(3): 331–344. http://www.tcnj.edu/~meolam/documents/Chucking_003.pdf
- Notess, G. R. 2006: Re-evaluating web evaluation. *Online* 30(1): 45–47.
- Richmond, B.–Everhart, N.–Auer, N. J 1998: Cccccc.ccc (ten cs) for evaluating Internet resources. *Emergency Librarian* 25(5): 20–21.
- Rieh, S.Y.–Belkin, N. J. 1998: Understanding judgement of information quality and cognitive authority in the WWW. In C. Preston (ed.), *Information access in the global information economy*. Proceedings of the 61st ASIS annual meeting. Medford, NJ. Information Today. 279–289.
- Stapleton, P.–Helms-Park, R. 2006: Evaluating web sources in an EAP course: Introducing a multi-trait instrument for feedback and assessment. *English for Specific Purposes* 25(4): 438–455.
- Tate, M.–Alexander, J. 1996: Teaching critical evaluation skills for World Wide Web resources. *Internet Librarian* 16(10): 49–55.
- Wilson, P. 1983: *Second-hand knowledge: An inquiry into cognitive authority*. Westport, CT. Greenwood Press.

A magyar nyelv kutatásának és tanításának története Dániában

1. A magyar nyelv iránti tudományos érdeklődés kezdetei Dániában

A magyar nyelvvel foglalkozó szakemberek számára ismert tény, hogy a magyar nyelv eredetének és rokonságának a tisztázásában Dánia fontos szerepet töltött be. A történet kezdete a 18. század végére megy vissza. 1769-ben érdekes csillagászati jelenséget vártak a földön. Ebben az évben a Vénusz a Nap és a Föld közötti felezővonalon haladt át. Ezt a csillagászati jelenséget arra akarták felhasználni, hogy megmérjék a Föld és a Nap közötti távolságot.

1768-ban VII. Krisztián (1766–1808) Dánia és Norvégia királya, Schlesvig és Holstein hercege Johann Friedrich Struensén, VII. Krisztián mindenható miniszterén keresztül üzenetet küldött Mária Teréziának (1740–1780), az osztrák császárnőnek és magyar királynőnek. Az üzenetben a király arra kérte Mária Teréziát, hogy olyan kiváló csillagászokat küldjön a dán udvarba, akik majd el tudják végezni az említett méréseket. Mária Terézia a két legjobb udvari csillagászt bocsátotta VII. Krisztián rendelkezésére. Az egyik a magyar származású Maximilian Hell, a másik pedig a magyar Sajnovics János volt. Maximilian Hellhez és Sajnovics Jánoshoz Hafniában, a mostani Koppenhágában még Jens Finne Borchkreving norvég teológus, botanikus is csatlakozott. A háromtagú expedíció hamarosan északra, a Baretts tengeren lévő Vardoe szigetére indult, ahol a dán és a norvég király csillagászati obszervatóriumot állított fel számukra.

Az expedíció kiválóan teljesítette nehéz feladatát. Még a mai tudásunk szerint is meglehetősen pontosan kiszámították a Nap és a Föld közötti távolságot. Maximilian Hell az eredményeket *Observatio transitus veneris ante discum solis* című latinul írt könyvében tette közzé, amelyet VII. Krisztiánnak ajánlott tisztelettel és köszönettel.

De hogyan járult hozzá az expedíció munkája a magyar nyelv eredetének a tisztázásához, illetve a nyelvészet első tudományos igényű iskolájának, az összehasonlító-történeti nyelvészetnek a kialakulásához? Hell és Sajnovics nemcsak csillagászok voltak, hanem mélyen érdeklődtek a nyelvek iránt is. Vardoe szigetén a csillagászati munkájuk mellett lelkesen kezdték tanulmányozni a sziget lapp lakosságának a nyelvét. Sajnovics megfigyeléseit lejegyezte, és amikor Vardoeről Hafniába visszatért, nemcsak a lapp és a magyar nyelv szavainak az összehasonlítását végezte el, hanem a szavakon kívül a két nyelv nyelvtani struktúrájának a részrendszereit is módszeresen összehasonlította. Ez a fajta módszeres, a nyelv morfológiájára is kiterjedő összehasonlítás teljesen újszerű volt, és ez az elv alapozta meg a nyelvészet egyik ágának, az összehasonlító-történeti nyelvtudománynak a kialakulását.

Sajnovics kutatásairól beszámolt a Dán Királyi Akadémia előtt. 1770-ben eredményei könyv alakban is megjelentek Hafniában *Demonstratio idioma ungarorum et lapporum idem esse* (*Annak bemutatása, hogy a magyar és a lapp nyelv azonos*) címmel. A latin nyelvű könyv kivívta a dán tudósok elismerését, és Sajnovics Jánost a Dán Királyi Akadémia tagjai közé választották. A könyvre az akkori egész Európa tudományos világa felfigyelt, de elmondhatjuk, hogy ez a könyv az összehasonlító-történeti nyelvtudományban ma is nemzetközi tekintélynek örvend.

Sajnovics János elévülhetetlen érdemeket szerzett a magyar nyelv eredetének a megállapításában. Könyvének további értéke, hogy a történeti-összehasonlítást nemcsak a nyelvrokonság megállítására akarta felhasználni, hanem a nyelvtörténeti szempontot összekapcsolta a népek őstörténetének, a népek eredetének a kutatásával is. Véleménye szerint a mai finnugoroknak nevezett népek ősi lakóhelye egy hatalmas területen, a mai Észak-Norvégiától egészen Kínáig húzódhatott, amely nem áll messze a finnugor nyelvtudományban legújabbán javasolt néhány őshaza elmélettől.

Sajnovics könyvét dánra is lefordították, és a dán nyelvtörténeti és folklór-kutatások történetét vizsgálva látható, hogy a dán nyelvészek és néprajztudósok – részben Sajnovics hatására – a 18. század végétől folyamatosan fenntartották tudományos érdeklődésüket a finnugor nyelvek, ezen belül is főleg a lapp, a finn és a magyar nyelv kutatása iránt. A továbbiakban ezek közül a tudósok közül említék meg néhányat.

Az első a nagy dán komparativista nyelvész, Vilhelm Ludvig Peter Thomsen (1842–1927) lesz, aki napjainkban elsősorban arról híres, hogy 1893-ban megfejtette a török nyelvek legrégebbi, 732–735-ből származó két kőtáblára vésett nyelvemlékét, az ún. Orkhon feliratokat, amelyeket a mai Mongóliában fekvő Orkhon folyó mellett találtak meg. Thomsen az 1869-ben megjelentetett doktori disszertációjában a germán nyelveknek a finn, a lapp és a magyar nyelvre gyakorolt hatását elemezte. Disszertációjának a megvédése után hároméves európai tanulmányútja során hosszabb ideig tartózkodott Magyarországon, és megtanult magyarul. Amikor Dániába visszatért, a koppenhágai egyetemen tartott komparativista előadásain gazdag magyar nyelvi anyag is szerepelt.

Vilhelm Ludvig Peter Thomsen után a huszadik század legnagyobb mágikus népi szövegkutatója, Ferdinand Christian Peter Ohrt (1873–1938) következik, ha a magyar nyelv iránti tudományos érdeklődés dániai történetét tárgyaljuk. Ferdinand Ohrt elsősorban a dán és a finn népi ráolvasó szövegeket gyűjtötte. 1907-ben jelent meg a *Kalevala* dánul Ohrt fordításában, 1917 és 1921 között pedig a kétkötetes *Dán népi ráolvasó szövegek* (*Danmarks Trylleformer*). Összehasonlító nyelvészeti tanulmányaiban az érdeklődése középpontjába főként a két legnagyobb finnugor nyelv, a finn és a magyar került.

2. Magyar nyelvi stúdiumok a dán egyetemi rendszerben

Mint láttuk, a magyar nyelv iránti tudományos érdeklődés Sajnovics Jánosnak a 18. századi fellépése óta folyamatosan jelen volt a dán bölcsészettudományban. A magyar nyelv nyelvi rendszerének az ismerete fontos szerepet játszott a huszadik század egyik legnagyobb strukturalista nyelvészének, a koppenhágai nyelvészeti iskola vezéralakjának, Louis Trolle Hjelmslev (1899–1965) nyelvészeti munkásságában is. Hjelmslev nemcsak elméleti nyelvészeti, glosszematikus kutatásaiban használta fel a magyart, hanem 1942-től mintegy húsz évig leíró magyar nyelvtant is tanított a koppenhágai egyetemen.

Hjelmslev halála után 1967-től 1975-ig magyar származású anyanyelvi oktatók látták el a magyaroktatást a koppenhágai egyetemen, nevezetesen Németh Csaba, Bánfi András és több éven át a magyar származású Zsuzsanna Björn Anderson. Az 1978-ban megkötött magyar–dán kulturális, tudományos és együttműködési egyezmény azt is lehetővé tette, hogy magyar vendégoktató megszakítások nélkül, folyamatosan dolgozzon Dániában. 1979-től Zaicz Gábor finnugor nyelvész Magyarországról kiküldött vendégtanárként a két legnagyobb dán egyetemen, a koppenhágai és az aarhusi egyetemen párhuzamosan tartott magyar és finnugor nyelvészeti szemináriumokat.

Egy dán oktatáspolitikai döntés következményeként, melynek értelmében az ún. kis nyelvek tanítását csak egy egyetemen támogatja az állami költségvetés, jelenleg csak Aarhusban van egyetemi magyaroktatás. Az aarhusi egyetemen a magyaroktatás már a 60-as évek elején megkezdődött a Nyelvészeti Intézetben. Az oktatás profilja kezdetben kizárólagosan nyelvészeti volt. Jens Holt nyelvészprofesszor az általános nyelvészeti stúdiumok kiegészítő kurzusaként indította el a magyar és a finn nyelvet, önálló szakként akkor még nem létezett.

A 70-es évektől kezdve a hungarológiai oktatás és kutatás az egész világon fellendült, amelynek politikai és tudományos okai egyaránt voltak. Mind keleten, mind nyugaton megélénkült az érdeklődés Magyarország iránt. Elmondhatjuk, hogy a 70-es évektől kezdve az egyetemeken folyó magyar tanulmányokban a komparativitás igénye a nyelvészetben túl fokozatosan kiterjedt a magyar irodalomra, történelemre és kultúrtörténetre is.

A Szovjetunió, a szocialista országok és Magyarország iránti megnövekedett érdeklődés az aarhusi egyetemen is éreztette a hatását. A finn- és a magyaroktatás helyzete tovább erősödött, és 1972-től a magyar nyelvet már főszakként is lehetett tanulmányozni. A magyar szak felelőse Faerstain Katalin lett. Faerstain Katalin dolgozta ki a magyar mint főszak, illetve a magyar mint mellékszak első tantervét és vizsgarendjét. Munkáját 1989-től az elsősorban finnugor nyelvészettel foglalkozó Simoncsics Péter folytatta magyarországi vendégtanárként, és a hosszabb ideje már Dániában élő, de magyar anyanyelvű Stockholm Erzsébet ugyanebben az évben tanársegédként csatlakozott a tanszékhez. 1993-ban Simoncsics Péter visszatért Magyarországra, és Horváth Judit lett az aarhusi egyetem magyar lektora, aki ezt a pozíciót jelenleg is ellátja.

1972-től 2004 augusztusáig a magyar a finn szakkal együtt szervezetileg a Nyelvészeti Tanszékhez tartozott. A Nyelvészeti Tanszék, a magyar és a Finn Tanszéki Csoport oktatómunkáját szoros együttműködés jellemezte. Bizonyos tárgyak mindhárom szakirány számára kötelezőek voltak. Ilyen volt például a *Bevezetés a morfológiai és mondattani elemzésbe (Grammatisk analyse)*, amelynek tanítása során dán, magyar és finn példaanyagot egyaránt felhasználtunk. A kisszámú magyar szakos hallgatók mellett minden évben nyolc-tizenkét nyelvészhallgató választotta a *Magyar nyelv kezdőknek (Propaedeutik)* intenzív kurzust, mivel a nyelvészeti tanszék tanrendje kötelezően előírta, hogy a nyelvész-hallgatók alaposan megismerjenek egy nem indoeurópai nyelvet. A nyelvész-hallgatók körében a magyar nyelv meglehetősen népszerűségnek örvendett.

A magyar szak szaktárgyainak az oktatását mindig összekapcsoltuk azzal a pedagógiai szándékkal, hogy a hallgatókat a szakmai, szaktárgyi ismeretnyújtás mellett eljuttassuk egy viszonylag magas szintű nyelvi kompetenciához is. Ennek a célnak az érdekében mind az öt alapvető nyelvi készséget, a beszédprodukción, a beszédértést, az írást, az olvasást és a fordítást az egész tanulmányi időszak alatt folyamatosan úgy fejlesztettük, hogy a szaktárgyak tanításában, a történelmi, a kultúrtörténeti és irodalmi tárgyak anyagában a nyelvi kompetencia folyamatos fejlesztésének az igénye mindig jelen volt.

A Nyelvészeti Tanszék, a Finn és a Magyar Tanszéki Csoport nemcsak az oktatómunkáját, hanem a kutatást is összehangoltan tervezte meg. Minden évben olyan vendégelőadókat hívtunk meg, akiknek a szemináriumai mindhárom szakirány programját színesítette és támogatta. A Nyelvészeti Tanszék kutatási területei közé tartozott a pragmatika, a kétnyelvűség, valamint az idegen és a második nyelv elsajátításának a kérdései. A stockholmi egyetem Finn Intézete, az aarhusi egyetem Finn és Magyar Tanszéki Csoportja 1999-ben elnyert egy pályázatot, amelyet a számítógép által támogatott kiejtésitanítás területére adtunk be. Az ún. szinkron repitatív módszert Harrer Gábor, a stockholmi egyetem Finn Tanszékének a tanára dolgozta ki, és idáig sikeresen alkalmazták számos nyelv (finn, spanyol, arab, orosz, svéd) tanításában, tanulásában. A szinkron repitatív módszer különösen hasznosnak bizonyult a dán tanítási közegben, ahol a célnyelv nem támogatja a tanulási, tanítási szituációkat. A módszer nemcsak a helyes kiejtés kialakítására használható, hanem a hallás utáni megértés tökéletesítésére is. A programmal a hallgatók önállóan, tanári segítség nélkül gyakorolhattak kezdő, középfeladók és haladó szinten egyaránt a Harrer Gábor és Horváth Judit által kidolgozott finn és magyar szövegeken.

3. A magyar kultúra megismertetése az egyetemen és az egyetemen kívül

Az aarhusi egyetem magyar tanszéke, a magyar lektor és a diákok aktív szerepet vállaltak és vállaltak a magyar kultúra szélesebb körű bemutatásában és megismertetésében. 1993-tól minden évben tanulmányi kirándulást szerveztünk

Magyarországra a nyelvészhallgatók és a magyar szakos hallgatók számára. A tanulmányi kirándulásokon a hallgatók Magyarország történelmi és kultúrtörténeti nevezetességeivel ismerkedhettek meg, valamint személyes tapasztalatokat szereztek a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem két tanszékének az oktatómunkájáról. Az első tanszék, a Központi Magyar Nyelvi Lektorátus, a magyar mint idegen nyelv központi tanszéke Magyarországon. A másik tanszék, amellyel cserekapcsolatot tartunk fenn, a budapesti egyetem Skandináv Nyelvek Intézete, ahol dán szak is működik. A dán szakos hallgatók közül néhányan ösztöndíjjal minden évben Aarhusban tanulnak. Az aarhusi magyar szakos hallgatók és az Aarhusban tartózkodó, Magyarországról érkezett dán szakos hallgatók egymás tanulmányi munkáját kölcsönösen segítik itt Aarhusban.

Az aarhusi magyar tanszék jó munkakapcsolatot alakított ki és tart fenn a koppenhágai Magyar Nagykövetséggel. A számos közösen megtartott rendezvény közül a teljesség igénye nélkül szeretnék megemlíteni néhányat. A Magyar Nagykövetséggel közösen a magyar tanszék több olyan kiállítást szervezett az aarhusi egyetemen, amelyeket nemcsak az egyetemi hallgatók látogathattak, hanem az érdeklődő aarhusi polgárok is.

1994-ben, Kossuth Lajos halálának a 100. évfordulóján a történelmi kiállításunk témája az 1848-49-es magyar forradalom és szabadságharc és Kossuth Lajos politikai karrierje volt. Kossuth életének a bemutatása nagyon indokolt volt, mert személyében a dánok a XIX. századi magyar és európai politikai gondolkodás egyik legkiemelkedőbb alakját ismerhették meg, aki az 1848-49-es szabadságharc bukása után először elemezte a Habsburg birodalom válsággócait, és először ismerte fel, hogy Közép-Kelet-Európa fennmaradásának az egyetlen útja az ott élő népek közötti együttműködés és bizonyos fokú integráció lenne.

1995-ben az egész magyar történelemről kaphatott képet az a látogató, aki megnézte a „A magyar pénzverés ezer éve” című kiállításunkat. 2000-ben ünnepelte Magyarország a magyar állam megalapításának az 1000. évfordulóját. Ebből az alkalomból átfogó kiállítást nyitottunk meg az egyetem könyvtárában a magyar mil레centenárium évfordulója alkalmából. 2006-ban az 1956-os magyar szabadságharc és forradalom 50. évfordulója alkalmából mutatunk be kiállítást.

A magyar nagykövetség az aarhusi magyar szak oktatását segédanyagokkal és könyvekkel is nagylelkűen támogatja. 2005 novemberében Róna Ottó nagykövet látogatása alkalmával átnyújtotta a nagykövetség értékes ajándékát, 14 angol nyelvű történelmi, politikatörténeti munkát, amely Magyarország legújabb, az 1989-es rendszerváltástól napjainkig terjedő történelmét elemzi.

2000-ben nyílt meg a Magyar Köztársaság Konzulátusa Aarhusban. A tiszteletbeli konzul, Heine Sveistrup Jensen, aki maga is kiválóan beszél magyarul, és jól ismeri a magyar kultúrát, sokat tesz azért, hogy a Jylland félszigeten és Aarhus környékén élő magyarok a mai magyar kulturális, politikai és gazdasági életéről tudjanak. A magyar tanszék és a konzulátus ebben a fontos ismeretterjesztő munkában mindig számíthatnak egymásra.

4. A magyaroktatás jelenlegi helyzete és jövője

Az 1989 utáni magyarországi változások – a rendszerváltás, az ország NATO tagsága és csatlakozása az Európai Unióhoz – az aarhusi egyetemen működő magyar szak lehetőségeit is befolyásolták. A magyar szakot 2004. augusztus 1-én áthelyezték a Történelem és Civilizációtörténet Intézetbe (Historie og Omraade Studier), ahová a népszerű Európa tanulmányok mellett az orosz, a szerb-horvát és a cseh nyelv és kultúra is tartozik. A magyar szak oktatási és tudományos profiljában továbbra is fontos szerepet tölt be a nyelvészeti, az összehasonlító nyelvészeti vizsgálat, az irodalom és a történelem. Az új igényeknek megfelelően azonban tovább kell fejlesztenünk a kapcsolatokat az európai tanulmányokkal, a politológiával, a szociológiával és bizonyos mértékig a közgazdaságtudománnyal is. A 2005-ben kidolgozott új BA, valamint a 2006-ban megírt MA tanulmányi tervezet az előbb ismertetett célokat tartotta irányelvének.

A magyar szak továbbra is élénk kapcsolatot kíván fenntartani Magyarországgal és a magyarországi kutatóhelyekkel, részben az oktatás is erre épül. Legfontosabb partnereink között szeretnénk látni az 1989-ben létrehozott Balassi Bálint Intézetet Budapesten, amelynek az a feladata, hogy szakmai és módszertani támogatást nyújtson a külföldi egyetemeken működő magyar tanszékeknek. Továbbra is együtt kívánunk működni a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Központi Magyar Nyelvi Lektorátusával és a Debreceni Nyári Egyetemmel. A CIRIUS program lehetőséget nyújt arra, hogy diákjaink egy- vagy kétféléves ösztöndíjjal magyar egyetemeken, elsősorban a budapesti ELTE-n tanuljanak, illetve részt vegyenek a Debreceni Nyári Egyetem egyhónapos nyelvi kurzusain. Ezeket a lehetőségeket a tanszék maximálisan kihasználja.

A Közép- és Kelet-Európa iránti érdeklődés és a gazdasági kapcsolatok fokozódása, a sajtó, a rádió és a televízió tájékoztatási igénye bővítheti a magyar szak és a magyar szakon végzett diákok lehetőségeit. Az európai integráció megvalósításának alapvető feltétele az egyes országok helyzetének tényleges megismerése és az együttműködés lehetőségeinek feltárása. Meggyőződésem, hogy az aarhusi egyetemen lévő magyar szak a szláv szakokkal, az orosz, a cseh és a szerb-horvát szakkal együttműködve ehhez a célhoz kiválóan hozzá tud járulni.

Irodalom

- Bartha Lajos 1968: Hell Miksa expedíciója és a csillagászati egység kérdése. Csillagászati évkönyv az 1969. évre. Budapest. 146–164.
- Ruffy Péter 1983: Bujdosó nyelvméleink: A Tihanyi alapítólevéltől a Bori noteszig. Budapest.
- Frenyó Zoltán 2006: Sajnovics János műve és hatása. Valóság XLIX/2. <http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=640&lap=0>
- Sajnovics, Johannis 1770: Demonstratio Idioma Ungarorum et Lapporum Idem Esse. <http://www4.tpgi.com.au/etr/demo/demonstr.html>

ILSE VIKTORIA (BERLIN)

A magyar mint idegen nyelv tanítása a német fővárosban

1. Bevezetés

Röviden szeretném bemutatni a mai magyar nyelv, mint idegen nyelv tanítását a német fővárosban, Berlinben, és ezzel együtt következtetést szeretnék levonni a magyar nyelv berlini jövőjéről. Egy Európában egyedi diákprojekt ismertetése áll a középpontban, melynek a Berliini Műszaki Egyetem adott otthont, „Nyelv- és Kultúratőzsde” (Sprach- und Kulturbörse) név alatt. E projekt 2003 óta a magyar nyelvet és kultúrát sokféle módon ill. úton közvetíti. A fókuszban a nyelv áll, így elhangzanak a magyar nyelvtanítás és -tanulás feltételei, nehézségei és egyszerűségei. A vizsgálat alapjai a saját tapasztalatok, magyar nyelv docensként, és a magyar nyelvet tanulók (főleg német anyanyelvűek) tapasztalatai.

2. Milyen intézetekben lehet Berlinben magyarul tanulni?

Ha Berlinben körül nézünk, hogy hol lehet magyarul tanulni, akkor elég kevés, de különböző lehetőség található, amelyekben majdnem minden nyelvi szinten működik a magyar mint idegen nyelvoktatás. Az első, s talán legismertebb az ún. *Magyar Ház* illetve *Collegium Hungaricum*. Emellett a Németországban nagyon közzismert Volkshochschule-k között is találunk Berlinben egyet, ahol magyarul lehet tanulni, a *Volkshochschule Mitte*. Mind a két helyen már elég rég óta működik a magyar mint idegen nyelv tanítása. Még hosszabb múltra a magyar nyelvoktatás szempontjából a *Humboldt Egyetemi Hungarológia tanszéke* nézhet vissza, ahol még 2005-ig bárki tanulhatott magyarul. E három lehetőség mellett két új lehetőség is bukkant fel az utóbbi 3 év alatt, a *Sprachenatelier Friedrichshain* és a *Sprach- und Kulturbörse der Technischen Universität Berlin*.

3. Sprach- und Kulturbörse der TU Berlin, magyarul Nyelv- és Kultúratőzsde

A Nyelv- és Kultúratőzsde (Sprach- und Kulturbörse, röviden SKB) a Berliini Műszaki Egyetemen egy önkormányzat alatt álló projekt, ahol a világ különböző részeitől jövő egyetemisták együtt dolgoznak. Kb. 95 tagunk van 38 országból, akik 27 nyelvet tanítanak.

Célunk 1989 óta az interkulturális és nyelvi kapcsolat külföldiek és belföldiek között. Minden érdeklődőnek – nem csak egyetemistáknak – kínálunk különböző kulturális és nyelvi rendezvényeket és tanfolyamokat.

A kulturális rendezvények közé tartoznak a „Multi-Kulti-Café” és „Sprachzirkel” (nyelvi szakkör), valamint városnéző séták. Emellett részt veszünk kü-

lönböző berlini nagy rendezvényeken is, pl. *Lange Nacht der Wissenschaften*, *Karneval der Kulturen*. Itt lehetőség van arra, hogy a magyar kultúrát is megismerhessék Berlinben.

A nyelvtanfolyamainkon úgy próbáljuk megvalósítani az egyenrangú kapcsolatot, hogy a résztvevők és a tanfolyamvezetők közösen dolgozzák ki a tanfolyam tartalmát. Nem a tanár áll a központban, hanem a diák és az ő céljai, a tanár ezekhez próbál alkalmazkodni.

Évente négyszer szervezünk nyelvtanfolyamokat. Ezek a nyelvtanfolyamok szemeszter közben vagy a szemeszterszünetben (akkor intenzív tanfolyamként) kerülnek megrendezésre.

Munkatársainknak rendszeres, gyakorlattal egybekötött továbbképzést biztosítunk, ugyanígy gyakorlat előzi meg az SKB-beli munkát is. A gyakorlat azért szükséges, mert meg kell ismerni az SKB működését és felépítését. Az SKB működése nyelv- és munkacsoportokon alapul. A munkacsoportok megosztanak olyan munkát, mint például rendezvényszervezés, reklámozás és hasonló. 27 nyelv 27 nyelvcsoporthoz jelent.

Ez Berlinben és egész Németországban az egyetlen ilyen diákok által működtetett idegen nyelvi intézet. Ezen belül egy magyar nyelvcsoporthoz is megtalálta a helyét.

4. Magyar mint idegen nyelv tanítása és tanulása

Az SKB-n összesen 6 szinten tanulhatnak magyarul – kezdőtől felsőfokig. A kezdőszinten még a tanár adja meg, hogy mit vesznek át a tanfolyam alatt, így a nyelvtan, lexika és országismeret majdnem minden témáját megtalálhatjuk. Minél magasabb szintre jutnak a nyelvtanulók, annál inkább a tanárral együtt dolgozzák ki a tanfolyam tartalmát. Nem a tanár áll a középpontban hanem a nyelvtanuló és az ő céljai. A főbb célok közé tartozik a magyar nyelv megismerése (mert magyar nyelvterületre – gyakorlatra, tanulásra, munkára – készül az illető) és a magyar nyelv gyakorlása (az illetők nem akarják elfelejteni az egyszer megszerzett nyelvtudást, ill. még tovább szeretnék fejleszteni).

Kik tanulnak magyarul az SKB-n? Főként német anyanyelvűek. Ebből adódóan hasonló nyelvtanulási problémákkal találkozunk a magyar nyelv tanára, amire fel lehet készülni, ill. módszertanilag megoldást lehet találni.

A problémákat most röviden bemutatom. 4 probléma síkra osztom be őket: fonológia sík, morfológia sík, lexika-szemantika sík és szintaktika sík.

A **fonológiai** síkon gyakran az *a*, *r*, *ty*, *ny*, *gy*-realizáció jelent problémát. *Mosonmagyaróvár* mint városnév foglalja össze pont ezeket a nehézségeket. A magyar rövid *a* és *o* alig hallatszik különbözőnek egy német fülnek, így a kiejtésnél is nehéz különbséget tenni a rövid és hosszú magánhangzónál. A palatális mássalhangzó párok (*ty*, *ny*, *gy*) kiejtése mellett az alveoláris vibráns [r] sem könnyű, mivel a németben uvuláris vibránst realizálnak. Egy gyakori probléma

még a dupla mássalhangzóval jelzett hosszú kiejtés (Kiss Jenő 1974: 67), pl. *na-gyobb, jobb*, stb., mivel a németben duplán leírt mássalhangzó rövid kiejtést jelez.

A **morfológia** sík elég széles területet fog át, s csak néhány problémát lehet most megnevezni, a legtöbb a magyar nyelv felépüléséből adódik. Elsőnek a jelek és ragok probléma körét – Forgács Tamást (2004: 26) követve, aki ezt a legnehezebbnek tekintette a németnyelvű *Ungarische Grammatik*-jában – nevezem meg. Második lehet az igeragozás: az alanyi és tárgyias ragozás nem mindig világos egy német anyanyelvűnek, mivel a németre fordítottban nem látható a különbség (Kiss Jenő 1974: 68):

- (i) alanyi: látok – látsz – lát ’ich sehe – du siehst – er sieht’
tárgyas: látom – látod – látja ’ich sehe – du siehst – er sieht’
- (ii) alanyi: olvasok – olvasol – olvas ’ich lese – du liest – er liest’
tárgyas: olvasom – olvasod – olvassa ’ich lese – du liest – er liest’

A **lexika-szemantika** síkon a jelentéskülönbségek jelentenek problémát. Teljes jelentéskülönbség található a Hessky Regina (1999: 146) által álbarátoknak nevezett szavaknál, pedig a nyelvtanulónak úgy tűnik, hogy mind a kettő ugyanaz. Két példa: A német *Bonbon* egy szopnivaló cukorka, a magyar *bonbon* egy apró, csokoládéval bevont édesség. A német *Panscher* valaki, aki innivalókat összekever rossz eredménnyel, a magyar *pancser* egy mindent elrontó, ügyetlen, kétbalkezes ember.

A **szintaktika** síkon német anyanyelvűeknek főként a nominális predikátum, a létige használata kijelentő mód jelen idő harmadik személyben, jelent problémát. Például a magyar mondatot – *Péter orvos*. – a németben mindig létigével kell képezni: *Er ist Arzt*. Emellett persze maga a magyar szórend megértése nehéz. A legtöbb magyar nyelv tankönyvben sokáig szabad szórendről volt szó, ma már erről lemondtak, hiszen nem lehet mondani, hogy a következő három mondat ugyanazt jelenti:

- *A tanuló ír egy verset*.
- *A tanuló egy verset ír*.
- *Ír a tanuló egy verset?* (Szent-Iványi Béla 1995: 126).

Tanfolyamjainkon mind a négy síkon különböző módszereket dolgoztunk ki a problémák megelőzésére. A tanfolyamokon a legsikeresebb a *Simulation Globale*-módszer, amely a francia *BELC (Bureau d’Etudes pour les Langues et les Cultures)* dolgozott ki. Francis Yaiche, Jean-Marc Caré és Francis Debyser továbbfejlesztették az eredeti *Simulation Globale*-konceptiót, s ezzel együtt a módszer híressé vált egész Európában. Célja, külföldön az idegen nyelvet tanulóknak egy környezetet teremteni, amely minél közelebb van a tanult nyelv igazi környezetéhez. A magyar órán lehet ez egy fiktív ház Budapesten, különböző

magyar lakóval és mindennapi témákkal. Ez jelenti az alapot a hallási, értési, szóbeli és írásbeli feladatoknak, amelyek különböző módon oldhatók meg. Az eddigi tanfolyamok résztvevői nagy örömmel fogadták a számukra új módszert, s tanári szempontból sokkal nagyobb lépésekben haladtak a magyar nyelv tanulásában. Sőt a magyar nyelvet tanulóknak annyi motivációt adott, hogy sokkal egyszerűbbnek találják a magyar nyelvet, mint ahogy eddig gondolták.

5. A jövő

Rövid áttekintetést kaptak a magyar mint idegen nyelv tanításáról Berlinben. Megtudhatták, hogy hol lehet magyarul tanulni, hogy milyen nyelvi problémákkal találkozik a nyelvtanár, s hogy milyen módszereket lehet ezekkel szembeállítani.

Fontos megemlíteni, hogy az SKB tapasztalata azt mutatta, hogy van igény a magyar nyelvtanulásra. Minél többet eggyé válik Európa, annál fontosabb, hogy egymást nyelvét megértsük, s talán beszéljük. Így sokan egyre több idegen nyelv után érdeklődnek.

Remélhetőleg továbbra is megmarad Berlinben a sokszínűség a magyar nyelv tanítása szempontjából, ami egyben azt jelenti, hogy új ötletekkel bővül a nyelvtanítás is. Ezzel együtt Berlin, mint német főváros, megadja a német anyanyelvűeknek továbbra is a lehetőséget, hogy magyar anyanyelvűvel kapcsolatot teremtsen.

Irodalom

- Forgács Tamás 2004: Ungarische Grammatik. 2. Aufl. Edition Präsenz, Wien.
- Hessky Regina 1999: Am Rande des Wörterbuchschreibens: Falsche Freunde des Deutschen und Ungarischen. Berliner Beiträge zur Hungarologie 11: 143–152.
- Kiss Jenő 1974: Gondolatok német anyanyelvűek magyartanításáról. Magyar Nyelvőr 98: 59–73.
- Rackebrandt, Klaus 1986: Probleme bei der Vermittlung der ungarischen Wortfolge. Berliner Beiträge zur Hungarologie 1: 65–77.
- Sippel, Vera A. 2003: Ganzheitliches Lernen im Rahmen der Simulation Globale. Grundlagen – Erfahrungen – Anregungen. Gunter Narr, Tübingen.
- Szent-Iványi Béla 1995: Der ungarische Sprachbau. 3. Aufl. Buske, Hamburg.

KIRÁLY ANDREA (BÉCS)

Az ige alanyi és tárgyas ragozásának tanítása német anyanyelvűek számára

1. A tárgy és a tárgyas ragozás magyar és idegen nézőpontból

A magyar nyelvben az alany után a tárgy a leggyakoribb bővítmény, a tranzitív igék bővítménye. A ragozott ige kívül lehet főnévi igenév, illetve tranzitív igéből képzett más szófaj kiegészítője is.

A tárgy transzparens jelölése a -t tárgyraggal az anyanyelvi beszélő szemszögéből nem jelent különösebb nehézséget, a magyart idegen nyelvként tanulók számára annál inkább. Már a megfelelő kötőhangok kiválasztása is problémát okoz, hiszen számukra a magánhangzó-harmónia teljesen idegen jelenség. A diákok kétségbeesése már csak fokozódik, mikor szembesülnek azzal a ténnyel, hogy a magyarban két igeragozást különböztetünk meg; az alanyi és a tárgyas ragozást, valamint hogy ezek helyes használatához különbséget kell tudni tenni határozott és határozatlan tárgy között.

2. A magyar mint harmadik idegen nyelv

Egy harmadik nyelv elsajátítása – német nyelvterületen a magyart mindig megelőzi az angol, a francia, vagy a latin – egészen speciális tanulást és tanítást igényel, hiszen már építhetünk korábbi tanulási- és kommunikációs tapasztalatokra, más a diákok motivációja, mások az oktatási feltételek, más a tanulók kora, mint az első idegen nyelv elsajátítása során.

Német anyanyelvi beszélőknél ezek a nyelvtanulási tapasztalatok sajnos nem segítik a tárgy jelölésének, használatának és a tárgyas igeragozásnak az elsajátítását a magyar nyelvben, sőt inkább nehezítik azt; pl. franciául jól beszélő tanulók lényegesen több hibát vétenek a magyar tárgy használata során, jóllehet a valódi nehézségek a saját anyanyelvükben, valamint nyelvtani ismereteikben illetve ezek hiányában keresendők.

Átlagos német anyanyelvi beszélők számára saját anyanyelvükben is problémát jelent a mondat tárgyának felismerése, mivel az csak részben, kizárólag hímnemben jelölt.

Ich sehe den/diesen/einen/meinen Hund 'Látom a /ezt a/egy/az én kutya(ma)t.'

<i>Ich</i>	<i>sehe</i>	<i>den</i>	<i>Hund.</i>
Én	látom	a (jelölt tárgy)	kutya

Ich kenne die/diese/eine/meine Frau. 'Ismerem a/ezt a/egy/az én nő(me)t.'

<i>Ich</i>	<i>kenne</i>	<i>die</i>	<i>Frau.</i>
Én	ismerem	a (jelöletlen tárgy)	nő

Ich liebe das/dieses/ein/mein Mädchen. 'Szeretem a/ezt a/egy/az én lány(oma)t.'

<i>Ich</i>	<i>liebe</i>	<i>das</i>	<i>Mädchen.</i>
Én	látom	a (jelölt tárgyeset)	kutya

További nehézséget jelent, hogy koruktól illetve iskolai végzettségüktől függetlenül más-más kifejezéseket hallottak bizonyos nyelvi elemek megnevezésére, ezek értő használata pedig meglehetősen ritkán fordul elő. Nem létezik egységes grammatikai regiszter, amire építhetnénk a magyar mint idegen nyelv tanításakor. Csak a tárgyeset jelölésére három különböző megnevezést ismernek és használnak: Akkusativ, Wen-Fall, vierter Fall. Ennél nagyobb probléma, hogy szintaktikailag sem ismerik fel a mondat tárgyát. Ez többek között arra vezethető vissza, hogy a németben a tárgyi (*Akkusativobjekt*) és a határozói (*Dativobjekt*) bővítmény szintaktikailag hasonlóan viselkedik a nyelvtanban; megkülönböztetésük már csak azért is nehéz, mert az *Objekt* (bővítmény) kifejezéssel ill. ennek a kategóriának kettéosztásával (*Akkusativobjekt* és *Dativobjekt*) sem birkózik meg egy hétköznapi beszélő.

Tovább bonyolódik a helyzet, ha a magyar mint idegen nyelv tankönyvben, vagy egy németül beszélőknek íródott magyar nyelvtanban a tárgyi bővítményt „Akkusativobjekt” helyett egyszerűen csak „Objekt”, magyarul „tárgy”-nak nevezik, ami a fent említett bizonytalanságot csak tovább fokozza.

A már az anyanyelvben hiányos nyelvtani ismeretek pótlására legtöbbször nem áll elegendő idő a magyart mint idegen nyelvet tanító tanár rendelkezésére.

3. A tárgyrag problematikája morfológiai szempontból

3.1. A tárgyrag és a kötőhangok

Már pusztán a tárgyrag helyes használata is nagy kihívás elé állítja a magyarul tanulókat. A nehézséget természetesen nem maga a *-t* rag jelenti, inkább az azt megelőző kötőhang. Az erre vonatkozó szabályszerűségek és ezek helyes használata a tanulóktól nagy odafigyelést kíván.

Mivel a tárgyrag előfordulását a magyar nyelvkönyvekben rendszerint megelőzi a többes szám jelének tanítása, a diákok viszonylag könnyen boldogulnak azokban az esetekben, ahol a toldalékolás megegyezik a többes szám jelölésével: *szőlő* : *szőlő-k*, *szőlő-t*; *zsemle* : *zsemlé-k*, *zsemlé-t*, illetve, ha tárgyrag előtt a többes szám jele előtti kötőhanggal megegyező kötőhangot használjuk, mint pl. *pad* : *pad-ok*, *pad-ot*; *gyümölcs* : *gyümölcs-ök*, *gyümölcs-öt*; *láb* : *láb-ak*, *láb-at*; *szék* : *szék-ek*, *szék-et*.

Még akkor is, ha a tárgyrag előtti magánhangzó egy tipikus kötőhang, hiszen csak fonotaktikailag indokolt esetben jelenek meg, nem jelenik meg magánhangzóra végződő tövek után és minősége megjósolható. Ezek a tulajdonságok a

többes szám előtti kötőhangra nem mindig igazak, így az kevésbé tipikus kötőhang (Kiefer Ferenc 2003: 186–187).

A már megtanult többes szám-jelölés tehát nehezíti a tárgyrag használatát azokban az esetekben, ahol jelölésénél nincs szükség kötőhangra, mint pl. *lány : lány-ok, lány-t; kolbász : kolbász-ok, kolbász-t; margarin : margarin-ok, margarin-t; bor : bor-ok, bor-t; tojás : tojás-ok, tojás-t; doboz : doboz-ok, doboz-t, ital : ital-ok, ital-t.*

További problémát jelentenek az ingatag tömagánhangzók (*bokor : bokrot, terem : termet, tükör : tükröt*), melyeknél a toldalékolás következtében az utolsó magánhangzó kiesik a szótöbblől. (Bár erre a jelenségre találunk a németben is analóg példát: *übersiedeln – ich übersiedle*.)

3.2. Jelölt és jelöletlen tárgy

Az alanyi és a tárgyas igeragozás tanításakor előszeretettel hivatkoznak a tanárok arra, hogy a magyarul tanulók mindenekelőtt azt ellenőrizték, hogy talál-e a mondatban tárgyi bővítményt, melyet a szóvégi *-t* tárgyrag mutat meg. Azonban a magyar nyelvben is léteznek jelöletlen tárgyi bővítmények.

Jelölt tárgyi bővítmények a következők lehetnek:

- határozatlan névelős főnév: *Olvasok egy könyvet.*
- határozott névelős főnév: *Segítség megoldanom a feladatot.*
- főnév birtokos személyjellel: *Nem találom a tollamat.*
- visszaható névmás: *Szégyelld magadat.*
- általános névmás: *Mindent elpakolom.*

Jelöletlen marad a tárgy a következő esetekben:

- főnévi igenév: *Tudok németül beszélni.*
- főnév birtokos személyjellel: *Nem találom a tollam.*
- visszaható névmás: *Szégyelld magad.*

Különös nehézséget jelent a magyarul tanuló számára a főnév birtokos személyjellel egyes szám első és második személyben, ahol ezek jelölt és jelöletlen formája is szerepelhet tárgyi bővítményként:

Nem találom a tollamat. Nem találom a tollam.
Nem találod a tolladat. Nem találod a tollad.

3.3. A határozott és határozatlan tárgy

Az ige alanyi és tárgyas ragozásának tanítása előtt fontos, hogy a különbséget tudjanak tenni a tanulók a határozott és a határozatlan tárgy között.

Határozatlan tárgy lehet:

Főnevek névelő nélkül:

Tejet hozok. Milch [Akk.] holen [Sg1].

Főnevek határozatlan névelővel:

Látok egy házat. Sehen [Sg1] ein Haus [Akk.].

Kérdő névmások:

Kit látsz? Wer [Akk.] sehen [Sg2]?

Határozatlan névmás:

Valakit látok. Jemand [Akk.] sehen [Sg1].

Vonatkozó névmás:

Itt van a könyv, amit kerestél. Hier ist das Buch was [Akk.] suchen [PerfSg2].

Személyes névmás 1. és 2. személyben:

Péter engem szeret. Peter Mich lieben [Sg3].

Főnévi igenév:

Táncolni szeretnék. Tanzen [Inf.] mögen [KonjSg1].

Melléknévi és számnévi mutató névmások:

Ilyet nem mondtam. So was nicht Sagen [PerfSg1].

Ennyit tudunk mondani. Soviel [Akk.] können [Pl1] sagen [Inf.].

Határozott tárgy lehet:

Tulajdonnevek:

Péter látja Annát Peter sehen [Sg3-TR] Anna [Akk.].

Határozott névelős főnevek:

Hozom a tejet. Holen [Sg1-TR] die Milch [Akk.].

-ik-re végződő névmások, melléknévek és sorszámnevek

Melyiket látod? Welche [Akk.] sehen [Sg2-TR]?

Azt a könyvet hozom, amelyiket kéred. Jenes [Akk.] Buch [Akk.] holen [Sg1-TR] das [Akk.] bitten [Sg2-TR]

Mutató névmások:

Azt a könyvet hozom. Jenes [Akk.] Buch [Akk.] holen [Sg1-TR].

Személyes névmások egyes és többes szám harmadik személyben:

Péter őt szereti. Peter sie [Akk.] lieben [Sg3-TR]

Főnevek birtokos személyjellel:

Látom a házat. Sehen [Sg1-TR] Haus [PossSgP-Akk].

Tárgyi mellékmondatok:

Tudom, hogy jössz. Wissen [Sg1-TR] dass kommen [Sg2].

Visszaható névmások

Szégyelli magát. Schämen [Sg3-TR] sich [Akk.].

Kölcsönös névmások

Megcsókolják egymást. Küssen [Pl3-TR] einander [Akk.].

4. A tárgy problematikája szemantikai szempontból

Tárgyraggal ellátott főnevek szemantikai szempontból nem csak a mondat tárgyaként szerepelhetnek. Tartalmukat tekintve a következő szerepeket tölthetik be:

- a) Helyhatározó nem tranzitív igénél:

Bejárta a vidéket. Er hat die Gegend bewandert.

Ezt a vidéket bányászok lakják. Diese Gegend wird von Bergleuten bewohnt.

- b) Belső bővítmény (komplementív) az *él* (leben), *hal* (sterben) és *alszik* (schlafen) igéknél:

Nyugodt életet él. Er führt ein ruhiges Leben.

Hősi halált halt. Er starb den Heldentod.

Az igazak álmát alussza. Er schläft den Schlaf der Gerechten.

- c) Időhatározóként, mint a németben:

80 évet élt. Er lebte 80 Jahre.

Aludt egy fél órát. Er schlief eine halbe Stunde.

11 másodpercet futott 100 méteren. Er lief 100 m in 11 Sekunden.

De: *Minden nap_ megyek iskolába.* Jeden Tag gehe ich in die Schule.

Múlt héten_ beteg voltam. Letzte Woche war ich krank.

- d) Mérték meghatározása, mint a németben:

Egy kicsit javult az állapota. Sein Zustand hat sich ein wenig verbessert.

Három kilót fogyott. Er hat drei Kilo abgenommen.

Sokat tanul, de keveset tud. Er lernt viel, aber weiß nur wenig.

- e) A cselekvés módjának meghatározása:

Jót aludtunk. Wir haben gut geschlafen.

Nagyot kiáltott. Er schrie laut.

Jóízút nevetett. Er lachte herzlich.

- f) A cselekvés okának meghatározása (csak a *mit?* kérdőszóval):

Mit ordítasz itt? Was schreist du hier?

Mit járkálsz itt fel és alá? Was gehst du hier auf und ab?

5. Az ige alanyi és tárgyas ragozása

Az ige alanyi és tárgyas ragozásánál további nehézségek merülnek fel. A magyarul tanuló diákoknak itt is ügyelniük kell a magánhangzó-harmóniára (magas – mély, ajakkerekítéses – ajakkerekítés nélküli), a mássalhangzó hasonulásra (az igei személyrag kezdő -j hangja hasonul -s, -sz és -z-re végződő igék utolsó mássalhangzójához), illetve a megfelelő ragozás (alanyi – tárgyas) kiválasztására.

		mély magánhangzó után (a, á, o, ó, u, ú)	magas, ajakkerekítés nélküli magánhangzó után (e, é, i, í)	magas ajakkerekítéses magánhangzó után (ö, ő, ü, ű)
		lát	néz	köt
A.	én	látok	nézek	kötök
	te	látsz	nézel	kötsz
	ő, ön	lát	néz	köt
	mi	látunk	nézünk	kötünk
	ti	láttok	néztek	köttök
	ők, önök	látnak	néznek	kötnek
T.	én	látom	nézem	kötöm
	te	látod	nézed	kötöd
	ő, ön	látja	nézi	köti
	mi	látjuk	nézzük	kötjük
	ti	látjátok	nézitek	kötitek
	ők, önök	látják	nézik	kötik

A ragozási paradigma ismertetése önmagában még nem elegendő. Az alanyi és tárgyias ragozás helyes használatához a legfontosabb, hogy azokat a szöveggörnyezeteket ismertessük a diákokkal, amelyekben az egyes ragozások előfordulnak, ehhez külön kell választanunk a határozott és határozatlan tárgyat (ld. 3. pont).

A hagyományos feladatok mellett érdemes esetleg hibás mondatok a diákok általi javításával felhívni a figyelmüket a megfelelő ragozás kiválasztásának problematikájára:

Tudok németül beszélni. Können [Sg1] deutsch [Adv.] sprechen [Inf.].

**Tudom németül beszélni.* Können [Sg1-TR] deutsch [Adv.] sprechen [Inf.].

Nagyon fontosnak tartom, hogy a tanítás során mindig szöveggörnyezetben gyakoroltassuk a két ragozást, hiszen pusztán a ragozási paradigma ismerete még nem fog segíteni annak különböző típusú mondatokban való alkalmazásában.

6. Az ige az alanyi és tárgyias ragozása szintaktikai szempontból

Fel kell hívnunk diákjaink figyelmét arra, hogy ha egy ige egy adott nyelvben tranzitív, az nem feltétlenül jelenti azt, hogy a másik nyelvben is lehet tárgyi bővítménye. Az alábbiakban olyan igéket gyűjtöttem össze, melyek a magyarban tranzitívak, a németben viszont nem.

Követte a tanára tanácsát. Er folgte dem Rat seines Lehrers.

Elnézést kérek! Ich bitte um Verzeihung.

Szívesen meghallgatlak. Ich höre dir gerne zu.
Köszönöm a segítséget. Ich danke für die Hilfe.
Megunta az életét. Er ist seines Lebens müde geworden.
Szégyellte a gyávaságát. Er schämte sich für seine Feigheit.
Nem éri meg a fáradságot. Es ist nicht der Mühe Wert.
A rabló fenyegette pénztárost. Der Räuber drohte dem Kassier

6. Összegzés

Az ige alanyi és tárgyias ragozása között különbséget tenni, és azt helyesen használni úgy, hogy a diák számára a tárgyi bővítmény felismerése, illetve annak jelölése is problémát okoz, meglehetősen nehéz és komplex feladat.

A tárgyi bővítmény illetve az alanyi és tárgyias ragozás tanításánál a következő lépéseket javaslom:

- egységes grammatikai megnevezések használata egy tanulóközösségen belül;
- a tárgyi bővítmény tudatos felismerésének gyakorlása német majd magyar szövegekben;
- a tárgyrag illetve az alanyi és tárgyias ragozás morfológiai feldolgozása;
- a határozott és határozatlan tárgy fogalmának definiálása morfológiai és szemantikai kritériumok alapján;
- a gyakorlás mindig szöveggörnyezetben történjen, ha nem is teljes mondatokban, de legalább szintagmákban (ige + tárgy).

Irodalom

- Dressler, Wolfgang 1972: Einführung in die Textlinguistik. Max Niemeyer Verlag, Tübingen.
- Forgács Tamás 2004: Ungarische Grammatik. Edition Praesens, Wien.
- Kiefer Ferenc 1992: Strukturális magyar nyelvtan. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc 2003: A magyar nyelv kézikönyve. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter 1999: Új magyar nyelvtan. Osiris, Budapest.
- Lengyel Zsolt 1981: Tanulmányok a nyelvelsajátítás köréből. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MacWhinney, Brian 1975: Rules, rote and analogy in morphological formations by Hungarian children. Journal of child language 2: 65–77.
- MacWhinney, Brian 1976: Hungarian research on the acquisition of morphology and syntax. Journal of child language 3: 397–410.
- Pléh Csaba–Vinkler Zsuzsanna–Kálmán László: A téri kifejezések alaktana magyar gyermekeknél. Magyar Pszichológiai Szemle 52: 235–246.

A saját – idegen oppozíció a magyar és a bolgár nyelvben

A *saját – idegen* szembeállítás sok humán tudományág kutatási erőfeszítéseit egyesíti. A maguk jellegzetes vizsgálódási és elemzési módjai segítségével a történelem, az etnológia, a kulturális antropológia, a néprajz, az irodalomtudomány más-más aspektusból világítanak rá a *saját – idegen* dichotómián alapuló problémakörre, amely szorosan kapcsolódik minden nép identitásához.

A magyar és a bolgár nyelvben a *saját – idegen* szemantikai megkülönböztetésnek kettős funkciója van: egyfelől részt vesz a nyelvi rendszer különböző szintjeinek strukturálásában, másfelől leírásának osztályozási ismérvéül is szolgálhat. Az előadás keretében nincs módom behatóan megvizsgálni, hogy az egyes nyelvi síkokhoz tartozó elemek milyen szerepet töltenek be az oppozíció tartalmi felépítésében, így a probléma általánosabb ismertetésére szorítkozom, és csak a lexikális megközelítésével foglalkozom részletesebben magyar és bolgár nyelvanyag alapján. Lexikális szinten az oppozíció eredeti formájában valósul meg, míg a nyelvi rendszer többi szintjén metanyelvi jellegű: az elemzési stratégiát határozza meg.

A *saját – idegen* bináris szembeállítás részvétele a nyelvrendszer szervezésében az emberközpontú strukturális elven alapszik, az ember és világának körülhatárolására és jellemzésére szolgál. Az ember azoknak a koordináta-tengelyeknek a kiindulópontja, amelyekre a világkép a két nyelvben épül. Az emberi test összemérhető az idővel és a térrel: a tárgyak lineáris paraméterei és a köztük lévő távolság olyan mértékegységekkel fejeződnek ki, mint *ujj, hüvelyk, arasz* (*arasznyi föld*), *láb, lépés, marék, talp, tenyér, kéz* (*kéznyújtásnyira, karnyújtásnyira, kartávolságnnyira*); *пръст, педя, стъпка, крачка, ръка, шена*. Az idő múlását egy cselekvés elvégzéséhez szükséges minimális időköz, azaz a *szempillantás, a pillanat; muз* segítségével mutatjuk be. A test megszabja az emberi lét határait és lehetőségeit. A testiség különleges ontológiai státussal bír: a léttel való kölcsönhatás révén valósul meg, és megfejtésének nyitjára vezet.

Az oppozíció fő hordozói a nyelvrendszer minden szintjén azok az egységek, amelyek az ember magánszféráját érintik testi épségére, anyagi és intellektuális tulajdon rendelkezéséhez való jogaira, másokkal való együttélésére, adott helyen való funkcionális kapcsolatára történő hivatkozás révén. Ezt a következő példákkal szemléltethetjük: *a beteg gyerek szeme, a barátom útlevele, István kocsija, Kálmán operettje, József Attila verse, Petőfi elődje, Ady kortársai, az egyetem rektora, Budapest főpolgármestere, a Fényes szelek nemzedéke; очите на болното дете, паспортът на приятеля ми, колата на Стефан ~ Стефановата кола, Калманова оперета ~ оперета на Калман ~ оперета от Калман,*

стихотворение на Атила Йожеф, предшественик на Петьофи, връстници на Ади, Вазовите съвременници ~ съвременниците на Вазов, ректорът на университета, кметът на Будапеца, поколението на сияйните ветрове.

Látható, hogy az egyén magánszférájának szerkezete a tulajdonítás és a hovatarozás viszonyainak hálójából áll. Nyelvi megjelenítőik a birtoklás nyelvtani kategóriájának kifejezőeszközei. A nyelvtudatban létező fogalmak az emberről mint oszthatatlan összetevők egységéről és az emberi lét módjairól az elidegeníthetetlen és az elidegeníthető birtok terminusaiban tükröződnek, a birtoklás kategóriájának a tartalmát adják, és a *saját* és az *idegen* közti kétirányú átmenetet teszik lehetővé.

Az elidegeníthetetlen tulajdon az egyén közvetlen testi létét és életterét öleli fel. Ebbe koncentrikus körökként beletartoznak az ember viszonyai a testrészeihez, a rokonaihoz, amelyeket egy családi test tagjainak tekint, olyan elvont dolgokhoz, amelyeket a testben elhelyezettnek gondol (pl. *lelkiismeret, ész, lélek; съвест, разум, душа*), olyan tárgyakhoz, amelyek a civilizálódás során a test szükséges folytatásává váltak (*ruházat, cipő, szemüveg; облекло, обувки, очила*). Az elidegeníthetetlen tulajdon fogalmához szorosan kapcsolódnak azok a melléknevek, amelyek valamilyen jegy meglétét vagy hiányát jelölik. Pl. az *-s/-os/-es/-ös* magyar, ill. az *-am, -av, -ect, -лив, -ен* bolgár képzők segítségével kifejezhetünk testi jellegzetességet (*szakállas, szeplős, szőrös; брадат, луничав, космат*), erkölcsi tulajdonságot (*dolgos, szorgalmas, szemérmes; работлив, старателен, свенлив*), valamely szerv túlzott kifejtését (*pocakos, izmos; коремчест, мускулест*), beteges testi eltorzulást (*púpos, tyúkszem; гърбав, мазолест*), az egészség megőrzéséhez szükséges szabályok be nem tartását (*taknyos, csipás; сополив, гупелив*). Egy fontos testi szerv hiányát a magyarban a *-talan/-telen, -atlan/-etlen* képző, a bolgárban a *без-* prefixum jelöli: *fületlen, lábatlan, kezetlen; безух, безног, безрък*. Ebben az esetben összetett melléknevek is használhatók, de az előtagjuk a két vizsgált nyelvben eltér egymástól: a magyarban a *fél-*, a bolgárban az *едно-* számnév: *fél szemű – едноок, fél lábú – еднокрак, fél kezű, fél karú – еднорък*. Amikor erkölcsi tulajdonságok hiányáról van szó, a magyar fosztóképző bolgár megfelelői a *не-, без-* prefixumok: *esztelen – неразумен, idvariatlan – неучтив, lelkiismeretlen – безсъвестен, szívtelen – безсърдечен, gátlástalan – безскрупулен, becstelen – нечестен ~ безчестен*.

A minőségi melléknévből és *-ú/-ű/-jú/-jű* képzős alakból álló jelzős szerkezetek, amelyeknek a bolgárban összetett melléknevek vagy *c* előjárószavas névszói szerkezetek felelnek meg, két különböző szempontból jellemzik az egyént. Egyrészt a természet számtalan kombinációjából származó külső jelek olyan egyedüli együttesének mutatják, amely megkülönbözteti az emberi faj többi képviselőitől: *szőke hajú – русокос ~ с руса коса, kék szemű – синеок ~ със сини очи, pisze orrú – чипонос ~ с чип нос, magas homlokú – с високо че-*

ло. Másrészt szembeállítják az egyént a fajjal, és ily módon kiemelik a róla létező, általánosan elfogadott elképzeléstől való eltérés megnyilvánulásait: *görbe lábú, elálló (lógó) fülű; кривокрак, с изръкнали уши, клепух ~ с виснали уши.*

A tárgyalt szóalkotási modellekben az ember testi és lelki állapotának normális jellege vagy eltorzulásai jutnak kifejezésre. Az elidegeníthetetlen birtok elemeinek aktualizálása nemcsak melléznevek alkotására szolgál alapul, hanem lehetővé teszi azt is, hogy kiválasszunk bizonyos jegyeket az emberi faj jellemvonásai közül, és felruházzunk velük egy konkrét személyt.

A *saját* – *idegen* szembeállítás az „én”, azaz a beszélő mint a kommunikáció magva, és a „nem én”, azaz *te, ő, ti, ők* közötti megkülönböztetésre épül, amely határvonalat húz az egyén magánszférája és a környező világa közé. Ahogy az első személyű névmás kiemeli a beszélőt az emberek széttagolatlan sokaságából, és egy konkrét megnyilatkozás forrásává és témájává változtatja, úgy a *saját* melléknévi birtokos névmás is kijelöli azt a határt, amely a beszélőhöz tartozó és minden egyéb között húzódik. A világnak az „én és a többiek”-re, a „mi és ők”-re való kettős felosztását a kéttagúság határozza meg a párbeszéd szükséges és elégséges feltételeként. Ha a párbeszédes szituációt a kommunikáció kisebbitett modelljeként fogjuk fel, akkor a monológyszerű megnyilatkozásokban is számolhatunk bizonyos jellegzetességeivel, mert a magánbeszéd gyakran potenciális hallgató előtt zajlik, és magában rejtje a dialógussá válás lehetőségét. A kommunikáció résztvevőit megnevező *én* és *te* személyes névmásokat szituatív vonatkoztatás jellemzi. Ezekhez hasonlóan a *saját* és az *idegen* fogalmak is megváltoztatják denotátumukat aszerint, hogy az adott pillanatban melyik fél aktualizálódik vagy mire irányul a közlés. Amikor a beszélőtársak kicserélik szerepüket, a világ kettéosztásában is automatikus átkapcsolásra kerül sor: a *saját* és az *idegen* helyet cserélnék. Ha pl. a magyar és a bolgár birtokos névmásokat, a magyar birtokos személyjeles főneveket és birtokjeles névszókat, ill. a bolgár birtokos mellézneveket a kommunikatív dinamika prizmáján keresztül próbáljuk megnézni, szembeállíthatjuk az első személyű, egyes és többes számú névmásokat (*enyém, miénk; мой, наши*), valamint az első személyű, egyes és többes számú birtokos személyjellel ellátott magyar főneveket (*autóm, testvéreim, tanárunk, vezetőink*) minden más személyű és számú birtokos névmással (*tied, övé, titek, övék, твой, негов, ваш, техен*) és birtokos személyjeles főnévvel (*testvéred, barátaitok, feladatuk*), valamint minden birtokjeles névszóval (*Péteré, szomszédé, valakié*) és birtokos melléknévvel (*Петрова нива, съседски двор, братов син*), nem feledkezve meg arról, hogy a felsoroltak közül mindegyik *idegen* az első személyhez viszonyítva, de *saját* a maga referensére nézve.

A *saját*nak az *idegennel* történő szembeállítása vagy összehasonlítása alapján etnikai sztereotípiák születnek, amelyek egyrészt a nyelvhasználók világfelfogását tükrözik, elképzeléseit és megítéléseit foglalják össze, másrészt a valóság jelenségeihez tanúsított érzelmi hozzáállásukat tárják fel. Az emberek köztudatá-

ban már nagyon régóta jelen vannak az *idegen*, a *más*, a *különböző* értékelésben megnyilvánuló általánosítások, amelyek az évszázadok során a *saját* kulturális mintákkal történő egybevetés útján szilárdultak meg. A nyelv nemzetiségalkotó funkciója előtérbe kerül mindig, amikor a nyelvhasználók szükségesnek látják, hogy kinyilvánítsák sajátosságukat, elmélyítve azt a barázdát, amely elválasztja őket az idegentől. Feltűnik, hogy azok a sztereotípiák vannak túlsúlyban, amelyek inkább negatív konnotációjú nyelvi egységek (szavak, frazémák, szólások és közmondások) alkotását eredményezik.

Az *idegenek*hez való viszonyulás nemegyszer csúf- és népnevek tréfás, gúnyos vagy pejoratív használatában nyilvánul meg: gondoljunk csak arra, hogy a *tót*, *oláh*, *sváb*, *ruszki* etnonimák némi lebecsülést, elutasítást is kifejezhetnek, a *nigger* és a *jenki* szót gúnyosan, a *digót* pedig tréfásan mondják, a *skót* fősvény ember jelentésében is használható a magyarban. A bolgár nyelvben negatív kicsengésűek a cigányok elnevezésére használt szavak mint *мангал*, *манго*, *джунци*, *мангасар*; *византиец* ~ *фанариот* 'a görög sértő elnevezése'; *чифутин* 'a zsidó sértő megjelölése'; *арнаутин* 'albán, átvitt értelemben = rossz, zsarnoki természetű ember'; *анаи* 'apacs = tolvaj'; *турчин* ~ *кръстен турчин* 'török ~ megkeresztelt török = zsarnok'. Hangsúlyozandó, hogy egyes népnevek személynévként is éltek és élnek a magyarban és a bolgárban, s a névadás pillanatában, ill. mai személynévi funkciójukban nem pejoratív indítékúak vagy hatásúak.

Egyes nemzetiségek többfeleképpen nevezhetők meg: *cigány* ~ *roma* ~ *gácsi* ~ *füstös* ~ *rézború* ~ *nem a naptól barna* (Balázs József Attila cikkében fel van sorolva több mint 30 szó és szókapcsolat a cigányok megjelölésére); *szlovák* ~ *tót*; *román* ~ *oláh*; *oros* ~ *muszka* ~ *ruszki*; *német* ~ *germán* ~ *sváb* ~ *labanc* ~ *fritz*; *zsidó* ~ *bibsi* ~ *biboldó* ~ *kóbi* ~ *másvallású* ~ *izraeli* ~ *izraelita*; *amerikai* ~ *jenki* ~ *amerikánus* ~ *amcsi* ~ *ami*; *румънци* ~ *власи* ~ *мамализари*; *унгарец* ~ *маджар(ин)*. Ez lehetőséget ad arra, hogy a különböző etnonimákat különböző szituációkban és összefüggésben használjuk, mégpedig nemcsak elnevezésként, hanem minősítésként is. Pl. a *германци* – *неми* – *шваби* – *дойчовци* – *прусаци* láncban az első két megjelölés a „hivatalos – társalgási” oppozícióval hozható kapcsolatba: ezek a köznyelvben versenyeznek egymással. Ezzel szemben a *шваби*, *дойчовци*, *прусаци* elnevezések erősen negatív töltésűek.

Meg kell jegyezni azonban, hogy önmagában véve egyetlen egy népnév nem lehet sértő vagy kedveskedő. Mindig amikor egy denotátumra több elnevezés létezik, megjelenik a funkcionális vagy szemantikai hasadásra való törekvés. A társadalomban lezajló folyamatok azok, amelyek értékelő jelleget kölcsönöznek egy adott szó használatának.

Az ellenségesnek vélt népi vagy vallásos közösség nevét olykor betegségek, kártékony vagy undorító állatok és növények megjelölésére használták, ill. használják: *német has* 'hasmenés'; *német rák* 'béka'; *angolkór*; *franc* 'vérbaj'; *sváb-*

bogár 'konyhai csótány'; *cigánybúza* 'gyomnövény'; *cigánygomba* 'mérges gomba'; *поганец* 'pogány egér jelentésben'; *арнаутска чушка* 'albán paprika = apró, nagyon csípős paprika'; *казашки бодил* 'kozák tüske = gyomnövény (*hantium spinosum*)'.

A minősítés, az érzelmi hatás az adott népcsoportra vagy annak életmódjára, kultúrájára vagy vallására jellemző reáliák, jelképek segítségével is érhető el: *египтомѝ шѝкѝкѝ* 'zsidó', *пѝскѝюл, фѝс, рѝзан пѝщѝов* 'bojt, fez, körülmetélt = török'; *úgy él, mint egy török basa – живѝея кѝато бѝй, кѝато царѝе Симѝонѝчѝ*; *meglesz a törökök húsvétján – когато влѝзе свѝнка в дѝжамѝя ~ кога си доѝдам евреѝте от хадѝжилѝк* 'amikor bemegy a disznó a dzsámiba; amikor zarándoklásból visszatérnek a zsidók = soha'; *fél, mint nagypénteken a zsidó; барон ефѝенди султан без гаѝци* 'efendi báró gatyá nélküli szultán = szegény ember, aki adja a nagyot'; *бягам кѝато прѝтѝестантин от пост* 'kerüli, mint protestáns a bűjtöt'.

Közismert, hogy a frazeológiában be van kódolva minden nyelvközösség kulturális emlékezetének jelentős része. A szóláshasonlatokban, az állandósult jelzős szókapcsolatokban és a közmondásokban a nép megörököltette másokkal való találkozása és érintkezése folyamán összegyűjtött benyomásait, és világosan egyénítette az idegeneket valamilyen tulajdonságuk kiemelésével vagy eltúlzásával: *fősvény, mint a skót; megszokja, mint cigány a verést (~ mint török a pipát); berúgott, mint az albán számár; erős, mint a zsidó vallás; búsul, mint a lengyel; ráncos, mint a szász csizma; sovány, mint a sváb lábszár; szemérmes, mint a rác menyasszony; rút, mint a francia orr; нуѝи кѝато дѝрт ѝиганин* 'füstöl, mint a vén cigány'; *пѝян кѝато казак* 'részeg, mint a kozák = iszik, mint a bécsi német (~ mint a berényi török); *ходи кѝато ѝиганин ~ дѝруѝава кѝато ѝиганка* 'úgy jár, mint a cigány ~ rongyos, mint a cigányasszony'; *грѝк кѝато влѝк* 'a görög olyan, mint a farkas'; *кисѝл кѝато турѝин на рамазан* 'savanyú képet vág, mint a török ramazan idején'; *гол кѝато арнаутски пѝщѝов* 'meztelen, mint az albán pisztoly = meztelen, mint a cigánygyerek'; *въртя се кѝато обран евреѝн* 'nem találja a helyét, mint a kirabolt zsidó'.

A magyarok és a bolgárok néha hasonlóan értékelnek bizonyos népcsoportokat, ami a tulajdonságok univerzális jellegéről tanúskodik. Az esetek többségében azonban eltérő szóképek érzékeltetik az egyes nemzetek jellemvonásait. Pl. a cigányok hazugságra való hajlamára a következő rosszalló fordulatok utalnak: *ritka cigány hazugság nélkül; sok cigány beszéddel él; hamis, mint a sátoros cigány – лѝже кѝато кѝато дѝрт (~ брадат/влаѝки) ѝиганин* 'hazudik, mint vén/szakállas/oláh cigány'.

Történelmi eseményekre vezethető vissza az, hogy mind a magyar, mind a bolgár nyelvben a 'kegyetlenség' szimbolikus jelentést többek között a *török* népnév testesíti meg: *nem kerget a török; úgy bánik vkivel, mint török a rabjával; búsul, mint aki török rabságba esett; jaj, kinek török a szomszédja;*

rossz szomszédság török átok; турчин и куче все едно е 'a török és a kutya egyre megy'; *на турчина достлукът е на коляното му* 'a török barátsága a térdén van'.

A frazémákban kifejezésre jut vagy a sokk, amelyet a mássággal, a különbözőséggel való egyszeri összeütközés okozott, vagy annak a tapasztalatnak az értékelése, amely az idegenekkel való hosszas érintkezés során halmozódott fel. A magyar szólások és közmondások leggyakoribb alanyai a cigányok, a szlovákok, a zsidók, a törökök. Az etnonimákat tartalmazó bolgár frazeológiai egységekben az ártatlan tréfálgatás, a lekezelő humor vagy a durva gúnyolódás tárgyai a törökök, a görögök, a cigányok, a románok, az albánok és a zsidók.

Tekintettel kell lennünk arra, hogy a lexikográfiai kézikönyvekben regisztrált etnosztereotíp frazeológiai egységek egy vagy több évszázaddal ezelőtti interetnikai viszonyokat tükrözik, ezért az egyes népeket, népcsoportokat érintő elképzelések és megítélések nem abszolutizálhatók mai szempontból.

A magyar nemzeti önkép változatos, néha ellentmondásos: a magyar ember, a magyar nép magasztalására éppúgy idézhetünk példákat, ahogy bírálataira is: *magyar ember megtartja szavát; a magyar, ha szépen kérik, az ingét is odaadja; magyarnak nyelvén a szíve; szóból ért a magyar; a magyar hamar aláír, lassan fizet; csata után okos a magyar; sírva vigad a magyar*.

A bolgároknál inkább az önkritika dominál, amely rendszerint gúnyos önértékelés formájában jelenik meg: *У българин инат, у грък салтанат, у френк мурафет*. 'A bolgárnál csökönyösség, a görögnél fényűzés, a franciánál ügyesség'; *На българина умът иде я кога бяга, я кога ляга* 'a bolgárnak akkor jön meg az esze, ha fut, vagy ha lefekszik'.

Minősítésként a *bolgár* szó lehet mind pozitív, mind negatív kicsengésű: *българска работа* 'bolgár munka'; *хубава работа, ама българска* 'szép dollog, csak bolgár'; *хубаво ли е или българско?* 'szép-e vagy bolgár?'; *а побългарявам* 'bolgárosít' ige jelentése 'valamilyen termék minőségét elrontja'. Évekkel ezelőtt a bolgár kereskedelmi hálózatban gyakori jelenség volt az olyan felirat, mint *import áruk, cseh üveg, angol szövet...* A hazainak az idegennel történő szembeállítás során mindent, ami külföldi, a jó minőséggel hoztak kapcsolatba, a „bolgár áru” fogalom pedig a silánysággal asszociálódott. Az utóbbi időben azonban a növekvő konkurencia következtében a „bolgár” egyre inkább a jó minőség szinonimájává válik. Ezért ma már nemritkán láthatók olyan feliratok, mint *български домати, български обувки, произведено в България* 'bolgár paradicsom, bolgár cipő, bolgár termék', amelyek a *saját*, a *hazai* előnyöket kívánják hangsúlyozni néhány *külföldi* származású, gyakran megkérdőjelezhető minőségű áruhoz képest.

A magyar és a bolgár nyelvben egyaránt találunk olyan szólásokat és közmondásokat, amelyek mind *saját magunkra*, mind a *kívülállókra*, az *idegenekre* vonatkozó ún. autó- és heterosztereotípiákból álló ellentétet tartalmaznak: *az*

oláhnak tenni, a magyarnak ígérni; franciának hajpor, magyarnak jó bor; magyarnak kalács, németnek korbács; zsidó jobbágy tár kincs, tót jobbágy zsíros konyha, magyar jobbágy pörklő társ; българин като заботатее, къща прави, а турчинът – жена зема 'a bolgár, ha meggazdagodik, házat épít, a török – megnősül'; гърците ги съчинва салтанатът, а българите инатът 'a görögöket a fényűzés, a bolgárokat a csökönység teszi tönkre'.

Az etnonimákat tartalmazó frazeológiai egységek kialakítják a *saját* ellenmodelljét olyan vonásokat tulajdonítva neki, amelyek távol állnak a hazaitól. A *saját* és az *idegen* meghatározása kölcsönös értékelésen nyugszik: a *saját* hátrányai és hiányosságai az *idegen* előnyeit és érdemeit képezik. Az *idegen* úgy jelenik meg, mint az áhított valahova tartozásnak a színtere, ígérete. Azokat a próbálkozásokat vagy törekvéseket, amelyek a kívánt közösséghez való csatlakozást célozzák, olyan igékből képzett főnevek jelölik, mint *európaizálás* és *amerikanizálás*, bár az utóbbi nemegyszer kisebb-nagyobb pejorativitással is telítődik. Az ellentétes irányú lépéseket, amelyek a *saját* negatívan megítélt mivoltunkhoz vezetnek, neologizmusokba öltöztetjük: *balkanizáció, bolsevizáció, románosítás, bolgárosítás*, ill. *балканизация, болшевизация, румънизация, българизация* stb. A nemzeti identitás fitogtatását a *magyarkodik*, ill. *българея се* igék pejoratív, gúnyos jellegű használata ítéli el. Az azonosságunkkal való szakítás, az *idegen* hatása alá kerülés, az idegenmajmolás negatív konnotációkat ébresztő igékben és kifejezésekben nyilvánul meg: *elnémetesedik, cigánykodik, törököt játszik; magyar az izre, német a színre; fele magyar, fele tót; egy csepp magyar vér nem folyik érben; гърчея се, турчея се, циганя се*.

Az *idegen* a más népekkel, népcsoportokkal, közösségekkel kialakult érintkezést külső, alkati stb. különbségekre, sajátosságokra korlátozza, ill. az *idegenek* nyelvét mintegy egzotikus nyelvként parodizálva fejezi ki ellenérzését. Mind a magyar, mind a bolgár frazémákban a *kínai* az érthetetlen, megmagyarázhatatlan információt, a felfoghatatlan beszédet jelképezi. A kínain kívül az érthetlenség kifejezésére a magyarban az arab, a bolgárban az indiai és a patagón, azaz földrajzilag távol eső népcsoportok neve szolgál, más nyelvektől, pl. a némettől eltérően, ahol az érthetlent és az értelmetlent a legközelebbi szomszédok nevei testesítik meg. Vö.: *Aki nem tud arabusul, ne beszéljen arabusul; тъмна Индия 'ez nekem sötét India'; das sind mir böhmische (~ spanische) Dörfer; das kommt mir böhmisch vor 'ezek nekem bohémiai (~ spanyol) falvak, ez nekem bohémül van'.*

Mintegy ellenpéldái az egy-egy idegen nyelven történő beszélés érthetlenségét kifejező frazémáknak azok a szólások, amelyekben a saját nyelv neve szerepel. Az ismert és az érthető a saját nyelvvel azonosul: *magyarul/magyarán szólva vagy megmondva. A magyar* népnév szócsaládjából ide vonható a *magyaráz, magyarázat, magyarázkodik* szó is (vö. TESz 1970: 816-817). A kifejezések – *български разбираш ли? '(nem) értesz bolgárul?', аз на български ли ти го-*

воя бѣ? 'bolgáruul beszélek-e hozzád?' – a beszélő elégedetlenségét fejezik ki a beszédpartnerével szemben, aki nem akarja megérteni mondanivalóját.

Az *idegen* több olyan család- és ragadványnévben is megmutatkozik, amely a származás másságának megjelölésével egyedíti az adott személyt (*Német, Lengyel, Török, Tót, Oláh, Казаков, Маджаров, Немцов, Черкезов, Чифутов, Цвятко Влаха, Мечо Циганина, Михо Турчина, Ингулизъм*: vö. Георгиев 1978: 91), valamint jövevényektől benépesedett helyek neveiben (*Tótkomlós, Tótszentmárton, Tótszerdahely*, ahol a *tót*- előtag szlovák betelepülőkre, szlovák nemzetiségű lakosságra utal, *Besenyőtelek, Besenyszög, Csehi, Csehbánya, Olaszfalu, Örménykút, Nagyoroszi, Magyaralmás, Rácalmás, Horvátatád, Németbóly, Циганска махала, Гръцка махала, Арменски квартал*).

Ha párhuzamba állítunk olyan magyar és bolgár szavakat, amelyek 'valamilyen térséghez való tartozást' jelentenek, azaz olyanokat, amelyek az egyéni és a közös identitás kialakításában részt vevő területi-politikai alakulatot jelölik, láthatóvá válik két szemantikai jegy összefonódása: az 'összetartozás – elválaszt-hatatlanság' jegy, amely meghatározza a *saját* kiterjedését, és a 'határ' jegy, amely meghúzza a választóvonalat a *saját* és az *idegen* közé. Ez azt jelenti, hogy a világ magyar és bolgár nyelvi modelljében az ember és a származási helye közötti kapcsolat birtokviszonyon alapul. A magyar nyelvben a *haza* szó nemegyszer birtokos személyjellel fordul elő: *hazám, hazánk* (Szili 2003: 189). A *saját*, a hazai, amely magán viseli a testi származás bélyegét (*szülőhaza, szülőföld, anyaföld, anyaország, belföld; отечество, татковина, родина*), szembeállítódik az idegen földdel (*külföld; странство, чужбина*), s ily módon pontosan kirajzolódnak a határai. A szerves összetartozásból kifolyólag a *haza, hazai föld, hon, szülőhaza, szülőföld; родина, родна земя, отечество, татковина, бащина, бащина* magukban hordozzák az erő pozitív velejáróit, mert háttérükből előhívják a *család* szemantikai mezőjét. „A család az, amelyet a legjobban ismerünk, amely az életbiztonságnak a szimbóluma. Ezért a föld, amelyen születünk, nevelkedtünk és élünk, a családi otthon meghosszabbításának tekinthető” (Bańcerowski 2001: 399). Ezzel ellentétben a *külföld* olyan terület, amely kívül marad bármely értelmű birtoklás lehetőségén.

Az 'összetartozás', 'határ', 'hely', 'mozgás' szemantikai jegyek kölcsönösen hatnak egymásra. A 'valamilyen térséghez való tartozás' jelentésű főnevek esetében a *saját* és az *idegen* szembeállítása a hely – mozgás kölcsönhatására épül. Erről az olyan szavak tanúskodnak, mint például: *földiek, hazai, tősgyökeres, helybeli, bennszülött, idevalósi, kivándorló, áttelepült, szomszédfalvi, menekült, külföldi, külhonos; земляци, кореняк, туземец, местен, преселник, другоселец, изгнанник, бежанец, чужденец, чуждоземец, другоземец, странник*.

A *saját* körülhatárolta területre olyan melléknevek is bejutnak, mint *hazai, honi*, ill. a rokonsági viszonyt jelölő *szülői, anyai, apai, családi, poden, домашен, майчин, мамин, бащин, hazai föld, ősapai föld, apai örökség, család-*

di fészek, родна земля, бащино огнище, семейно гнездо. Ezek a szavak azt a magot alkotják, amely körül a birtoklás és a valahova tartozás többi szférája fejlődik ki.

Befejezésül azt mondhatjuk, hogy a *saját* – *idegen* oppozíció a világ nyelvi képében arra hivatott, hogy az adott nyelvi és etnokulturális közösség identitását kiemelve, összetartását megerősítse, a vele való azonosulást megkönnyítse. Manapság, amikor a világot átfogó globalizáció és az európai integrációs törekvések hatására a nemzetállamok határai eltűnőben vannak, a saját énünk megőrzése és megvédése, a másság megértése, elfogadása és tisztelete (azaz az etnikai tolerancia és a nemzeti kultúrák egyenrangúsága) egyre nagyobb fontosságot nyer a „közös európai ház”-nak mint népek szimbiózisának, kultúrák szintézisének megteremtésében. Az európai identitásnak nem kell helyettesítenie a hagyományos azonosságunkat, csak ki kell egészítenie új elemekkel.

Irodalom

- Balázsi József Attila 2001: A *cigány* szó és származékai pejoratív kifejezésekben. Magyar Nyelv 97: 313–324.
- Balázsi József Attila 2002: „Virágnak mondd, pedig nem az.” Hasonlatok és szóláshasonlatok. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Bańcerowski, Janusz 2001: A föld nyelvi képe a magyar nyelvben. Magyar Nyelvőr 125: 397–407.
- Kiss Lajos 1988: Földrajzi nevek etimológiai szótára. (4. bővített és javított kiadás.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kövecses Zoltán 1998: Magyar szlengszótár. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Magyar Értelmező Kéziszótár (főszerk. Pusztai Ferenc). 2. átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest 2003.
- Magyar Szólástár (főszerk. Bárdosi Vilmos.) Tinta Kiadó, Budapest 2003.
- Margalits Ede 1897: Magyar közmondások és közmondásszerű szólások. Kiadta Kókai L., Budapest.
- O. Nagy Gábor 1976: Magyar szólások és közmondások. 2. kiadás. Gondolat, Budapest.
- Röhrich, L. 2001: Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten. Band 1–5. Freiburg–Basel–Wien.
- Szili Katalin 2003: Távolságtartás, meghittség, azonosulás, szubjektivitás (adalékok a nyelv és kultúra kapcsolatához a magyar nyelvben). Hungarológiai Évkönyv 4: 182–191. Pécs.
- TESz 1970 = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (főszerk. Benkő Lóránd). Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Армянов Г. 1993: Речник на българския жаргон.: ИГ 7М+Логис, София.
- Български пословици и поговорки. Състав: М. Григоров–К. Кацаров. 3. прераб. Изд. Наука и изкуство, София 1986.
- Български тълковен речник (ред. С. Бояджиев). 3. изд. Наука и изкуство, София 1976.
- Георгиев, Ст. 1978: Собствените прозвищни имена. In: Помагало по българска морфология. Имена. Наука и изкуство, София.
- Ничева, М. 2002: Фразеологичен речник на българския език. ИК Хермес, Пловдив.
- Славейков, П. Р. 1972: Български притчи или пословици и характерни думи. Събрани от П. Р. Славейков. Под ред. на М. Арnaudов. София.
- ФРБЕ 1974–1975 = Фразеологичен речник на българския език I–II. БАН, София.

NOVOTNY JÚLIA (VESZPRÉM)

**Kovácsi Mária, Kozma Endre és Prileszky Csilla
hozzájárulása a magyar mint idegen nyelv oktatásához**

Három embert szeretnék megidézni, és emlékezni rájuk, akik hozzám igen közel álltak, és sokat tanultam tőlük. 1980-ban, mikor először léptem a Nemzetközi Előkészítő Intézet Budaörsi úti épületébe, velük találkoztam először. Bár akkor Ginter Károly volt a tanszékvezető, Kovács Mária, a helyettese osztott be Prileszky Csilla mellé gyakorló tanárnak. Csilla akkor egy arab csoportot tanított, mint általában szokott, és nagyon izgalmas volt belépni a fiúk elé, Csilla segítő utasításai alapján gyakoroltuk a nyelvtani formákat. Kozma Endre és Kovács Mária is ugyanabban a tanári szobában volt, ahova én is kerültem, és leginkább az volt az első benyomásom, hogy mindenben vitatkozni tudnak irtózatos vehemenciával. Ezek az én személyes emlékeim, és most térjünk rá a címben megjelölt témára.

Életrajzi adataik: Kovács Mária (1938–2004) ELTE magyar–francia, 1967-től; Prileszky Csilla (1939–1995) ELTE magyar–arab, 1965-től; Kozma Endre (1945–1997) ELTE magyar–orosz, 1969-től tanított a Nemzetközi Előkészítő Intézetben.

Kovács Mária eredetileg dramaturgnak készült, és az irodalmat, mind a magyart, mind a világirodalmat alaposan ismerte. Csodálatos memóriája volt, fejből tudott versesköteteket. Akármikor tudott idézni bármiből.

Prileszky Csilla képzőművészeti középiskolába járt. Családja körében nagyon szeretett színházat rendezni. Egyszer abban a kitüntetésben részesültünk, hogy mi is részt vehettünk egy darabban, ami az intézeti tanításról szólt. Két előadás született, az egyiket a családja és a barátai körében adtuk elő, a másikat az évről-buli alkalmából a kollégák előtt. Nagy siker volt!

A műveiket összegyűjtve láthatjuk, hogy nem hosszú lista egyiküké sem. De a mi diszciplínánkban gondolataik meghatározóak voltak – legalábbis korukban –, melyek főként a nyelvkönyvekben testesültek meg, és oktató munkájukban gyümölcsöztettek.

Kovács Mária művei: *Magyar nyelvkönyv az orvosi szakirány számára*. NEI, 1982; *Itt magyarul beszélnek*. Nemzeti Tankönyvkiadó, 1993; *Tükör* 1999; *A névszókhoz járó határozóragok jelentéseinek rendszerezése*. BBI, 2002.

Prileszky Csilla művei: *A felszólító módú mellékmondat néhány kérdéséről*. NytudÉrt 83 (1974); *Orvosi szakirány*. NEI, 1978; *Színes magyar nyelvkönyv*. Tankönyvkiadó, 1981; *Agrár szakirány*. Tankönyvkiadó, 1981; *Bölcsész szak-*

irány. Tankönyvkiadó, 1986; *Hungarian words and pictures*. Tankönyvkiadó, 1986; *Halló, itt Magyarország!* Akadémiai Kiadó, 1992.

Kozma Endre művei: *Elmenni elmehetek? Egy önálló fonológiai dallamtípus elemzése*. MNy, 1981; *Színes magyar nyelvkönyv*. Tankönyvkiadó, 1981; *Hungarian words and pictures*. Tankönyvkiadó, 1986; *Nyelvészeti alapismeretek*. NEI, 1986; *Igeragozási minták magyarul tanulók számára*. Kodolányi János Intézet, 1995; *Építőköcek egy nyelvészeti-szemiotikai értekezéshez*. Intézeti Szemle, Magyar Nyelvi Intézet, 1998.

Kovácsi Mária: *Magyar nyelvkönyv az orvosi szakirány számára* c. munkája „csak” az intézet hallgatóinak készült, de nagyon magas színvonalú volt. A 90-es évek elején csináltunk egy szókinskimutatást a szakirányok szerint (abban az időben a következő előkészítő szakirányok voltak az intézetben: bölcsész, jogász, közgazdász, orvosi, agrár, vendéglátós, műszaki), és abból kiderült, hogy az orvosi egyetemre menők tanulják meg a legtöbb szót, kifejezést, amit leginkább ennek a tankönyvnek köszönhetnek. A tankönyv nagyon magas mércét állított fel a tanulók elé, ez ugyan nehezítette a dolgukat, viszont az egyetemen megtérült ez a befektetés. A tankönyv függelékében található *A névszóragok használatának és a tankönyvben előforduló jelentéseinek rendszerezése* olyan magas színvonalú volt, hogy Rácz Endre lektorként azt javasolta a szerzőnek, hogy doktoráljon belőle. Kovács Mária nem szerette a címeket, rangokat, inkább dolgozni, tanítani, szervezni vagy tankönyvet írni szeretett, ezért nem tett eleget ennek a javaslatnak.

Az *Itt magyarul beszélnek* c. könyvet már a 80-as évek végén kipróbálhattuk az intézetben. Az első két rész az első félév anyaga volt, a második kettő pedig végül a bölcsészek második félévi tananyaga lett. Később még visszatérek ennek a tankönyvnek az újításaira.

A *Tükör* c. könyve az orvosi egyetem angol nyelvű hallgatói számára készült. Mivel a betegekkel az orvostanhallgatóknak beszélniük kell a III. évtől kezdve, a SOTE magyar nyelvórákat biztosított számukra. Természetesen az intézetbeli intenzív könyvek nem feleltek meg ennek a célnak, ezért fogott hozzá Mari egy kétnyelvű tankönyv írásához (ezért *Tükör* a címe). Az első kötetét az orvosi egyetem át is vette, de mire a szerző befejezte a könyvet, már átszervezték az oktatást, és nem talált kiadót a megjelentetésre.

A *névszókhöz járuló határozóragok jelentéseinek rendszerezése* c. művét már nyugdíjaztatása után írta, és a kiinduló pontja a fent említett *Függelék* volt. A változtatás leginkább a szókinscet érintette, mert az első változat az orvosi szakirány szókinscén alapult, ez pedig a köznyelvén. Az én kérésemre foglalkozott vele újra, mert úgy gondoltam, hogy a *Felsőfokon magyarul* c. könyvemhez (Magyar Elektronikus Könyvtár 2005) jól használható kiegészítést nyújt majd.

Prileszky Csilla művei közül a felszólító móddal foglalkozó cikkét a *Magyar Grammatika* is jegyzi a bibliográfiájában. A szerző alapvető megállapításokat tesz a felszólító mód mellékmondabeli használatáról.

A legjelentősebb munkát, amiben Csilla is részt vett, a *Színes Magyar Nyelvkönyv*, már 1980. szeptembertől tanítottuk. Én ebből tanultam meg a magyar nyelvet, a felépítését, és ebből értettem meg, hogy kell az anyanyelvemet kívülről szemlélni ahhoz, hogy át tudjam adni. Egy hihetetlenül következetes nyelvkönyv, amit máig használnak. Természetesen a több mint 20 év alatt mind a szókincs, mind a nyelvtanítási metódus nagyon sokat változott, de az biztos, hogy ebből a nyelvkönyvből – igaz, kemény munkával – bárki megtanulhatott magyarul. Olyan kristálytisza felépítésű képet kap a magyar nyelv szerkezetéről, ami nagyon segíti a továbbiakban. Csilla ebben a könyvben társszerző volt, négyen írták, Kozma Endre is tagja volt ennek a quartettnek (Erdős József és Uhrmann György a másik két szerző).

A *Színes magyar nyelvkönyvből* nőtt ki a *Hungarian words and pictures*, ami ugyanazon az elven épült, csak a színeket kellett helyettesíteniük különböző vonalakkal.

És végül szintén a *Színesből* indult, de már csak ketten folytatták Erdős Józseffel a *Halló, itt Magyarország!* sikerkönyvüket. A *Színes Magyar Nyelvkönyv*et más célra írták, mint a *Halló, itt Magyarország!* c. könyvet. Az első egy 13–14 hetes intenzív kurzusra (heti 26–28 óra), egyetemi előkészítésre készült, míg a másik egyéni tanulásra, de koncepcionális alapjuk azonos.

Kozma Endre első megjelent írását Szende Tamással társszerzőként jegyezte. Abban az időben hangtan érdekelte, ezért a *Színes Magyar Nyelvkönyv*-ben ő az intonációval foglalkozott. A mondatok dallamképlete – amit az első leckékben nagyon fontos megtanítani – az ő munkája. Ugyanígy a *Hungarian words and pictures*-ben.

A nyelvtanítás mellett a későbbiekben a bölcsészeknek kezdett tanítani nyelvtant, és ezért írt egy *Nyelvészeti alapismeretek* tankönyvet az intézet számára, ami nagyon-nagyon magas szintű volt. Néha meg is haladta a hallgatók képességeit. De azok, akik be tudták fogadni az ő bonyolult és elvont gondolatait, igazán profitáltak belőle azután az egyetemi tanulmányaik során.

Bandi már a hetvenes években érdeklődött a számítástechnika iránt, akkor még lyukkártya-rendszerrel próbált szógyűjteményeket csinálni. A 80-as években a Commodore gépek után, a PC megjelenésével ő volt az első, aki ezekhez értett az intézetben, és tőle lehetett megtanulni a gépen való írást, szerkesztést. Bandi személyes mentorom is volt ebben: ha megakadtam, akkor akár fel is hívhattam, és ő megmondta, melyik billentyűt nyomjam meg a továbblépéshez. Ennek kapcsán készítette el már számítógéppel az *Igeragozási mintákat*, amit igazából ő egy programnak tervezett, de szervezési, anyagi okok miatt ezt már nem tudta megoldani.

Csak halála után tudtuk megjelentetni az Intézeti Szemlében az „Építőköc-kák” c. elméleti munkáját. Érdeklődése a szemiotika felé fordult, ez már a Nyelvészeti alapismeretek c. tankönyvéből is látszott. A filozófia és a nyelvészet határán mozgó munkát tett le az asztalra. Sajnos visszhangtalanul maradt, mivel igen szűk körű az Intézeti Szemle terjesztése.

A *Színes Magyar Nyelvkönyv* és az *Itt magyarul beszélnek* c. tankönyvek összehasonlítása: mindkettő csoportos (12–14 fő) 13–14 hetes intenzív tanításra (heti 22–28 óra) készült.

SZMNY	IMB
Közvetítő nyelv nélkül	Közvetítő nyelvvel: angol, francia, német, orosz, spanyol, koreai, kínai (?)
Lineáris	Koncentrikus
Kérdőstruktúra	Mondatmodell
Tanár: főszereplő	Tanár: a gyakorlás irányítója, segítő

Kovácsi Mária az új könyvével (mely a tanárok igénye szerint és/vagy a hallgatói összetétel szerint választható volt) nagy viharokat kavart az intézetben. Az addig megszokott frontális magyarázó oktatás helyett egy egészen másfajta beszélgetős tanítás lett. A cél az volt, hogy a mondatmodellek segítségével minél előbb alkossanak helyes magyar mondatokat. Ez gyakorlatilag már a második napon lehetséges volt. Nagyon nagy élményben részesültek így a hallgatók is és természetesen a tanárok is. Ugyanakkor sokaknak nehéz volt lemondani a jól bevált tanári attitűdről, ezért nem is kívántak tanítani Kovácsi könyvéből.

Egyéb tevékenységeikről:

Kovácsi Mária: tanszékvezető helyettes, tanszékvezető, tagozatvezető; 1993–94 felmentik, visszaveszik; tanszékvezető, tanácsadó. Mari rettentő energiával és gondossággal végezte szervezői munkáját. Az egyik óriási sikere volt, amikor a tanulmányi osztálytól át tudta venni a csoportalakítás feladatát. Míg a hivatal a megérkező hallgatókból mechanikusan alkotta a csoportokat, hogy minél előbb megindulhasson a tanítás, Kovácsi nyelvek, előképzettség és a továbbtanulási tervek szerint csoportosította a diákokat. Lehet, hogy néhány nappal később kezdődött velük a munka, de azután bőven megtérült ez a késlekedés. A másik terület, ahol következetesen igényes volt a beosztottjaival szemben: a számonkérések, a vizsgadolgozatok színvonala. Újabb és újabb ötletei voltak a vizsgák minőségének javítására.

A magyar mint idegen nyelv tanításának a hozzánk érkezett hallgatók érdekében minden intézeti fórumon – mondhatom így – harcos védelmezője volt. Nem volt könnyű ellenfél, sohasem adta fel, ha biztos volt az igazában, és ő biztos volt benne. Ezért aztán a rendszerváltás után az új, kívülről jött vezetés el is távolította az intézetből. Beosztottai, a tanárok, mindent megtettek azért, hogy ez

az igazságtalan és méltatlan állapot véget érjen, és visszahelyezzék. Ezt sikerült is elérni, de bizony sok idő és energia veszett el. Ahelyett, hogy újabb, a kornak megfelelő tananyagokat készítettünk volna, leveleket fogalmaztunk, a minisztériumba rohagáltunk stb. Kb. másfél éves rémtörténet volt, ami természetesen Kovácsi Máriát is nagyon megviselte.

Prileszky Csilla a tanítás mellett fordított. Eredetiből fordította le az Ezeregy-éjszaka meséit (Atlantisz Kiadó, 1999). Miklós Tamást, a szerkesztőt idézem: Prileszky Csilla már tizenöt éve dolgozott a fordításon, a munka vége felé járt, amikor kiderült, hogy nincs kiadó, amely vállalkozna e mű megjelentetésére – még az sem, amelyik korábban biztatta, hogy kiadja. Pedig zseniálisan teremtette újjá a magyar mesenyelvet, és közben teljesen hűséges maradt az eredeti arab szöveghez. Az olvasó úgy érzi, mintha az Ezeregyéjszaka eleve ezen a nyelven született volna. Szerkesztőként nagy öröm volt ezzel a szöveggel dolgozni, kiadóként megtisztelt a fordító bizalma. Megígértem, hogy mindent megteszek a könyv megjelenéséért. Nyolc évbe tellett, míg előteremtettük a kiadás elindításához szükséges pénzt, és míg elkészülhettek a kontrollszerkesztési és más kiadói munkák. A szöveg végül meghozta az általános elismerést, de a fordító ezt sajnos nem érthette meg. Több mint ötven recenzió, valamint film, rádióműsor jelent meg a műről, s külföldön is komoly szakmai visszhangja volt. (Magyar Narancs 2002. augusztus 8.) Minket, kollégáit időnként abban az élményben részesített, hogy behozott egy-egy mesét és fölolvasta nekünk.

Kozma Endre az Ungvári Egyetem magyar lektora volt (1989–1993). Hosszú évek után 1989-ben mehetett először magyarországi lektor Kárpátaljára. Nagyon keserves körülmények között, de emberileg nagy erőket megmozgatva dolgozott. Oktatási és szervezői munkája mellett Kovács Vilmosnak – a kárpátaljai magyar irodalom máig legjelentősebb alakjának – a mintegy másfél ezer oldalnyi kéziratát rendezte sajtó alá, s a kétkötetes mű a szerző halálának 20. évfordulója alkalmából, 1997-ben látott napvilágot a KMKSZ kiadásában *Kik voltak...? Nyelv- és őstörténeti írások a honfoglaló magyarság kialakulásáról* címmel.

Befejezésül Kovácsi Mária ritka nyilvános megszólalásainak egyikéből idézek, mert a jelenlevőknek nagyon emlékezetes volt. Nagyszerűen foglalta össze gondolatainkat a nyelvünkről és a tanári szerepünkről.

Néhány gondolat a magyar nyelv oktatásának sajátosságairól. Elhangzott: A magyar mint idegen nyelv oktatásának helyzete Magyarországon. A Magyar Nyelvi Intézet szakmai konferenciája, Budapest, 1999. január 28.: „Volt gyerekkoromban egy mesekönyv – talán más is emlékszik rá, vagy kiadták később, nem tudom – az volt a címe: Eszem-iszom ország. Aki oda be akart jutni, nagy

próbát kellett kiállnia: keresztül kellett rágnia magát egy irdatlan kásahegyen, ezzel bizonyítva, hogy bármit és bármennyit tud enni. Odabent aztán kolbászból volt a kerítés, aki egyszer bejutott, azt minden földi jóval ellátták, még a kezét sem kellett kinyújtania, elég volt kívánni valamit, az ott termett. Ilyen a magyar nyelv, és ilyen a hozzá vezető út. Sok olyan nyelvtanulóval találkoztam, aki nagyon nehezen nyelte a sok kását – pedig finom tejbekása volt, jól meg is cukrozták –, olyanokkal is, akik félúton feladták, bennragadtak a kásahegyben, de egy olyannal sem, aki a kezdeti nehézségeken túljutva ne érezte volna magát Eszem-iszom országban, ne szeretne volna, ne élvezte volna a magyar nyelv használatát, amikor már tudott bánni vele. Az európai nyelvekkel (csak azokról beszélhetek, amelyeket valamennyire ismerek, vagy ismerkedni próbáltam velük) mindez éppen fordítva van. Az út virágos réten vezető árnyas fasor, pacsirta szől a fákon, de egyre beljebb visz egy sűrű erdőbe, ahol aztán rájövünk, hogy kivéve, ha éveket töltünk ott – mármint az eredeti nyelvterületet jelképező erdőben –, soha nem fogunk eligazodni benne, soha nem lesz igazán a miénk...

A mesekönyvben egy kisfiú és egy kislány indult neki a kásahegynek. A kisfiú szeretett enni, átrágta magát, és hihetetlenül kövéren kigurult a túloldalon. A kislány rossz evő volt, és menthetetlenül beragadt volna, ha a kiskutyája nem lopózik utána, és el nem kaparja előle a kását, mögéjük hányva végig az úton. Így a kislány is megérkezett Eszem-iszom országba.

A magyartanárnak kell vállalnia a kiskutya szerepét. Alagutat kell fúrni a kásahegyben, amennyire csak lehet elhárítani, elhalasztani a nehézségeket, hogy a tanuló ne adjá fel.”

Egy távoli ország magyartanítása – korlátok és lehetőségek

1. Bevezetésül

Magyarországon kívül számos országban működnek hungarológiai kutató-műhelyek, ahol magyar nyelvi, illetve hungarológiai kutatás és oktatás folyik, de egy távol-keleti országban – mint például Japánban – sok szempontból sajátosak a körülmények és a problémák. Előadásomban egy, a hungarológusok körében (érthető módon) kevésbé ismert terület, a Japánban folyó magyartanítás háttéréről, ennek korlátairól, illetve lehetőségeiről szeretnék beszélni.

2. A magyartanítás főbb típusai

A Magyarországon kívüli magyartanítást több kategóriára lehet osztani: az első a „határon túli” magyartanítás, azaz a szomszédos országokban folyó oktatási munka. Itt a magyarul tanulók zöme magyar anyanyelvű, akár magyar többségű közösségekben élnek, akár szóróványban. A magyartanításnak ezt a területét Magyarország régebben politikai okokból nem tudta megfelelően támogatni, de a rendszerváltozás után láthatóan egyre nagyobb figyelmet fordítanak a határon túli magyarok nyelvi ügyeire, törvények létrehozásával és anyagi támogatással egyre aktívabbá vált a régió magyartanítása. A második csoportot a finnugor rokon nyelvet beszélő országok alkotják, ahol az összehasonlító uráli vagy finnugor nyelvészetnek hosszú hagyományai biztosították és biztosítják a magyar – mint az egyik finnugor nyelv – színvonalas tanítását. A harmadik csoportba a többi nyugat- vagy közép-európai ország tartozik, ahol mind az oktatóknak, mind a tanulóknak – bár nem feltétlenül magyar származásúak – számottevő magyar kulturális háttérük van. Az egyetemi szintű magyartanításban gyakran az ott élő magyar származású tudósok és oktatók is közreműködnek, sőt sok esetben kulcsszerepet játszanak a hungarológia fejlesztésében. A társadalomban is sok helyen működnek magyar emigránsok által létrehozott különféle kulturális körök, generációkon át őrizve a nyelvet és a kultúrát – szorosabb-lazább kapcsolatot tartva az anyaországgal. Mindezek viszonylag szilárd háttérrel biztosítanak a helybeli hungarológia számára. Nem csupán Nyugat-Európa, hanem néhány távolabb eső ország is ebbe a csoportba tartozik, mint pl. az Egyesült Államok.

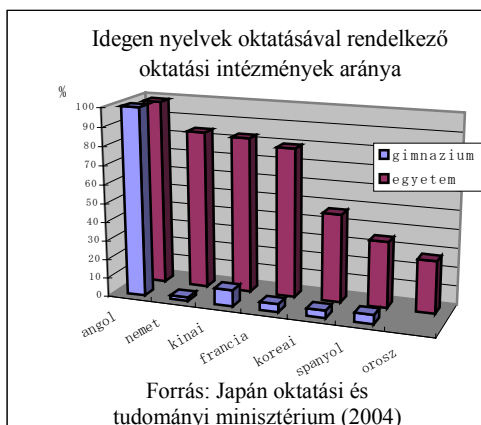
A negyedik, egyben az utolsó csoport az egyéb, távolabbi országoké, különös tekintettel az ázsiai, távol-keleti országokra. Erre a csoportra az jellemző, hogy a magyar külpolitikai és kulturális kapcsolatoknak nincsenek számottevő történelmi hagyományai. Japánban például nincs évszázados, de még évtizedes hagyománya sem olyan magyar értelmiségi jelenlétnek, mely a magyar nyelv és kultúra oktatását, bemutatását megkönnyítette volna. Valójában még olyan kutatási hagyománya sincs, mely a feltételezett magyar–japán nyelvrokonság miatt

keltene különös figyelmet (ellentétben a magyar és más finnugor nyelvet beszélő nemzetek közötti kapcsolattal). Másrészt, sajnos még napjainkban sem lehet azt állítani, hogy erőteljesen fejlődnek a kapcsolatok e két, földrajzilag igen távol eső ország között – sem kulturális, sem pedig gazdaságpolitikai téren.

3. A magyar nyelv oktatása Japánban

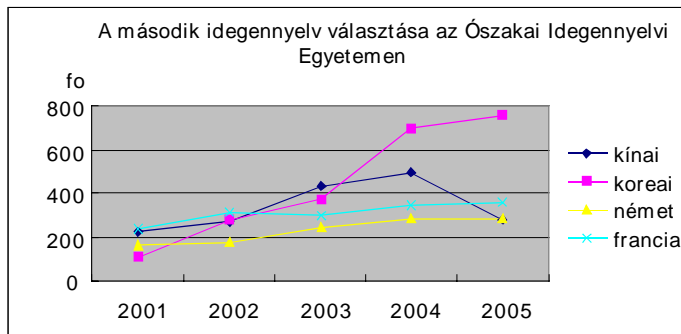
Az Ószakai Idegennyelvi Egyetem magyar tanszéke megalakulása, 1993 óta az egyetlen magyar tanszék Japánban. A következőkben röviden bemutatom az idén 14. évfordulóját ünneplő tanszékünkön folyó hungarológiai oktatást, s beszámolok annak problémáiról és feladatairól, továbbá körvonalazom a néhány éve magyar szakos diákokkal működő, különböző témájú „kétnyelvű kulturális szótár” projekt tapasztalataiból kiindulva a hungarológiai oktatás bizonyos lehetőségeit.

Ahhoz, hogy megértsük a magyar nyelv oktatásának helyzetét Japánban, röviden be kell mutatni az idegen nyelvek tanításának helyzetét a japán oktatási intézményekben. Az 1. ábra az egyes idegen nyelvek oktatásának arányát mutatja

az egyetemeken. Az angol nyelv kötelező tantárgy a 6 éves általános iskola után kezdődő, 3 éves úgynevezett „közép-iskolá”-tól a szintén 3 éves gimnázium végéig. A diákok tehát összesen 6 évig tanulnak angolul az egyetemre kerülés előtt. Az angol nyelven kívül általában még választható tantárgyként sincs második idegen nyelv, így más nyelveket szinte alig tanítanak. Igaz ugyan, hogy az utóbbi évtizedben növekedett azoknak a gimnáziumoknak a száma, ahol kínait vagy

koreait tanítanak választható tantárgyként, de a leggyakrabban választott kínait is csupán az összes gimnazista 0,5%-a tanulja. Tehát a japán iskolások gyakorlatilag csak az angollal ismerkednek meg. Messze állunk a multilingvális oktatáspolitikától, amelyet az Európai Unióhoz tartozó országok megvalósítanak. Az egyetemen viszont kissé már változik a helyzet. Bár itt is sokszor kötelező az angol, a diákok más nyelveket is választanak második idegen nyelvként. A hagyományos európai nyelvek – mint a német és a francia – tanítása mellett más európai és ázsiai nyelveket is oktatnak. Az utóbbi évtizedben egyre erősebb az a tendencia, hogy az európai nyelvek helyett a diákok inkább a kínait vagy a koreait választják. Ennek magyarázata a robbanásszerűen növekvő kínai gazdaság és az ezzel együtt erősödő kapcsolat Kínával, illetve a néhány éve az ázsiai országokban terjedő fokozott érdeklődés a dél-koreai kultúra iránt, különösen a tömegkultúra olyan aspektusai iránt, mint a populáris filmek és TV sorozatok.

A 2. ábra ennek példaként mutatja az egyetemünkön választott második idegen nyelveket, feltüntetve az azokat tanuló diákok létszámát is. A koreai nyelv iránti növekvő érdeklődést mutatja, hogy 2002-től

két év alatt háromszorosára nőtt a koreait választó diákok száma, így a csoportok számát is négyről hétre növelték, de még mindig kevés a lektor, jelenleg ugyanis 160–170 fő tanuló egy-egy csoportban. A kínaiak is hasonló a helyzet, de tavaly először korlátozták a jelentkezők számát, hogy a csoportok létszámát optimalizálják. Az európai nyelvek helyzete pedig szinte változatlan, sőt az ezeket választók száma gyakorlatilag csökkenőben van. Azok a diákok, akik a kínait kívánták felvenni, de nem sikerült nekik, valamint az angol választását feladó diákok egy része végül a francia vagy a német mellett dönt. Összefoglalva: a mai egyetemistáknak egyre nő az ázsiai nyelvek iránti érdeklődése, az európai nyelvek iránti igény viszont kisebb, és ezek közül is mindenekelőtt az angolnak van meghatározó szerepe.

Ebben a helyzetben miért is tanul valaki magyarul Japánban? Az Ószakai Idegennyelvi Egyetemen jelenleg 24 idegen nyelvet tanítanak fő szakként. Ebből 10 az európai nyelv (angol, német, francia, spanyol, orosz, olasz, portugál, dán, svéd, magyar), illetve 14 az ázsiai és egyéb (kínai, koreai, mongol, vietnámi, indonéz, filippínó-tagalog, thai, burmai, szuahéli, arab, perzsa, török, hindi és urdu). Miért választják ezeket a nyelveket és hogyan tanulják ezeket? Milyen előnye vagy haszna van ezen nyelvek elsajátításának? Megfigyelésem szerint három típust lehet megkülönböztetni. Először is vannak, akik az ún. fejlett országok nyelvén keresztül megismerik az adott társadalom példaértékű jelenségeit, rendszerét, szellemi világát és a lakosok életmódját, azaz a japánok számára tanulással szolgáló különféle értékrendeket. A svéd szakosok például igen sokszor választják a méltán világhírű svéd társadalombiztosítási politikát szakdolgozatuk témájául. Másodszor: gyakorlati szempontjai is vannak a nyelvtanulásnak – a Japán és az adott ország közötti gazdasági kapcsolat vonzó a tanulók számára. Az egyetem elvégzése után a kínaiul tudó diákokat sok cég hajlandó alkalmazni. A kínai ma jelentős piaci értékkel bíró nyelv. Bár kevésbé, mint a kínai, de a koreai és más délkelet-ázsiai nyelvek is ilyenek, az utóbbi években ugyanis sok helyen gyors ütemben fejlődött a gazdaság. A harmadik kategória főként az ún. „fejlődő” (értsd: fejletlen) országok nyelve, amelyek tanulása során a diákok nem kis száma szembesül a világban létező szegénység problémájával, illetve az

emberi jogok megsértésének kérdéseivel. Sokan később elkötelezetten működnek közre ezeknek a problémáknak a megoldásában. Három példát említenék. A portugál szakosok a Brazíliából visszatelepülő japán származású családoknak segítenek úgy, hogy a gyerekeiket korrepetálják a helybeli elemi iskolákban. A visszatelepülők harmadik generációja ugyanis általában csak portugálul tud és nagy nehézséggel küzd a japán nyelv és más tantárgyak tanulása során. Az urdu szakosok nyelvismeretüket felhasználva az észak-pakisztáni földrengéssel kapcsolatos legfrissebb híreket folyamatosan fordították közvetlenül a helybeli médiából és tették közzé Japánban, amiért az újságok nívódíjjal tisztelték meg őket. A szuahéli szakosok pedig egy nonprofit szervezetet alakítottak, mely a HIV-től fertőzött nőket és kisgyerekeiket támogató intézményt létesített Kenyában.

Tehát minden nyelvnek megvan a maga alkalmazási területe és lehetősége. Visszatérve a magyarra: vajon milyen céljai lehetnek a magyar nyelvi és hungarológiai ismeretek elsajátításának Japánban, mivel Magyarország nem teljesen fejlett ország, de nem is fejletlen, és gazdaságpolitikai szempontból korántsem kulcsfontosságú egy japán egyetemista számára?

Sajnos meg kell mondanom, hogy a magyar szakra jelentkező egyetemisták nem kis részének minimális a kiválasztott nyelv iránti motivációja. Érdekes módon viszont a négy éves magyartanulás a hallgatóink zömében erős rokonszenvet alakít ki a magyar nyelv és kultúra iránt, bár nem a magyar nyelv gyakorlati elsajátítása az elsődleges céljuk. „Szeretem a magyar nyelvet, de tudom, hogy nem igazán szükséges Japánban.” Az ilyesféle ambivalencia természetes egy olyan távoli országban, mint Japán.

4. A „kétnyelvű lexikonok” projekt

Annak a kérdésnek kapcsán, hogy mit jelenthet egy japánnak magyarul tanulni, szeretném bemutatni a következőkben a különböző témájú „kétnyelvű kislexikonjaink” összeállítását, amellyel négy éve a magyar szakos diákok részvételével kísérletezem. Eddig négyfélét készítettünk: az első a japán-magyar életkultúra kislexikona, a második a japán utónevek szótára, a harmadik magyar népmesék japán fordítása, a negyedik, azaz a tavalyi pedig a japán hangulatfestő, azaz onomatopoeitikus szavak szótára volt. Mind a négyet arra a szempontra való tekintettel szerkesztettük, hogy a japánul tanuló magyar egyetemisták mit szeretnének tudni Japánról, illetve mi okoz nekik leginkább nehézséget a japán kultúra megértésében és a nyelv elsajátításában. Figyelembe vettük, hogy miben tudnak segíteni a magyarul tanuló japán diákok a japánul tanuló magyar diákoknak. A magyar nyelvre fordítás természetesen komoly kihívást jelentett főleg a harmadéves magyar szakosokból álló csoportnak, de az egyetemünkön tanuló magyar anyanyelvű diákok segítségével leküzdötték a nehézségeket.

Érdekes módon eredeti céljaink elérése mellett további, váratlan eredményeket is hozott a közös munka. A munka folyamán hamar észrevettem, hogy a japán diákoknak az okozta elsősorban nehézséget, hogy sokszor a saját országuk

kultúrájával sincsenek tisztában: nem tudják, hogy egy bizonyos szokásnak vagy ünnepnek eredetileg milyen jelentése volt, egész Japánban elterjedt-e az adott szokás vagy csak arra a vidékre jellemző, ahol születtek és felnőttek, régi hagyomány vagy újkeletű, illetve japán eredetű vagy Kínából származik stb. Így ismét át kellett tekinteni velük az összes szokást és ünnepet, a szertartásokat sőt a hagyományos ételeket is. Kiderült például, hogy az egyik februári szokás szerint a régi kínai naptár tavaszának első napján az álarcot viselő ördögökre pirított szójababszemeket dobálnak, mire egyik diákunk, aki a Japán-tenger vidékéről származik, megjegyezte, hogy ott mindenki héjas földimogyorót dobál. Szokás még továbbá ugyanezen a napon egy szusitekerceszt egészben megenni, de sokan nem tudják, hogy ez nem valami régi szokás, csak a 70-es évek végén találták ki egy norit, azaz szárított tengeri moszatot termelő szövetkezet tagjai, hogy jobban el tudják adni terméküket ezen a napon. Felmerültek még efféle kérdések: honnan származik az a zászlóként felvont ponty-figura, amely a májusi gyereknapon úszik az égen? Miért éppen angolnát eszünk július végén? Csak Japánban mondják-e az őszi teliholdban gyönyörködve, hogy a holdon a nyulak rizsgombócot döngölnek? Miért 108-szor kongatják meg a harangot szilveszter éjszakáján a buddhista templomokban? Mindezek még a „másik nyelvűség” előtti problémák voltak: az addig természetesnek tartott sokféle szokás már nem volt többé magától értetődő, és a hallgatók kezdték kívülről megtapasztalni saját kultúrájuk egy-egy elemét.

Második tapasztalatunk az volt, hogy a kétnyelvű lexikonhoz nem csak a nyelvet kellett lefordítani, hanem ugyanakkor „tolmácsolni kellett” a kultúrát is. A hangulatfestő szavak lexikonához kiválasztott 260 szóhoz a magyarázatokat és példamondatokat a japán és a magyar diákok együtt próbálták elkészíteni. Természetesen a szavak fordítása önmagában sem könnyű feladat, hiszen sok hasonló szó árnyalati, de mégis nyilvánvalóan eltérő jelentést hordoz, amelyet a japán diákoknak először meg kellett értetniük a magyar diákokkal. Ezeket magyarul pontosan kifejezni pedig még a magyar diákoknak is komoly nehézséget okozott. A lexikonhoz továbbá számos illusztrációt is készítettek, hogy képileg megjelenítve is kifejezzék egyes szavak használati módját. Az egyik diák olyan illusztrációt készített a *koro-koro* szóhoz, mely valamilyen tárgy gurulását fejezi ki, hogy egy rizsgombóc gurul lefelé a hegyről. Kérdeztem tőle, hogy vajon mennyire érthetik ezt a magyarok, akiknek nyilván soha nem jutna eszükbe a gurulásról egy rizsgombóc. Ez a diák csak ekkor tudatosította, hogy ami minden japánnak természetes, korántsem az a külföldiek számára. Japánban ugyan ki ne ismerné azt a régi népmesét, amelyben az öregapó a leguruló rizsgombóc után szalad. Ez csupán egyetlen példa, de a diákok a lexikon készítése során folyamatosan hasonló problémákba ütköztek.

Az elmondottak talán csak apró részleteknek látszanak ugyan, de nyilván az ilyen apróságok adják ki az egészet. A diákok lassan kezdtek ráébredni arra, hogy milyen is lehet magyar szemmel a japán kultúra. Mi az, ami könnyen ért-

hető a magyarok számára, illetve mi az, ami különös és nagyobb érdeklődést, netán meglepetést kelt? A „kétnyelvű lexikonok” kiadásán végzett közös munka végül is nem csupán a japánul tanuló magyaroknak nyújtottak némi segítséget, hanem elősegítették azt is, hogy a japánok egy kívülálló szemével, vagy – ha így tetszik – magyar szemmel újra felfedezzék saját kultúrájukat. A magyar nyelv és kultúra már nem egy megtanulandó tárgy volt, hanem olyan tükör, amelyben saját magukat láthatták meg. Azt hiszem, a lexikonírás sok diákunknak segített abban, hogy ne a maguk kultúráját tekintsék a világ középpontjának, s elsajátíthatasanak egy rugalmasabb, a dolgok viszonylagosságán alapuló megközelítést. Természetesen mindehhez hozzájárult még egy értékes „melléktermék” is: a rengeteg fordítás és a magyarokkal való együttműködés jelentősen fejlesztette a diákok kommunikációs készségét, passzív nyelvismeretüket valamivel aktívabbá tette, s fokozódott motiváltságuk is.

A hagyományos hungarológiai oktatásban a leghangsúlyosabb feladat mindig az, hogy hogyan tanítják a magyar nyelvet és miként terjesztik a magyar kultúra ismeretét az adott országban. Ez kétségtől elsődleges fontosságú ugyan, de talán a magyartanítás hagyományos céljai mellett azt is érdemes megfontolni, hogy mi mindent adhat még a magyar nyelv és kultúra tanulása egy olyan távoli és sajátos kultúrával rendelkező országban, mint Japán. Azt hiszem, hogy a magyar nyelv és kultúra ismereteinek elsajátítása mellett és azon túl még egy nagyon fontos dolgot nyújthat – egy második önismereti perspektívát.

Irodalom

- Block, D.–Cameron, D. 2002: *Globalization and Language Teaching*. Routledge.
- Keresztes László–Maticsák Sándor (szerk.) 2002: *A magyar nyelv idegenben*. Debrecen–Jyväskylä.
- Lahdelma, Tuomo–Maticsák Sándor (szerk.) 1995: *Hungarológia Magyarországon kívül*. *Hungarologische Beiträge* 4. Jyväskylä.
- Okamoto Mari (szerk.) 2003: *Japán–magyar kulturális kislexikon*. Ószakai Idegennyelvi Egyetem Magyar Tanszéke.
- Okamoto Mari (szerk.) 2004: *Japán utónevek szótára*. Ószakai Idegennyelvi Egyetem Magyar Tanszéke.
- Okamoto Mari (szerk.) 2005: *Magyar népmesék (japán fordítás)*. Ószakai Idegennyelvi Egyetem Magyar Tanszéke.
- Okamoto Mari (szerk.) 2006: *Japán hangulatfeszítő szavak szótára*. Ószakai Idegennyelvi Egyetem Magyar Tanszéke.
- Wagakuni ni okeru Gaikokugo kenkyuu-kyouiku no shiteki kousatsu (A Historical Survey of Foreign Language Research and Education in Japan). Osaka University of Foreign Studies, 1989–1990.
- White Papers of Ministry of Education, Culture, Sports, Science and Technology. http://www.mext.go.jp/b_menu/hakusho/hakusho.htm#kyoiku

A magyar nyelv oktatása Csehországban

Csehországban a magyar nyelv különös helyzetben van. Egyrészt egy majdnem szomszédos ország nyelve, hiszen az egykori Csehszlovákia Magyarország közvetlen szomszédja volt, ahol sok százezres magyar kisebbség élt. Mivel a magyar ajkú lakosság zömében Dél-Szlovákiában él, a Szlovák Köztársaságban a magyar nyelv széleskörű ismerete teljesen természetes, a magyar tannyelvű általános és középiskolák, valamint a magyar szakos tanárképzés a szlovákiai oktatási rendszer részét képezik. Csehországban csak mintegy 20 ezer magyar él (nagy részük Szlovákiából került Csehországba). A magyarok és a szlovákok 1918-ig ugyanazon államalakulatban, a történelmi Magyarországon éltek, a magyar és szlovák nyelv hatással volt egymásra, a magyar–szlovák kölcsönhatások vizsgálata vonzó lehet az areális nyelvészet számára. Ezzel ellentétben Csehország, mint a Német-római Birodalom, majd később a Habsburg Monarchia nyugati felének a része, a német nyelvvel volt hasonló kölcsönhatásban. A magyar és a cseh nyelv közvetlenül nem voltak lényeges hatással egymásra, Csehországban a magyar nyelvet nem szakmai körökben valami különös, semmilyen ismert nyelvhez nem hasonlító, egzotikus nyelvként tartják számon. A széles rétegeknek a magyar nyelvhez való viszonyát a reformátorok szavaival fejezhetnénk ki, miszerint a magyar „egy az orientális lingvák közül”. Magyar tanítási nyelvű általános vagy középiskola Csehországban nincsen, a felsőoktatásban pedig a magyar nyelv csaknem kizárólag a prágai Károly Egyetemen van jelen.

A prágai Károly Egyetemen működő magyar szak hosszú hagyományokra tekint vissza. Még 1854-ben jött létre, első lektora Riedl Szende volt. Rövidebb-hosszabb szüneteltetés után a magyar szak 1949-től folyamatosan működik, ekkor Vladimír Skalička, az általános nyelvtudomány és a finnugor nyelvészet professzora újította fel. A felújítást követő években a magyar filológiát főként cseh, orosz, a hetvenes évektől német nyelvvel is párosították. (A hallgatók egy része az 50-es és 60-as években bizonyos mértékig kényszerítve vette fel a magyar szakot többnyire a cseh vagy az orosz nyelv mellé, mint egy baráti szocialista ország nyelvét, holott szíve szerint nyugati nyelvnek adott volna elsőbbséget.) Öröndetes tény, hogy az olykor nem teljesen szabad elhatározásból választott nyelv tanulását később többnyire magukévá tették, megszerették irodalmát, kultúráját. Az 1989-es rendszerváltás óta a magyar filológia bármilyen más szaktárggyal együtt tanulható. Magyar szak általában két évenként nyílik, (természetesen önszántukból) kb. 30-40 (köztük néhány nagyon tehetséges, kimondottan filológiai érdeklődésű fiatal) jelentkezik erre a szakra. Közülük 10-12 hallgató nyer felvételt, az összes évfolyamban tanuló hallgatók száma 30-40 fő. A

stúdium elengedhetetlen része a diákok rendszeres kiküldése magyarországi egyetemekre, legalább egyszemeszteres részképzésen valamint legalább egy alkalommal a Debreceni Nyári Egyetemen vesznek részt.

A prágai magyar szakra gyakran felvételiznek dél-szlovákiai magyar anyanyelvűek is, amennyiben felvételt nyernek, az ő nyelvi stúdiumuk természetesen különbözik a cseh anyanyelvű hallgatókétól. A magyar nyelvet a szak dupla óraszámában tanítja, két külön csoportban.

A magyar szak a finn szakkal együtt 2006 júniusáig az Általános Nyelvészeti és Finnugor Intézet része volt, 2006 júliusától a Szlavisztikai és Kelet-Európai tanszék része lett.

A magyar filológia mint szaktárgy a bölcsészettudományi karon képviselt valamennyi szakkal azonos státusú. Magiszteri (Mgr), tehát mesterképzést biztosít, a baccalaureatusi stúdium bevezetésére a közeljövőben kerül majd sor.

A filológiai stúdium biztosítása mellett a szak további feladatai közé tartozik könyvtárának gondozása, annak továbbfejlesztése. A szak 1949-es újraindításakor a könyvtára a nulláról indult, ma több ezer kötetes könyvtár áll a hallgatók és az érdeklődők rendelkezésére. A szak erőfeszítéseket tesz arra is, hogy a cseh tudományos szakmai és kulturális nyilvánosság tájékoztatására a Károly Egyetem Bölcsészettudományi Karán megbízható adatbázis álljon rendelkezésre.

A magyar szakon jelenleg három főállású oktató és egy magyarországi vendégoktató dolgozik. A szak munkáját a vendégoktatók a 70-es évektől segítik, korábban erre nem volt lehetőség. A szak dolgozói bekapcsolódtak az egyetemen folyó kutatásokba is. A kutatási területek általában a kontrasztív tanulmányokra irányulnak. Így például a magyar és a cseh igék valenciájának kontrasztív stúdiumára, a transzformációs csoportok összevetésére a cseh és a magyar nyelvben, a nemzeti sztereotípiák vizsgálatára a cseh és a magyar irodalomban, a kisebbségek identitásának alakulására. Továbbá a többi filológiai szakhoz hasonlóan ugyancsak bekapcsolódtunk a Cseh Nemzeti/Nyelvi Korpusz munkájába.

A szak munkatársai részt vesznek a magyar nyelv és irodalom szélesebb körű népszerűsítésében is (irodalmi estek szervezésében és rendezésében, műfordítások, könyvkiadások elősegítésében, magyar nyelvtanfolyamok vezetésében stb). Ezen a téren állandó munkakapcsolatban állunk a prágai Magyar Kulturális Központtal.

A szakon számos külföldi oktató-kutató tartott már előadást, magyarországi írók, költők, közéleti személyiségek.

A prágai magyar szak egyetlen helyiséggel rendelkezik. Ez szolgál tanteremként, könyvtárként, dolgozószobaként. A helyiség maximálisan ki van használva, hisz abszolvenseink gyakran visszajárnak szakmai konzultáció végett, itt fogadjuk a magyar nyelv és kultúra iránt érdeklődőket is.

A prágai magyar filológia oktatói közül Rákos Péter professzorról szeretnék néhány szót szólni. 1951-től nyugdíjazásáig, a nyolcvanas évek végéig állt a

szak élén, de nyugdíjba vonulása után is egészen 2002-ben bekövetkezett haláláig bizonyos értelemben a szak lelke volt.

Rákos professzor magyar és cseh nyelvű jelentős irodalomtörténeti munkásságát nem szándékozom most itt részletezni. Inkább azt szeretném hangsúlyozni, hogy az egyetemi oktatótól elvárt legjobb tulajdonságok ötvöződtek a kassai származású par excellence tanár úrban. Széles látókörének, világirodalmi tájékozottságának köszönhetően a magyar irodalmi alkotásokat a cseh és világirodalmi művekkel összevetve, nem csupán hallgatóinál, hanem szélesebb körben is érdeklődést tudott kiváltani a magyar kultúra iránt, népszerűsíteni tudta azt.

A Károly Egyetem Bölcsészettudományi Karán a magyar szakon gyakorlati magyar nyelvet, leíró nyelvtant, nyelvtörténetet, stilisztikát, fordításelméletet, irodalomtörténetet, irodalomelméletet, történelmet, kultúrtörténetet, a cseh–magyar kapcsolatokat tanulják a hallgatók.

A gyakorlati magyar nyelv oktatásáról szeretnék még szólni röviden. A magyar nyelv elsajátítása kontrasztív módon, a magyar nyelv struktúrájának a cseh nyelv, olykor más ismert indoeurópai nyelvek nyelvi jelenségeinek, szerkezetének összevetésével történik. Cseh anyanyelvű diákjaink, akik közül sokan több indoeurópai idegen nyelvet is jól beszélnek, többnyire élvezettel veszik tudomásul, hogy egy nyelv jól működhet akkor is, ha struktúrája különbözik az általuk korábban megismert nyelvek szerkezetétől. Elméletben már az első évfolyamban megismerkednek a magyar nyelv szerkezetével, a nyelvi jelenségek gyakorlati elsajátítása, a gyakorlatban való helyes használata természetesen az egész stúdiumra kiterjedő feladat. A gyakorlati nyelvet és leíró nyelvtant oktatót örömmel tölti el, ha diákjai a számukra nemrég még teljesen ismeretlen magyar nyelvet jól működő logikus szerkezetként látják, s mi több bevallják, hogy saját anyanyelvüket is jobban megismerték, mivel annak egyes jelenségeit akkor tudatosították valójában, amikor azzal szembesültek, hogy azok a magyarban egészen más eszközökkel, de ugyanolyan tökéletesen fejezhetőek ki.

A magyar irodalmi alkotásokat a gyakorlati nyelv oktatásában is felhasználjuk, a szépirodalmi szövegek a nyelvi jelenségek elsajátítását is nagyban elősegítik.

Előadásom elején említettem, hogy magyar filológiát Csehországban csak a Károly Egyetem Bölcsészettudományi Karán oktatnak. Kiegészítésül még szeretném hozzátenni, hogy a brünni bölcsészkaron Richard Pražák egyetemi tanár, aki Rákos Péter első növendékeinek egyike, s aki a rendszerváltás után néhány évig Csehország budapesti nagykövete volt, magyar történelemmel is foglalkozott kutatóként és pedagógusként. Magyar nyelvtanfolyamot, nem filológiai, inkább kultúrtörténeti oktatást is szervezett a múltban a brünni egyetemen.

Végezetül a prágai Magyar Kulturális Központban az ötvenes évektől működő magyar nyelvtanfolyamokról szólnék. A kezdők, középhaladók, haladók és

társalgási csoport tanfolyamai iránt aránylag nagy az érdeklődés. A tanfolyamokat sok nyelvész is látogatja, akik egy nem indoeurópai nyelvvel szeretnének megismerkedni, s ezek közül a magyarra esik a választásuk. A hallgatók másik jelentős csoportját képezik a részben vagy egészen magyar származású, de többnyire már Csehországban született hallgatók, akik nyelvtudásukat szeretnék tökéletesíteni, s némi betekintést kapni a magyar kultúrába.

SZŰCS TIBOR (PÉCS)

A magyar mint idegen nyelv és a magyar művészet közvetítése

Vitaindítónak szánt mai mondandóm vezérmotívuma a hungarológia nyelvi és kulturális összetevőjének egységes közvetítése. Bevezetőül – talán kissé programszerűen – erről szólnék, amely mint komplexitás merül föl – interdiszciplináris és interkulturális értelemben, külső és belső kötődéseivel. Nyelvünk és kultúránk hungarológiai közvetítésének egysége így tehát igen bonyolult kettős kapcsolatrendszer kutatását föltételezi.

A magyarságtudományra eleve alapvetően jellemző az érintett tudományok szintézisében a filológia kereteit kitágító tudományközi szemlélet, valamint a **belső kapcsolatrendszer** feltárásán túl a nyelv és a nemzeti civilizáció **külső kapcsolatrendszerének** egybevető-összehasonlító (kontrasztív, illetve komparatív) vizsgálata is – az adott nyelvek és kultúrák viszonylatában, különösen a szomszédos kultúrákhoz, az európai kontextushoz, az egyetemes civilizációhoz viszonyított kötődéseiben. Az előadás ezekhez a tágabb hungarológiai keretekhez igazodva érinti az egységes közvetítés bizonyos szempontjait, különös tekintettel a művészet, jelesül az irodalom (sajátosan pedig a műfordítás) hozzájárulására, illetve a nyelvoktatásba történő minél szerveesebb beépítésére.

Nyelv és kultúra együttes közvetítésében gondolkodva nyilvánvaló, hogy a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia ügye elválaszthatatlanul összetartozik. (Ez persze kevésbé érvényesül a tömeges kulturális ismeretterjesztés különféle külföldi intézményes terepein.) Már az egységesülés felé mutatott az egykori Nemzetközi Hungarológiai Központ “Hungarológia az ezredfordulón” című konferenciája is, amelynek vitaindító előadásai és hozzászólásai meg is jelentek a *Hungarológia* 2000-es számaiban. Az akkori vita tanulságainak tükrében – a mindenkori helyi igényeknek történő sokszínű megfelelés követelményének elismerésével – a következő összefüggéseket emelhetjük ki:

(1) A magyar mint idegen nyelv oktatásának és a nemzeti kultúra közvetítésének e nyelv és e kultúra **összetartozása** alkotja a közös nevezőjét. Emellett azonban fontos a más nyelvekkel és kultúrákkal kapcsolatban feltárható **összefüggéseik** figyelembevétele is. Ez utóbbit illetően persze nem lehetünk biztosak abban, hogy külföldi diákjaink mindig rendelkeznek a maguk részéről elvárható kulturális háttérismeretekkel, amelyekre támaszkodni lehetne a mi kultúránk bemutatásához. Magam például annak idején – müncheni lektorként – bizony megtapasztaltam, hogy egy érettségiző magyar diák sokkal többet tud a gazdag német irodalomból például Goethe *Faust*-járól, mint egy átlagos német egyetemista az ottani bölcsészkaron. Márpedig ez az előismeret éppen Madách *Tragédiájának* intertextuális vonatkozásaihoz jött volna jól...

(2) A kultúra megismertetésében – a mindenkori helyi igényekhez igazodva – szélesen értelmezzük az idetartozó „ország- és magyarságismereti” szakterületeket (a történelemtől és a földrajztól a néprajzon és a művelődéstörténeten át az irodalomig és egyéb művészeti ágakig terjedően). Viszont ezt az **extenzív** nyitottságot igyekszünk párosítani azzal az **intenzív** nyitottsággal, amely betekintést kínál mindezeknek a kapcsolatrendszerébe. Vagyis ekként a didaktikai koncentráció lényegi összefüggésekhez vezethet. A művészet a megismerésnek ezt a módját egyébként tálcán kínálja is. Mindezt még tovább fokozhatja a testvérműzsák találkozása. Kitűnő példákkal szolgálnak erre eleve általában is bizonyos műfajok, mint például az irodalmi librettóból alakult operák, egyes irodalmi alkotások megfilmesített változatai, kiemelkedő művészek életrajzáinak feldolgozásai stb. Esetenként pedig egyenesen igazi művészfilmek is szülehetnek efféle találkozásokból, mint például Huszárik Zoltán *Csontváry*-filmje. Az ilyen művek kitűnő példái az élményszerűen sűrítő és sokoldalú kötődéseket feltáró információközvetítésnek.

Nyelv és kultúra egységes kezelésében az ilyen átfogó igényű keret egyben azt is jelenti, hogy a megújuló magyar nyelvleírásban és a magyaroktatás gyakorlatában a funkcionális, kontrasztív, kognitív és kommunikatív szemlélet szempontjait is harmonikus együttesben célszerű érvényesíteni, s mint **nyelvközpontú** tényezőket tágabb **hungarológiai** horizonton persze a mindenkori kontextus igényeihez kell igazítani. A **nyelvi és a kulturális** összetevő különmeműségéből eredő nehézségek természetesen jelentős mértékben csökkennek, ha a két részt egy olyan fölérendelt keretbe tudjuk elhelyezni, mint a szemiotika vagy a kulturális antropológia.

Más nyelvek, más irodalmak, más szövegek és más kultúrák összefüggésrendszerében manapság különösen időszerű kontrasztív, illetve komparatív szemléletről és intertextuális, illetve interkulturális vonatkozásokról szólni. Kutatásuk filológiai előzményeit a magyar nyelv egybevető vizsgálatára, illetve a magyar irodalom fogadtatására (recepciójára) és kapcsolattörténetére irányuló gazdag hagyomány képviseli.

Legalább ilyen fontos azonban az adott nyelven és kultúrán belül is feltárni e kettő kapcsolatát – mégpedig külső érdeklődők számára, hogy együttesen tegyük hozzáférhetőbbé őket. A nyelvtanítás, az ismeretterjesztés és a fordítás szempontjából ebben a kérdésben egyaránt kiemelkedő jelentőséget tulajdoníthatunk például a reáliák hozzáférhetőségének: eredetileg az irodalmi fordítások kihívásainak eleget téve, majd pedig az országismerettel, a művelődéstörténettel összefüggésben tágabb kulturális kontextusban is.

A nyelv és a kultúra összefüggésrendszerében így tehát a következőket hangsúlyozom:

(1) Az **önmagában** vizsgált nyelv–kultúra kapcsolat megragadása és közvetítése szervesen föltárulhat a nyelvsajátos képalkotás lényegi összefüggéseinek

mozgósításával (a fogalmi metaforák hálózatában, a frazeologizmusok etimológiájában, a térszemléletben stb. éppúgy, mint az irodalmi művek költői nyelvének művelődéstörténeti konnotációiban).

(2) A **kontrasztív, illetve komparatív** szempontból vizsgált nyelv–nyelv és kultúra–kultúra viszony esetében a nyelvsajátos (vagy éppen művelődéstörténetileg egyedi) vonásokon túl meggyőzően kirajzolódhatnak az univerzális és a tipikusnak tekinthető sajátosságok is, amelyek történeti-összehasonlító és areális-tipológiai tanulságokkal is szembesíthetők.

Mindezeknek fényében tehát kitűnik, hogy például a magyar irodalom vagy művészettörténet vagy néprajz elszigetelt művelése természetesen hungarológiai érdekű ugyan, de – szorosabb értelemben, az egész felől, illetve kívülről tekintve – önmagában még nem igazán hungarológiai szintű. Azzá csak akkor avatjuk, ha az említett belső és külső összefüggésrendszerben sikerül elhelyeznünk és megragadnunk. Hasonlóképpen kiviláglik ebből, hogy a nyelvi és a kulturális komponens ideális, optimális esetben összekapcsolódik. Ennek jelentősége nyilvánvalóan az elméleti megközelítés és mindenekelőtt a hungarológus szakemberképzés szintjén a legfokozottabb, ugyanis ez itt szerintem feszes követelményként fogalmazódik meg.

Bár a hungarológiai oktatásnak általában is eleve lényegi vonása a **magyar mint idegen nyelv és a hungarológia** összetartozása, a nyelvoktatás és a (főként ismeretterjesztő jellegű) kultúraközvetítés gyakorlatában ez a követelmény adott esetben már természetesen lazábban érvényesül, az arányok hangsúlybeli eltolódásával számolhatunk – attól függően, hogy milyen intézményi feltételek és milyen igények, motivációs körülmények közepette szerveződik éppen.

Egyébként pedig nem feledhetjük, hogy az igazi kulcsot, amellyel a kultúra valóban tökéletesen és tényleg eredetiben, a hiteles források személyes tanulmányozásának igényével és élményével hozzáférhetővé tehető, csakis a nyelvismeret adja. Újabban pedig arra is építhetünk a külföldi oktatóhelyeken, hogy a világhálónak köszönhetően immár a világ legtávolabbi pontjairól is elérhető a magyar kultúra: számos hungarológiai érdekű honlap szolgál idevágó ismeretekkel nemzeti hagyományaink és időszerű újdonságaink dolgában egyaránt, informatív módon és szépen illusztrált formában.

Voltaképpen már a XX. században kiépült a hungarológia külföldi intézményrendszere: részben oktató- és kutatóhelyek, részben kulturális intézetek hálózatával. Mindig örömmel nyugtázzuk, hogy a hungarológiai felsőoktatás számos külföldi szintérrel rendelkezik: világszerte működnek bizonyos szintű magyar tanulmányokat biztosító egyetemi intézetek, tanszékek/szemináriumok és lektorátusok. Mint ismeretes, ezek aszerint építik fel hungarológiai kurzuskínálatukat, hogy önálló magyar szak keretében vagy éppen – többnyire – a finnugrisztikába/uralisztikába, illetve más filológiai kontextusba (altajisztikába, szlavisztikába, kelet-európai tanulmányokba, általános nyelvészetbe, összehasonlító iro-

dalomtudományba stb.) ágyazva tartalmazzanak magyar vonatkozású nyelvészeti, illetve hungarológiai ismeretanyagokat. Mellettük a számukban világszerte még kiterjedtebb egyetemi nyelvi központok természetesen kizárólag a nyelvoktatást tekinthetik feladatuknak. Hazai statisztikáink azonban nem is számolnak azzal a számos további oktatóhellyel, ahol például helybeli nyelvtanárok csak lektorátusi szerveződésű magyar nyelvtanfolyamokat tartanak (akár egyetemi, akár szabadegyetemi-népfőiskolai keretben), illetve ahol mindez valamely más irányú szakképzésnek (történettudományi vagy általános nyelvészeti stb. tanulmányoknak) csupán kiegészítő kurzusát alkotja.

Az egyetemi oktatásnál természetesen szélesebb tömegeket érint külföldön a népfőiskolai magyaroktatás (skandináv mintára különösen német nyelvterületen), a szomszédos országok közoktatásában folyó magyartanítás, valamint az emigráció fiatal nemzedékének magyar nyelvi iskolázása, amelynek különféle szervezett formái ismeretesek (például a hétvégi iskolák). Egyébként pedig igen csak kíváncsi volna, ha a külföldi színterek profiljában némi kiegyenlítődés alakulhatna ki, vagyis miért ne egészíthetnék ki az egyetemi oktatóhelyek a maguk tevékenységét bizonyos mértékű kulturális misszió fől vállalásával (pl. nyitott fórumok: könyvklub, filmklub szintjén), illetve miért is ne kapcsolódhatnának szervezesebben kulturális intézeteinkhez a nyelviskolák...

A magyar műalkotások kapcsolattörténeti fogadtatását mindenkor alapvetően meghatározza a művelődéstörténeti kontextus. Transzlingvisztikai kiterjesztéssel a kultúra, illetve a művészet különféle nemzetek közötti viszonyait is leírhatjuk összehasonlító-történeti, tipológiai és areális megközelítésben egyaránt. Emellett számolni kell a művészeti élet hazai és külföldi nyilvánosságának adott viszonyával is (kánon; intézményrendszer, rendezvénysorozatok, fórumok tekintetében), s ebben érvényesülhetnek igencsak eltérő súlypontok művészeti ágak szerint (például az irodalom, a zene, a képzőművészet és a film jelentőségét tekintve).

A szépirodalom (és a zenei szöveg, illetve a film eredeti nyelve) szempontjából pedig külön jelentőséget tulajdoníthatunk a nyelvi háttér szerepének és a művészi fordítás sikerének. A műalkotások közvetítését filológiai keretben célszerű bizonyos művészetszemiotikai elemzési szempontokra építve, egyes operatív kulcsfogalmak köré szervezve megalapozni. (Ilyenek lehetnek a jel- és szövegszerűség, kódolás, kontextus, intertextualitás; embléma és motívum; konnotáció és metanyelv; ismétlődés és idézés; kompozíció; jelképrendszerek, mitológia és folklór; parafrázis stb.).

A külföldi színterek jellegzetesen részben az ismeretterjesztésben valósulnak meg (különféle kulturális rendezvénysorozatok keretében), részben az egyetemi oktatásban kínálóznak – a helyi szervezeti kereteknek, lehetőségeknek, adottságoknak és igényeknek megfelelően. Ekként tehát a magyar művészet közvetítése többé-kevésbé szervesen be is épülhet a magyar mint idegen nyelv, illetve a hun-

garológia külföldi oktatásába. Bizonyos szinten folyamatosan jelen lehet a magyaroktatásban (már az alapstúdiumok keretében is; akár az eszköz funkciójában szemléltetésként a nyelvórán, illetve a társalgásórákon), s eleve helye van a kiegészítő stúdiumokban is (művelődéstörténet, országismeret). Szerencsés helyi körülmények között azonban önálló stúdiumként – igazi esztétikai funkciójában kiteljesedve – is megjelenhet (művészeti áganként). (Vö. Magyar 1990: 49–55.)

A korszerű hungarológia szellemében tehát a nyelv és a kultúra szintézisben történő közvetítésére célszerű törekednünk – abban a meggyőződésben, hogy összekapcsolásuk még a fordításkritika megalapozásában is termékeny lehet, hiszen az egész kérdéskör egységesen fölveti irodalmunk külföldi érdeklődők számára történő szelektív bemutatásának **kontextuális** kérdéseit, a kiépítendő **kapcsolatrendszer** szempontjait is.

Ebben a komplexitásban azonban nem önmagában a mennyiség vagy a kiterjedtség, hanem sokkal inkább a minőség és a kellő mélység jelenthet reális célkitűzést. Igazából ilyen szellemű megközelítés adhat méltó választ azokra az újabb európai kihívásokra, amelyek a belterjesség helyett a kapcsolódás, a bezárkózás helyett a kitekintés igényével nyitottságra ösztönöznek.

A hungarológia nyitott szemlélete a fenti komplexitással együtt eleve kiterjed az **intertextuális** kultúráközvetítésre is. Ez lényegében nem új követelmény a magyar irodalomtörténet, művészettörténet, művelődéstörténet, néprajz, folklorisztika és történelemtudomány számára, hiszen kapcsolattörténeti kutatások és párhuzamos kitekintések egész sora dokumentálja európaiságunk és magyarságunk egységét, illetve jelenlétünk regionális beágyazottságát.

A műalkotások – jelesül a versek – sűrítő ábrázolásmódja révén felmutatható „a cseppben a tenger,” mégpedig a „pars pro toto” jegyében konkrétan megjelentetett bonyolult összefüggések érzékletességével. A tudományos megismerés persze más természetű, de éppen a művészi alkotások megközelítése és hungarológiai közvetítése megfelelő terepet kínál a tárgyban és a közegben meglévő, külső kapcsolatteremtésre alkalmas sugárzó középpontok módszeres hasznosítására.

A maga művelődéstörténeti beágyazottságában közvetített műalkotás egy-egy eleme, motívuma, rétege így nem elszigetelten tárul fel, hanem sokféle kötődésében, s az ekként megismert részletek továbbmutatnak egy-egy nagyobb egész felé. A versfordítás során is mozgósítandó intertextuális kapcsolatrendszer pedig éppen a konkrétságában érzékletes és élményszerű befogadáshoz járul hozzá, s művészi funkcióján túl az ismeretközvetítést is szolgálja. A vers közvetítésében is kívánatos tehát ezeknek az összefüggéseknek az érzékeltetése. Így avatott tolmácsolásban akár egy rövid vers fordításából is feltárulhatnak azok a többszintű konnotációk és civilizációs tudnivalók, amelyeket a prózai ismeretterjesztés egyébként csak körülményesen taglalható, hosszadalmas és kevésbé élményszerű megoldással lenne képes átadni. Arról nem is szólva, hogy a legtöbb

esetben ráadásul az értelmezéshez, illetve a teljes körű befogadáshoz nélkülözhetetlen összefüggéseket villantják fel az intertextuális utalások.

A nyitottság említett követelménye csírájában természetesen már eleve jelen van a nyelv létmódjában (és egyébként a nyelvoktatás küldetésében is), s ebben az értelemben egészében a kontrasztív nyelvészetet és a fordítástudományt is élteni. Az **interkulturális** nyitottság persze nem merül ki magában a nyelvi közvetítésben. Az átjárhatósághoz – még szélesebb pragmatikai összefüggésben – olyan kultúrák közti nyitottságra van szükség, amely minden szempontból lehetővé teszi a kölcsönös megértést. Interkulturális igénnyel tehát a nyelvi (és nyelven kívüli) kommunikáció szándékolt hatásmechanizmusait is hozzáférhetővé kell tenni. A korszerű fordítástudományt is ez a törekvés vezérli, amikor a szöveget az összefüggések teljes pragmatikai keretében kívánja tekinteni. A nyelv kulturális háttérvilágának (például a reáliákkal kapcsolatos evokációk, illetve a kifejtett vagy rejtett intertextuális célzások) megjelenítésében szükséges módszeres összevetésekhez a multikulturálisan kontrasztív pragmatika adhat alapot, de számos ösztönzést nyújthat a szociolingvisztika is.

Gragger hagyatékban maradt áttekintésében (1990: 237–238) általában is elmentmondást lát kimagasló irodalmi értékeink és méltatlan közvetítésük között. Fordítási irodalmunkban időközben (1917 után) persze mennyiségi és minőségi tekintetben is fokozatosan és folyamatosan javul a helyzet, de máig sem ideális. Számos szerzői válogatást tartalmazó kötet, tematikus vagy valamilyen reprezentatív szempontú gyűjteményes kiadás, antológia jelent meg fordításokban, sőt időnként és helyenként ma már fordítói pályázatok is kiírnak, de a kívánatosnál még mindig jóval kisebb mértékben jelennek meg például kétnyelvű kiadások, pedig éppen a lírában (nyelvünk sajátos adottságai miatt különösen is) erre nagy szükség lenne.

A műhelyfordítói válogatások közlésének megoldásában különösen vonzó, hogy nemcsak a kívánatos kétnyelvű kiadványok körét gazdagítják, hanem tanulmányos keretet kínálnak különféle igényes fordítási verziók párhuzamos bemutatására is. Ez önmagában is kitűnően szolgálja az irodalom szervezettebb hungarológiai közvetítésének ügyét, ahol a nyelvtanulás és az esztétikum kiválóan összekapcsolható egy megbízható folyamat medrében: az irodalmi művek élvezetére fogékony nyelvtanuló ekként fokozatosan eljuthat az először fordításban megismert szövegtől – a párhuzamos (kétnyelvű) közvetítés kivételes lehetőségeket magában rejtő állomásán keresztül – az eredeti szöveg befogadásáig. Irodalmunk gazdag értékei – s velük nyelvünk művészi hajlékonysága – ugyanis mindaddig rejtve maradnak a más nyelvben és kultúrában felnőtt érdeklődő előtt, míg valóban hiteles és érzékletes módon nem találkozik legalább néhány kiemelkedő műalkotással: nyelvtudás nélkül először még adekvát **művészi fordításban**, illetve kellő nyelvi otthonosság híján **párhuzamosan** erre támaszkodva, majd pedig ideális esetben **eredetiben** olvasva.

Igazi élménnyé az eredeti művészi szövegek befogadása válhat. Egyébként pedig nem szabad azt hinnünk, hogy erre csak a haladó nyelvtudás szintjére eljutottak képesek; még kezdők számára is kifejezetten ajánlhatjuk a nyelv hangzásvilágának megismerésére különösen alkalmas ritmikus szövegeket, gyermekverseket, népdalokat stb. (vö. Fülei-Szántó 1977). Ezek ugyanakkor nemcsak közvetlenül a nyelvoktatás eszközeiként bizonyulnak hasznosnak, hanem motiváló erejük is fölbecsülhetetlen, hiszen a diákok megtiszteltetésnek és biztatásnak érzik az irodalmi szövegeket, s éppen rajtuk keresztül juthatnak hozzá nyelvünk mélyebb szépségeihez.

A fordításelemzés tanulságai pedig felhívják a figyelmet arra, hogy a magyar nyelv sajátos jellegéből (tipológiai alkatából, képi és hangzásvilágából stb.) és verselési rendszereink összetettségéből adódóan eleve számolnunk kell bizonyos fordítást nehezítő körülményekkel, amelyekkel érdemben foglalkozott már „A magyar vers” témája köré szervezett I. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus több előadása is (Béládi–Jankovics–Nyerges 1985). Petőfi S. János (1993: 1212) szerint a szépirodalmi fordítás irányait illetően – magyar szempontból – közismerten meglehetősen egyenlőtlen helyzet javításához egyrészt éppen a még nem igazán létező költői fordításkritika járulhatna hozzá.

A magyar irodalom rendkívül gazdag és igényes műfordítás-irodalmának és a különféle fordításokban tükröződő magyar irodalomnak a szembesítése éppen a líra területén szolgál a legszembetűnőbb minőségi és mennyiségi aránytalanságokkal: abban a műnemben tehát, amelyben irodalmunk a legkimagaslóbb művészi teljesítményeket érte el, amely nálunk kifejezetten kultuszt élvez (verselés, versmondás, megzenésített versek, ünnepi műsorszám stb.), s amely a lehető legszorosabban kapcsolódik a nyelv közegéhez.

Éppen ezért (is) célszerű a fordításban tükröződő **nyelv–kultúra egységgel** kapcsolatos elvárásainkat még inkább átértelmezni: az adott viszonylatokban teljesen eltérő nyelvi adottságok és a különösen ma alapvetően különböző verselési hagyomány elismerésével ekként tehát a fordítói megfeleltetés sikerének elsődleges kritériumrendszerét nem csupán az eredetiben kódolt poétikai értékek megőrződésének, átmentésének számonkérésében kell keresnünk, hanem sokkal inkább a célnyelvi kontextushoz igazodva abban, hogy az adott átültetés esztétikai értelemben az eredetihez költői színvonalában méltó tükörkép-e a maga változatában. Vagyis egészen egyszerűen fogalmazva: az adott tartalom–forma egység újraalkotásaként szép vers született-e a másik nyelv költészeti hagyományának értelmében? A tartalmi vagy formai hűség egyoldalú (ti. esetünkben szokványosan magyar kiindulású) pólust rögzítő aprólékos minősítési szempontjai helyett tehát voltaképpen a maga interlingvális és interkulturális mozgásterében, vagyis dinamikusabban kellene megragadnunk a versfordítást: tudván, hogy nyelvek és kultúrák művészi szintű párbeszédében szükségszerűen a pólusok között folyó kiegyenlítő közvetítésről van szó. Mindezt azért érdemes külön is hangsúlyozni,

mert a magyarról történő irodalmi fordítással kapcsolatban korábban is (szinte mindig is) élt, és újabban is igencsak tartja magát a nagy előszeretettel fenntartás nélkül hirdetett fordíthatatlanság mítosza.

A fordításban érzékeltetett összhatás a fentiek fényében is fölveti a szervesen egyesült tartalmi-formai mozzanatok egyenértékűségének, a művészi szöveg formai invarianciájának és esztétikai hatásának a kérdését. Az egész és a részek megfeleltetésében eltérő észrevételekhez juthatunk, hiszen a formaközpontú szöveg típus mindig különleges fordítási igényeket támaszt (Klaudy 1994: 48; vö. Albert 1992), de az ún. deviza, a kritikus jegyekhez fűződő elvárások másutt és másként történő beváltása biztosíthatja a művészi hatás összevetésre és megfeleltetésre alkalmas tényezőit. A nyelvsajátos, illetve a kultúrától függő eredeti megoldások fordítása során elkerülhetetlen veszteségek ellensúlyozására az adekvát műfordítás tehát élni tud az ún. globális kompenzáció lehetőségével, amellyel – némi eltolódással, más helyen és más eszközökkel – az eredetit megközelítő művészi hatás váltható ki (Klaudy 1994: 273; Bart–Rákos 1981: 223).

Ugyanakkor mind a műélvező befogadónak, mind az elemző fordításkritikusnak számolnia kell a művészi fordítás szükségszerű ellentmondásával, hogy ti. az eredeti szöveghez viszonyítva a kívánatos hasonlóság és a kényszerű eltérés egyaránt jellemzi. A szerencsés fordítói megoldások esetében az átkódolt műalkotás valamiképpen fölismerhető marad, és még a halványabb, homályosabb, opálosan tompább fordítások torzultabb tükörképein is itt-ott átsüthet az eredeti ihlet művészi zsenialitásának egyedisége. Ennek meggyőző élménye és vonzereje pedig arra is készítheti a befogadót, hogy igyekezzék megismerni az eredeti művek varázsát, a magyar nyelvben testet öltött szépségét.

A kontrasztív nyelvészeti szempontból eleve adott nyelvi eltérések (különösen a zenei hangzás, a képi jelentéssík és a szerkezeti jellemzők tekintetében) alapvetően meghatározzák, illetve befolyásolják a fordítói megoldásokat. Így tehát az adottságok kényszerű körülményeit és a rendelkezésre álló lehetőségek megvalósítását mérlegelő-értékelő fordításkritikának is tekintettel kell lennie mindkét pólusra, vagyis a minősítés nem merülhet ki az eredeti szöveg egyes részletértékeinek egyoldalú számonkérésében, hanem láttatnia kell a célnyelvi változat teljes szövegének – a saját nyelvi-kulturális kontextusában meghatározható – művészi értékeit is. Csak ekként teljesezhet ki a nyelvek és a kultúrák kívánatos párbeszéde.

A magyar nyelvtani rendszer **kontrasztív** feltárása és a hungarológiai ismeretanyag **komparatív** feldolgozása számos ponton mutat jól hasznosítható érintkezéseket és összefüggéseket. A kontrasztív és a kommunikatív-interkulturális szemlélet közelítése bizonyos mértékig egyben a nyelv és a kultúra elválaszthatatlan egységét is képviselheti. A közvetítés művészi szintjének hordozója pedig éppen az irodalmi fordítás, amely átjárhatóvá teszi a nyelvek irodalmának, illetve az irodalmak nyelvének világait.

Ami a művek idegen befogadói számára sokszor homályban maradó és hiányérzetet keltő **hungarológiai kontextust** illeti, külföldön valós igény mutatkozik a művek közlését kísérő komparatív értelmezésekre is (d'Alessandro 1988: 65–66). Hasonlóképpen kívánatos lenne intézményesen továbbra is – és még fokozottabban – szorgalmazni a **kétnyelvű** (illetve akár többnyelvű) versközlések kiadását. Ennek előnyei nemcsak a külföldi olvasóközönség különféle rétegei szempontjából nyilvánvalóak a már jelzett késztetéseknek köszönhetően (például kitüntetetten nyelvünk és kultúránk elmélyültebb tanulmányozására ösztönző hatásukkal, illetve az esztétikai élmény fokozásával), hanem mindez következményesen föllendíthetné az érintett fordításkritikai kutatásokat is az idevágó szakirodalom gazdagodásával, s ebből bizony nemcsak a szűkebb értelemben vett hungarológia profitálhatna, hanem az egész hazai magyaroktatás is, ha látókörébe kerülne költészetünk fordításokban jelentkező tükörképe.

Maguk a fordítások gyakorta rávilágítanak a nyelv és a kultúra összetartozására, az átjárhatóságot szolgáló fordítói misszió jelentőségére. Ez az értékközvetítés a nagyvilág számára mégis valamelyest hozzáférhetővé teheti irodalmunknak éppen a nyelvvel leginkább összenőtt szeletét. Eddig is sokan voltak, s bizonyára ma is vannak, és a jövőben is lesznek olyanok, akik nemzeti műveltségünknek ebbe a kitüntetett figyelmet érdemlő rétegébe a fordítások tükrében, a „kulcslyukon” betekintvén igénylik magát a kulcsot is: nyelvünk és kultúránk el-sajátítását.

A nyelv és a kultúra általam itt többször is hangoztatott egysége tehát sajátos módon különösen fölértékelődik a vers világában. Hiszen a költészet művészi fordítása eleve nagyban meghatározza líránk külföldi fogadtatását, irodalmunk közvetítését (éppen nyelv és kultúra egységében, illetve a többi művészeti ággal is összefüggésben).

Irodalom

- Albert Sándor 1992: Megjegyzések az ekvivalenciáról egy metafora fordításának ürügyén. In: Petőfi S. János–Békési Imre (szerk.), Szemiotikai szövegtan 4: 115–124. Szeged.
- D'Alessandro, Marinella 1988: Elogio dei piccoli capolavori. Come e cosa traduciamo dalla letteratura ungherese? (Kis remekművek dicsérete. Hogyan és mit fordítunk a magyar irodalomból?) La Gazzetta italo-ungherese / Olasz–magyar Szemle III/3–4: 61–67. Parma–Budapest.
- Bart István 1999: Hungary & The Hungarians. The Keywords (Dictionary). Corvina, Budapest.
- Bart István 2000: Ungarn. Land und Leute. Ein kleines Konversationslexikon der ungarischen Alltagskultur. Corvina, Budapest.

- Bart István–Rákos Sándor (szerk.) 1981: A műfordítás ma. Gondolat, Budapest.
- Bánki Judit–Füleki Beáta (szerk.) 2003: Hungarológia a XXI. században. A Balassi Bálint Intézet Évkönyve. Budapest.
- Békési Imre–Jankovics József–Kósa László–Nyerges Judit (szerk.) 1993: Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon I–III. Scriptum, Budapest–Szeged.
- Béládi Miklós–Jankovics József–Nyerges Judit (szerk.) 1985: A magyar vers. Budapest.
- Fazekas Tiborc 1999: Bibliographie (der in selbständigen Bänden erschienenen Werke) der ungarischen Literatur in deutscher Übersetzung (1774–1999). Hamburg.
- Fischer, Holger 1995: A percepciótól a kölcsönösségig – kapcsolattörténet a hungarológiai kutatásban. Hungarológia 7: 28–35.
- Fried István (szerk.) 1997: Utak a komparatistikában. JATE, Szeged.
- Füleki-Szántó Endre 1977: Prozódia és fonetika. In: Basel Péter (szerk.), Magyar nyelv külföldieknek a Debreceni Nyári Egyetemen. TIT, Debrecen. 3–9.
- Füleki-Szántó Endre 1989: Hungarológia és európaiság. A Hungarológia Oktatása 5–6: 3–10. NHK, Budapest.
- Gaiy Béla–Nádor Orsolya (szerk.) 1998: A magyar mint idegen nyelv / hungarológia. Janus–Osiris, Pécs–Budapest. 507–552.
- Glatz Ferenc (szerk.): Magyarok Európában I–IV. Háttér, Budapest, é.n. (2. kiadás.)
- Gragger, Robert 1990: Kulturwerte Ungarns für Deutschland (Aus dem Gragger-Nachlaß). Berliner Beiträge zur Hungarologie 5: 219–242.
- Halmos Ferenc (szerk.) 1993: Pannon Enciklopédia (A magyarság kézikönyve). Pannon Kiadó, Budapest. 366–583.
- Hankiss János 1934: A kultúrdiplomácia alapvetése. Külügyi Szemle 1934/2: 158–164.
- Jankovics József–Kósa László–Nyerges Judit–Seidler, Wolfram (szerk.) 1989: A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében I–II. Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, Budapest–Wien.
- Jankovics József–Monok István–Nyerges Judit–Sárközy Péter (szerk.) 1998: A magyar művelődés és a kereszténység I–III. Scriptum, Budapest–Szeged.
- Keresztes László–Maticsák Sándor (szerk.) 2002: A magyar nyelv idegenben (előadások az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson). Debrecen–Jyväskylä.
- Klaudy Kinga 1994: A fordítás elmélete és gyakorlata. Scholastica, Budapest.
- Kósa László (szerk.) 1991: A magyarságtudomány kézikönyve. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kurucz Gyula–Szörényi László (Hrsg.) 1986: Hungaria litterata, Europae filia (Studien über die kulturellen Kontakte Ungarns zur Welt). Budapest.

- Magyar Miklós 1990: Az irodalom szerepe a magyar nyelv tanításában. *A Hungarológia Oktatása* 7–8: 49–55.
- Pataki Ferenc–Ritoók Zsigmond (szerk.) 1999: Magyarságkép és történeti változásai. Magyarország az ezredfordulón. MTA, Budapest.
- Petőfi S. János 1993: A szemiotikai szövegtan mint határtudomány. In: Békési Imre–Jankovics József–Kósa László–Nyerges Judit (szerk.): Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon (A III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai). Scriptum, Budapest–Szeged. 1203–1218.
- Sárközy Péter 2005: József Attila olaszországi „fortunája.” In: Csontos Nóra–L’Homme Ilona–Thullner Zsuzsanna (szerk.), „Híres vagy, hogyha ezt akartad...” József Attila recepciója külföldön. Balassi Bálint Magyar Kulturális Intézet, Budapest. 128–143.
- Sipos Lajos (főszerk.) 2002: A magyar nyelv és irodalom enciklopédiája. Magyar Könyvklub, Budapest.
- Szekfü Gyula (szerk.) 1939/1992: Mi a magyar? Budapest.
- Szőnyi György Endre 1999: A magyar kultúra tanításának módszertani kérdéseire. *Hungarológia* 1/1–2. 99–107.
- Szűcs Tibor 1999: A magyar zene hungarológiai közvetítése. JPTE BTK–Dialóg Campus Kiadó, Pécs–Budapest.
- Szűcs Tibor 2005: A hungarológia mint nyelvünk és kultúránk egységes közvetítése. In: Dobos Csilla et al. (szerk.), „Mindent fordítunk, és mindenki fordít”. Szak Kiadó, Budapest. 297–304.

A magyar nyelv a világban

DE BIE-KERÉKJÁRTÓ ÁGNES (GRONINGEN)

Interkulturális kommunikáció magyar–holland viszonylatban

*„Végtelenül bonyolultak azok a hallgatólagos konvenciók, melyektől
a mindennapi nyelv megértése függ.” (Wittgenstein)*

Különböző nyelvű és kultúrájú emberek találkozásakor az idegen nyelvtudás természetes előfeltétele a beszélgetés létrejöttének. Ugyanakkor legalább Wittgenstein óta egyre jobban látjuk, hogy a nyelvismeret – akár anyanyelvről, akár idegen nyelvekről legyen szó – a sikeres társalgáshoz önmagában nem elég. A kommunikációnak ezen túlmutató, időben és térben változó íratlan szabályrendszere van, mely kultúránként különböző nyelvhasználati szokásokból, általános normatív elvárásokból és sztereotíp viselkedési formákból tevődik össze. Ez a szabályrendszer, más néven kommunikációs kultúra, vagy kommunikációs stílus, nagymértékben befolyásolja a nyelvi interakciók sikerességét.

Tanulmányom témája ehhez kapcsolódó kontrasztív vizsgálat, melyben két kommunikációs kultúra, a magyar és a holland főbb sajátosságainak az összevetésére vállalkozom. Vizsgálatom középpontjában a két nyelvközösség előre struktúrált és társadalmilag elfogadott relációs nyelvhasználatának fontosabb mutatói: a köszönés, a megszólítás és az igealakokban kódolt „udvariasság” formái és használati módjai állnak. Összehasonlításuk során az érdekel, vannak-e különbségek magyarok és hollandok között a relációs nyelvhasználati szokásokban, s ha igen, mennyiben fontosak ezek az interkulturális kommunikációban. A vizsgálat alapjául szolgáló konkrét adatokat a nyelvi rendszerekből illetve nyelvhasználati felmérésekből veszem, s a kapott eredmények alapján következtetek majd a magyar illetve a holland normára és relációs nyelvhasználati sajátosságokra.

Nyelvi rendszer, nyelvhasználat, norma és relációs nyelvhasználat

Mielőtt rátérnék a konkrét nyelvi anyag ismertetésére és az interkulturális összehasonlításokra, néhány fogalom meghatározásával röviden vázolom azt a nyelvelméleti-pragmatikai keretet, melyre tanulmányom épül.

Funkcionális pragmatikai szemszögből nézve a **nyelvi rendszer** eszközkészletből és szabályokból áll, melyek történetileg meghatározott társadalmi problémamegoldó folyamatok eredményeként jöttek létre és alakulnak ma is tovább. A nyelvi eszközökben és szabályokban tükröződnek a beszélő közösség igényei, melyek kulturálisan különbözőek lehetnek.

A **nyelvhasználat** fogalma azt jelöli, ami a nyelvi rendszer által kínált lehetőségekből a kommunikációban megvalósul. Nyelvi rendszer és nyelvhasználat között a norma fogalma közvetít.

A **norma** korlátok közé szorítja a rendszert, mivel nem minden lehetőséget enged meg. A norma társadalmi konvenciók, megállapodások, elvárások rendszere. Általános tájékoztató pontokat nyújt a beszélőknek, miközben kisebb-nagyobb teret hagy a személyes alakításnak is. A norma a kommunikációs szituációnak megfelelően irányítja a beszélő választását a nyelv eszközkészletéből.

Nyelvi rendszer, nyelvhasználat és norma egymást bonyolult módon meghatározó entitások. A beszélőnek a sikeres kommunikáció érdekében az adott nyelvi közösség elvárásainak, mintáinak megfelelően kell megformálnia és érthetővé tennie megnyilatkozásait. Ebben kiindulópontja a nyelvi rendszer, támpontjai pedig a normát követő nyelvhasználati szokások. Ugyanakkor a beszélő maga is rendelkezik némi szabadsággal: a fentiek figyelembevételével tudatosan dönt bizonyos nyelvi formák mellett. Mégpedig úgy, hogy a választott nyelvi elemek - a beszédpartner feltételezett előzetes tudásának figyelembevételével - a legmegfelelőbbben fejezzék ki egymáshoz való kapcsolatukat és a közlés intencióját. A nyelvi elemek kiválasztásának a szintjén tapasztalható a relációs intenciók szerinti alkalmazkodás: az beszélők közötti kapcsolatok formát kapnak a nyelvhasználatban. Ez az úgynevezett **relációs nyelvhasználat**.

A nyelvi cselekvés bonyolult interakciós folyamat, melynek funkcionálisan különböző részterületei, mezői vannak. Az egyes mezőkben sajátos nyelvi kifejezőeszközök állnak a beszélő rendelkezésére. Az egy mezőhöz tartozó eszközök között formális és funkcionális összefüggéseket találunk, mivel egyazon célt szolgálnak. A relációs nyelvhasználati mező a beszélők közötti kapcsolatra irányul. Legfontosabb verbális eszközei a köszönés, a megszólítás és a tegezés-magázás nyelvi formái, melyek kiegészülnek megfelelő nem verbális jelzésekkel.¹ Közös funkciójuk a diskurzusban a beszélők közötti kapcsolat létesítése és fenntartása az érvényes társadalmi szokásrend alapján. Megfelelő használatuk által egyfajta elementáris interakcionális megegyezés jön létre a kapcsolatról a beszélők között, mely a további beszédcselekvések alapját képezi. Ha ezen a szinten hiba történik, nem jön létre a megegyezés, és az egész interakció félresikerül.

A kommunikációs interakció nyitása a köszönés. Elméleti szempontból a köszönés a jelenlét szociális síkon történő újraalkotása a nyelven keresztül. Ha meglátunk egy másik embert, két lehetőség van: 1) A másik is meglát, észrevesz minket, mi észre vesszük, hogy ő is meglátott – kialakul egyfajta körköröség. A szemkontaktus, a testtartás és az arckifejezés közvetlenül előkészítik a nyelvi interakciót. Mindketten döntünk, hogy megszólalunk-e, vagyis, hogy újraalkotjuk-e a jelenlétünket a nyelven keresztül. Ha igen, köszönünk. 2) A másik nem lát meg minket. Ebben az esetben egyedül döntünk, hogy nyelvileg formába öntjük-e észrevételezésünket, vagyis köszönünk-e.

¹ Jelen tanulmányban csak a relációs mező nyelvi eszközeivel foglalkozom, a nem verbális jelzésekről vö. De Bie-Kerékjártó 2006.

Mielőtt azonban köszönünk, másról is döntenünk kell: meghatározott nyelvhasználati gyakorlathoz illetve a mögötte lévő normákhoz, elvárásokhoz igazodva választanunk kell tegezés vagy magázás között. A választást a szociolingvisztikában az udvariasság és a bizalmasság kategóriái alapján szokták magyarázni, de amint a következőkben a mai nyelvhasználati adatokból látni fogjuk, ez a probléma jóval összetettebb.

A relációs nyelvhasználat főbb mutatói a magyarban és a hollandban

Nézzük tehát, mit mutatnak a nyelvhasználati adatok a tegeződés és magázódás kérdéséről magyar–holland viszonylatban.

Az alábbi két táblázat adatai a tegező és magázó formák használatáról egy 2005-ös magyar² illetve egy 2002-es holland³ szociolingvisztikai vizsgálatból valók.

Tegeződés és magázódás három generáción keresztül Magyarországon						
	Szülők megszólítása		Tanárok megszólítása		Idegenek megszólítása segítségkérés céljából	
	magázás	tegezés	magázás	tegezés	magázás	tegezés
Nagyszülők	69%	31%				
Szülők	18,8%	81,2%				
Gyerekek	0%	100%				

A táblázatból kitűnik, hogy a magyarban, a mai nyelvhasználatban 100%-os a családon belüli tegeződés, vagyis az egy csoporthoz való tartozás igen fontos szempont a nyelvi formák közötti választásban. Sajnos a tanárok, illetve az idegenek megszólításáról nem találtam értékelhető magyar adatokat.

Tegeződés és magázódás három generáción keresztül Hollandiában						
	Szülők megszólítása		Tanárok megszólítása		Idegenek megszólítása segítségkérés céljából	
	magázás	tegezés	magázás	tegezés	magázás	tegezés
Nagyszülők	73%	27%	99,7%	0,3%	85%	15%
Szülők	64%	35%	99,6%	0,4%	86%	14%
Gyerekek	18%	82%	82%	18%	78%	22%

² Dömötör 2005.

³ Vermaas 2002.

A táblázat részletes adatokat közöl a mai holland tegezési és magázási szokásokról. Az adatokból kiderül, hogy a választást meghatározó két régi dimenzió, az udvariasság és a bizalmasság nem tűntek el egészen, de ma már nem abszolút ellentétei egymásnak és nem írható le velük minden esetben a tegezés és a magázás közötti különbség. A mai holland gyerekek 18%-a tegezi tanárait, 22%-uk pedig tegezõ formát használ idegen felnõttek megszólításakor, jóllehet az udvariassági szempont érvényesítésével mindkét esetben 100%-os magázást várhatnánk. Ugyanakkor a magyar nyelvhasználattól eltérően a hollandoknál 18%-ban elfordul, hogy a gyerekek magázzák a szüleiket, a családon belüli bizalmasság ellenére.

A mai holland nyelvhasználatban a magázó *u* 'õn' és a tegezõ *jij* 'te' formák közötti választást tehát nem lehet kizárólag az udvariasság és a bizalmasság kategóriáival magyarázni. A választásban – a régi kategóriákkal részben összemosódva – más tényezõk is szerepet játszanak: a státusz, a szolidaritás és formalitás dimenziói.

A státusz és a szolidaritás elsõsorban relációs dimenziók, a beszédpartnerek közötti viszony függvényei. A státusz szociális-társadalmi hatalmi pozíciót jelöl. Ilyen például a tanár-diák viszony, a szülõ-gyerek viszony, a munkaadó-munkavállaló, a vezetõ-beosztott viszony, stb. Egy magasabb státuszú személyt lehet önözni. Lehet, de nem feltétlenül kell. Egyetlen dimenzió ugyanis nem abszolút meghatározó.

A szolidaritás dimenziója azt jelöli, hogy valami összeköti a beszédpartnereket: például kollégák, vagy ugyanarra a nyelvtanfolyamra járnak, szomszédok stb. A szolidaritás nyelvi kifejezõeszköze a tegezés.

A formalitás dimenziója magából a beszédhelyzetbõl adódik: ilyen kapcsolat van rendõr és gyalogos, ügyvéd és bíró, orvos és beteg között, a politikusok között a parlamentben, újságíró és interjúalany között, stb. A formalitás dimenziójának a magázó formák felelnek meg. A magázás hangsúlyozza, hogy ilyen helyzetekben komoly, formális beszélgetésrõl van szó, és a résztvevõk nem igényelnek egymás részérõl semmifajta szolidaritást. Formális helyzetekben a hollandoknál kötelezõ a magázás.

Általánosságban azt mondhatjuk, hogy a magázó a kommunikációs partnerének magasabb státuszt tulajdonít, és nem érez szolidaritást irányában. A tegezõ éppen ellenkezõleg ítéli meg a helyzetet. A tegezés a nagyfokú szolidaritás-érzés kifejezõje, mely mellett a státuszkülönbségek és a formalitás elhalványulnak. A nõk nagyobb hangsúlyt fejeznek a szolidaritásra – tehát gyorsabban tegeznek például a munkahelyen, mint a férfiak, akik számára a státusz fontosabb. A generációk közötti különbségek is fontosak: az idõsebbek gyakran nem értik, hogy a tegezõk egyáltalán nem akarnak udvariatlanok lenni.

A magyar és a holland nyelvhasználati különbségek mellett hasonlóságot is bizonyítanak az adatok: a táblázatokból egyértelmûen kiderül, hogy mindkét

nyelvben terjed a tegezés a magázás rovására. Ezt az elmúlt évtizedekben mindkét országban lezajlott szociális-társadalmi változásokkal lehet magyarázni, melyek következtében a szolidaritás dimenziója felértékelődött a többihez képest.

A relációs nyelvi eszköztár főbb elemei a magyarban és a hollandban

A magyar adatok hiányossága miatt nem lehet megállapítani, milyen szerepet játszanak a mai magyar nyelvhasználatban a státusz, szolidaritás és formalitás dimenziói. Teljesebb képet kapunk a két kommunikációs kultúráról, ha a fenti szociolingvisztikai, nyelvhasználatot kutató felmérések adatait kiegészítjük a megfelelő nyelvi eszközkészlet számbavételével. Milyen tegező illetve magázó megszólítási formák közül választhat a beszélő a magyarban, illetve a hollandban?

Magyar (névmási) megszólítási formák				
	Magázás		Tegezés	Átmeneti formák
Egyes sz.	<i>ön / maga</i>	<i>tetszik</i> + infinitív	<i>te</i>	–
Többes sz.	<i>Önök / maguk</i>	<i>tetszenek</i> + infinitív	<i>ti</i>	–

A magyarban 8 különböző forma áll rendelkezésünkre 4 alapfunkció betöltésére. A magázás és a tegezés között éles határ van, a magázás jelentőségét mutatja a formagazdagság: két megszólítási forma, a *maga* és az *ön* közül választhat a beszélő, valamint a *tetszik* segédige + *infinitív* is magázási lehetőséget biztosít. Ezek a formák a magázáson belül egymástól teljesen különböző relációt fejeznek ki a megszólítottal.

Az eszközkészlet gazdagsága azt mutatja, hogy a magyar megszólítási rendszer relatív rendszer, vagyis a kommunikáció során a beszédpartnerek lényegesnek tartják, hogy egymáshoz való viszonyulásuk (relációjuk) a lehető legpontosabban kifejeződjék a nyelvhasználatban. A magázáson belül rendelkezésre álló választási lehetőségek szerint (*ön – maga – tetszik*) a státusz kategória a magyarban jóval összetettebb, mint a hollandban: a társadalmi alá-fölérendeltségi viszonyokat a szűk értelemben vett társadalmi pozíción túl (állás és származás) egyéb tényezők is befolyásolják, mégpedig az életkor, a nem, a bizalmasság foka és az egy csoporthoz való tartozás kérdése.

Sok kapcsolat nem szimmetrikus. A tetszikelésben tiszteletadás és függőség nyilvánul meg a gyerek-felnőtt viszonyban és a nő-férfi viszonyban. A fiatal férfiak tetszikelik a köztiszteletben álló, idős nőket, a nők magázzák őket.

A rendszerváltás óta csökken a tetszikelés használata, de továbbra is előfordul alárendelt társadalmi szerep esetén, például a beteg-orvos viszonyban.

Holland névmási megszólítási formák			
	Magázás	Tegezés	Átmeneti formák
Egyes sz.	<i>u</i>	<i>jij</i>	<i>je</i>
Többes sz.	<i>u</i>	<i>jullie</i>	<i>jullie</i>

A hollandban 4 különböző forma áll rendelkezésre 6 funkció betöltésére. A hollandban feltűnő jelenség, hogy a tegezés és a magázás között kialakult egy átmeneti forma, vagyis a tegezésnek kettős formája van: *jij* és *je*. A *jij* az eredeti, a *je* az újabb, tulajdonképpen átmeneti forma. A *je* forma kialakulása és terjedése a holland szakirodalom szerint összefügg azzal, hogy a középosztály egyre szélesedik.

Gyakori, hogy főleg megismerkedéskor, vagy a tegező viszony elején nem *jij*-t mondanak, hanem a *je* formát használják. Reklámszövegekben és interjúkban is ez az általánosan elfogadott megszólítási forma. A különbség *u* és *jij* formák között ugyanis hagyományosan nagy és ez sok esetben ma már nem kívánatos. A hangsúlytalan *je* átmenetet képez tegezés és magázás között. A *je* kevésbé konfrontáló, mint a *jij*, mivel jelenthet általános alanyt is. (Ami egyébként *men*.)

Az is feltűnő, hogy milyen könnyen használják a többes szám 2. személyű *jullie* 'ti' formát Önök értelemben. Televíziós programokban megfigyelhető, hogy bizonytalanság esetén a *jullie* formát veszik elő. A *jullie* a többes számú átmeneti forma tegezés és magázás között.

A hollandban tehát a meglévő eszközkészlet különbségei ellenére gyakran elmosódik a határ magázó és tegező megszólítások között. A formák gyakran egy beszélgetésben is keverednek, a beszélők bizonytalanság esetén átmeneti formákat választanak. Ez azt mutatja, hogy a beszédpartnerek egymáshoz való viszonyulásában a legtöbb esetben a státusz mellett a szolidaritás dimenziója is fontos. A tegezés a hollandban a nagyfokú szolidaritás-érzés kifejezője, mely mellett a státuszkülönbségek elhalványulnak.

Ezzel összhangban a legtöbb viszony szimmetrikus. Kivétel csak a gyerek-felnőtt viszonyban, például a gyerek-szülő és tanár-diák kapcsolatban lehet. Azonban a gyerek-felnőtt viszony sem mindig aszimmetrikus.

A nyelvhasználati és nyelvi adatok összehasonlításából kiderül, hogy a magázás és a tegezés kérdésköre mindkét nyelvi közösségben leírható a státusz, szolidaritás és formalitás dimenzióival. Ugyanakkor az egyes dimenziók súlya a két nyelvi közösségben különböző:

1) Státusz vagy szolidaritás. A magyarban a státusz a fontosabb dimenzió (három magázó forma), a hollandban a szolidaritás (kettős tegezés).

2) Formalitás vagy szolidaritás. A magyarban a szolidaritás fontosabb, mint a formalitás. Egy magyar újságíró tegezheti az ismert politikust, színészt, stb., jelezve, hogy közeli barátságban vannak, egy csoporthoz tartoznak. Egy holland

újságíró a nyilvánosság előtt nem teheti ezt meg. A hollandban a formalitás fontosabb, mint a szolidaritás. Véleményem szerint ezzel magyarázható, hogy a gyerek-szülő viszonyban is előfordulhat magázás.

Az észrevételezett különbségeket alátámasztják a következő táblázatok adatai, melyek áttekintést nyújtanak a magyar és a holland megszólítási és köszönési formák rendszeréről:

<i>Magyar megszólítási formák</i>			
	Magázás	Tegezés	Átmeneti formák
Egyes sz.	ön / maga	te	–
Többes sz.	önök / maguk	ti	–
Egyes sz.	uram /asszonyom / hölgyem	keresztnev / becenév	keresztnev / becenév + bátyám + tegezés
	keresztnev / becenév		
	vezetéknév (+ úr / + né + asszony)		
	foglalkozásnév + úr/asszony		
	néni/bácsi		
	név + néni/bácsi + tetszik		
Többes sz.	hölgyeim és uraim		–
	név + néni/bácsi + ék + tetszenek		

<i>Holland megszólítási formák</i>			
	Magázás	Tegezés	Átmeneti formák
Egyes sz.	u	jij	je
Többes sz.	u	jullie	jullie
Egyes sz.	mevrouw meneer (+ vezetéknév)	keresztnev	keresztnev
	(foglalkozásnév*)		
Többes sz.	dames en heren	jongens**	–

* A foglalkozásnév a hollandban nagyon ritkán használatos megszólításokban, az egyetlen kivétel az általános iskolai tanító néni életkortól független *juffrouw* 'kisasszony' és a tanító bácsi *meester* 'mester' hagyományos megszólítása. A férj foglalkozásából levezett „doktorné” típusú megszólítási forma elképzelhetetlen.

**A *jongens* forma szó szerint annyit jelent, hogy *fiúk*. Az eredeti jelentés azonban kezd elhomályosodni. Ezt használják vegyes csoportok megszólítására, sőt, egyre inkább előfordul tisztán lányokból álló csoportok megszólításakor is.

Magyar köszönési formák			
	Magázás	Tegezés	Keveredés
Általános	<i>Kezét csókolom Kezicsókolom Üdvözlöm Tiszteletem</i>	<i>Szia / Szervusz / Szerbusz Helló / Heló</i>	<i>Csókolom Üdvözlöm Tiszteletem</i>
Napszaktól függő	<i>Jó reggelt (kívánok) Jó napot (kívánok) Jó estét (kívánok)</i>	–	<i>Jó reggelt (kívánok) Jó napot (kívánok) Jó estét (kívánok)</i>
Lefekvés előtti	<i>Jó éjszakát</i>		<i>Jó éjszakát</i>
Búcsúzó	<i>Kezét csókolom Kezicsókolom Viszontlátásra Viszlát</i>	<i>Szia / Szervusz / Szerbusz Csaó</i>	<i>Viszontlátásra Viszlát</i>

Holland köszönési formák			
	Tegezés	Tegezéssel és magázódással használatos köszönések	Magázás
Általános	<i>Hallo Hoi / Hi / Hei</i>	<i>Dag* Goedendag / Goeiendag</i>	–
Napszaktól függő	–	<i>Goedemorgen Goedemiddag Goedenavond</i>	–
Lefekvés előtti	–	<i>Goedenacht Welterusten</i>	–
Búcsúzó	<i>Doeg / Doei</i>	<i>Tot ziens Dag</i>	–

* A *Dag* a *Goedendag* 'Jó napot' rövidült formája. Igen gyakori, minden helyzetben használható köszönés.

Interkulturális különbségek a relációs nyelvhasználatban

A magyar rendszer igen aprólékos, kifinomult. A leggyakoribb megszólítási- és köszönési formák a viszonyok finom, árnyalt kifejezését teszik lehetővé. A megfelelő megszólítási és köszönési forma kiválasztásában a magyarban a tegezédesen és magázódáson túl újra szerepet játszik, vagyis újra mérlegelendő a következő négy pragmatikai tényező: nem; életkor; társadalmi státusz; bizalmas-ság (ismerőség/rokonság foka). Ezek függvényében például egy *Orgoványiné dr. Muschitz Franciska* nevű személy megszólításakor legalább 6 formából vá-

laszthatunk: *asszonyom* – *hölgyem* – *néni* – *Orgoványiné doktornő* – *Fannika* stb. A lehetséges becenevek további választási lehetőségeket kínálnak, ezt nem részletezem itt tovább.

Ezzel szemben a holland relációs nyelvhasználat nagyvonalúan egyszerű. A megfelelő forma kiválasztása egyedül a magázástól illetve tegezéstől függ. Például: egy *dr. Jaantje Josina van Dongen* nevű személy megszólításakor maximum három forma áll a rendelkezésünkre, melyek közül a két magázó megszólítás azonos értékű. A különbség csupán annyi, hogy az első idegenek között is használatos: *mevrouw* 'asszonyom' – *mevrouw Van Dongen* 'Van Dongen asszony' – *Joke* 'Joke'. (A hollandban nem lehet a magyarhoz hasonlóan természetesen változtatni a beceneveket. Egy személy megnevezésére csak egyetlen forma használható, melyet a szülők adnak az anyakönyvezett nevek valamilyen (esetenként teljesen egyénies) rövidítésével, kombinációjával. Így lesz a *Jaantje Josina* névből *Joke*. Mivel ez a név nem választható szabadon, a beszélő nem fejezheti ki vele finomabban a megszólítotthoz való viszonyát. A hollandban tehát a „becenév” nem képezi részét a relációs nyelvi eszköztárnak.)

Ha a fenti példákhoz még a megfelelő köszönésformát is hozzá kívánjuk csatolni, legyezőszerűen kitárul előttünk a magyar nyelv relációs eszköztárának gazdagsága. A megfelelő köszönésforma kiválasztásában ugyanis a magyarban (a természetesen időtényezőn túl) újra szerepet játszanak a fentebb nevezett pragmatikai tényezők.

Ez szövevényes és bonyolult rendszert eredményez, s mintha a gazdag eszköztár még mindig nem volna elég a kapcsolat lehető legpontosabb kifejezéséhez: bizonyos speciális esetekben a magázó és tegező eszközök kombinációi újabb árnyalatokat kínálnak. Például: *Tiszteletem, Gyula bátyám, hogy vagy?* Az ilyen, tegeződéssel és magázódással is használatos köszönésformák tegeződéssel párosulva különleges (közeli-távoli) viszonyt jelölnek, és például anyós-após, vagy idősebb, nagyobb státuszú barát üdvözlésekor használatosak.

Ezzel szemben a hollandban kevés a kombinációs lehetőség, feltűnő a köszönésformák egyszerűsége és a beszélők rendelkezésére áll egy általános, minden kommunikációs helyzetben, minden megszólítási formához megszorítások és jelentéstöbbletek nélkül kapcsolható köszönés, a *Dag*.

Az anyanyelv ráerőlteti struktúráit, kategóriáit a használóira. A kommunikációs stílusok különbözősége legalább annyi zavart és félreértést okozhat a társalgás során, mint a rossz nyelvismeret. A nyelvismereti hiányosságokat ugyanis gyorsan észre lehet venni és az ebből adódó félreértéseket tisztázni lehet. Az interkulturális félreértések viszont, például az, hogy rosszul választjuk meg a megszólítás formáját, legtöbbször nem is tudatosodnak bennünk. Csak azt érezzük, hogy a beszélgetés valahogy feszült, távolságtartó, nincs igazi együttműködés köztünk és beszédpartnerünk között. A nehézségek magyar–holland viszonylatban a két kommunikációs kultúra alapvető különbségeiből adódnak.

Kommunikációs kultúra a magyarban és a hollandban

Tanulmányomban a beszélgetés, a társalgás interakciós rendszerének legfontosabb relációs (verbális) összetevőit kíséreltem meg felvázolni interkulturális viszonylatban konkrét holland–magyar nyelvi és nyelvhasználati adatok elemzésén keresztül.

A magyar kommunikációs kultúrát a viselkedési szabályok finom és szövevényes hálózata jellemzi, ennek megfelelően a magyar nyelv igen gazdag relációs nyelvi eszközökben. A különböző kapcsolatoknak előre meghatározott formái, kötelező mintái vannak. A beszélő számára kötelező egy adott forma választása a nyelvi eszközökből ill. az előírt kombinációk használata. A magyar kommunikációs kultúrát csoport- és szerepközpontúság jellemzi: egymás közvetlen és személyes megközelítése nem kívánatos – gyakoriak a szerepmegnevező megszólítási formák. A kommunikációban a relációs mutatón van a hangsúly, a rituális, ceremoniális viselkedésformák értékelése magas. A csoport összetartozását nyelvi eszközökkel is hangsúlyozni kell. Indirekt szemantikai formák használatosak a csoport érdekének a védelmében.

A holland kommunikációs kultúrában nagyvonalú viselkedési szabályok uralkodnak, ennek megfelelően egyszerű a holland nyelv relációs eszköztára. Az egyén nagyfokú választási szabadsággal rendelkezik a viselkedés formáját illetően, kevés a kötelezően előírt választás ill. kombináció. Ezt a kommunikációs kultúrát nagyfokú személyközpontúság jellemzi: egymás közvetlen és személyes megközelítése kívánatos, s ritka a szerepre utaló megszólítás. A kommunikáció referenciális mutatóján van a hangsúly, a rituális, ceremoniális viselkedésformákat elvetik. Kedvelik a direkt szemantikai formák használatát. Az egyén függetlensége, akaratának sérthetatlensége a fontos a nyelvi kifejezésben.

A kommunikációs kultúra a kulturális identitás része s összefügg más, általánosabb kulturális dimenziókkal.⁴ Magyar–holland viszonylatban mások azok a társadalmi és kulturális összefüggések, melyek rendszerében a nyelvi elemek és a kommunikációs formák összefonódása specifikus, társadalmilag meghatározott célok érdekében kialakult és tovább alakul.

⁴ Vö. Hofstede (1980) elméletével a hatalomhoz való viszonyról, az individualizmus-kollektívizmus dimenziójáról, a maskulin-feminin jellemzőkről, a bizonytalanság vállalásának, illetve kerülésének dimenziójáról s a hosszú távra előrenéző illetve a visszanező dimenzióról. Hofstede vizsgálata szerint a magyar és a holland kultúrában mind az öt dimenzió különböző előjellel van jelen: a magyar kultúra másképpen viszonyul a hatalomhoz, kollektív, maskulin, bizonytalanságot kerülő és visszatekintő jellegzetességekkel bír, míg a holland individuális, feminin, bizonytalanságot vállaló és előrenéző. Ez a beosztás nem tartalmaz értékítéletet, minden dimenzióknak megvannak a maga előnyei és hátrányai.

Kultúrák közötti kommunikáció és identitás

Az interkulturális kommunikáció lefolyásában a beszélők különböző kulturális identitása jelentős szerepet játszik. A beszélők egymás különbözőségét, etnikai hovatartozását az észlelhető identitás- szimbólumok segítségével - külső megjelenés, viselkedés és nyelv - rögtön a találkozás elején megállapítják. Legalábbis kezdetben úgy néznek egymásra, mint egy másik csoport képviselőjére. Ez a kategorizálás elkerülhetetlen és önmagában nem negatív. Az identitás ugyanis olyan pszichikai struktúra, mely a *saját* / *idegen* kategóriákat egymással kapcsolatba állítva segít tájékozódni a világban. A kategorizálásnak ugyanakkor negatív következményei is lehetnek, mivel a beszélők mindenféle attribúciókat és előítéleteket vetítenek egymásra, melyek az interakció során megerősödhetnek, vagy gyengülhetnek. Ez annak függvényében is történik, mennyire képesek a beszélők áthidalni azokat a kulturálisan meghatározott különbségeket, melyek saját beszédmódjuk és a másik kommunikációs stílusa között fennállnak, vagyis a nyelvhasználat relációs stratégiái az interkulturális kommunikációban különösen hangsúlyos szerepet kapnak. Egymás kulturális sajátosságainak ismerete megóvhat a buktatóktól magyar–holland viszonylatban is. Az elemzett nyelvi adatok alapján beláthatjuk, hogy az „udvariasság” magyar nyelvi stratégiái nem képviselnek univerzális értékeket, hanem saját kultúránk szerves részét képezik. Ha holland környezetben ragaszkodunk a magyar szabályokhoz, könnyen ceremoniális, nehézkes, távolságtartó, körülményeskedő benyomást kelthetünk. Ugyanakkor szűk látókörű lenne a holland nyelvi közvetlenséget modortalan-ságként elkönyvelni. A holland relációs nyelvhasználat egyszerű eszköztára is kiválóan alkalmas annak kifejezésére, hogy tiszteletben kívánjuk-e tartani beszédpartnerünk emberi méltóságát, vagy nem. Általános érvényű értékítéletek helyett fontos különbséget tenni individuális és kulturálisan meghatározott viselkedésformák között. Ez pedig csak egymás kultúrájának ismeretében lehetséges.

Vizsgálatomban az interkulturális kommunikáció relációs nyelvhasználati vetületét helyeztem előtérbe. Kiindulópontom az a gondolat volt, hogy az emberi kommunikáció minőségileg sokkal többet foglal magába, mint konceptuális tartalmak nyelvi-gesztikulációs közlését. Az is fontos, ami a propozicionális tartalmak mögött van. Sőt, interkulturális kommunikációs helyzetekben természet-szerűleg kiemelten fontos a mögöttes tartalom: egymás elfogadásának illetve elutasításának a kérdése. Ha a beszédpartnernek beszédmódjait kölcsönös alkalmazkodással, illetve kompetíció helyett kooperativitással egymáshoz tudják hangolni, az interakció alaptétele sikeres lesz és a másik elfogadását eredményezi. Amennyiben ez az összehangolódás a relációs nyelvhasználati mező síkján nem sikerül, a beszélgetés a résztvevőkben az egymásról alkotott negatív előítéleteket, sztereotípiákat fogja megerősíteni.

Irodalom

- Berenst, Jan 1994: *Relationeel taalgebruik. Conversationele strategieën in interpersonele en interculturele communicatie*. RuG, Groningen.
- Brown, Roger–Gilman, Albert 1960: The pronouns of power and solidarity. In: T. Sebeok (ed.), *Style in language*. MIT Press, Cambridge, MA. 253–277. [Magyarul: A hatalom és a szolidaritás névmásai. In: Pap Mária–Szépe György (szerk.) 1975: *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások*. Budapest. 359–388.]
- De Bie-Kerékjártó Ágnes 2006: A nem verbális humán kommunikáció nyelvi leírásának kérdései. In: Balázs Géza és H. Varga Gyula (szerk.), *Társadalom és jelek*. Magyar Szemiotikai Társaság, Eger. 52–64.
- Dömötör Adrienne 2005: Tegezés/nemtegezés, köszönés, megszólítás a családban. *Magyar Nyelvőr* 129: 299–318.
- Hofstede, G. 1980: *Culture's consequences. International differences in work-related values*. Sage Publications, London.
- Péter Mihály 1991: *A nyelvi érzelm kifejezés eszközei és módjai*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Szili Katalin 2004: *Tetté vált szavak. A beszédaktusok elmélete és gyakorlata*. Tinta Kiadó, Budapest.
- Vermaas, J. A. M. 2002: *Veranderingen in de Nederlandse aanspreekvormen vanaf de dertiende t/m de twintigste eeuw*. LOT, Utrecht.

A Lingua Hungarica sorozat új tankönyvei

A Nyári Egyetem tankönyvkiadói tevékenysége az 1990-es évek elején kezdődött a *Hungarolingua* sorozat elindításával. Az intézmény akkori tanulmányi vezetője, Hoffmann István szakmai irányításával egy fiatal és lelkes tankönyvíró gárda készítette el az akkor hiánypótlásnak számító tananyagcsomagot. A korabeli magyart mint idegen nyelvet tanító tankönyvek szemléletétől, módszertani háttérétől teljesen eltérő taneszközcsaládot hoztak létre: feladva az ezekre jellemző grammatika-központúságot, vagyis azt az elsődleges szempontot, hogy a magyar nyelvet a nyelvtanra, a magyar nyelvtan és a tanuló anyanyelvének különbségére építve és a magyar grammatikát mint kuriózumot bemutatva ismertessék meg a tanulni vágyót a magyar nyelvvel, az új tananyagcsomag szerzői azt tekintették fő célnak, hogy a nyelvtanuló mielőbb magyar nyelvű kommunikációra legyen képes. Az új kommunikációközpontú rendszerben természetesen továbbra is helyet kapott a nyelvtan, de az egyes nyelvtani szabályokat öncélú példamondatok helyett hétköznapi szituációban ágyazott példamondatokon vezették be. (Bizonyára mindannyian emlékszünk még a *Macska úgy mellett van*. és az *A füzetek az asztalon vannak*. típusú mondatokra, melyekhez valószínűleg elég hosszasan keresgélve találnánk csak olyan szituációt, melyekben ezek a mondatok elhangozhatnak.)

A kommunikációközpontúság másik vetülete a tananyagcsomag korszerű médiumokkal történő kibővítése volt. A hagyományos tankönyv-munkafüzet páros mellett az új taneszközcsalád része lett az audió- videóanyag is, emellett külön szöszedet, fonetikai gyakorlatok, megoldókulcs és tesztlapok tették teljessé az anyagot, mely ugyan eredetileg kurzustananyagnak készült, ám a kiegészítésekkel-egyre inkább alkalmas lett az otthoni tanulásra is.

Az alaptananyag három nyelvi szintre készült el, így kezdő, középhaladó és haladó nyelvtanulók oktatására használható. A kiegészítő tananyagok négy alsortra tagolódnak: a *Hungarolingua Grammatica* gyakorlati nyelvtant tanító kötetei eddig hét nyelven jelentek meg, a *Hungarolingua Gyakorlókönyvek* darabjai középhaladó és haladó szinten segítik az egyes készségek fejlesztését, a *Hungarolingua Fonetika* különböző anyanyelvű tanulókra szabva gyakoroltatja a magyar kiejtés problémás jelenségeit, a *Hungarolingua Klasszikusok* pedig népszerű magyar regények könnyített verzióit kínálja azoknak, akik a magyar szépirodalom iránt érdeklődnek.

2004 óta tananyagaink *Lingua Hungarica* sorozatcím alatt jelennek meg. Elsőként egy haladónak szóló, speciális tematikájú tankönyvet és munkafüzetet adtunk ki, az *Üzleti magyar nyelvkönyvet*, illetve egy grammatikai tárgyú gya-

korlókönyvet, az *Igék*-et, majd ebben a sorozatban jelent meg a *Ragozó* és a *Gyakorlati magyar nyelvtan* japán fordítása is.

A Nyári Egyetem Kiadói tevékenysége során eddig 50 különböző tananyagot jelentettünk meg. Bár egy kiadó életében 15 év nem nagy idő, mégis gondolnunk kell arra, hogy kiadványaink nyelvet, azon keresztül kultúrát közvetítenek, így az avulás sokkal hamarabb eléri tankönyveinket, mint általában a más tematikájú kiadók produktumait. Épp ezért lassan időszerű, hogy a legelső tananyagsomagot, a kezdőknek készült nyomtatott, audió- és videóanyagokat felfrissítsük.

A tematika, a módszertan véleményünk szerint ma sem hagy kívánnivalót maga után. Az avulás nyomai azonban egyre inkább észrevehetők: főként a kép- és videóanyag az, ami első látásra megmosolyogtatja a tanulót, emellett pedig a dialógusokban szereplő árákra csodálkozik rá a külföldi, aki ittléte során már találkozott a mai árakkal is. Mindezeket figyelembe véve a közelmúltban úgy döntött a Nyári Egyetem szakmai vezetése, hogy a kezdőknek szóló anyagot újra kiadja. A nemrégiben összeállt (ismét csak lelkes és fiatal, ámde többéves oktatói tapasztalattal rendelkező) szerzőgárda úgy döntött: ha elérkezett az idő az újításra, akkor kihasználjuk az alkalmat, és beépítjük azokat a tapasztalatokat is, amelyeket saját tanári gyakorlatunk, kollégáink munkája és nem utolsósorban a hallgatói vélemények alapján szereztünk; ezek mellett figyelembe vesszük azokat a változásokat is, melyek az elmúlt másfél évtizedben a nyelvtanítást körülvevő térben (azaz a nyelvkönyvek piacán, az uniós nyelvpolitikában, a hallgatói összetételben, a nyelvtanulói motiváció terén és számos egyéb tényezőben) bekövetkeztek. Ennek megfelelően döntöttünk úgy: szellemiségében, módszertanában megőrizzük a *Hungarolingua*-t, de amit létrehozunk, az mégsem pusztán ennek kissé felfrissített, leporolt verziója, hanem egy teljesen új tankönyvcsalád lesz. A következőkben azt mutatjuk be, hogy milyenre tervezzük ezt az új tankönyvcsaládot.

Az első fő faktor, amelyet igyekeztünk szem előtt tartani, mikor a tankönyvcsalád makrostruktúráját terveztük, az uniós nyelvismereti színteztettség, az ún. framework, amelyről a kongresszuson Pogány Emese beszélt részletesebben, aki a készülő tankönyvek egyik szerzője is. A framework hat fő szinttel számol (A1-től C2-ig). Ennek megfelelően az új *Lingua Hungarica* alaptankönyv-sorozatot is hat részesre tervezzük, ahol az egyes részeket a framework egyes szintjeinek igyekszünk megfeleltetni. (Az „igyekszünk”-et azért hangsúlyozzuk, mert nyilvánvaló, hogy az egyes szintekhez tartozó követelményrendszer nem a magyar nyelvre dolgozták ki, például A1 szinten követelmény, hogy a nyelvtanuló képes legyen minimális információtartalmú mondatokkal a családjáról beszélni, amihez persze szükség van a birtoklás kifejezésének ismeretére. A magyar nyelvtanításban viszont az, aki a birtokos szerkezetek alkotására képes, hagyományosan legalább középhaladó szintre sorolható.)

A teljes sorozat tehát majd hat könyvből, illetve a hozzá tartozó egyéb anyagokból (munkafüzet, hanganyag stb.) áll. A könyvek a moduláris felépítés kon-

cepcióját követik: minden könyv három modulra oszlik, az igei grammatika főbb súlypontjainak megfelelően, az egyes modulok pedig további egységekből, leckékből állnak (szám szerint háromból.) Úgy tervezzük, hogy minden kötetet összefoglaló-ismétlő lecke zár majd le. A leckék azonos oldalszámúak: minden lecke hat normál tankönyvi oldalt, egy autentikusszöveg-oldalt és egy oldal regisztert tartalmaz. Oldalpáronként legalább egy példaszöveg, egy grammatikai sáv, egy hallás utáni értés, és néhány gyakorló feladat kap helyet. Jelentős hangsúlyt kapnak a könyvben a szóbeli kommunikációt fejlesztő gyakorlatok is. Ez a határozott felépítés első látásra talán túl szigorúnak, rugalmatlannak tűnik, úgy gondoljuk viszont, hogy a nyelvtanulót nagyban segíti a rögzített struktúra, így például jóval könnyebb szituációra, grammatikai táblázatra, szóra visszakeresni, ha annak fix helye van minden egyes leckében.

Emellett persze számos módszer van, amelyekkel a túlzott automatizálást oldani tudjuk: ilyen a layout változékonysága, a rajzok, fényképek beillesztése, színek, mezők alkalmazása. Fontosnak tartjuk a különféle szövegtípusokat: már a kezdő szinten is törekszünk arra, hogy a nyelvtanuló minél többféle szöveget megismerjen, a dialógusok mellett ezért leíró szövegek, modern szövegfajták (sms, e-mail), sokféleképp felhasználható, magas információ tartalmú, ún. redukált szövegek (menetrendek, brosúrarészletek) színesítik a tartalmat. Szintén növelik a felhasználhatóságot (és főként: sikerélményhez juttatják a nyelvtanulót már a kezdetektől) az autentikus szövegek. Természetesen ezen a szinten ezek még nem összefüggő szövegek, hanem – elsősorban az országismereti tartalmú – információs blokkok, statisztikák, rendezvényajánlók, térképek stb.

Egy készülő tankönyv nyelvtani struktúrájáról, szókincsbeli jellemzőiről beszélni nemigen ildomos, ezek jellemzése, bírálata a gyakorlatban lehetséges. Az alábbiakban ezért inkább 1) a nyelvtan szervezésének néhány fő elvét, 2) a lexikai anyag tekintetében pedig egy formális módszert mutatunk be, amely a szóregiszter felépítését jelentősen megkönnyíti.

Ahogy a tankönyv tematikájában, úgy nyelvtanában is az EU-keretben közzétett tudásszintek kritériumai szolgálnak támpontként (nem közvetlenül, hisz a kritériumok nem fogalmaznak meg olyan elvárást, hogy A1 szinten a nyelvtanuló ismerje pl. az idő kifejezéseket, de ahhoz, hogy a napirendjéről vagy heti időtöltéséről beszélni tudjon, ezek egy részének használata elengedhetetlen).

Nem újdonság, hogy a grammatikai szabályok ütemezését és rendszerét (a nyelvoktató-anyagban) alapvetően két tényező határozza meg: a) egyrészt a tankönyv tematikája, b) másrészt a grammatikai rendszer inherens tulajdonságai.

Előbbi annyiban, hogy bizonyos beszélői kompetenciák megkívánják bizonyos szabályok ismeretét. Ahhoz például, hogy a nyelvtanuló be tudjon mutatkozni, minimálisan a létigék, de lehetőleg más alapigék ragozását is ismernie kell. Vagy ahhoz, hogy a családjáról beszélni tudjon, legalább a birtokos személyragok egyes szám első személyű alakját használnia kell (*anyám, férjem* stb.)

A grammatikai rendszer egyes szabályainak bevezetésekor figyelembe veendő bizonyos ún. függőségi viszonyok, például a múlt idő bevezetésének feltétele a jelen idejű igei paradigma ismerete; a határozott és általános igeragozás bevezetésének feltétele a főnévi határozottság és határozatlanság megnyilvánulásának ismerete, azaz a névelőtípusok használata. Az alapvető cél: a grammatikai ismereteket a kommunikációs képesség szolgálatába kell állítani.

A *Lingua Hungarica* A1 szintű tankönyvének a nyelvtana három nagyobb csoportba sorolható: a) A fő vonal: az igék grammatikája. Az igék bizonyos alaptípusainak jelen idejű paradigmája. b) Az igékhez kapcsolódóan a névszók bizonyos ragozási, jelezési szabályai: pl. főnevek többes száma, tárgy esete, helyviszonyragok stb. Ezeket a grammatikai ismereteket egyrészt a tárgyalt igék jelentése, másrészt az igék grammatikája határozza meg, pl. *beszél* + *-ul/-ül*, *megy-jön* + helyviszonyragok, irányhármasság. c) A kommunikációs képesség szintje által megkívánt grammatika: ez nem a klasszikus értelemben vett grammatikai szabályrendszer, hanem rendszerszerű lexika. Pl.: időhatározószók, idő kifejezések. (Ezeknek szinkrón szempontból gyakran nincs rendszere, történetiségükben, logikájukban azonban nyelvtanuk van, pl. *tavaly*, *idén*, *jövőre*.)

Az imént említett alapvető célt (a kommunikációs készség elsőrendűségét) szem előtt tartva a tankönyv grammatikájának egyik fő sajátossága, hogy már az első leckékben foglalkozik a szórend bizonyos szabályaival, s a jelenség szinte minden leckében teret kap. Ennek oka: a magyar leíró grammatikák és – akár kimondva, akár szemléletükben tükrözve – a magyar nyelvet tanító tananyagok is nyelvünket szabad szórendűnek tekintik. A kezdő nyelvtanuló ennek megfelelően annyit sejt a magyar mondatformálásról, hogy gyakorlatilag mindegy, milyen sorrendben fűzi egymás után a szavakat, a mondat jelentést nyer. Aztán egy-két szórendi kötöttséget megismerve teljesen elbizonytalanodik, mert megtanulja, hogy ugyanazon lexémák eltérő sorrendjével különböző mondatjelentéseket produkál (pl. nem mindegy, hogy *Péter szereti Évát* vagy *Péter Évát szereti*, esetleg *Évát Péter szereti*. Mindenek tetejébe ezekhez a struktúrákhoz eltérő prozódia is rendelünk, ami segíti az értelmezést, a külföldi számára azonban a dalam még nem eszköze az interpretációnak. Nem marad hát más megoldás: azon a ponton, amikor a kezdő nyelvtanuló szókinccse elégségesen tág ahhoz, hogy kellő mennyiségű szót tudjon sorrendileg kombinálni mondat keretében, be kell vezetni néhány alapvető mondatértelmezési, ill. -alkotási strukturális szabályt, és tudatosítani kell, hogy bár a magyar valóban nem konfigurációs nyelv, mint az angol vagy a német, de vannak bizonyos kötött konfigurációk (teljes mondatstruktúrák vagy mondatrészletek), amelyekhez értelmezési szabályok tartoznak.

Itt nem feladatunk a kérdés nyelvészeti hátterének bemutatása, ezt a strukturális leíró grammatikák megteszik. Utalásképpen pusztán egyetlen táblázattal szemléltetjük, miképpen absztrahálható bármely magyar mondat szerkezete a strukturális/generatív keretben, azaz melyek azok a konfigurációk, amelyek a

nyelvvelsajátítás valamely szintjén szórendi mintákként taníthatók meg. (Az egyes diskurzuszpozíciók szemantikai jellemzőit és a hozzájuk rendelhető szabályokat az előadás keretében nem lehetséges és nem is igen fontos ismertetni. Egy-két példa illusztrálja ezeket annak megmutatásával, hogy a szórendi különbségekhez jelentéskülönbségeket rendelünk.)

A								B	C
kontr. topik	topik	mondat- határozó	kvan- torok	predikátum- határozó	nem	fókusz	igemódo- sító, nem	ige	semleges tartomány
	János	tegnap		Évéval		---	el-	ment	a színházba.
	János			Évéval		tegnap		ment	el a színházba.
	János	tegnap				Évéval		ment	el a színházba.
		Tegnap		Évéval		János		ment	el a színházba.
	János	tegnap		Évéval			el-	ment	a színházba.

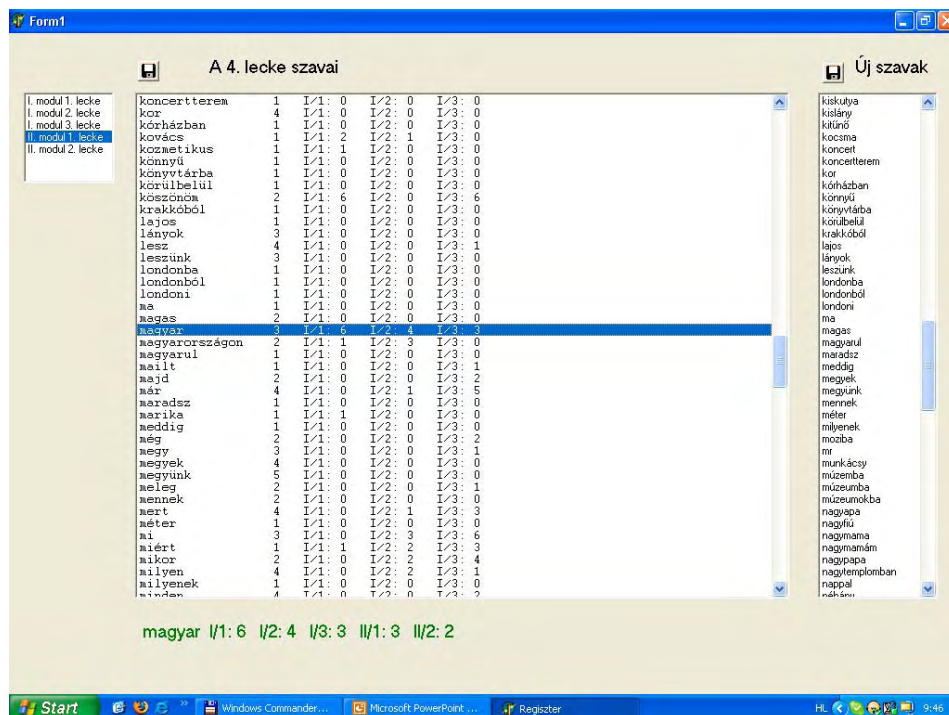
A = Diskurzuszpozíciók: pozíciójuk kötött, a különböző szórendek jelentéskülönbségeinek kifejezésére szolgálnak. **B** = A mondat „középpontja”. **C** = Az ige utáni mondatrészlet, amelynek szórendje nem releváns a mondatjelentés szempontjából.

Természetesen a nyelvtanulóknak – főleg kezdő szinten – a szórend szerepét akár ilyen mélységig is megtanítani hiba lenne. Segítségül a generatív transzformációs nyelvtan diskurzuszpozícióit használva az első leckékben a fókuszértelmezés négy formáját érdemes bevezetni: a mondattagadást; a mondatrészttagadást (*nem...*, *hanem...*); a kérdőszós kérdéseket; a nyomatékos információt tartalmazó mondatokat.

A fókuszértelmezés szabályával a nyelvtanuló számtalan helyes magyar mondatot tud produkálni, és látni fogja, hogy a magyar mondat szórendje nem, illetve csak bizonyos mértékig/értelemben szabad. Ennek megfelelően pusztán az ige előtti pozíciót, pontosabban a fókusz-ige viszonyt kell megfelelően használnia. A fókuszértelmezés elsajátításának módszere a tankönyvben többször: a tárgyalt szórendi konfigurációt szemléltető grammatikai tábla/ábra; szövegek fókusz tartalmazó mondatainak strukturális szemléltetése; kreatív feladatok (pl. kérdésre adandó válaszok alkotása); hallás utáni szelektív szövegértés.

A tankönyv lexikai anyagát alapjában az elérni kívánt kommunikációs készség szintje (illetve e szint számára meghatározott tematika) határozza meg. A lexikai anyag két részre bontható. A regiszterre, azaz a leckénkénti szólistára, amely az egyes szóelőfordulások alapalakját tartalmazza, ismeretlen toldalék-morféma esetében a ragozott formát. Valamint a kommunikációs blokkra, azaz az olyan kifejezések jegyzékére, amelyek szintaxisa az aktuális nyelvismereti szinten nem sajátítandó el, ezért ezek szófordulatokként rögzítendőek.

A regiszter felépítését, illetve nyilvántartását számítógépes program segíti.¹ Ez a program két célt szolgál: annak ellenőrzését, hogy a) bizonyos szavak mely leckékben kerülnek bevezetésre (ez tehát az aktuális kommunikációs készség birtoklásához, az aktuális témához szükséges lexika ellenőrzését jelenti); b) bizonyos szavak mely leckékben fordulnak elő (ez tehát annak ellenőrzése, hogy az egyes szavak kellő automatizálására a szavak leckénkénti szerepeltetése lehetőséget ad-e). Az alábbi monitorfelület példaképpen a negyedik lecke szavairól közöl adatokat.

Egyrészt (a nagyobb ablakban) a lecke összes szóelőfordulását sorolja fel abban a morfológiai formában, ahogyan ezek a szövegekben előfordulnak. Másrészt (a jobb oldali, kisebb ablakban) a lecke új szavait reprezentálja, amelyek listája egyetlen művelettel szövegfile-ként elmenthető.

A lexikai anyag folyamatos ellenőrzése nagy segítséget nyújt abban, hogy a tudásszínhez rendelhető szóanyagot a legcélszerűbb elosztásban, a szükséges automatizálást lehetővé téve használjuk a tankönyv szövegeiben.

Bízunk abban, hogy a fentebb megfogalmazott elveinket követve jól használható tankönyvet kínálunk a magyar nyelvet tanulni kívánó külföldieknek.

¹ A szóregiszter nyilvántartását és ellenőrzését szolgáló számítógépes programot Kuki Ákos tervezte és írta.

MARCZELL PÉTER (GENF)

***Érdemes-e Nyugatra települt magyaroknak
az anyanyelvükön közönség számára írni?***

A kérdést a szociológia felé hajolva megfigyeléssel összekötött, szabad interjúk, ill. önvallomások alapján három esettel villantom fel. Abból indulok ki, hogy – nagyon egyszerűsítve – az írás termelési folyamat, mely ráfordítást igényel, s terméke értéket hordoz. Tétje – bizonyos mértékig – pénzben is kifejezhető. Más dimenzióban viszont az írás teremtés, s mint ilyen, csak részben racionális; általában szorongásokkal és kielégülésekkel jár; eredménye – ha sikeres – művelődési vagyontárgyat képez és érzelmeket kelt mind az alkotóban, mind pedig másokban. Befektetések sikerét azonban – akár ellenkező konklúziókkal – meg lehet ítélni kívülről is és úgy is, hogy az alany helyébe képzeljük magunkat, ill. hogy elfogadjuk annak saját elbírálását önmagáról. A továbbiakban az utóbbi megközelítést alkalmazom.

Választott három esetem három műfaját képvisel és három férfi generációt tükröz, de mindhárom olyan nyugdíjas, több nyugati nyelvet ismerő, jó módú amatőrt példáz, aki anyagilag nem függ írói tevékenységtől, állandó lakhely tekintetében pedig Genf városához és környékéhez kötődik. Nős. Idegenrendészeti vagy integrációs problémája nincs, de anyanyelvét megőrizte. Kettő magyar életrajzi lexikonokban is szerepel, egy azonban nem. Kilétük nem titok, de mibenlététől most célszerű elvonatkoztatni.

A: 85 éves, svájci állampolgár, hazáját a második világháború végén hagyta el. Hosszú ideig rangos franciasvájci napilapoknak dolgozott, külföldről tudósított, majd egy fontos nemzetközi ifjúsági világszervezet vezetését vállalta el. Emlékezései pályájáról magyarul jelentek meg, egy történelmi áttekintést nyújtó magyar útikalauz pedig franciául. Az írást abbahagyta.

B: 70 éves, 56-os, francia állampolgár, kenyerét közgazdászként piackutatással és exporttanácsadással kereste. 1992 óta magyarul és angolul főleg művelődéstörténetileg magyar érdekességeknek helyt adó, filológiai igényes dolgozatokat és könyveket készít, franciául mű- és filmkritikákat tesz közzé.

C: 63 éves, egyszerre svéd és magyar állampolgár, szépíró: novellista, három színdarab és három filmforgatókönyv szerzője. 1969-ben budapesti jogi diplomával ment Nyugatra, ahol aztán számítógépes programálásokkal futott be karriert. Anyanyelve mellett a svéd után franciául is publikál. A hetvenes években két széppróza kötete jelent meg Svédországban, egy pedig 2000-ben Magyarországon.

A bemutatott anyag nem tarthat és nem is tart igényt statisztikai hitelre, mivel megszólaltatott tanúi statisztikailag nem reprezentatívak és a tőlük begyűjtött vélemények nem kódolhatóak. Pusztán rávilágít egy olyan probléma-halmazra, mely egyre több magyar bölcsezt és publicistát aggaszthat. Ezzel vitát kíván indítani, hasznos cselekvést remél elősegíteni.

„A” néhány megjegyzésének összegezése

A feltett kérdésre a válasz a nem. Tizenhat éve arra gondoltam, házat veszek Magyarországon, fél évet ott töltök, felet pedig itt Svájcban. Az elképzeléshez kapóra jött egy rendkívül előnyös, baráti ajánlat. Kivitelezéséből mégsem lett semmi, pedig egyik fiam Magyarországon nősült és ott is telepedett le.

Rájöttem, az ottaniak kegynek veszik, ha velünk szóba állnak. Minket mélyen... Ilyen megalázásra nincs szükség.

A kérdés egyébként személy szerint nem érdekel, mert már nem is érdekelhet. Két és fél éve megöregedtem. Előtte a teljesítőképességem lassan csökkent, de most már egyik baj a másikat követi, egyszerre hat orvos kezel. Nem vállalom többé interjút, előadást, szereplést.

„B” nyilatkozata

Tudományos és kulturális jellegű írásaimmal értéket termelek. Máskülönben nem kérnék szót, nem tartanék igényt a megjelenésre. Természetesnek venném tehát, hogy – mint hajdanában amerikai szabványú piacfelméréseimért – munkámért pénzt, előnyöket és elismerést arassak abban a merkantilis társadalomban, amelyben élünk. De szerzői tevékenységeimért pénzt nem kapok, előnyöket sem nagyon, s elismerést is csupán viszonylagosan szerte e világban. Úgy látszik, a piac, azaz a fizetőképes kereslet és az ajánlat dialektikája így határoz. A piac pedig – hogy sajnálatosan idejét múlt kifejezéssel éljek – egyre 'kizsákmányolóbb', egyre szemérmetlenebbül oligopolikus és oligopszonikus, hogy ne mondjam: mafiás. Perverzül az. E téren kevés különbséget tapasztalok a földrészek és a különböző nyelvterületek között.

Akkor pedig miért 'kötöm az ebet a karóhoz?' Azért, mert hiszek a történelemben, ha nem is nagyon. Méginkább a nagy civilizációk nem haszonelvi (tehát irracionális, pazarló) opcióinak a megalapozottságában. S az emberek egyedi, gazdasági-politikai-társadalmi-művelődési szerkezetek megreformálására képes erejében.

Húsz éves koromban a paternalista, hazugul proletárdiktatúrát megtestesítő magyar pártállamból egy olyan polgári osztálytársadalomba csöppentem, amely legelsősorban a viszonylag biztonságos és jómódú létfenntartás céljának a megvalósítására látszott – irígylésre méltóan – berendezkedni. Műveljük kertjeinket! – mondta közvetlen szomszédságában (így lakhelyemhez közel) Voltaire. Kelet-európai keresztény beképzeltségemmel én ezzel sohasem voltam hajlandó

beérni – mint ahogy az elhagyott magyar kommunista rendszer értékes vívmányokkal kevert szemfényvesztéseivel sem.

A tizenesekekről tételezik fel, hogy éretlen fejvel meg akarják váltani az emberséget, de hamar rájönnek illúzióik dőreségére és 'beállnak a sorba.' Nos, amióta eszemet tudom, én megpróbáltam hű maradni saját magamhoz, ragaszkodni zavaros, de ugyanakkor magabiztos kamasz életszemléletemhez, s mint ilyen, valóban csodák-csodája, még mindig cselekvőképesen életben vagyok. Alapvető lázadásomat kivénhedten azzal súlyosbítom, hogy – a magam szerény szintjén – szokrateszi modell szerint játszom ki megmaradt kártyáimat. (Robert Mundell Nobel-díjas egykori tanárom szerint az öregeknek eleve kevés van hátra, így nyugodtan megemelhetik disszidens tétjeiket, még ha az az életükbe kerül is. Az amerikai MacCarthy-'boszorkányüldözés' idején (1953–1955) határozott kiállásukban a tiltakozó élvonalbeli értelmiségiek is már erre a hagyományra hivatkoztak. Velük szemben MacCarthy terrorista demagógiája ma egyértelműen az Egyesült Államok sötét fejezetei egyikéhez tartozik.)

Ennyi magasztos szózat a gyakorlatban mit takar? Jó adag sokáig visszاسzórt becsvágyat (amit 'libido dominandi'-nak is nevezhetünk) és nagy alkotókedvet (adatok, észrevételek, gondolatok és érzelmek ködeinek élvezetes kikristályosítását). Melyeket mérsékel a röhejes balek látszatától való, korántsem oktan félelem.

Ha a szellemi érvényesülés lehetősége mindenütt rossz, akkor szózataihoz, (pusztába?) kiáltásaihoz hogyan válasszon az ember kultúrszférát, nyelvet? Affinitásai, kapcsolatai, néprajzi- és nyelvtudása alapján – mondanám.

Sok népet ismerek közletről, de csak nyolc nyelvben vagyok jártas, s – nem véletlenül – mindössze háromban tudom magam fordító nélkül kifejezni. A háromból az egyik az anyanyelvem, mely zamatával és igéi változatosságával vonz. A második a francia. Kultúremlerek számára ez még mindig világnyelv, amelyet fesztelen lehetőségeiért, csipkelődő humoráért, kiérett erkölcsökből fakadó, pszichológiai érzékenységeért és sajátos metaforáiért szeretek. Különösen méltányolom, hogy benne a szókimondás és a pajzán fogalmazások nem botránkoztatnak meg, ellenkezőleg. Élvezem nyelvtani tömörítéseinek kelléktárát, a rácszozataiban a magyart messze maga mögött hagyó fogalmi rendszerét, bő, képzettársításokban rendkívül gazdag szókincsét, ügyes képzőit és élő kliséit / szkémátikus, de azért eleven fordulatait. Harmadik a példásan szemléletességre és gyakorlatias egyszerűségre törekvő, globalizálódó universumunkban kulcsszerepet játszó angol, amelynek közegében jön létre az uralkodó szakirodalom. Más nyelvek (a franciát is beleértve) általában csak bizonytalankodva, fáziseltolódásokkal tudják átvenni normáit és szakkifejezéseit.

Régióm franciaajkú. Lakóihoz gyakorlatilag csak franciául szólhatok. Művelődési téren erre módom is van ingyen és bérmentve. Ha köztük közösségi életünket élénkíteni akarom úgy, hogy szinte teljes függetlenséggel megosztom

velük kulturális élményeimet, akkor jobb, ha ehhez a megszorításhoz tartom magam.

Technikai és üzleti téren, s a nemzetközi érintkezésekben általában az egyetlen világnyelv ma már csak az angol. Úgy tetszik, hogy nélküle nem lehet meg már egyetlen nemzetközi fajsúlyú szakember sem. Ez a megállapítás persze Magyarországra is érvényes.

Kis túlzással fogalmazva: az utóbbi felismerésből az következik, hogy magyar szakembereket angolul talán még könnyebb megszólítani, mint magyarul. Akkor pedig magyar közönségnek csak populárisabb rétegek maradnak. Korántsem nyilvánvaló, hogy értelmes-e magamfajta, nemzetközi információközvetítéshez szokott, elitista szerzőnek ezeknek az ízléséhez és fölkészültségéhez igazodnia. Az egyetemistákra való tekintettel én azt hiszem, hogy igen, de lehet, hogy tévedek. A jelenkornál már bajosan sötétebb jövő generációiról ugyanezt a feltevést kockáztatnám meg.

Mit kezdenék magammal, ha nem kutatnék és írnék? Sétafikálhatnék, nézdelődhetnék pl. helyben és szerte a világban, szórakozásul gyakrabban olvasgathatnék, hallgathatnék zenét, mint most, próbálhatnék az édes semmittevésből életformát kialakítani. Ehhez azonban túl nyugtalan vagyok. Így annak a buddhizmusnak az ellenpólusán találom magam, mellyel marginálisan az utóbbi 15 évben foglalkoztam.

Mi ebből a kiút? Valószínűleg a megkezdett – de tematikailag is a francia nyelv és közönség javára és a magyar kárára anélkül, hogy bármelyik lehetőséget is feladnám. Ugyanakkor tisztában vagyok azzal, hogy amennyiben mondanivalóm időtálló, azt – legalábbis egyenlőre – legcélszerűbb angolul szétkürtölnöm. Bárhogy is nézem: kapcsolatos kiadásaimat senki sem téríti meg, de a megjelenés nem körülményesebb, hosszadalmasabb, megalázóbb vagy drágább, mint magyarul vagy franciául és a terjesztés sem lehet gyengébb. 200-300 olvasó helyett – magyarok, franciák és mások kirekesztése nélkül – így jóval többen kaphatnak kézhez mint egyébként.

A világhálós föllépés lehetőségei csak megerősítik ezt a tanulságot.

„C” levele

Ha a nekem szegezett kérdésre igennel vagy nemmel válaszolnék, rögvest becsapnám a hallgatóságot. Nem azért, mintha mindkét válasz helytelen lenne. Közelítsünk úgy a megoldáshoz, hogy egy kérdésből kettőt csinálunk: Megéri-e írni? Megéri-e magyarul írni?

Nyilvánvaló, hogy a második kérdésnek csak akkor van értelme, ha az elsőre igennel válaszolunk. Logikailag ugyan nincs kizárva, hogy írni ugyan nem érdemes, ám magyarul igen, de ezt a különös esetet most hagyjuk figyelmen kívül.

Amikor tízéves koromban eldöntöttem, hogy író leszek, fel sem merült bennem a kérdés, hogy megéri-e vagy sem. Téli estékre emlékezem, amikor anyám és nővérem sokáig olvastak az ágyban én meg a plafont nézve vártam a lámpaoltást. Egyszerre arra gondoltam akkor, ha én írtam volna azt a könyvet, melyet anyám vagy a nővérem a kezében tart, és amelynek egyik lapja, mielőtt elszámolnék százötvenig, mindig átfordul az egyik oldalról a másikra, ha én írtam volna azt a könyvet, akkor nem kellene szégyenkeznem, amiért nem csinállok semmit, akkor azt mondhatnám, én megtettem a magamét, nyugodtan átadhatom magam a semmittevésnek. Bizonyára akkor döntöttem el, hogy írni fogok. Persze, bíztam benne, hogy a dolog jövedelmezni is fog, de talán kellett még valami ahhoz, hogy csakugyan írni kezdjek. Arra az érzésre gondolok, hogy ami az életben megtörténik velem, az újra meg újra magyarázatra és helyesbítésre szorul. Azt hiszem, ezt a szükségérzetemet egyedül az írás tudja kielégíteni. Ha írok, talán ettől lesznek egyszerre rendben a dolgaim világgal. Lehet, hogy ezt akkor is elérném, ha mondjuk Beethoven ötödik szimfóniáját vezényelném a genfi Victoria Hallban, ám az írás ott nyer, hogy senkinek a tapsa nem kell ahhoz, hogy elégedetté tegyen. Nem kell összevetnem a vállalkozás kiadásait a bevétellel, nem kell elgondolkoznom a válaszon, mert írni érdemes, még akkor is, ha igaz, amit a Karinthy (vagy a Szép Ernő?) mondott, hogy tudniillik: Úr nem ír.

Fel lehet tehát tenni a második kérdést, hogy érdemes-e itt kinn magyarul írni. Itt csapnám be a hallgatóságot, ha igent vagy nemet mondanék. Mert azt a látszatot kelteném, hogy a kérdést magam döntöttem el, holott ez nem így van. Mi az, ami rajtam kívül eldönti, hogy magyarul írok-e vagy a fogadó ország nyelvén? A legegyszerűbb válasz az, hogy melyik nyelven írok jobban, ami nem attól függ, hogy mit akarok, hanem attól, hogy mit tudok, vagy inkább mondjuk így: ki vagyok? Ez a bizonyos, mit tudok és ki vagyok persze nem tévesztendő össze azzal a kérdéssel, hogy mennyiben hibátlan vagy hibás a franciám.

Szó se róla, ha az ember Göteborgban vagy Genfben él, akkor praktikusabbnak tűnik svédül vagy franciául írni. Magam is így választottam, amikor francia nyelven írtam két színdarabot. Rögtön hozzá kell tennem, hogy két rossz közül kellett választanom. Vagy lefordítatom a színdarabomat franciára, mert ugye, egy magyar nyelvű színdarabbal Genfben nem sokat lehet kezdeni, vagy pedig eleve franciául írom, aztán kijavítatom valakivel vagy valakikkel. Senkinek sincs ellenére, hogy Ionescou legyen belőle. Ha a darabjaimat bemutatják, lehet, hogy ma franciául írok, valószínűleg a mások segítségének mankójával. De mivel a darabok színrevitele megmaradt a reménynek, abbahagytam mind a színházat, mind a francia nyelvet. Újra elbeszéléseket kezdtem írni és újra magyarul. Nem hazaszeretetből tettem, hanem azért, mert úgy volt praktikus. Jobb szeretek egyedül írni. Miért lemondani erről az előnyről, amikor a vállalkozás sikere eleve kérdéses. Hangsúlyozni szeretném, hogy én sohasem írtam az asztalfióknak. Amit magyarul írtam, magyarul szándékoztam közölni.

Vajon megéri-e? Nem én választottam, ami persze nem zárja ki azt, hogy számba vegyem a magyar nyelvből folyó előnyöket és hátrányokat.

Írni érdemes, függetlenül attól, hogy magyarul írok-e vagy franciául.

Anyagi szempontból nézve a dolgot, magyarul írni Genfben nem látszik túl előnyösnek. Amíg a kávéházban elkészülök egy elbeszéléssel, bizony többet fizetek ki kávéra és vörösborra, mint amennyit a honorárium majd fedez. Ne feledjük, hogy a bevételt forintban kapom, a kiadásokat viszont svájci frankban fizetem. Franciául írni Budapesten talán jobb üzlet lenne.

Sikerélmény persze anyagi siker nélkül is lehetséges. A kérdésnek két vonatkozása van. Az első az, amit az ember az írás közben érez, a második meg a mű fogadtatása. Az írás harc és ebben a harcban felettébb becses értéke van annak, amikor az ember azt mondhatja magának, ez sikerült, ezt megfogtam. Ez az élmény nekem gyakrabban adatik meg, ha magyarul írok. A mű fogadtatása persze mindig problémás. Visszhangot várni egy kötetre vagy egy elbeszélésre, persze balgaság lenne, de nem biztos, hogy más országokban sokkal rózsásabb a helyzet. Folyóiratok viszont, ahol meg lehet jelenni, bőven vannak Magyarországon. Hiszen ez az ország maga az Eldorádó!

Magyarul írni a genfi kávéházban nekem azt jelenti, hogy az vagyok aki vagyok és talán jobban az vagyok, mint máskor bármikor. Még azt is szeretem, hogy amikor kimegyek a mosdóba, nem kell attól tartanom, hogy valaki ránéz az otthagyt képernyőre és elolvassa, amit írtam.

Felvetődhet a kérdés: Mi következik abból, hogy magyarul írok? Mennyiben van hatással a történetre? A magyar vagy a francia olvasónak magyarázok-e többet? Sokat lehetne erről beszélni, de most csak egy dolgot említenék. Soha nincs szükségem rá, hogy a magyarul írott elbeszélésemet lábjegyzettel lássam el. Ha ott valamit megmagyarázok, az része lesz a műnek. A franciára fordított szöveggel viszont nem ez a helyzet. Ott jön, vagy jönni kellene a lábjegyzetnek. Természetes, hogy így van, hiszen magyarul írok, de – Határ Győző szavaival élve – nem magyarországul.

Elemzés helyett néhány észrevétel

Álláspontjai kifejtésében mindhárom beszélő (*locutor*, *sujet parlant*) helyzetre hivatkozik. Az első kettő kondíciókban gondolkodik, a harmadik viszont inkább a sors dinamikájának alanyaként képzei el magát. [A modern francia gondolkodásra jellemző az a tézis, hogy „De toute façon, l’homme est conditionné” (Simone de Beauvoir) – à moins qu’il soit déconditionné – tehetnénk hozzá.]

A vélemények keménysége talán összefügg a magyarországi látogatások sürűségével és tartamával: **A** valószínűleg már nem [értsd: nem nagyon?] repül Budapestre, **B** oda évente 2-3-szor megy, általában mindig 2-3 hétre. **C** ennél több alkalommal ingázik és szülőföldjén egy évben összesen kb. 3 hónapot [de

talán többet is?]) tölt... E téren mindhármuk kapcsolatait feltehetően az határozza meg, hogy egykori hazájukban mennyire érzik magukat jól, főleg otthon.

A, B és C magyar tőkék hordozói anélkül, hogy gazdáik erre rá lennének utalva. Ezekből az egyik vagyon főleg a tulajdonos nemzetközi diplomáciai lehetőségeihez képest mélyen optimum alatti gyümölcsözés után már befagyott, de talán kevésbé (kevesbé egyértelműen és végérvényesen), mint amennyire a nyilatkozó állítja. A másik kettő még nem. De kései beérésükhöz a rendelkezésre álló idő kevésnek bizonyulhat. (Ennek a tényezőnek a belátása **A**-t és **B**-t nagyon megkülönbözteti **C**-től.)

Az én tartásához lényeges magyarság érvényesítésének dilemmájával összefonódik a helyi és a nemzetközi alkotói kifejezés kérdése. Meggondolkoztató, hogy erre nem tér ki **A** (aki pedig ez irányban a legérdekeltőbb). Igaz, ő csak nagyon röviden foglal állást.

Úgy tűnik, hogy az adott esetekben minél elemibb, autentikusabb egy fajta magyarság irodalmi kiélése, annál természetesebb. De ez lehet pusztán látszat is. Tekinethetnénk pl. ennél sokkal inkább a hazától való testi elszakadás időpontja negatív függvényének is.

A vázolt gondolatmenet alapját talán az képezi, hogy a Nyugatra települt magyarok számára az elhagyott 'otthon' – ha illuzórikusan is – becses tartalékokat rejt magába. Az elvándoroltak tudhatják, hogy a családi ház kulcsa a nyelv még akkor is, ha 'odahaza' a vadidegent sokkal előzékenyebben fogadják, mint a távolról megkerült honfitársakat. A beszélt nyelvet a közírástól azonban olyan távongó szakadék választja el, melyet viszonylag kevesen képesek értéket hordozóan átugrani. Ettől jótékonysági vagy kulturális alapo(ka)t még létesíthetnek, (az örökölt[ek] mellé, ha van) birtoko(ka)t még vásárolhatnak, ahonnan igénybe vehetnek egy csomó egészségi és egyéb szolgáltatást, mellyel a helybeliek is jól járnak... A firkász népség pedig tépelődhet a saját helyzetén, ha ennél igazán nincs jobb dolga.

PIRET NORVIK (TALLINN)

Az Észtországban élő magyarok identitásáról és nyelvéről

Észtországban is élnek magyarok ugyanúgy, mint az egész világon. Az iránt érdeklődtem körülben, hogy hogyan érzik magukat nálunk, hogy szoktak hozzá az észtországi körülményekhez.

Felvetődhet a kérdés, hogy miért kezdtem ezzel a témával foglalkozni? Hogy a válasz érthető legyen, kicsit messziről kell kezdenem. Az anyanyelvem észt. A Tartui Egyetemen finnugrisztikát tanultam. Többször kérdezték, hogy miért tanultam meg a magyar nyelvet? Az apám becsülte finnugor rokon népeinket, a finneket s a magyarokat, kis rokon népünket, a líveket is, és ő javasolta, hogy a középiskola után folytassam tanulmányaimat a finnugor nyelvtudomány területén. A finn nyelv nagyon közel áll az észthez, s finnül sok észt tud, de magyarul akkor, a múlt század hetvenes éveiben csak kevesen tudtak. 34 évvel ezelőtt, 1972-ben, nagyszerű alkalmam volt tanulni itt a Debreceni Nyári Egyetemen. Együtt tanultam és össze is barátkoztam a finnekkel. Itt tanultak ma ismert nyelvészek, professzorok is, például Tapani Lehtinen, aki akkor aspiráns volt, Juha Janhunén, aki már akkor diákként olvasta a *Pál utcai fiúk*-at magyarul. Bennünket Révay Valéria fogadott, aki akkor diák volt, ma tanszékvezető egyetemi docens. Szimpóziumokon s kongresszusokon gyakran találkoztunk azután is, hogy Debrecenben megismerkedtünk. Ezek után sokat tanultam egyedül is a magyar nyelvet. Az egyetem befejezése után az Észt Nyelvi Intézetben kezdtem dolgozni, ahol máig dolgozom. Emellett magyar turisták idegenvezetője is voltam, s magyar delegációknak tolmácsoltam. Többször jártam Kárpátalján. A rendszerváltás előtt, 1990-ben alapították az Észt–Magyar Társaságot, amelynek tagja vagyok. Gyakran találkozom magyarokkal az Észt–Magyar Társaság, illetve a Magyar Intézet különböző rendezvényein: kiállítások megnyitói, fogadásokon. Észtországban nem lehet gyakran magyar nyelvet hallani, s most úgy érzem, hogy már lassan kezdek elfelejteni magyarul. Nehéz megtartani a tudást. Sokat és állandóan kell foglalkozni a magyar nyelvvel ahhoz, hogy az ember ne felejtse el. Múlt ősszel a Magyar Intézetben nyílt lehetőségem arra, hogy újra kezdjem egy kis csoportban tanulni a magyar nyelvet. Rajtam kívül még egy észt származású nő s egy másik nő, akinek az anyja magyar, az apja észt s két fiú, akiknek az anyjuk magyar, az apjuk észt tartoztak a csoporthoz. Az anya mindig a fiúk mellett ült, s segített nekik fordítani, de gyakran az egész csoportnak is. Az anyának az a kívánsága, hogy a fiai is megtanulják a magyar nyelvet. Mindig nagy örömmel mentünk az órára. Az előadásom anyagát tehát kéznyújtásnyira találtam.

Az utolsó 2000-es népszámlálás szerint 172 magyar nemzetiségű személy él Észtországban.¹ De az 1989-es adatok szerint Észtország területén élő magyarok száma 241 volt². Nagy a különbség: 69. Sajnos hiányzanak az adatok, mi történt a 69 emberrel.

A jelenleg Észtországban élő magyarok többnyire kárpátaljai eredetűek. Az ötvenes évek végétől kezdve elég sok kárpátaljai magyar fiatal jött Észtországba tanulni. Strömpl Judit szerint, aki most Tartui Egyetemen szociálpolitikai docens, ennek több oka volt. Elsősorban az, hogy az észtországi egyetemeknek jó hírük volt a Szovjetunióban. De talán még ennél is vonzóbb volt az a tény, hogy az észtok nagy szeretettel, rokonként fogadták a kárpátaljai magyar fiatalokat. Itt nem okozott olyan nagy gondot a nem kifejezetten tökéletes orosz nyelvtudás, ami máshol nagyon is akadályozta a versenyképességet. ... A 70–80-as években különösen megnőtt a magyar diákok száma. A tartui egyetemeken egyidőben 40–50 magyar diák tanult. Ebben az időben volt olyan évfolyam a Tartui Egyetem orvosi karán, amikor a 20 évfolyamtársból 6 magyar volt.³ Ma hálásan gondolok vissza a tanárimra. Paula Palmeos docensnek és Paul Ariste akadémikusnak köszönhetjük, hogy megismerkedhettünk az Észtországban tanuló kárpátaljai magyarokkal. Emlékezem, ahogyan a diákokthozban egy kis szobában egy magyar orvostanhallgató ágyán ültem, magyar könyv a kezemben, s magyarul tanultam: olvastam s fordítottam. Ezzel a hajdani hallgatóval mostanáig jó barátok vagyunk. A magyar diákokkal s a tanárokkal – mint például Paul Ariste akadémikus – együtt jártunk kávéházba, ültünk, kávéztunk, beszélgettünk. Emlékezem, ahogyan az állatorvosnak készülő diák tanította nekem *h*-hangot kiejteni a szó elején, amelyet az észt nyelvben ebben a pozícióban nem szoktak hangoztatni.

A diákok többsége tanulmányai befejeztével visszament Kárpátaljára, vagy ha tehetett, Magyarországra. De sokan családot alapítva letelepedtek Észtországban. Azoknak a magyaroknak a sorsa iránt érdeklődtem, akik Észtországban maradtak. Az eredményeim nem véglegesek, csak elkezdtem ezzel a témával foglalkozni.

Előadásomat elsősorban kérdőív és riport adatai alapján készítettem. 10 kérdést tettem fel. Kiderült, hogy a kérdések a magyaroknak nehezek voltak. Azonos korú magyarokat választottam ki, akik szerintem érdekes egyéniségek. Meg

¹ 2000. aasta loenduse isikuleht keele ja rahvuse osas. <http://www.stat.ee/index.aw/?section=14070>

² <http://www.nationalities.ee/tegevused.shtml>

³ Strömpl Judit. Az észtországi magyarság. In: Anu Nurk–Tõnu Seilenthal (szerk.), Észt hungarológia 75. Eesti hungaroloogia 75. Bibliotheca Studiorum Hungaricorum in Estonia. Tartu 1997: 200–201.

kell jegyeznem, hogy az észtországi magyarok a rendszerváltás után nagyon sikeresek. Megkérdeztem három középkorú nőt. Egyikük bankban dolgozik, a lánya Luxemburgban tolmács, aki franciáról észtre fordítja az Európai Unió hivatalos iratait. Az anya azt javasolta, nézze meg a magyar fordítást is, mert az segíthet a tartalom megértésében. A másik adatközlő orvosnő, Pärnuban lakik a strand közelében egy szép villában. Sok külföldi páciense van, különösen sok finn érkezik hozzá. Nagyon elégedett az életével. Az anyját is elhozta magához a kárpátaljai szülőfalujából. A harmadik adatközlő pedig munka nélkül otthon van, semmit nem csinál azért, hogy munkát találjon. Várja, hogy valaki munkalehetőséget kínáljon neki. Moszkvában valamikor a turisztikát tanult, de azzal most nem foglalkozik. Szeretne magyarra fordítani, vagy magyarról észtre.

A kérdéseim következők voltak:

1–2. Hol és mikor született?

Az egyik 1955-ben, a másik 1956-ban született, a harmadik fiatalabb. Az első a határ melletti Nagypaládra, a másik Munkácsra való, a harmadik Nagybányán született, és Dobronyba való. Hármuk közül csak egy válaszolt szívesen a kérdéseimre, a másik kettő nem nagyon. Az egyik nem akarta a kérdőívet kitölteni, mert hát ki tudja, mire fogják használni! A másik furcsának találta, hogy a születési helye iránt érdeklődöm, hiszen Nagypalád csak egy kis falu a cseh határnál, mit kell arról még beszélni is! Az is lehet, hogy nem szívesen gondol vissza a szülőhelyére, mert az emberek gyakran szégyellik, hogy vidékiek. Érdekes lenne megvitatni: milyen fontos az, hogy ki hová való? Nem kell szégyellni, ha valaki vidéki. Én is az vagyok. Az apám vidéken volt állatorvos, és én egy községben születtem. Úgy látom, hogy aki kis helyre való, lelkiileg sokkal gazdagabb, mint aki nagyvárosban született, ahol az emberek alig ismerik egymást.

3. Milyen gyorsan sajátították el az észti nyelvet?

A felmérésből kiderül, hogy az észti nyelv megtanulása nem okozott problémát. Folyékonyan beszélnek észtül, természetesen magyar akcentussal. Lehet érezni, hogy nem született észtek. Egy adatközlőm szerint egy idegen nyelvet soha nem lehet anyanyelvi szintén megtanulni, aki azt állítja, áttatja magát.

4. Milyen a viszonyuk a szülőföldön élő rokonokhoz?

A gyerekeik már mind Észtországban születtek, többségük vegyes házasságból. A magyar nyelv nagyon tetszik nekik. Az anya, akinek két fia van, észrevette, hogy ha magyarul beszél hozzájuk, a fiuk észtül válaszolnak. De a kárpátaljai rokonoknál, ahol máshogy nem tudnak beszélgetni, ők is magyarul beszélnek. Az anya csodálkozott: „Hát ti tudtok magyarul?” Úgy látszik, ahol csak magyarul beszél a környezet, könnyű nekik a magyar nyelv. Tudja, hogy a fiai jól tanulnak. Büszke az egyik fiára, mert az hibátlanul ír észtül. Nekem is meg-

mutatta az írásait. Az anya észrevette, hogy néha azok a nem észt származású fiatalok, akik az észtet idegen nyelvként tanulták meg, jobban tudják az észt helyesírást, jobban írnak észtül, mint azok, akiknek az észt az anyanyelvük. Ez a fiú tavasszal befejezte a zeneiskolát. Nagy volt a meglepetésem, amikor egy nap e-mailt kaptam, s a fiú meghívott engem is a hangversenyre az Estonia hangversenyterembe. Valószínűleg rokonléleknek talált, mert beszélek magyarul, s érdeklődöm a magyarok iránt. Az egész család várt a lépcsőn. Nagyon sajnáltam, hogy kevesebb virágot kapott, mint a többiek, mert az anya rokonai Kárpátalján laknak, s nem voltak jelen a hangversenyen. Problémák keletkeztek az észt nyelvben ugyanannak a nőnek a másik fiával, aki színvonalas iskolában tanul, de az anya, aki nem tud tökéletesen észtül, segíteni szeretne a gyerekeknek, de tulajdonképpen nem tud, mert soha nem tanult észtül.

5. Mikor használják a magyar nyelvet?

A megkérdezettek otthon magyarul beszélnek. Egyikük férje ukrán, a családban három nyelven beszélnek: észtül, oroszul és magyarul. Ő néha tolmácsol. A magyarokkal magyar vonatkozású rendezvényeken találkoznak. A kapcsolattartásban fontos helye van a rendszeres magyar nyelvű istentiszteleteknek. Az Észtországi Magyar Gyülekezet 1997-ben alakult meg a tallinni dómtemplomban tartott istentisztelet alkalmával. A svédországi Molnár Veress Pál lelképásztor végezi a szolgálatot évente négyszer, s eljár a betegekhez. Az ő apja lelkészként a magyar határon túl, Erdélyben tevékenykedett, azért jól megérti a messze északon élő honfitársak gondjait. Évente négyszer szokott jönni Tallinnba, de a gyülekezet tagjai azt kívánják, hogy jövőben minden hónapban legyen magyar istentisztelet. Akkor lenne már lehetőség Magyarországról meghívni lelkészt.

6. Milyen a viszonyuk a szülőföldön élő rokonokhoz?

Rokonaikkal telefonon szoktak érintkezni hetente, s hétvégeken az internet segítségével. Kárpátalján nincs még mindenütt bekötve az internet, de az iskolákban van, amit hétvégeken lehet használni. A telefon és az internet mellett személyesen is találkoznak. Igyekeznek évente legalább egyszer hazautazni, de ez nem minden évben sikerül. Egy megkérdezett azt válaszolta, hogy legjobban azt szeretné, ha Munkácson egy diófa alatt ülhetne. Gyakran álmodik erről. A másik szerint otthon meleg és világos van, a rokonok összejönnek, megcsókolják egymást. Nagyon szeretnének nyáron Magyarországra utazni, de azt sem tudnak minden évben.

7. Milyen származásúak a gyerekei?

Nekünk észteknek az identitással kapcsolatos problémák nagyon fontosak. Amikor a magyarokat nemzetiségükről kérdeztem, az egyik azt mondta, hogy ő kozmopolitának tartja magát, az emberek nemzetisége számára nem fontos. A

másiknak egyáltalán nem tetszett az a kérdés, hogy milyen származásúak a gyerekei. Ő magyar, a férje ukrán, a gyerekei észtül beszélnek. Ahogy tavaly elkezdtem ezzel az érdekes témával foglalkozni, megkérdeztem Bereczki Urmast is, aki tökéletesen beszél észtül és magyarul. A kérdésemre, hogy mi az identitása, azt válaszolta, hogy kettős identitása van: Észtországban észtnek érzi magát, Magyarországon pedig magyarnak. Hároméves szőke kislányával magyarul beszélt. A kislánya szintén tökéletesen beszél észtül és magyarul. Amikor arról érdeklődtem, hogy a kislány milyen identitású, az apja válaszolta, azt ő egyszer felnőtt korában maga fogja eldönteni. Akkor Bereczki Urmas észt felesége még nem tudott jól magyarul, s a kislányuk azon csodálkozott, hogy az anyja nem tudja, hogy a *tomat* magyarul *paradicsom*.

8. Milyen szerepe van az életükben a hagyományoknak?

A hagyományok fontos szerepet játszanak az életükben. A magyarok igyekeznek megőrizni az otthonról hozott szokásaikat: a születésnapokat, a névnapokat és az ünnepeket (karácsony, húsvét) megtartják. Szívesen megünneplik az észt ünnepeket is – a húshagyó keddet és február 24-ét, azaz Észtország függetlenségének 1918-as kikiáltását, valamint a Szent Iván napját). Szeretik a magyar ételeket és a magyar borokat, de más – észt, orosz – ételeket is főznek. Dehát közismert, hogy legjobb szakács az éhség. Számukra a család legfontosabb. Gyakran megölelik egymást, nem félnek kimutatni az érzelmeiket.

9. Milyennek látják az észteket?

Egészen más képet mutat a tükör, mint amit mi észtek magunkról magunkban dédelgetünk. A magyarok azt vették észre, hogy ők nyitottak, közvetlenek, az észtek pedig visszahúzódóak, de sokkal nyugodtabbak mint ők, keveset mosolyognak, és nincs bennük segítőkészség. Az észtek a beszélgetés alatt inkább elgondolkoznak, nem reagálnak azonnal, mintha a falnak beszélnék. A magyarok gyakran beleszólnak a beszélgetésbe, az észtek pedig hallgatnak. Az észtek más-képp gondolkoznak. A magyarok lelkiileg is megélték a nehézségeket. Úgy találták, hogy az észtek zárkózottak és 1970-es években nem jóindulatúan viszonyultak az idegenekhez. Tapasztalni lehetett, hogy a magyarokat szeretik, de az egyik adatközlő panaszkodott, hogy nem hangoztathatta lépten-nyomon, hogy ő magyar, így az észtek idegennek nézték őt hiányos nyelvtudása miatt, s a beszélgetésben rögtön áttértek oroszra.

10. Mihez volt Észtországban a legnehezebb hozzászokniuk?

Nem szokták meg az észt konyhát és a hosszú, hideg, sötét telet. Szintén nem tudták megszokni az észtek tartózkodását és hidegségét. Az egyik adatközlő szerint ez nem vonatkozik a mostani fiatal nemzedékre, ők sokkal nyitottabbak és őszintébbek. Zavarja még őket az észtek kulturátlansága a mindennapi életben:

nem köszönnek a nyilvános helyeken, üzletekben stb. Egy személy úgy találja, hogy udvariatlanok a közlekedésben, különösen a fiatalok. Ezzel a kérdéssel kapcsolatban tette hozzá: az úrgazdagok tüntetnek anyagi jólétükkel, a politikusok maguk javára dolgoznak, korrumpáltak. Tönkrement az egészségügy, jó orvoshoz szinte lehetetlen bekerülni. Szervezetlen az oktatás, a szülők rátermettségétől függ a gyerekek további sorsa. Szociális juttatások gyakorlatilag nincsenek, a fekvő betegek teljesen a család felelősségére vannak bízva. Az idősek ellátása akadozó, ez is többnyire a családot terheli. De véleménye szerint ez a tendencia máshol is megfigyelhető a világban.

Úgy látom, hogy márpedig negatív tapasztalatai mindig lesznek az embereknek, s a személyes tapasztalatok nem mindig objektívek és nem általánosíthatók.

Ezt a témát körüljárva kezdtem jobban megérteni az Észtországban élő magyarokat. Azelőtt soha nem gondoltam arra, hogy érzik magukat nálunk, s milyennek látják az észteket, milyenek vagyunk. A témakört nagyon érdekesnek találom.

POGÁNY EMESE (DEBRECEN)

A magyar nyelv tanítása az Európai Unió intézményeiben – a csatlakozásunkkal járó feladatok Brüsszelben

Bevezetésképpen álljon itt egy háttérinformáció, mely az alapját adja az írásnak: az Európai Unióhoz való csatlakozás előtt több évig volt szerencsém felkészíteni a brüsszeli uniós fordítókat, tolmácsokat és funkcionáriusokat a csatlakozás nyelvi feladataira, hogy képesek legyenek 2004 után magyar nyelvről fordítani, tolmácsolni, illetve azt más nyelvektől megkülönböztetni.

Fordítók, tolmácsok, hivatalnokok és rendszeresen Brüsszelbe járó szakértők – több ezer ember, akinek az életét megváltoztatta az a tény, hogy 2004. május 1-jén Magyarország csatlakozott az Európai Unióhoz. A kibővített Európai Unió terjedelmesnek mondható, hiszen huszonöt tagállammal számol. A hivatalos nyelvek száma sem kevés: az új tagállamok belépésével húszra emelkedett. A több nyelv nagyobb káoszt jelent? A problematika nem új, és talán örökéletű marad. A nyelvek számának növekedésével megnő a variációs lehetőségek száma, ami nehezen követhetővé teheti a rendszert.

De a legjobban egy demokratikus alapelv nehezíti meg a szisztémát kigondolók dolgát: az Európai Unióban minden uniós állampolgárnak joga van a saját anyanyelvén mindenhez: nem csak megnyilvánulni, véleményt kifejezni, hanem elérni az Unió rendszereit, adatbázisait, mindenféle információját. Ahogyan az uniós portál fogalmaz: „Az Unió minden egyes polgárának ahhoz is joga van, hogy részt vegyen az Unió további építésében, és biztosítani kell, hogy ezt az anyanyelvén is megtehesse.” Ehhez pedig a legtöbb esetben közvetítőkre van szükség: professzionális tolmácsokra és fordítókra.

Az uniós intézmények felismerték az igényt és a feladatot: 2000-ben a Tanácsnál egy csoport tanult magyarul, a Bizottságnál szintén, a tolmácsszolgálatnál pedig szintén volt négy diák, aki belevágott a magyartanulásba. Ez a szám 2004-re, a csatlakozás évére igencsak felduzzadt: akkor már több mint hatvan diák készült szorgalmas tanulással arra, hogy a jövőbeli tagország nyelvéről dolgozzon.

A fordítók minden uniós intézményben megtalálhatók: a Parlamentben és a Bizottságban a Fordítási Igazgatóság nevű egységen belül, az Európai Gazdasági és Szociális Bizottságnál a Logisztikai és Fordító Igazgatóságon, a Bíróságon és az Elsőfokú Bíróságon pedig nagyon speciális képzettségű fordítók dolgoznak, a jogásznyelvészek. Elnevezésük mutatja a képzettségük két fő összetevőjét is: nem csak jogot végeztek, hanem magyar nyelv és irodalom szakot, ami azt jelenti, hogy nem csak a joggal vannak tisztában, hanem a magyar nyelv jellemzőivel is, így fordításkor mindkét szempontot figyelembe tudják venni. Speciális feltétel még náluk a francia nyelvtudás, hiszen ők elsősorban ezzel a közvetítő nyelvvel dolgoznak.

Bár az új nyelvek bekerülésével megdőlni látszik, fontos alapszabály a fordítók és a tolmácsok esetében is, hogy mindenki az anyanyelvére dolgozik. Hiszen elsajátíthatunk nyelveket, akár többet is magas szinten, a százszázalékos mindig az anyanyelv marad. A fordítók elsősorban hivatalos dokumentumokat fordítanak: jogszabályokat és azokat előkészítő javaslatokat, politikai dokumentumokat. Diákjaim többször kérték segítségemet szövegek fordításakor: elemeztem a Fogyasztóvédelmi törvényt, jogi eseteket és az állatorvosi szolgálat kialakításáról szóló javaslatot egyaránt fordítástechnikai szempontból. Ezek a törvények és törvényjavaslatok a szakszöveg kategóriájába tehetők, és ezáltal igen csak nehéz szintűek. A kihívás a fordító és a szövegértelmező tanár számára egyaránt nem kicsi, ez bátran elmondható. Emellett magánlevelek is érkeznek az unióba, ezen belül is leggyakrabban a Bizottsághoz. Az egyik éppen egy debreceni eset volt, melyben egy nő az Európai Bizottság segítségét kérte egy ügyben: szerinte a pályaudvaron a rendőrök nem megfelelőképpen bántak vele, amikor igazoltatták. Ez is a Bizottság feladatai közé tartozik, ilyen eseteket meghallgatni, és amennyiben lehetséges, a problémát orvosolni, amennyiben az nem kompetenciája, akkor udvarias levélben azt a levélíróval közölni. Ahhoz azonban, hogy az illetékes alkalmazott a problémát egyáltalán megértse, szükség van a megértésre. Ehhez pedig egy fordítóra, aki a szöveget neki „tolmácsolja”, azaz lefordítja angolra, franciára, esetleg az illetékes alkalmazott nyelvére. Ahhoz pedig, hogy ez a folyamat végbe menjen, egy olyan fordítóra, aki képes megérteni az írást. A fordítóknak természetesen rendelkezésére áll mindenféle segédeszköz: papírformátumú és elektronikus szótárak, adatbankok.

Teljesen más jellegű és ritmusú a tolmácsok munkája. Nekik általában – ha csak nem tudják napokkal előtt a tanácskozás témáját - nincs idejük utána nézni dolgoknak, szavakat keresgetni, hanem azonnal kell reagálniuk, tolmácsolniuk. Kétféle módon végzik ezt a feladatot: a konzekutív tolmácsolás során egy hallott szöveget mondanak vissza, és úgy tűnik, ez a könnyebb feladat. A komplikáltabb a szinkron, vagy ahogyan más nyelveken hívják, szimultán tolmácsolás, amikor egy időben kell nem csak hallgatni a szöveget, hanem áttenni azt a másik nyelvre is. Az Unió különböző intézményeiben nyolcszáz tolmács dolgozik, egy nap körülbelül nyolcvan van „bevetésen”. Nagy részük nagy előnnyel indul: vagy kétnyelvű környezetből érkezett, vagy a családi háttere miatt nőtt fel úgy, hogy kisgyerek korától kezdve több nyelvet használt. Az egyik diákom Olaszországnak azon a részén született, ahol nem csak olaszul, hanem németül is beszélnek, a másik belga, tehát eleve két nyelven (flamand és francia) hallott és látott mindent, de volt, aki németként Romániában született. Ezek a tolmácsok a magyart hatodik, hetedik, nyolcadik idegen nyelvként tanulták, ami azt is jelenti, hogy minden nehézség ellenére igen gyorsan haladtak. A rengeteg rutin és nyelvismeret megadta nekik ezt az előnyt. Éppen ezért velük a „klasszikus” nyelvoktatáson gyorsan túl lehetett esni, és ezután jött a sok-sok nyelvi finomság

mellett a szinte még fontosabbnak tűnő egyéb tudás: az országismeret. Történelem, földrajz, vallás, napi politika. A magyar választási rendszer buktatói és nehézségei, egy országgyűlésen elhangzott beszéd retorikai és egyéb jellegzetességei, jogrendszer és mezőgazdaság-politika, halnevek és a miniszterelnökök időrendi sorrendben. Speciális szükségleteik voltak, amit speciális módon lehetett kielégíteni. Videó-, rádió- és egyéb hangfelvételeket használtunk, és a végén már beültek a tolmácsfülkébe is tesztelni magukat.

Érdekességgént említenék egy példát a fordítók és a tolmácsok közötti különbségre. Bevittem egy feladatot a tolmácsokhoz: ígéket kellett belehelyezni a szövegbe, tetszőleges ígéket. Amikor pár perc múlva rákérdeztem, hogy mi a gond, azt mondták, fogalmuk sincs, milyen ígéket várok tőlük. Amikor megkapták az ígék listáját, amelyeket be kellett illeszteni, gyorsan és pontosan megoldották a feladatot. Ugyanez a tolmács-csoportban egészen másként működött: ők egyáltalán nem tiltakoztak az ellen, hogy bármilyen ígét be lehetett írni, gyorsan kitöltötték a feladatot. Abszolút nem pro és kontra vonható le a következtetés: a tolmácsok sokkal inkább megszokták a gyors reagálást, a kreatív megközelítést, mint a fordítók. Akik inkább ahhoz vannak szokva, hogy megkapnak egy szöveget, hozzá egy határidőt, és utána ők maguk osztják be az idejüket.

A fordítók és a tolmácsok egyaránt hatalmas támogatást kaptak munkahelyükről a nyelvtanuláshoz: a kurzusok munkaidőben folytak, és a tanulás kezdetekor a Tanács és a Bizottság nem csak az adott nyelvtanfolyam díját fizette ki az adott országban, hanem szabadságot adott arra az időre, és állta az utazás és a szállás díját is. A professzionális nyelvhasználók pedig rendszeresen jöttek és jönnek Magyarországra a kurzusokra, és nem csak a nyelvórán tanultak. Szünetben járták a várost, beszélgettek magyarokkal, könyveket és lexikonokat bújtak. Megpróbáltak belelátni nem csak nyelvünkbe, hanem mentalitásunkba, gondolkodásunkba. Ez ugyanis sokszor segítségükre lehet egy-egy szöveg értelmezésekor. A tolmácsok emellett a brüsszeli képzés után hat hónapot tölthetnek az adott országban tanulással. A mód rájuk van bízva: volt, aki a Parlament üléseire járt be, volt, aki egyetemi előadásokra, és volt, aki tévét nézve és rádiót hallgatva tanult. A cél, hogy mire visszamennek, azt mondhassák a felettesüknek, hogy „készen” vannak a nyelvvel, tehát bármikor beküldhetők egy tanácskozássra, hogy a magyar nyelvről tolmácsoljanak.

Érdekes színfolt volt a magyart tanulók között a funkcionáriusok hatalmas csoportja a speciális órákon. A „felismerő” (franciául csak reconnaissance-nek hívták) kurzus ötletét valószínűleg a pánik adta az intézmények továbbképzési felelőseinek. Az oktatási cél ugyanis nem egyéb volt, mint megtanítani az alkalmazottaknak, hogyan ismerhetik fel, hogy egy beérkező levél nyelve a magyar, és például nem észtül vagy szlovákul íródott. Az óraszám pedig húsz vagy harminc volt. A nyelvtanulók elsősorban titkárnők és adminisztrátorok voltak, akiknek a jövőbeli feladata éppen a levelek szétválogatása volt, de mindig akadtak

olyan más funkcionáriusok, akik érdeklődésből tanultak. Természetesen mindig akadt olyan is, aki nagy lelkesedéssel és reményekkel érkezett, és azt hitte, hogy ez alatt az idő alatt megtanul magyarul, legalább egy kicsikét. A tematika az ábécére épült. Ezen belül a magánhangzók kaptak kiemelt szerepet, hiszen van közöttük néhány, amely nem található meg egyéb, 2004-ben csatlakozott ország nyelveinek vokálisai között. Így kiválóan alkalmasak voltak a megkülönböztető szerepre. Tanultunk országneveket, egy kevés nyelvtant (magánhangzó-harmónia, erre példaként a *-ban/-ben* rag), és különös csemegének számított megtanulni a Bizottság igazgatóságainak nevét magyarul. Hiszem, hogy sokan kedvet kaptak ékes anyanyelvünkhöz, és remélem, akik csak „felismerni” tanulni jöttek, azok sikerrel jártak munkájuk során.

Az Európai Unió intézményei korábban, a nagy nyelvek esetében – angol, francia – saját nyelvtanárokat alkalmaztak. Később kiszervezték a nyelvoktatást és egy nyelviskolán keresztül ment az oktatás. 2004-ben az Unió képzési felelősei eldöntötték, hogy követik a nyelvi referenciakeretet. Ennek megfelelően tantervet készítettek a tanító tanárokkal, melyben egységesítették a nyelvtanulást. Az egységesítést és átláthatóságot jónak tartom, ugyanakkor felmerül a kétely, hogy lehet-e minden nyelvet egy sablon szerint tanítani. Egy konkrét példát említenék: lehet-e követelmény a magyar nyelv esetén például A1 szinten a hallás utáni értésben a családdal kapcsolatos kérdések felismerése, mikor a magyar birtokos szerkezet egyáltalán nem a kezdő nyelvtanuló szintjén kezelendő? Megjegyzésként viszont megjegyzendő, hogy a nyelvi referenciakeret nem csak az unióban való magyar nyelvoktatásra hatott, hanem általában véve az egészre. Az európai tanterv – minden kétely és kritika mellett, illetve azzal együtt - egységesebbé teszi a szintek megítélését, a tanítandókat, ezáltal könnyebben átjárhatóvá válnak azok. Könnyebbek elfogadhatjuk egy másik országból érkező tanuló vagy munkavállaló nyelvtudását, megkönnyítve a szintfelmérést.

A jelenről elmondható, hogy ma már a magyar nyelv oktatása az uniós intézményekben is beilleszkedett a többi nyelv közé: nincsen átlagon felüli kurzusszám, és csak azok a nyelvtanulók utazhatnak támogatott tanfolyamra a célországba, akik már benne vannak a képzésben, akik most kezdik, azoknak nincsenek ilyen tág lehetőségeik. Ráadásul vannak intézmények, ahol úgy próbálják kordában tartani a nyelvek sokasága adta hatalmas variációs lehetőségeket, hogy a kisebb nyelveket „szétosztják”. Az Európai Gazdasági és Szociális Bizottságnál a Logisztikai és Fordító Igazgatóságon például a francia fordítóknak van lehetőségük magyart tanulni, a többieket más, kisebb nyelvek felé irányítják. A francia lehet így a közvetítőnyelv például egy magyar nyelvű szöveg és egy portugál anyanyelvű, esetlegesen franciául nem értő portugál alkalmazott között. Így a beérkező magyar beadványt lefordítja egy francia fordító franciára, majd a francia szöveget egy portugál fordító portugálra. Ezáltal lehet kiküszöbölni, hogy szükség legyen egy portugál fordítóra, aki magyar nyelvről tud dolgozni.

Szintén a nyelvi káosz kiküszöbölésére, illetve a megfelelő számú és nyelvekkel rendelkező tolmácsok hiánya miatt dől meg az az alapelv mostanában a csatlakozó országokból érkező fordítók, kisebb részben tolmácsok esetében, hogy mindenki az anyanyelvére dolgozik. A magyar tolmácsvizsgán már kerestek olyan embereket is, akik úgy nevezett „retour”-t is tudtak: az anyanyelvükről az első idegen nyelvekre való tolmácsolást. A felvételi, azaz a versenyvizsga egyébként a fordítók és a tolmácsok esetében is többfordulós. A fordítóknak az Unióról tanult ismereteikről kell először számot adniuk, majd logikai feladatokat kell megoldaniuk, és fordításokat készíteniük. A végső fázis pedig egy személyes interjú. A tolmácsok konzekutív és szimultán tolmácsolást egyaránt végeznek, majd ezután következik egy elbeszélgetés. A magyar fordítók Brüsszelben és Luxemburgban is dolgoznak. A magyar tolmácsok között pedig sok a szabadúszó, köztük olyanok is, akik rendszeresen járnak Brüsszelbe dolgozni, de nem ott élnek.

Szintén a magyar oldal közreműködésével, de az Unió koordinálásával sikerült elvégezni egy hatalmas munkát: a csatlakozás előtt másfél évvel megkezdődött az uniós dokumentumok magyarra fordítása. Ez is annak az alapelvnek a jegyében, hogy minden uniós állampolgárnak joga van a saját nyelvén olvasnia a megjelent anyagokat, legyen ő egy átlagpolgár vagy egy szakember. A fordítás a csatlakozásra nem lett teljesen készen a nagy mennyiségű dokumentum terjedelme miatt. Az Unió azonban nagy hangsúlyt fektet a nyelvekre, és már 2003-tól olyan magyar fordítókat is keresett, akik Budapesten dolgoztak, bizottsági alkalmazott irányításával, a Bizottság számára.

2001 a nyelvek éve volt, és 2005. november 22. óta az Európai Unió felvette saját bölcsességei közé a következőt: „Ahány nyelven tudsz, annyi ember vagy”. Ezt pedig nem csak a fordítóira és a tolmácsaira érti, hanem minden polgárára. A cél az anyanyelv mellett két másik idegen nyelv ismerete. Ehhez pedig számos képzési programot hoztak létre, melyek által nem csak a fordítók és a tolmácsok, hanem az átlagember is elérheti a Magyarországon még sokszor csak áhított célt: a nyelvtudást.

Irodalom

<http://europa.eu.int/languages>
http://europa.eu.int/comm/index_en.htm
http://europa.eu.int/comm/dgs/translation/index_de.htm
<http://curia.eu.int/fr/instit/services/traduction/traduction.htm>
http://www.consilium.eu.int/cms3_fo/index.htm
http://www.europarl.eu.int/trans/default_en.htm
<http://www.esc.eu.int/>
http://www.esc.eu.int/documents/presentation/Presentation_EESC_hu.pdf
http://www.esc.eu.int/index_fr.asp

Adalékok a nyelvhasználat és a kultúra viszonyának a vizsgálatához

1. A nyelv és a kultúra kapcsolatáról. A nyelv és a kultúra összetett, rejtőzködő viszonyát többféle aspektusból is vizsgálhatjuk. Jelen dolgozatomban Claire Kramsch gondolatmenetét követve (Kramsch 1993) kapcsolódásuk három módja közül az egyikhez kívánok adalékokkal szolgálni. Előbb azonban lássuk röviden a három értelmezési lehetőséget!

a) Tekinthejtük a nyelvet a kulturális valóság szimbólumának. E felfogás szerint a nyelv – mivel a beszélők másokat, illetve önmagukat általában a nyelven keresztül azonosítják – önmagában is kulturális érték, szimbólum. A nyelv és kultúra, a közösségi (nemzeti) hovatartozás, valamint a nyelv ilyenén egysége (magyarul beszélek, tehát magyar vagyok, franciául beszélsz, következőképpen francia vagy) általában jellemző Európára, de kiváltképpen igaz a közép-európai régióra, így a magyar nemzetre. Szoros egységük velejárói közül kettőt mindenképpen meg kell említenünk: egyrészt e közösségek, ha veszélybe kerül anyanyelvük, megtiltják, korlátozzák a használatát, saját identitásuk veszélyeztetéseként, megtagadásaként fogják fel. Sajnálatos módon példaként nem kell messzire mennünk: történelmünk során többször kellett megvédenünk nyelvünket, máskor pedig éppen az lett nemzeti létünk szinte egyetlen mentsvára. De az elszakított területek magyarsága még napjainkban is kénytelen megtapasztalni a kevésbé burkolt vagy éppen a „magasabb célok” álcájába csomagolt támadásokat, az egyéb fizikai atrocitásokról nem beszélve. Másik folyamánynak a nyelv magas presztízsét kell tekintenünk: e közösségekben a míves, igényes beszéd a társadalomban való boldogulásnak nem lebecsülendő eszköze, a nyelv védelme, ápolása pedig mindig is kiemelt fontossággal bírt, mondhatnók a kultúra részévé szervült. Nem kell hosszasan bizonygatnom, hogy a két fenomén jelen összefüggésének tanulmányozása számos tudományterület (történelem, kultúrtörténet, nyelvtörténet, társadalomnyelvészet, alkalmazott nyelvészet stb.) tárgya lehet.

b) A nyelv funkciójáról vallott, egészen a 20. század közepéig uralkodó hagyományos nézet értelmében a nyelv a világ tükrözésére, a vele kapcsolatos gondolataink, ideáink kifejezésére szolgáló eszköz, vagyis a körülöttünk levő kulturális valóság kifejezője a társadalom és az egyén szintjén egyaránt. Amikor egy közösség tagjai használják a nyelvet, a saját kultúrájuk kontextusába belehelyezkedve teszik azt: a közös emlékezetet, tudást a nyelv segítségével jelenítik meg, a beszédet teljesen érthetővé viszont az együtt birtokolt kultúra teszi a számukra. Témámnál fogva nem foglalkozhatom nyelvi világgépünk meg-

annyi jellegzetességével, a grammatikai kategóriák gondolkodást befolyásoló szerepével, a szókincs igen hálás választásnak bizonyul, szívesen kutatott összetevőivel, az erősebb kulturális „töltéssel” bíró szavakkal, kifejezésekkel, frazeologizmusokkal, hungarizmusokkal, amelyek elsődlegesen a közösség tagjai számára tárják fel jelentésük minden mozzanatát. A velük való foglalatzkodás főként a lexikológia, az antropológiai nyelvészet, valamint az interkulturális kommunikációnak a feladata. Hogy csak egyetlen példával éljek: hiába találják meg például magyarul tanuló német diákok a *honfoglalás* szavunk megfelelőjét (*Landnahme*) a szótárban, megfelelő magyarázatok nélkül üres fogalom csupán számukra, s akkor még nem szóltam a teljesen semleges érzelmi viszonyulásukról.

c) A nyelv és a kultúra összefüggéseiben teljesen új dimenziókat nyitó felfogás szerint a nyelvek nemcsak formai rendszerükben különböznek egymástól, hanem abban is, ahogy a beszélők használják őket. A nyelvi interakciók meghatározott körülmények között, azaz kontextusokban mennek végbe, és a résztvevők a kisebb-nagyobb társadalmi csoportjuk által kialakított, elvárt szabályokhoz igazodva hajtják végre őket. Ebből következően a nyelv használatának módozatai is olyan jelentésekké állhatnak össze, amelyek leginkább ama közösség számára érthetőek, amely kialakította, és magáénak vallja őket. A *Köszönöm* bizonyos hanglejtéssel kimondva tagadást jelent, ahogy az *Ezt megcsináltad* mondatdal sem mindig elégedettségünket fejezzük ki. Vásárláskor magától értetődőnek tekintjük, ha az eladó a *Mit parancsol* kérdéssel fordul hozzánk, s eszünkbe sem jutna, hogy az *I kávét parancsolok* formával válaszoljunk neki. Azt is jól tudjuk, mikor elegendő egy odavetett *bocsánat*, mikor hivatkozhatunk a lassú közlekedésre késésünk miatt, és mikor kell komolyan mentegetőznünk. A konverzációs stílusban, a beszédaktusok végrehajtásában, így a másképpen véghezvitt kérésekben, köszönésekben, köszöntésekben, valamint a gesztusokban, az arckifejezésekben, az intonációban megnyilvánuló sajátosságok ezért nem csupán a kultúra áttételes közvetítői, hanem önmagukban és együttesen is a kultúra megnyilvánulásmódjai, vagyis kijelenthetjük, hogy a nyelv egyben a kulturális valóság megtestesülése is. A nyelvhasználattal mint az adott kultúra megjelenítőjével a következő, egymással rokon diszciplínák foglalkoznak: etnometodológia, antropológiai nyelvészet, interkulturális pragmatika és természetesen az interkulturális kommunikáció.

Ha azonosulunk a fentebb mondottakkal, önkéntelenül felmerül a kérdés: a kultúra számos összetevője közül melyek érhetők tetten leginkább a beszédünkben, s jelzik saját kultúránkhoz való tartozásunkat, illetve okoznak zavarokat, félreértéseket a más kultúrákból jöttekkel történő kommunikációnkban? A Scollon és Scollon szerzőpáros felsorolásából (1995: 127) a továbbiakban a társadalmi szerveződéstípusok, valamint az azok által meghatározott arc (face) és én-kép (concept of self) viselkedésmódosító szerepével foglalkozom. Mivel néha

még a szakirodalomban is összemosódik a két fogalom, bevezetőül szükségesnek tartom meghatározásukat. Az arc röviden a külvilágnak önmagunkról nyújtott kép. Két fő típusáról beszélhetünk, a másoktól való függetlenségre törekvő távolító (negative) és a partnerrel közösséget vállaló közelítő (positive) arcról (Brown–Levinson 1987). Az önkép az egyéneknek önmagukról a közösség viszonylatában megalkotott vélekedésének mikéntje. Miképpen azt a témával behatóan foglalkozó kínai antropológus, L. K. Hsu dolgozata kifejti (1985), az ázsiai, kollektív kultúrákban az egyén a saját közösségével azonosulva, annak tagjaként definiálja magát, míg a nyugati individuálisakban, kiváltképpen az amerikaiban, a csoportjától való függetlenségre helyezi a hangsúlyt. (A témáról bővebben még: Scollon–Scollon 1995: 131–134.)

2. A társadalmi szerveződés mint nyelvi viselkedésmódosító elem. A társadalmi szerveződés, vagyis az a mód, ahogy egy közösség tagjai megszervezik egymáshoz való viszonyukat, olyannyira lényeges eleme a kultúrának, hogy az antropológusok nemegyszer azzal azonosítják. A családot alkotó tagok egymáshoz való viszonya alapján a társadalmaknak két alaptípusa különíthető el, a hierarchikus, más szóhasználatul kollektív, illetve az egalitárius (individuális) családmodellel bírók (Hofstede 1991; Scollon–Scolon 1995). Az individuum szabadságát, az egyén szent és sérthetetlen „privacy”-ját legfőbb értéknek tartó modern nyugati társadalmakban a család, az összetartozás érzése nem játszik meghatározó szerepet az emberek között, ebből adódóan az egyén a másokkal való kommunikációjában önnön függetlenségének védelmére, a kellő távolságtartásra helyezi a hangsúlyt. A Brown–Levinson udvariassági elméletben (i. m.) foglaltakat alapul véve a kétféle arctípus közül a nyugatiak inkább a tartózkodó arcuk felmutatására törekcsenek, egyben igyekeznek partnerük függetlenségét is megőrizni. Egy átlagos meghívást az előbbieks szellemében ekképpen vinnének végbe: *El tudnál jönni/eljönnél hozzánk ma este?* (A *Gyere el hozzánk* direkségével sértené a hallgató független arcát, ahogy a direkt elutasítás is.)

A hierarchikus szerveződéstípusban, amelynek szélső pólusát az ázsiai család képviseli, a közösség összetartó ereje a közös múltban, a megelőző generációk tiszteletében gyökeredzik. Egy ilyen közösségben minden tag meghatározott viszonyba születik bele, ahol jogai és kötelességei mind az elődeivel, mind az utódaival szemben egyértelműen meg vannak szabva. Szocializálója során ezért elsősorban saját helyének pontos érzékelését, az annak megfelelő nem nyelvi és nyelvi viselkedéseket kell megtanulnia: hogyan kell kislánysként, kisfiúként, nőként, férfiként, beosztottként, főnökként megnyilvánulnia, mikor kell távolságtartónak, tiszteletteljesnek lennie, hogyan jelezze partnerének egyedi, megkülönböztető gesztusait stb. Nyelvi viselkedése tehát várhatóan „színesebb” képet mutat, jobban tükröződnek benne a társadalmi és egyéb (pragmatikai) tényezők.

(A két családmodell között természetesen számos átmenet létezik, ahogy a nyelvi formákban is.)

Hol helyezkedünk el mi, magyarok a két pólust képviselő kulturális/közösségi modell között? Mennyire érződik bármiféle distinkció – a társadalmi távolság tartása, a nemi hovatartozás – megnyilvánulásainkban, tehetjük fel a legnyilvánvalóbb kérdéseket. A társadalmi hierarchia tipikus nyelvi jelének a tegezés, magázás meglétét, illetve a megszólításmódok különbözőségét tartjuk. Ezekről feldolgozottságuk alapos volta miatt nem szólok, helyette empirikus vizsgálataimra építve (Szili 2004) azt igyekszem érzékeltetni, hogy a felek közötti kétféle társadalmi távolság – az ismertségi fokokhoz köthető horizontális és a hatalmi helyzetükhöz kapcsolódó vertikális – miképpen befolyásolja nyelvi stratégiáikat, és azok a közelítő vagy távolító arcunka dominanciáját mutatják-e.

Az 1. táblázat diák adatközlőimnek a különféle kérésekkor alkalmazott főbb stratégiáit mutatja néhány szituációban. Miképpen az nyomon követhető, barátokkal szemben (a. helyzetek) mindig nagyobb százalékban választották a közvetlenebb (közelítő udvariasságot jelentő) imperativusi formákat, mint az idegennel (b. helyzetek) vagy a hatalmat megtestesítő tanárunkkal szemben (c. helyzetek). A saját és a partnerük arcát védő 3. és 7. stratégiák a b. és c. pontokban kerültek túlsúlyba (l. az együttes megjelenésüket mutató utolsó oszlopot). Az adatokból egyben az is kiolvasható, hogy milyen finoman módosítják a szituáció belső pragmatikai tényezői, jelen esetben a kérdés súlya és a beszélő kirovó szerepe a stratégiaválasztást: nagy kérdés esetén (mobilkölcsönzés, autóra kéredzkedés) visszafogottabban viselkedtek mind az ismeretlennel (imperativus: 2. szit. 5.2%, 4. szit. 6.26%), mind a tanárunkkal szemben (imperativus: 2. szit. 9.4%, 4. szit. 9.3%), míg a távolító és közelítő arcunkát jelentő megnyilatkozások a 4. szituációt kivéve gyakoribbá váltak. A 4a. pontban a konvencionális stratégia magas aránya szerintem azzal magyarázható, hogy gimnazista adatközlőim a barátjuk valamelyik szülőjéhez – a sofőrhöz – intézték szavaikat. Feltételezésemet erősíti, hogy a felnőttek ebben a helyzetben mindössze 52.9%-ban használták a 7. stratégiát. A dohányzás abbahagyására való felszólításnál és a jegyzet visszakérésénél, amikor jogosnak tarthatták a kérésüket, már nem voltak annyira tekintettel partnerükre, amit egyfelől az imperativusok látványos növekedése jelez mindhárom partnertípusnál, másfelől a konvencionális stratégia háttérbe szorulása. Több tanulással szolgálna a horizontális és vertikális társadalmi távolság egymáshoz viszonyított módosító szerepének elemzése. Terjedelmi okokból itt csak két sajátosságra hívom fel a figyelmet: amikor jogosnak érezték a kérésüket (5. és 6. szit.), egyszer az idegennel voltak közvetettebbek (5. szit.), máskor a tanárunkkal. Ha kisebb szívességet vártak el partnerüktől, (tollkérés) a konvencionális formula magasabb százalékban fordult elő a c. helyzetben, mint a b.-ben, súlyosabb kérdés esetén ellenben az ismeretlenség ténye lendítette a konvencionális stratégiák irányába a választásukat.

1. táblázat: A diákok kérésstratégiái százalékban¹

stratégiatípus		1. származ- tatott mód (impera- tivus)	3. beágyazott performatívum (<i>elkérhetném; megkérhetném</i>)	7. konvencionális mód (<i>adna; tud- na adni; meg- engedi, hogy...</i>)	a 3. és 7. stratégia együtt
1. tollkérés	a.	27.33	4.6	56.2	60.8
	b.	18.6	14.6	52.6	67.2
	c.	19.2	40.4	35.0	75.4
2. mobil- kölsön- zés	a.	30.6	17.6	46.2	63.8
	b.	5.2	47.2	38.8	86.0
	c.	9.4	47.8	32.0	79.8
4. autóba kéredzke- dés	a.	11.52	1.2	81.47	82.7
	b.	6.26	12.6	62.4	75.0
	c.	9.3	10.6	60.1	70.7
5. dohány- zás abba- hagyása	a.	65.83	7.3	17.3	24.6
	b.	29.9	26.6	26.6	53.2
	c.	35.4	27.8	18.0	45.8
6. jegyzet vissza- kérese	a.	61.2	–	18.2	18.2
	b.	43.17	6.6	23.7	30.3
	c.	30.7	12.6	29.3	41.9

Összegezve a táblázat adataiból levonható fő következtetéseket: a magyarul beszélők kérési aktusában nem beszélhetünk az egyik vagy másik arcunkát jelentő stratégiák domináns voltáról, mivel a megfelelő kiválasztását több tényező, jelesül a felek közötti társadalmi kapcsolatok minősége, valamint a szituációk belső pragmatikai tényezői egymással kölcsönhatásban alakítják. Minthogy a hasonló külföldi elemzések csupán a diáktársukkal szembesítették a kérdőívet kitöltőket, az individuális kultúrákat megtestesítő nyelvekben csak az a. helyzetekre vonatkoztatva tudom jelezni, hogy az imperativusi alakok a magyarnál ritkábban, a közvetett stratégiák pedig (kivéve a kanadai franciát) sűrűbben fordulnak elő. Az autóba kéredzkedéskor mondottakban az alábbi különbségeket állapíthatjuk meg: 1. str. magyar: **11.52%** ↔ kanadai francia: 3.1%; ausztrál angol: 4%; német: 1%. Konvencionális forma: magyar: **81.47%** (felnőtteknél **52.9%**) ↔ kanadai francia: 78%; ausztrál angol: 91.9%; német: 97% (Blum-Kulka–House 1989: 125).

¹ Félkövrrel szedett számok: az adott stratégián belüli legmagasabb értékek. Dölt betűtípussal szedett számok: az adott stratégián belüli legalacsonyabb értékek.

2.1. A nemi hovatartozás viselkedésmódosító szerepéhez. A hierarchikus társadalmakban, kiváltképpen ha az alá- és fölérendeltségi viszonyok egyik lehetséges meghatározója a nemi hovatartozás, egyértelmű eltérések mutatkoznak a férfiak és nők nyelvhasználatában (l. az idevonatkozó szociolingvisztikai és gender-studies munkák sokaságát). A magyar beszélőközösségben végzett vizsgálatok a nők kettős nyelvhasználati jegyeire hívják fel a figyelmet: a közéleti megnyilvánulásokban átveszik, utánozzák a férfitársadalom által diktált mintákat, a mindennapi interakcióikban, beszédcselekedetekben ellenben egyértelmű feminin vonások mutathatók ki: erőteljesebb normakövetés, kevésbé direkt megnyilvánulások, az érzelmi fokozóelemek gyakoribb használata stb.

Vizsgáljuk meg most az adatközlők nemi hovatartozásának, női, férfi mivoltuknak nyomait a bókra adott válaszfajták egyikén, a „bók viszonzása, a megdicsért tárgy felajánlása” stratégián! (A bókra adott válaszokról bővebben Szili i. m. 156–171.) A lehetséges stratégiák közül (köszönet, egyetértés, elutasítás stb.) azért választottam ezt, mert a magyaroknál a második leggyakoribb forma, átlagos megjelenése 21.7%, ami nemzetközi összehasonlításban elég magasnak mondható. Az 1. szituáció adataival (n: 27%, f: 52.85%) az alábbi külföldi adatok állíthatók szembe: Holmesnál az új-zélandiak csak 8.3%-ban viszonzták a bókot (1998a: 495), Chen amerikai megkérdezettjei 18.5%-ban éltek vele, a kínai mandarin nyelvet beszélőknél ellenben egyáltalán nem volt jelen (1993: 54, 56). Az általam még ismert felmérések közül a Farghal–Al-Khabib szerzőpáros találkozott a magyaroknál sűrűbb használatával (35.52%) a jordániai egyetemistáktól interjúval nyert válaszokban (2001: 1493). De leginkább azért esett a választásom rá, mert látványosan példázza, mi történik, ha a férfiakat a társadalomban elfogadott hagyományos (domináns, hódító, kezdeményező) szerepüktől idegen helyzetbe kényszerítjük. A fizikai adottságainkat érintő vélemények a legintimebb szféránkat érintik, alapvető érdekünk tehát, hogy gyorsan és a bókolóval való konfrontációt elkerülve kerüljünk ki a számunkra kényelmetlen helyzetből. Külön bonyodalmat jelent, ha a kedvező kijelentés másnemű partnertől hangzik el. Jómagam kicsit idegenkedtem a 3. szituációtól, amelyben egy nő udvarolt az erősebb nem képviselőjének (*Most látom, milyen szép a szemed*), de a külföldi anyaggal való összehasonlítás miatt hasznosnak tűnt a megjelentetése. Erre a bókra tipikusan három stratégia ötvöztetésével reagáltak adatközlőim: közel fele részük megköszönte (n: 49%, f: 40%). A köszönetet a nők 15%-ban egyetértéssel (*Tudom; Mások is mondták*), általános tartalmú viszonzással (*Kedves vagy: 12%*), esetleg zavaruk kifejezésével (n: 11%, f: 4.2%) toldották meg. A fiatal emberek viszont meglehetősen vehemensen igyekeztek helyrebillenteni a nemi szerepekben bekövetkezett „zavart”, mégpedig úgy, hogy a nőknél jóval nagyobb arányban (42.85%-ban) szebbnél szebb bókokkal tettek túl hölgy partnerükön: *Lehet, de most, hogy megpillantották „szép szemeim” a földkerekség legszebb teremtését, egészen elgyengültem.; Egy angyalt látsz benne.; Nem mérhe-*

tők a te szemed szépségéhez.; Te tükröződsz benne.; Megkockáztatom, hogy a tied a legigézőbb szempár, amit valaha láttam. (Nem említve az udvarlás offenzívább módjait.)

2. táblázat:

A bókra alkalmazott válaszstratégiák %-ban (100 nő, 70 férfi adatközlő)

szituáció	nem	egyértetés főstratégia				
		egyértetés	köszönet	öröm	tréfa	viszonzás
1. szituáció: külső	nő	4	82	10	–	27
	ffi	5.7	87.1	–	2.8	52.85
2. szituáció: készség (tánc)	nő	11	67	1	–	11
	ffi	15.7	40	–	7.1	30
3. szit.: fizikai adottság (szem)	nő	15	49	3	1	12
	ffi	11.4	40	7.1	2.8	42.85

2.2. Az önkép viselkedésmódosító szerepéhez. Az amerikai kultúrában meghatározónak mondható a más nációk számára esetleg visszatetsző, kedvező önképalkotás, önmaguk előtérbe állítása akár a közösségük kárára is: meg kell valósítanom önmagamot, jó vagyok, magabiztosnak kell lennem, mert a látható/érzékelhető kétségek csökkentik elfogadásomat, érvényesülési esélyeimet, szuggerálja tagjaiba a megfelelő tanítást a társadalom. A bókra adott válaszokban mindez abban érhető tetten, hogy az angolszász kultúrákban a címzettnak illik elfogadnia és hálásan (*gracefully*) megköszönnie – a partnerétől általában kötelezően elvárt – dicséretet (Sacks 1973). Ilyen viselkedést írnak elő az etiketről szóló könyvek, a nevelési tanácsok, ezt sugallják a nyelvkönyvekben található dialógusok (Herbert 1990: 207).

Ebben az összefüggésben már az is érthető, hogy szerintük a Szerénység leechi elve (Minimalizáld öndicséretedet, maximalizáld önmagad leszólását!) által irányított stratégiák, így az öncsepülés, a dicséret értékének csökkentése, az elutasítás mindenképpen veszteséget okoznának önképükben. Nem is igen vállalják fel őket! Chen felmérésében mindössze 12.7%-ban vannak jelen a bókot elutasító avagy elterelő válaszok (i. m. 54). A másik pólust képviselő kultúrákban, így a kínaiakban a szerénység, az alázatosság a tagok elé állított követendő norma. Ez persze nem azt jelenti, hogy nem veszik figyelembe a kedvező véleményeket, nem gondolkodnak pozitívan magukról: az alázat az egyénnel szem-

ben kialakított közösségi elvárás csupán, eljátszandó szerep, mely önképükön nem ejt csorbát. A bókokra adott válaszokban élnek is bőségesen a Szerénység elve által irányított stratégiákkal: Chen felmérésében az esetek 95.73%-ában tagadják a bókot, illetve kisebb arányban (3.41%), csökkentik annak értékét.

3. táblázat:

A szerénységet kifejező válaszstratégiák %-ban (100 nő, 70 férfi adatközlő)

szituáció	nem	egy nem érték			
		lefokozás	zavar kifejezése	minősítés	egy nem érték
1. szituáció: külső	nő	11	3	2	1
	ffi	2.8	–	–	4.2
2. szituáció: készség (tánc)	nő	14	1	9	9
	ffi	17.1	–	7.1	10
3. szituáció: külső adottság	nő	2	11	7	6
	ffi	2.8	4.2	–	10
4. szituáció: teljesítmény (dolgozat)	nő	66	–	5	6
	ffi	74.3	–	2.8	2.8
5. szit.: teljesítmény (vendéglátás)	nő	24	–	2	–
	ffi	34.28	–	2.8	–
6. szituáció: tulajdon (kabát)	nő	8	–	–	2
	ffi	15.7	–	–	4.2
7. szituáció: tulajdon (autó)	nő	11	–	2	2
	ffi	8.57	1.8	–	4.2

Hol helyezkedünk el a két eltérő viselkedést megtestesítő közösséghez viszonyítva, tehetjük fel a kérdést. Valahol az amerikaiak és a keleti népek között, adhatnánk meg röviden a választ. Községi tanításunk valahogy ekképpen hangzik: vállald fel értékeidet, légy magabiztos, de ne túlságosan! Ezt támasztja alá, hogy az olyan helyzetekben, amikor a bók rutinszerű társadalmi aktus (1. szit.), illetve a tények tagadása álszent szerénykedés lenne csupán (készségek, fizikai adottságok dicsérete), adatközlőim nemigen csökkentették a bókok értékét, így az egyetértő válaszok kerültek túlsúlyba. Amikor ellenben másokat sértő túlzott

magabiztosságnak tűnne ugyanilyen arányú jelenlétük (4., 5. „teljesítmény” szituációk), a szerénység stratégiái vették át a vezető szerepet. (Az 5. szituációban az egyetértő stratégiák 59%-ot, a szerénységet kifejezők 68%-ot értek el.)

3. A tanulságok levonása. Nyelvi viselkedésünk lényeges irányítóinak tekinthetjük a hagyományos hierarchikus társadalmi felépítés megszabta tényezőket (a társadalmi távolságot, a nemi hovatartozást, a kollektív szemléletből táplálkozó énképet), de a változások nyomai mellett sem mehetünk el szótlánul. Elgondolkodtató például adatközlőimnek a tulajdon megdicsézésénél tapasztalt öntudatos magatartása: a bókkal való egyetértés az összes szituációban itt volt a legnagyobb (6. szit. n: 69%, f: 64.2%; 7. szit. n: 45%, f: 32.85%), vagyis anyagiassodó világunkban, ahol a tulajdon birtoklása elismerést vált ki a környezetünkben, egyre ritkábban találkozhatunk az *Á, csak egy régi rongy*-féle szerénykedő, a bók értékét csökkentő megnyilatkozásokkal. A filmekből, kereskedelmi csatornákból megismert más minták, a különféle kultúrák tagjaival kapcsolatos – mára már mindennaposnak mondható – tapasztalásaink tehát befolyásolják nyelvi cselekedeteinket. Hogy milyen mértékben, attól függ, miképpen viszonyul közösségünk saját tanításaihoz, kulturális értékeihez.

Irodalom

- Blum-Kulka, S.–House, J. 1989: Cross-cultural and situational variation in requesting behavior. In: Blum-Kulka, S.–House, J.–Kasper, G. (eds.), *Cross-cultural Pragmatics*. Ablex Publishing Corporation, Norwood. 123–153.
- Brown, P.–Levinson, S. 1987: *Politeness. Some universals in language use*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Chen, R. 1993: Responding to compliments: A contrastive study of politeness strategies between American English and Chinese speakers. *Journal of Pragmatics* 20: 49–75.
- Farghal, Mohammed–Al-Khabib, Mahmoud A. 2001: Jordanian college students' responses to compliments: A pilot study. *Journal of Pragmatics* 33: 1485–1502.
- Hofstede, G. 1991: *Cultures and Organisations*. McGraw-Hill, New York.
- Holmes, J. 1988a: Compliments and compliment responses in New Zealand English. *Anthropological Linguistics* 28: 485–508.
- Holmes, J. 1988b: Paying compliments: A sex-preferential positive politeness strategy. *Journal of Pragmatics* 12: 445–465.
- Holmes, J.–Brown, D. F. 1987: Teachers and students learning about compliments. *TESOL Quarterly* 21: 523–546.

- Hsu, L. K. 1985: The self in cross-cultural perspective. In: Marsella, A. J.–de Vos, G.–Hsu, F. L. K. (eds.), *Culture and Self: Asian and western perspectives*. Tavistock Publications, New York.
- Kramsch, Claire 1993: *Context and Culture in Language Teaching*. Oxford University Press, Oxford.
- Manes, Joan 1983: Compliments: A mirror of cultural values. In: Wolfson, J. N.–Judd, E. (eds.), *Sociolinguistics and language acquisition*. Newbury House, Rowley, MA. 96–102.
- Rose, Kenneth R.–Ng Kwai-fun, Connie 2001: Inductive and deductive teaching of compliments and compliment responses. In: Rose, Kenneth R.–Kasper, G. (eds.), *Pragmatics in language teaching*. Cambridge University Press, Cambridge. 145–170.
- Sacks, H. 1973: *Lecture notes*. Summer Institute of Linguistics. Ann Arbor, MI.
- Scollon, R.–Scollon, S. 1995: *Intercultural communication*. Blackwell, Oxford.
- Szili Katalin 2004: *Tetté vált szavak*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Valdés, G.–Pino, C. 1981: Muy a tus órdenes: Compliment responses among Mexican–American bilinguals. *Language in Society* 10: 101–120.
- Wierzbicka, Anna 1985: Different cultures, different languages, different speech acts. *Journal of Pragmatics* 9: 145–61.
- Wolfson, N.–Manes, J. 1980: The compliment as a social strategy. *Papers in Linguistics* 13: 391–410.
- Wolfson, N. 1981: Compliments in cross-cultural perspective. *TESOL Quarterly* 15: 117–124.
- Wolfson, N. 1983: An empirically based analysis of complimenting in American English. In: N. Wolfson–E. Judd (eds.), *Sociolinguistics and Language Acquisition*. Newbury House, Rowley, MA. 82–95.
- Wolfson, N. 1989: *Perspectives: Sociolinguistics and TESOL*. Newbury House, New York.

THEESZ MARGIT (MEXIKÓVÁROS, UNAM)

Anyanyelv és identitás az emigrációban Argentínai magyarok esettanulmánya

Bevezetés

Ez a munka egy kutatásnak a folytatása, amelyet 2004-ben fejeztem be. A kutatás arról szólt, hogy leírta és tanulmányozta a II. világháború alatt elmenekült és 1948–49-ben kivándorolt magyarok életét külföldön, ill. identitásérzését Argentínában. A kutatás oka pedig az volt, hogy szükségét éreztem közelebbről is megismerni ennek a generációnak a viszontagságait, mivelhogy a szüleimmel együtt én magam is része voltam ennek a csoportnak.

Hogyan alkalmazkodtak az új életmódhoz, az új nyelvhez (spanyol), az új szokásokhoz, az új étkezéshez és hogyan fejlődött az identitásérzésük Argentínában? Ezek és ehhez hasonló kérdések vetődtek fel a kutatás alatt. A jelenlegi tanulmány az anyanyelvhez való ragaszkodást vizsgálja, ill. azt szándékozik vizsgálni, hogyan tartja meg a 3. és 4. generáció a magyar nyelvet abban az országban, ahova a szülők és nagyszülők 58 évvel ezelőtt érkeztek. Milyen módon ragaszkodnak a magyar nyelvhez? Vagy esetleg nem tartják már a magyar kultúrát? Milyen a kapcsolatuk a mostani társadalommal, annak kultúrájával és nyelvével? Milyen a viszonyuk a kétnyelvűséghez?

Az alkalmazott módszer legfőképpen abból állt, hogy interjúkat végeztem az Argentínában élő 3. és 4. generációs magyar eredetű lakossággal („sample”), és azokkal, akik – visszaemigrálva az anyaországba – Magyarországon élnek.

1. Előzmények avagy a magyar nyelv megtartása külföldön

A Zrínyi Ifjúsági Kör története. Buenos Airesbe érkezett egy csoport angolkisasszony apáca, akik közül 1952-ben Máter Juhász Mária kezdett egy csoport fiatal növendéket szervezni. Ők először tánciskolába jártak, utána pedig már irodalom, földrajz, történelem és magyar nyelvtan órákat kaptak a hétvégeken, a szabad idejükben. Oda az 1948/49-es emigráltak küldték a gyerekeiket, azok, akik a háború alatt és után (1944–45) elmenekültek Magyarországról, s akik meg voltak győződve arról, hogy a magyarságukat külföldön is meg fogják tartani. Ez volt tulajdonképpen az az erő, amely állandóan vonzotta ezt a csoportot.

Az angolkisasszonyokkal együtt olyan tanárok foglalkoztak a fiatalokkal, akik még otthon szereztek képesítést. Magas szinten próbálták átadni ismereteiket, figyelembe kell venni azonban, hogy a szombat vagy vasárnap délutáni magyar tanulás a kötelező, mindennapos spanyol nyelvű oktatáson felül történt. A résztvevők szabadidejüket töltötték a magyar könyvek fölé hajolva. Így érthető,

hogy hamarosan nem volt elegendő a tárgyi tanítás, amellet többre volt szükség: a magyarság szeretetének és a magyar öntudatnak a megalapozására. Akkoriban a magyar alapismereteket (a nyelvet) nem kellett még tanítani, hiszen nemrég érkeztek meg az új országba az emigráns szülők és a második generációs fiatalok. Gyakorlatilag 3-4 órás összejöveteleken zajlott a tanítás. Idővel szaporodtak a csoportok: juniorokra és szeniorokra osztódtak. A fő téma továbbra is az irodalom, a történelem és a földrajz maradt.

Később megszerveződött az ifjúság élete. Alapszabályok jöttek létre, folyóirat született, elvi nyilatkozatok kiadására, vezetőségválasztásra került sor stb. Ezek a lépések főképpen a magyar öntudat építését és erősítését szorgalmazták.

1957-ben megalakult az egyetemisták köre, amely világnézeti vitaesteket rendezett. 1960-ban első alkalommal szerveztek magyar érettségi vizsgát, ez a mai napig létezik. Abban az időben a tanári kar tagjai még magyarországi egyetemeken végeztek, manapság pedig argentinai magyar tanárok tanítanak és vizsgáztatnak, mellettük vannak olyan tanárok is, akik Magyarországról jönnek egy időre tanítani. A mostani körülmények között több az említett tárgyakból több mint 150 fiatal vizsgázik évente.

1964-ben az alapító angolkisasszony visszatelepedett Magyarországra és a Zrínyi Ifjúsági Kört a szülők vették át, akik még a cserkészmozgalomban is aktívan részt vettek. Sok gonddal és munkával teltek az évek: épületváltás, költözködés, magyar tankönyvek összeállítása és a tanulók gyarapodása jelentett gondot, adott feladatot annak a néhány cserkész szülőnek, akik kézbe vették a vezetést. Az időközben felnőtté vált alapító tagok már a gyerekeiket vitték a Körbe; a résztvevők száma és csoportjai szépen szaporodtak. A tanítás már nyolc csoportban folyt, ugyanakkor a még Magyarországon képzett tanárok száma megfogyatkozott, őket lassacskán a Zrínyi Körnek az argentinai egyetemeken és pedagógiai iskolákban képzett régi tagjai váltották fel. Így jelenleg a *Tanári Kar* 15 tanítóból/tanítónőből áll, akik közül négy Magyarországon született. A három óvónő külföldön született, hivatalos szakmai képzésben részesült, tökéletes magyar ismeretekkel rendelkezik.

A *tanulók* között három részleg létezik: a) az óvodások (jelenleg 16 gyerek, közülük 11 vegyes házasságból), b) elemi szint és c) a középiskolások szintje. Az utóbbi két csoportban 43 tanuló van, közülük 25 vegyes házasságból. (Magyarországon született gyerek már nincs, ilyen a szülők között is csak egy van.)

A Zrínyi Körön kívül létezik a *Regös Csoport*, amely 39 táncosból áll. Egyes résztvevői Magyarországon tanultak, de a legtöbben Argentínában ismerték meg a magyar népdalokat, néptáncokat és népszokásokat. A vezetőik a harmadik generációhoz tartozó fiatal diákok. Két aktív csoport létesült: a) a 16 éven felülieknek (19 fiatal) és b) a 12–15 évesek között (20 fiatal).

2006-ban Buenos Airesben rendezték a Dél-Amerikai Néptáncfesztivált, amelyen száz külföldi táncos vett részt Uruguayból és Brazíliából, utána pedig

egy ötnapos szimpóziumot tartottak két magyarországi tanár vezetésével, ezen 65 néptáncos részt vett. Szükséges megemlíteni, hogy a néptáncok mind magyar eredetűek voltak, és az összes esemény magyar nyelven folyt (a szükséges spanyol fordítással). A diákok a magyar zenei kultúrát főleg az ottani Magyar Cserkész Körben ismerték meg, mert a Zrínyi Kör tagjai majdnem mindannyian cserkészek is voltak.

Az argentinai magyarokat (főleg a fiatalokat) kulturális-szellemi szinten azok különböző intézmények támogatják, amelyeket a helyi magyar kolónia többéves önzetlen munkával létesített. Buenos Aires északi részén működik az országban élő magyarok egyik fő találkozóhelye, a *Hungaria Egyesület* (volt *Magyar Ház*). Itt különféle társadalmi és kulturális eseményt rendeznek, és ez ad helyet a cserkészeknek és a Zrínyi Ifjúsági Kör összejöveteleinek is. Emellett egy nagyon gazdagon felszerelt könyvtár is a magyarok rendelkezésére áll: ez a *Hungaria Könyvtárak Köre Kölcsonkönyv- és Levéltár*, amely szintén jelentősen támogatja és gazdagítja a kolónia szellemi életét.

Az argentinai magyar közösségnek a 40-es évek óta van saját újságja – ez manapság az *Argentínai Magyar Hírlap* –, amelyik a kolóniát tájékoztatja a különféle argentin, ill. helyi magyar eseményekről, az ottani lakosságról és a magyarországi helyzetről.

Mindezekon kívül szólnunk kell még a *Magyar Kórusról* (*Ars Hungarica*). Az ötvenfős kórusban csak huszan magyarok, ill. magyarul beszélők (csak heten születtek Magyarországon), harmincnak viszont semmi köze a magyarsághoz, őket a magyar zene szeretete vonzotta a kórusba. A művészeti életet a *Magyar Színtársulat* is támogatja.

Mint korábban már említettem, a Zrínyi Kör minden tag jár a *cserkészetbe* is. Rajtuk kívül a mozgalomban vannak idősebbek is, kevésbé aktív tagok is. A többség, amennyire teheti, minden mozgalmat támogat.

A *Zrínyi Kör* ötvenöt év után is tovább létezik: szombatonként jelentős számú gyerek és fiatal szabad idejét köti le a magyar kultúra (nyelv, földrajz, történelem, zene) tanításával – mindezt sok ezer kilométer távolságra az anyaországtól! Közben újabb generációk nőttek fel: ma már az alapítók unokái a növendékek.

A tanítás mellett az másik fő feladat a Kör intézményesítése volt. E cél érdekében a 60-as években összeállított alapszabályt korszerűsítették, a munkakörök megfelelő irányítása alatt szakemberek támogatták a Kört. Így a Zrínyi Ifjúsági Kör célja a következő: „...a rendszeres tanításba bekapcsolni mindenkit, aki a magyar nyelv elsajátítására törekszik”. Ez a munka folyamatban van, a Kör a legmegfelelőbb eszközöket szeretné alkalmazni az új feladat kivitelezésére.

Végül meg kell említeni a Kör jelszavát, amely talán a XXI. században kissé túlzónak hangozhat, de a Kör mindig is ehhez tartotta magát és jelenleg is ezt teszi: „Kiművelt emberfők által tenni nagy nemzetté a magyart”.

A tanári karnak ma is az filozófiája, hogy nem elég a „kiművelt emberfő”, hanem megfelelő öntudatra is van szükség, anélkül nem teljes az ember. Az ismeretek és az öntudat teszi lehetővé, hogy a külföldön született magyar leszármazottakban tovább éljen a magyar nyelv ismerete és Magyarországhoz való közeledés érzete.

2. Az argentinai magyarok

A mi esetünkben az identitáskutatás célpontjai a kivándorlók. Az esettanulmány célcsoportjai azoknak a magyaroknak leszármazottjai, akik 1944/45-ben menekültekként hagyták el az országot, egy pár évig valamelyik európai országban éltek, majd mint kivándorlók távoztak Európából, és 1948/49-ben érkeztek Argentínába. A bevándorlók az első években egyfajta változási folyamatban éltek, aminek során az alkalmazkodási és újraalkalmazkodási készséget úgy fejlődött ki bennük, hogy nem veszítették el az identitásukat, megőrizték származástudatuk. Így tudtak alkalmazkodni, így tudtak beilleszkedni az új ország társadalmába, az új környezetbe (habár e folyamatban voltak kivételek is).

Az új helyzetekhez való alkalmazkodás képessége nem az egyénnel született folyamat; ezt meg kell tanulni, és tudni kell kezelni. A határhelyzetek (háborúk, üldözések) olyan állapotokat idéznek elő, amelyekre az emberek hirtelen és váratlanul reagálnak – a saját egyéniségük és szocializáltságuk szerint (Similä 1988). Az első és második generáció a kivándorlást követő első években állandó mobilitási folyamatban élt az egyensúlyi helyzet (és érzés) eléréséig.

Néhány éve azonban, főleg a 2001-es gazdasági krízis után változás következett be: az első és második generáció (mostani dédszülők és nagyszülők) egy része elkezdett visszatelepülni Magyarországra. A harmadik és a negyedik nemzedék (a szülők és az unokák) fokozatosan szintén megkezdtek a visszaemigrálást, annak ellenére, hogy tökéletesen beilleszkedtek a befogadó társadalomba. A Magyarországra visszatelepődők többsége az 1948/49-es bevándorlók leszármazottja. Feltételezhető, hogy az új migrációra hatott az is, hogy állandó és közeli kapcsolatban álltak az anyaországgal és annak kultúrájával – a dédszülők elmenekülése óta eltelt ötven év ellenére is. Az identitásérzésük az idők folyamán megszilárdult, az erős társadalmi összetartásnak köszönhetően. A fontos célok és szükségések élén a magyar nyelv megtartása áll, olyannyira, hogy a negyedik generáció is beszéli a magyar nyelvet. A nyelven kívül persze a kultúra többi eszköze is életben maradt.

Az esettanulmány alanyainak olyan jellegzetességei mutatkoztak, amelyeket W. Isajiw 1974-ben megfigyelt (vö. Jongkind 1985). Ő a következőképpen vázolta az etnicitás jellegzetességeit: közös eredet, közös kultúra, bevett közös szokások, faji és testalkati jellegzetességek és közös nyelv.

Az argentinai magyarok esetében a család keretében kapott szocializáció fontos tényező volt, ennek segítségével voltak képesek elsajátítani a társadalom

értékeit, a magyar nyelvet és a magyar kultúrát. Ezek valószínűleg erős hatással vannak a harmadik és negyedik generáció fiataljaira, de nem szabad elfelejteni a hétvégi iskola és a cserkészmozgalom hatását sem, mert a nyelv és a kultúra szorosan összetartozik az identifikáció folyamatában.

Az argentinai magyarok két szinten élik meg nemzetiségüket: elsősorban argentinok (hivatalos szint) és másodsorban magyarok (szubjektív szint). Ez utóbbi az érzelmi és a valódi, mert a közösség („a kolónia”) az, amelyik az anyaországgal való összetartozást testesíti meg. Ilyen módon láthatjuk, hogy a formális és a nem formális nevelés (zene, népművészet, néptáncok, nyelvi kurzusok stb.) egyaránt erős hatást gyakorol az argentinai magyar társadalomra. Ezenkívül fontos tényező az is, hogy az argentin társadalom többsége bevándorlók leszármazottjaiból áll, ezért a szociális kapcsolatok és maga a társadalom is nyílt. Ez hozzájárul a külföldi közösségek integrációjához, amelyek így szabad társadalmi és kulturális életet folytathatnak.

3. A nyelv és a bilingvizmus

A kétnyelvűség típusai Navracsecs Judit (1999: 14–15) szerint a következők: a) Additív: „A második nyelv hozzáadása az első nyelvhez gazdagabb szociális, kognitív és nyelvi képességet eredményez.” b) Szubtraktív: „A második nyelv elsajátítása az első nyelv rovására történik.” A legtöbb kisebbségben élőnél Európában a helyzet így írható le: „[...] a kisebbségi nyelvek átadják helyüket a többségi nyelvnek – az első nyelvet egyre jobban elfelejtik, nyelvi tudásuk egyre rosszabb lesz, az első nyelv elvész és a közösség egynyelvűvé válik.” c) Domináns kétnyelvű az az egyén, aki az egyik nyelven jobb, mint a másikon.” Ehhez hozzátehetjük Nagy Károly (1984) osztályozását, aki szerint a kevert kétnyelvűség a bevándorlók másik jellegzetessége.

Az interjúk (12 személy az első, második és harmadik generációból, Argentínából és Mexikóból) eredményére alapozva az anyanyelv (magyar) és az elsajátított nyelv (spanyol) viszonya tökéletesen egyezik azokkal a tényezőkkel, amiket Patricia Romani a mexikói olaszok leszármazottjaival kapcsolatban felvázolt 1992-es tanulmányában: a) elsajátítási szabályok és a kétnyelvűség fokozata; b) nyelvválasztás és c) hűség az eredeti nyelvvel (anyanyelvvel) a közösségben.

Az argentinai magyarok helyzetét ennek alapján a következőképp magyarázhatjuk:

Az anyanyelv elsajátítása családi körben történt, a magyar kolónián belül. A második nyelv elsajátítása sok esetben külső nyomásra és szükségéből történt, főként az első generáció esetében. Sokszor az első generációs a mai napig sem beszél tökéletesen a második nyelvet (ide sorolhatjuk a kiejtési problémákat is). A második és a többi generációnak a legtöbb problémát nem a beszélt és írott magyar anyanyelv elsajátítása okozta, hanem annak megtartása és birtoklása. Az

összes interjúvolt kétnyelvűsége magas fokú volt (additív kétnyelvűség). Ezek a személyek gazdagodtak a második nyelvvel – társadalmi szinten is.

A nyelvválasztás önkéntes és tudatos volt: a személyek állandó kapcsolatban voltak az eredeti nyelvükkel (nyilvánvaló hűség), és emellett jó kapcsolatot alakítottak ki a befogadó ország elsajátított nyelvével is. Ennek kapcsán meg kell jegyezni, hogy az 1948/49-es magyar bevándorlók magas intellektuális nivója valószínűleg hozzájárult a gyors alkalmazkodásához, az új nyelv gyors elsajátításához – annak ellenére, hogy egyeseknek igen nehéz volt vagy egyáltalán nem sikerült ezt elérni (szubsztraktív kétnyelvűek).

A mai világban a lakossági mozgalmak tovább fejlődnek, nem lehet őket megállítani. Az anyaországukat elhagyó embereknek állandóan alkalmazkodniuk kell az ismeretlen szokásokhoz és az új nyelv(ek)hez. Ha szabadon választhatják meg az új lakhelyüket, az új országot és nyelvet, akkor bizonyára odamennek, ahol szellemi, gondolati és politikai szabadság létezik és ahol jobb életminőség vár rájuk. Azoknak azonban, akik kényszerből hagyják el hazájukat, legnagyobb kincsük a saját anyanyelvük megtartása. Az emberek gazdagabbak lesznek azáltal, hogy szélesebb rétegekkel tudnak kapcsolatba lépni és együtt élni.

Végül meg kell jegyezzük azt is, hogy a nyelvek elsajátítása azért is nagyon fontos, mert a nyelv közvetlen kapcsolatban van az identitással és a kultúrával. Így az argentinai magyaroknak fontos megtartani az anyanyelvüket és a kultúrájukat, mert azok identitásuk részét alkotják.

4. Hozzászólás az esettanulmányhoz. Eredmények és záró gondolatok

Az argentinai helyzet a külhoni magyarságtudat ápolásának egyik példája. A határokon kívüli, mintegy hatmilliós magyarság legnagyobb része – a Kárpát-medencén kívül – az Egyesült Államokban, Kanadában, Latin-Amerikában (Argentína, Brazília, Chile, Costa Rica, Kolumbia, Mexikó, Paraguay, Peru, Uruguay, Venezuela), Ausztráliában és Európában él (Ázsiában és Afrikában kevesebben). Ők sok helyen létesítettek kultúrházakat, iskolákat, cserkészcsoportokat, kórusokat és egyéb intézményeket a magyarság és főleg a magyar nyelv megtartása érdekében.

Ezekben az országokban a kétnyelvűség, a két kultúrához való alkalmazkodás a magyar leszármazottak természetes helyzete. Ugyanez a helyzet Argentínában is, ahol az argentin kultúra légkörében nőnek fel a gyerekek, többségük vegyes házasságból származik, de a szülők erős akarattal támogatják a magyar nyelv tanítását és tanulását. Mi az, ami a szülőket vezeti abban, hogy a gyerekek sajátítsák el a magyar nyelvet? Ez egy olyan kérdés, amely az egész kutatásom alatt jelen volt, és végül azt állapítottam meg, hogy erre a válasz a következő: a meggyőződés, a Magyarország iránti kapocs, a saját identitás megerősítése.

Irodalom

- Achard, L.–Galeano, J. P. 1989: Vicisitudes del inmigrante. In: Casalet, M.–Comboni, S. (coords.), Consecuencias psicosociales de las migraciones y el exilio. UAM-Xochimilco, México D.F. 111–130.
- Bartha Csilla 1999: A kétnyelvűség alapkérdései. Nemzeti Tankönykiadó, Budapest.
- Grinberg, L.–Grinberg, R. 1993: Identidad y cambio. Paidós Ibérica, Barcelona.
- Jongkind, C.F. 1985: The Dutch colony in Tres Arroyos, Argentina: A particular case of ethnic group maintenance. *International Migration* 23: 335–347.
- Lambert, Wallace E. 1972: Measurement of the Linguistic Dominance of Bilinguals, *Linguistic Manifestations of Bilingualism. The Relation of bilingualism to Intelligence. Language, Psychology and Culture.* Stanford University Press, Stanford, CA. 1–8, 63–71, 111–159.
- Nagy Károly 1984: Külföldi magyar kétnyelvűségünk – torzulás vagy gyarapodás? In: Magyar szigetvilágban ma és holnap. Püski, New York. 14–18.
- Navracsics Judit 1999: A kétnyelvű gyermek. Corvina, Budapest.
- Némethy Kesserű Judit 2003: „Szabadságom lett a börtönöm”. Az argentinai magyar emigráció története 1948–1968. A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, Budapest.
- Nettle, Daniel–Romaine, Suzanne 2000: Where have all the languages gone? – A world of diversity. In: *Vanishing. The extinction of the world’s language.* Oxford University Press, New York. 1–25, 27–49.
- Romani, Patrizia 1992: Conservación del idioma en una comunidad italo-mexicana. INAH, México.
- Sartori, Giovanni 2001: La sociedad multiétnica. Pluralismo, multiculturalismo y Extranjeros. Taurus, Madrid.
- Similä M. 1988: Situation and Ethnic Identity. *International Migration* 26/4: 453–459. Genf.

A magyar nyelv eredete

Szimpóziumvezető:

Keresztes László és Csúcs Sándor

A magyar nyelv eredete

1. Keletkezéselméletek: az ősrobbanástól a magyar nyelvig

Mítosz. A Biblia volt az egyetlen mérvadó forrás a polgári és ipari forradalom korszakáig. A bibliai teremtéskönyvek írják le részletesen a világ születését, az első emberpár teremtését, majd a további történetekből kiderülnek az emberi populációk kialakulásának részletei is: a vízözön legendájából kisejlik az emberi nem csaknem totális pusztulása, majd Noénak és családjának megmenekülése. Tényként kezelték a bábéli nyelvzavart, amely magyarázatát adta a nyelvek sokféleségének. A Noé-legenda lett az alapja a sémi, hámi és egyéb nyelvcsaládok kialakulásának. Noé fiai lehettek az ismert népek és nyelvek ősatyjai: Sém a sémi, Hám a hámi, Jáfet pedig a többi nyelvcsoporthoz. Ez utóbbit főként a legismertebb és legelterjedtebb nyelvcsalád, az indoeurópai elődjének tartották. A többi, kevésbé ismert nyelvet is természetesen Jáfet utódai örökölték. Ebből következik, hogy minden valamire való nép ilyen bibliai eredettel kapott „polgárjogot” a történelem színpadán, közöttük a magyar (és a finn) is. Különösen előnyösnek tűnt a magyarokat az indoiráni szkítákon, valamint a történelem kódéből előtűnt hunokon keresztül ehhez az ághoz kapcsolni. A magyar nép és nyelv eredetmítosza ilyenképpen természetes szálakkal kapcsolódott ehhez a sémához.

Tudomány. A világ keletkezésének bibliai modellje a geocentrikus világkép összeomlásával és a heliocentrikus világkép bizonyossá válásával már a 16. században megrendült. A 20. században azután Einstein relativitáselmélete, a kvantumelmélet, az asztrofizika kialakította a táguló világegyetem evolucionarista hipotézisét, amely végül ma már az ősrobbanás elméletében csúcsosodott ki. Megjegyezzük, hogy a modern asztrofizika „big bang” hipotézise és a bibliai „legyen világosság” megfogalmazás között filozófiailag/teológiailag már elenyészik a különbség. A herakleitoszi *panta rhei* vargabetűkkel a 19. század elejére eljutott a hegeli spirálig. Ezek a forradalmi hipotézisek nem lehettek hatás nélkül az ember és a nyelvek eredetének magyarázatára: a 19. században fellépett Darwin, aki a fajok eredetének magyarázatára megalkotta evolúciós elméletét. Ennek, valamint a polgári és az ipari forradalomnak a következtében a figyelem egyre inkább a társadalmi tudatformák, köztük a nyelvek keletkezésének és fejlődésének irányába fordult.

Tanulság. A társadalomtudományok önálló tárgy és módszer birtokában fejlődésnek indultak, ennek megfelelően a nyelvtudomány is önálló státuszt követelt meg. A nyelvtudomány is olyan diszciplína, amely tárgyát nem veszi változtatlannak, eredményeit pedig – a többi tudományághoz hasonlóan – az újabb döntő argumentumok felbukkanásával revideálhatónak tartja. Minden tudományban vannak

cáfolhatatlan eredmények, amelyeket el kell fogadni: ilyen például az anyag- és energia-megmaradás elve, a biológiai sejtelhalás, a heliocentrikus hipotézis. Noha ez utóbbi ellentmond a látszatnak, soha nem fog megdőlni. Ezeket, a tudomány-szakok kétségbevonhatatlan eredményeit tartalmazzák az iskolai tankönyvek, és minden tanult embernek illik elfogadni akkor is, ha matematikai bizonyítását csak a szakemberek képesek elvégezni. A nyelvtudományban – noha a látszat itt sem segít – ilyen a magyar nyelv finnugor/uráli származásának tétele. A szakemberek, s hozzájuk kellene sorolnunk a magyar és történelem szakos tanárokat is, ennek a származásnak a bizonyítását tanulják, és – legalábbis tanulmányaik során – elfogadhatónak is tartják. Az alaptétel megdönthetetlen. A finnugor/uráli nyelvek összetartozásának, szétválásának, önálló fejlődésének részleteiben a szakemberek természetesen folytatnak vitákat.

2. A magyar nép és nyelv. A fentiekből kiderül, hogy a magyarságra és a magyar nyelvre természetesen hiába keresnénk konkrét utalást a Bibliában. Legkorábbi forrásaink, Anonymus és Kézai írásai, gestái természetesen részletesen foglalkoznak a magyarság történetével, származásával, az ún. eredetmondákkal. Ezek a történeti források döntően hatottak a magyarság önazonosság-tudatának formálódására.

Közhelynek számít, hogy a gestáíró Anonymus, aki az ismeretlen, ún. ősgestára támaszkodott, és a szkítiai (szittyai) származást hirdette, megjegyezte, hogy a magyar folklórban (jokulátorok csacska énekei és meséi) más elképzelések is vannak. A Szcítia tkp. helynév, amelynek „első királya Magóg volt, a Jafet fia, és az a nemzet Magóg királyról nyerte a magyar nevet. Ennek a királynak az ivadékaiból sarjadt az igen nevezetes és roppant hatalmú Attila király... Hosszú idő múlva pedig ugyanezen Magóg király ivadékaiból eredt Ügyek, Álmos vezér apja...” Szkítia a távoli délorosz sztyeppét jelöli, ahol a ősiráni (indoeurópai) népek: kimmeriek, szkíták, szarmaták (később alánok) nomadizáltak. Anonymus így a magyar nép keleti származását tényként közli. Noha bőségesen közöl helynév-etimológiákat, a nyelv hovatartozásával nem tud mit kezdeni.

Kézai veti fel legmarkánsabban, hogy a magyarok a hunok leszármazottai. Mégpedig olyanformán, hogy Jafet unokájának, Nimródnak (ez kitaláció!) a leszármazottai a hunokkal együtt. Kálti Márk visszatér a Jáfet–Magóg genealógiához (vö. Nagy Károly 2003: 39). Magógot Magorra cseréli, így máris megkapjuk az ismert képletet. Az Anonymus utáni krónikákban hangsúlyozott „hun–magyar rokonság (vagy azonosság) hite meggyökeresedett, és a csírázó nemzeti tudat alappillére lett” (vö. Nagy Károly 2003: 41). A nyugati források a magyarokról (hungarusok) mindenestre azt tartották, hogy a hunok tértek vissza Közép-Európába.

A magyarok keleti származásának tudata, s az a gondolat, hogy az ősi szállás-területeken (Magna Hungaria) maradtak magyarok, késztette Julianust, Gerhar-

dust és társait a híres expedíciójukra a Volga-vidékre. Jóval később, a hun legendák hatására alakították ki a székelylek Csaba-motívumát.

3. A nyelvhasználat kezdetei. A nyelvek lényegi megismerését a nyelvhasználat kezdetei jelentették a 17. században. Ez kezdetben a nyelvek és rendszerek egybevetését jelentette. Kezdetben főleg a héber, majd szanszkrit, görög, latin nyelvekre irányultak a kutatások, ezután új nyelvek felfedezésére, leírására, többnyelvű szótárak publikálására, összevető grammatikák megjelentetésére került sor. Például Szenczi Molnár, Martin Fogelius munkásságára (17. sz.), Leibniz (18. sz.) koordinátori szerepére kell gondolnunk. „A nyelvhasználat tudományának második, igazi forradalma, pontosabban: forradalomsorozata azonban a XVI–II. század végétől, de inkább a XIX. század első harmadától, Humboldt fellépésétől keltezhető” (vö. Hegedűs 2003: 35). Kitűnő összefoglalást találunk arra nézve, mit gondolt a külföld nyelvünkről és származásunkról Hegedűs monográfiájában; a hunok, szkíták, törökök, tatárok, perzsák nyelvével, sőt a szlávval és a némettel is rokonították (vö. Hegedűs 2003: 67–87).

A tudományos összehasonlító nyelvészet magyar úttörőinek, Sajnovicsnak (*Demonstratio* 1770) és Gyarmathinak (*Affinitas* 1799) munkássága közismert. A finnugor/uráli nyelvrokonságot már ők bizonyították. Ez a felfedezés erősen megosztotta és a mai napig megosztja a magyarországi közvéleményt.

Jegyezzük meg, hogy az összehasonlító módszer három alappillére, a nyelvrokonság bizonyításának három közismert kritériuma a következő: a) közös alapszókincs, amelynek tagjai szabályszerűen felelnek meg egymásnak; b) a nyelvtani rendszer egyezései, nagyjából hasonló hangmegfelelések alapján; c) közös tipológiai vonások. Az összehasonlítás kezdeteiből kinőtt tudományos elmélet és módszer kifinomulásával bizonyítást nyert a finnugor nyelvcsalád összetartozása. Ugyanezzel az eljárással bizonyították kétséget kizáróan az indoeurópai nyelvcsalád, továbbá a török nyelvek összetartozását. Mindazok a nyelvek, amelyek együttesen nem mutatnak fel rendszerszerűen szabályszerű megfeleléseket, nem tarthatók rokonnak.

4. A nyelvrokonság reflexiói az irodalomban

A tudományos viták nem hagyták hidegen a felvilágosodás és reformkor jeles képviselőit sem. A nemzetté válás és függetlenség eszméje szilárd azonosságtudat kimunkálását kívánta meg. Noha Sajnovics kutatásainak volt pozitív visszhangja is (Dugonics András karél témájú regénykísérletei, Révai Miklós), nagyrészt azonban a visszautasítás lett osztályrésze (Bessenyei, Kazinczy, Kalmár György, Beregszászi Nagy, Horváth István stb.). Az irodalmi élet személyiségeit inkább vonzották a dicső elődök: szkíták, hunok, törökök.

Herder hatására felértékelődött a népköltészet jelentősége, a (népi) eposz szerepe a kis népek azonosságtudatában és nemzetté válásában. Vörösmarty eposza,

Arany János hun trilógiája a 19. század termékei. Ugyanezek az eszmék motiválták a finneket (Kalevala) és az észteket (Kalevipoeg). Ennek a kornak az utóregéseiként értékelhetjük a 20. századi finnugor eposzkreációkat (lapp, mordvin, komi-zürjén). Valódi népi epikus hőskölteményeket az osztjákoktól és a voguloktól jegyezték föl a 19. század végén. A költők és írók tehát a hun legendák bővítésében éltek. Művészszívük joga volt! Senkinek sem jutott eszébe elmarasztalni Arany Jánost vagy Ady Endrét azért, mert nem lettek a finnugor nyelvrokonság hívei... (Vö. Voigt 1997: 153.)

5. Nyelvészkedők és tévelygő nyelvészek

Török. A 19. század második felére a tudományos körökben Hunfalvy és Budenz hatására elfogadott lett a finnugor rokonság. A század végén lobbant fel a vita: hogy a magyar mégis a törökkel rokon? Az „ugor–török” háború a finnugorok győzelmével ért véget. Vámbéry Ármin fejet hajtott a finnugristák érvei előtt. A magyar–török szóegyezések nem a két nyelv rokonságából adódnak, hanem a honfoglalás előtti átvételek, tehát jövevényelemek.

A tudományos vita után is akadnak olyanok, akik inkább a török–magyar nyelvrokonságot vallják, nem törődve azzal, hogy a szóegyezések kétséget kizáróan átvétel következményei. Fő érvük a rovásírás. Tény, hogy Székelyföldön sokáig használtak régi, türk eredetű rovásjeleket. A rovásírás az eurázsiai sztyeppén széles körben el volt terjedve, de a szakemberek ennek 7–11 változatát különböztetik meg. Az írásmód közössége nem bizonyítéka a nyelvrokonságnak. Abból a tényből, hogy mind a franciák, mind a magyarok és finnek latin betűkkel írnak, még nem következik nyelvrokonság, legfeljebb az azonos, európai keresztény kultúrához tartozás állapítható meg belőle. Hasonló a helyzet a rovásírással is!

Altaji. Ma már tudománytörténeti kuriózumnak számít az ún. urál–altaji ősrókonság hipotézise (Castrén, Ramstedt). Ezt manapság elvetik, mert nem rekonstruálható az altaji alapnyelv (a török, mongol és mandzsu-tunguz közös őse). Az uráli és az altaji nyelvek egyezései elsősorban tipológiaiak. Ez pedig önmagában nem elegendő a nyelvcsalád összetartozásának bizonyítására. Ennek a 19. századi hipotézisnek vadhajítása az uráli–koreai, s főként az uráli–japán nyelvrokonság.

Hun. A hun nép nyelvét nem ismerjük, nincsenek írott emlékei, csak néhány személynév ismeretes, így minden eddigi próbálkozás nyelvi hovatartozásuk megállapítására hiábavalónak bizonyult. A hun minden bizonnyal vegyes nyelvű sztyeppeni nép lehetett, s nem lehetetlen, hogy közöttük voltak magyar csoportok is. Ez azonban nem bizonyítható. Más kérdés, hogy a honfoglaló magyarságnak lehetett nem történeti tényeken alapuló hun származástudata (Berta Árpád szíves közlése).

Avar. Róluk már többet tudunk: altaji nyelven beszélő, Belső-Ázsiából származó népcsoport, amely nyugati irányú vándorlás után a Kr. u. 6. században el-

foglalta Kelet- és Közép-Európa egy részét. Az egyik avar kagánnak Pannónia volt a központi területe. Az avarok – a hunokhoz hasonlóan – multinacionális és több nyelvű birodalmat alkottak, magukba olvasztva a helyi gepidákat és szlávokat is. Az ún. kettős honfoglalás hipotézisét nem mindenki fogadja el. Az viszont lehetséges, hogy avar nyelvű népcsoportok megélhették a honfoglalást is (Berta Árpád szíves közlése).

Sumer. Széles körben közkedvelt hipotézis a sumer–magyar rokonságé. A dilettáns „sumerológusok” arcátlanul kihasználják az ékírásnak azt a sajátosságát, hogy a különböző korok forrásainak olvasatát nem lehet mindig pontosan megadni, ezért – sokszor a források félreértésével, sőt szándékos félremagyarázásával – könnyen találnak a két nyelvben hasonló szavakat. Ezek között az „egyezések” között nem mutathatók ki hangmegfelelési tendenciák, a nyelvtani rendszer sem közös. Mindössze típusbeli egyezések észlelhetők az első két fő bizonyítási kritérium nélkül. Ugyanezt állapíthatjuk meg az egyiptomi hieroglifák „magyar olvasatairól” is.

Egyéb képtelen elképzelések. A kezdeti próbálkozások a héber, szanszkrit, görög, sőt a latin rokonítására – noha művelt, képzett emberek vállalkozásai voltak –, az összehasonlító módszer hiányában eleve kudarcra voltak ítélve. Alig van a világon olyan nyelv Amerikától Óceániáig, amelyet ne hoztak volna összefüggésbe a magyarral (indián nyelvek, ujjur stb.). Nyilvánvaló, hogy a paprikás csirke receptje, a szőlőlugasok kötözési módszerei vagy a háztetők dőlésszöge, esetleg a búbos kemence formája alapján a nyelvek összefüggése, rokonsága képtelen állítás. Képtelenség, hogy minden nyelv őse a magyar lenne (az Édenkertben is ezt beszélték), vagy hogy a magyarok világéletükben a Kárpát-medencében laktak volna (mindenki tőlük tanulta meg az artikulált beszédet). Hasonló agyrem az is, hogy a magyar nyelvet a Marson tervezték, és az úrból juttatták el egy *mu* nevű szigetre, amely ma már nincs meg, mert elsüllyedt az óceánban. Így bukkan fel az ókori Atlantisz legendája a magyar nyelv eredetével kapcsolatban.

6. A finnugor nyelvrokonság ellenzői és ellenérzésük okai

Kik azok, akik leginkább kétségbe vonják a finnugor rokonságot? Mindenekelőtt azok, akik nem tudják vagy nem akarják tudomásul venni a két fogalom, a nyelvrokonság és a néprokonság közti alapvető különbséget; azok, akik nem látják be, hogy a nyelv (is) változik; továbbá azok, akik nem hiszik, hogy a nyelvészet is tanulandó szakma, így elhiszik magukról, hogy kompetensek a kérdésben azon az alapon, hogy tudnak egy vagy több nyelvet.

– Ilyenek a sok idegen nyelvet ismerők, álszakmai indítással (a madár szépen tud énekelni, de ettől még nem ornitológus);

– a külföldön, főleg a tengerentúl élő értelmiségi magyarok és hatásukra már a hazaiak is (mérnökök, orvosok, fizikusok), politikai indítatással;

– a fantáziáló, álmodozó művészek (szobrászok, építészek, művészettörténészek), érzelmi indítatással;

– a megélhetési politikusok, szenzációhajhászás céljából (vö. a finnugor elmélet Habsburg-propaganda vagy a Szovjetunióból jött be a szocialista brigádmozgalommal);

– és sajnos újabban már a fentiek ösztönzésére történelem, sőt magyar szakos tanárok is, és *horribile dictu* már képzett nyelvészek is!

A kétkedésnek vagy tagadásnak lehetnek emocionális okai, közrejátszhat politikai hovatartozás, feltűnési viselkedés, a szaknyelvészeti képzettség részleges vagy teljes hiánya, de sokaknál egyszerűen mások befolyása és/vagy saját korlátoltságuk játszik szerepet.

Érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy a finnugor nyelvrokonság ellenreakciói azokban a korszakokban erősödtek és erősödnek föl, amikor a magyarság identitástudata meggyengül vagy válságba jut. Az erdélyi magyar értelmiség nyilvánvalóan a dáko-román hipotézis ellensúlyozására menekül a tagadásba és az irrealitásba. Erre a kérdésre történészek adhatnak választ.

7. Összefoglalás. Az immáron több mint kétszáz éve bizonyított finnugor rokonságot eddig ellenérvekkel nem cáfolták, tehát nem dőlt meg. A finnugor/uráli nyelvcsaládba sorolt nyelveken kívül egyetlen nyelvet sem sikerült a nyelvcsaláddal rokonítani. Ha sikerült volna bizonyítani a sumérról, japánról, törökről vagy etruszkról, hogy megfelelnek a nyelvrokonság kritériumainak, akkor a fenti nyelvek nem szigetnyelvek, hanem ténylegesen rokon nyelveink lennének.

Nem érv, hogy a hírek szerint állítólag mind a japán, mind a török iskolai tananyagban a magyart nyelvrokonnak tartják. Evidens, hogy ha valamelyik állítás igaz is lenne, a másik mindenképpen hamis. És fordítva!

A nyelvrokonság ténye tehát összességében bizonyított. Viták természetesen számos részletkérdésben vannak a szakemberek között. Ilyenek például az alapnyelv egységének kérdése, rekonstrukciójának részletei, az őshaza helyének meghatározása, a vándorlások irányai és kronológiája. Ezekre a vitás kérdésekre lassan-lassan fény derülhetne, ha lényeges új adatok bukkannának fel. Régészeti leletek kerülhetnek napvilágra. Érdekes adalékokkal szolgálhatnak a humán- és populációgenetikai kutatások is. Sok érdekes részletkérdésre világíthatnak rá a tipológiai, az általános nyelvészeti és a nyelvi kontaktusokra irányuló vizsgálatok.

Vitát váltott ki az ún. családfa-modell is. Véleményünk szerint nem áll szöges ellentétben egymással a fa és a hullám modell, mert a két modell az uráli nyelvek sematikus ábrázolásának két különböző dimenziója: a fa (bokor/fésű) modell oldalnézetben, míg a hullám modell felülnézetben mutatja be az összefüggéseket. A fa modell a diakrón, a hullám modell inkább a szinkrón, areális összefüggéseket mutatja be szemléletesebben. A fa lehet sudár törzsű lombos fa, de lehet a debre-

ceni ördögcérna (liciumfa) módjára összekuszálódó bokorféle. A hullámok is összekuszálódhatnak gombolyaggá.

Ami a preuráli kérdéseket illeti, ezeket a fa gyökérzetéhez hasonlítanánk. Nyelvcsaládfánk ágain gubbasztva – és várva, hogy mikor dől ki – úgy-ahogy még kirajzolódnak a törzs körvonalai, a gyökerek beláthatatlan szövevénye azonban kifürkészhetetlen. Az erre vonatkozó elképzelések minden másnál hipotetikusabbak, a gyökerek összefüggéseit csak spekulatív úton lehet vázolni, ám bizonyításuk és cáfolatuk szinte lehetetlen.

Mindennek ellenére a finnugor nyelvrokonság nem hit, nem szimpátia kérdése, és nem is politikai rendszer függvénye, hanem tudományosan bizonyított tény, amelyet bizonyítása után nem is kíséreltek meg tudományos ellenérvekkel cáfolni. Engel Pál ezért fogalmazott így: „A tudomány ott végződik, ahol a magyar nyelv finnugor eredetét elkezdik kétségbe vonni. Ami ezen túl van, az a szellemi és a politikai alvilág” (idézi Nagy Károly 2003: 22).

A magyar nyelvnek, és ezzel együtt a magyar népnek az őstörténete nem keverhető össze tehát az uráli/finnugor vagy az ugor nyelvek és népek őstörténetével. Egy nép őstörténetének fontos és stabil része (de nem egésze) nyelvének története. A nyelv történetén kívül tehát az őstörténeti kutatásoknak figyelembe kell venniük a nép anyagi és szellemi kultúrájának kialakulását is, más szóval az egész szociális vagy szociokulturális szférát kell kutatni.

A finnugor eredetű magyar nyelv folyamatos megőrződését két és fél ezer éven át az tette lehetővé, hogy „az eredeti magyar etnikum mindig alapvetően töretlen folytonosságban élt, és ezt a nyelvet mindig számottevő mennyiségű, alapjaiban önálló történeti: gazdasági, kulturális, társadalmi létű népi tömegek vitték tovább” (Benkő 1997: 167). A magyar nyelv története azt tanúsítja, hogy a magyarságnak a zöme hosszú, önálló őstörténete folyamán sohasem jutott nyelvi katasztrófába. Nincs reális alapja a magyar–török kétnyelvűség teóriájának (uo.). Noha személy- és törzsneveink török eredetűek, ebből nem lehet következtetni az Árpád-nemzetség etnikai származására, ez csupán a felső rétegben érvényesülő részleges török személynévi divathatást jelez (Benkő 1997: 169). Egy népnévből nem következik egyértelműen nyelvi hovatartozása! (Vö. mordvin, orosz, számi, ujjgur stb.) A honfoglaló magyarság nyelvének Kárpát-medencei nyelvi szubsztrátuma a szlávon kívül számottevő jelleggel nemigen rajzolódik ki (Benkő 1997: 172). Az a finnugor nyelvi forrás, amely a különváláskor és a vándorlások kezdetén néhány cseppel megindult, az idők folyamán szépen patakká, majd folyóvá duzzadt, míg nem jelenlegi helyét elérve hatalmas tóvá szélesedett: jelenleg Európa 15. legnagyobb nyelve. Ennek a folyamnak a forrásig való visszakövetése a magyar nép egy részének biztos történelmét jelenti. Futása közben e folyóba számos patak és folyó torkollott, az idegen hatások azonban a szókincset kivéve más tekintetben, pl. a nyelvtani szerkesztés tekintetében alapvetően nem változtatták meg nyelvünket.

Bár a visszapillantó tükör torz és kusza képet mutat, nem kell megijednünk attól, hogy a teljes valóság talán sohasem ismerhető meg tisztán. Optimistán kell előre tekintenünk, mert nincs szégyellnivalónk. „Halszagú” finnugor rokonaink egy része (finnek, lappok) már több mint egy évtizede tagja az EU-nak, az észtek pedig velünk együtt léptek be. Nem kell tehát attól félnünk, hogy „szerényebb” keleti származásunk miatt leszünk az Unióban másodrangú állampolgárok. Nem a múltunk meghamisításával vagy megmásításával kell megszépítenünk származásunkat. Nem érdemes önazonossági tudatunkat mesevilágba andalítani. Nem szabad elfelejtenünk, hogy finnugor nyelvünk két és félezer éve átsegítette őseinket a vándorlások rögzös útjain, és talán ez az egyetlen és legősibb örökségünk, amely híven mutatja, kik voltunk, kikkel találkoztunk az úton, mit tanultunk az idegeinktől. Inkább csodálkozunk azon, hogy anyanyelvünk fennmaradt a Kárpát-medencében is, nyilván azért, mert életképes, használható kommunikációs eszköznek bizonyult minden időben, és mindig képes volt megújulva felőni feladataihoz. A mostoha történelmi körülmények között is megmaradhattunk magyar anyanyelvűnek, és nem jutottunk az egyesek által irigyelt „dicsőbb” népek sorsára, akik korábban ugyanitt szinte nyomtalanul elenyésztek. Magyar nyelvünk fennmaradása nélkül ma már talán azt sem tudnák Európa népei, ki is volt és hogyan is nevezte magát a nyugati forrásokban fel-felbukkanó és a hunokkal azonosított *hungarus* nép (vö. Keresztes 2003: 122–124).

Mennél távolabb megyünk vissza a múltba, annál több megoldatlan vagy megoldhatatlan kérdésbe ütközünk. Paradox dolog, hogy mennél kevesebb adat áll rendelkezésünkre, annál bátrabb megállapításokat tehetünk. A jelenkor történelmének is számos vitatott kérdése van, noha korunknak csaknem minden pillanata valamilyen formában (jegyzőkönyvek, dokumentumok, magnó-, újabban videoszalagok stb.) dokumentálva van. A közeljövő feladata lesz a régmúlt hagyatékát előítéletek nélkül ismét részekre bontani, elemezni, értékelni, átértékelni, s ennek alapján komplex módon, ismét több tudományág összehangolt tevékenységével új szintézist teremteni.

Le kell szögeznünk, hogy a nyelvrokonság nem egyenlő a nép rokonságával. (A magyarságot vándorlása során és a Kárpát-medencében is számos idegen hatás érte. A cigány lakosság jelenleg már finnugor nyelven beszél, és ha a népességszaporulat trendje így folytatódik, a nyelvcsere révén a cigány lakosság fogja tovább örökíteni a magyar nyelvet.) A nyelv tudatforma és szociális jelenség: a gondolkodás és a gondolatközlés eszköze, tehát logikai és kommunikatív funkciót lát el. A nyelv az emberi nem univerzális tulajdonsága. Minden egészséges gyermek el tudja sajátítani azt a nyelvet (vagy azokat a nyelveket), amely szociális környezetében maradéktalanul ellátja alapvető funkcióit. A nyelvi környezettől függ tehát, hogy melyik nyelvet sajátítja el. A nyelvben természetesen tükröződnek az anyagi kultúra tárgyai és a szellemi kultúra jelenségei. Az irány: a nyelvből lehet visszakövetkeztetni a kultúra jelenségeire és változásaira, az anyagi és szel-

lemi kultúra tehát visszahat a nyelvre. Fordítva nem: a régészeti leletek például nem vallanak nyelvi hovatartozásról. A génekből sem lehet következtetni a nyelvre; a gének csak a nyelvelsajátítás univerzális képességét biztosítják, s legfeljebb azt, hogy az egyén nyelvzseni lesz avagy nehezen boldogul a kifejezésekkel. Ugyanígy nincs összhangban egy személynek vagy népnek a neve a nyelvvel. Egy Wagner nevű magyar ember talán egy szót sem tud németül, és egy Kovács nevű ember etnikai és nyelvi hovatartozására sem lehet egyértelműen következtetni. És nem tud magyarul a Nepálban élő magyar csoport sem!

Irodalom

- Benkő Loránd 1997: A honfoglaló magyarság nyelvi viszonyai és ami ezekből következik. In: Kovács László és Veszprémy László (szerk.), *Honfoglalás és nyelvészet*. Balassi Kiadó, Budapest. 163–176.
- Fodor István (főszerk.) 2000: *A világ nyelvei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Fogelberg, Paul (szerk.) 1999: *Pohjan poluilla*. Suomalaisten juuret nykytutkimuksen mukaan. Finska Vetenskaps-Societeten – Suomen tiedeseura, Helsinki.
- Grünthal, Riho (szerk.) 2002: *Ennen, muinoin. Miten menneisyyttämme tutkitaan*. Tietolipas 180. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Hajdú Péter–Domokos Péter 1978: *Uráli nyelvrokonaink*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hegedűs József 2003: *Hiedelem és valóság. Külföldi és hazai nézetek a magyar nyelv rokonságáról*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Honti László 2000: Az uráli/finnugor „ősnyelv”-ről. Hipotézisek és téveszmék az uráli nyelvtudományban. Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián. Budapest.
- Janhunen, Juha 1991: Reconstructing Pre-Proto-Uralic typology spanning the millennia of linguistic evolution. CUFU–9/I. *Orationes plenariae*. (Red. A. Nurk–T. Palu–T. Seilenthal). Tartu. 59–76.
- Keresztes László 2001: Comments on the plenary presentation „Reconstructing Pre-Proto-Uralic typology spanning the millennia of linguistic evolution” by Juha Janhunen. CUFU–9/VI. *Dissertationes sectionum: Linguistica III*. (Red. T. Seilenthal). Tartu. 448–451.
- Keresztes László 2001a: Wo sind die ungarische Verwandten geblieben? (Ism.: Paul Fogelberg [toim.]: *Pohjan poluilla*.) *Finnisch-ugrische Forschungen* 56: 448–456.
- Keresztes László 2003: A magyar nyelv eredetkérdései. (Eredmények és kihívások a finnugrisztikában.) *Folia Uralica Debreceniensia* 10: 107–126.
- Nagy Károly 2003: *Őshazakeresőink nyomában*. Magyar Könyvklub [Szekszárd].
- Pusztay János 1977: *Az „ugor–török háború” után*. Magvető, Budapest.

- Rédei Károly 2003: Őstörténetünk kérdései. A nyelvészeti dilettantizmus kritikája. 2., bővített kiadás. Magyar őstörténeti könyvtár 18. Balassi Kiadó, Budapest.
- Róna-Tas András 1978: A nyelvrokonság. Gondolat, Budapest.
- Voigt Vilmos 1997: Irodalom és nép Északon. A balti finn népek folklórja mint az európai folklór része. Universitas Kiadó, Budapest.

G. BOGÁR EDIT (VESZPRÉM)

Nyelvrokonság és kontrasztív nyelvészet

Előadásomban szeretném bemutatni a kontrasztív nyelvészetnek a nyelvrokonság kutatásában, bizonyításában és a dilettáns rokonítások cáfolatában való felhasználhatóságát. Ennek során inkább kérdéseket és ötleteket vetek majd fel, semmint konkrét eredményeket ismertetek, hiszen a kontrasztív nyelvészet egyelőre csak viszonylag csekély szerepet játszott az uráli nyelvtudományban. Bár vannak ez irányú kutatások, nagyobb számú és átfogó, monografikus igényű elemzések mind ez idáig nem nagyon születtek. Éppen ezért itt elsősorban a feladatok bemutatására koncentrálok, rámutatva azokra a területekre, amelyek éppen a kontrasztív kutatások által kaphatnak nagyobb teret, és így segíthetik az egyéb, történeti és tipológiai jellegű kutatásokat.

A nyelvtudománynak a nyelvek összehasonlítását célul kitűző ágai közül talán a legfiatalabb a kontrasztív nyelvészet, mely eredetileg a XX. század ötvenes éveiben, az angol mint idegen nyelv oktatása során került előtérbe, és azt a célt szolgálta, hogy megjósolják, az angolul tanulók milyen típusú hibákat fognak elkövetni. Mára a nyelvtudománynak ez az ága jóval sokrétűbbé vált, és bár az idegen nyelvek tanulásának és tanításának megkönnyítése továbbra is fontos szempont maradt, eredményei sokszor olyan jellemzőket is feltárnak egy-egy nyelvről, melyet az adott nyelvet (vagy nyelvcsoporthoz) önmagában vizsgálva nem tudnánk felismerni. Erre egy példát saját kutatásaimból hoznék: a finn és magyar összetett szavak kontrasztív vizsgálata során a finn genitivusnak egy olyan szerepét sikerült megállapítani, melyről korábban sehol nem történt említés, nevezetesen a szintaktikai bizonytalanság, ill. meghatározhatatlanság jelzése összetételekben, s e funkciója egybeesik a magyarban az *-ó/-ő* képzős előtagok szerepével.

Az összehasonlító nyelvészeti vizsgálatok másik három ága, mint az közmert, a történeti-összehasonlító nyelvtudomány, a nyelvtipológia és az areális nyelvészet. A négy ág közül a történeti-összehasonlító diakrón, a többi szinkrón jellegű; a nyelvtipológia és a kontrasztív nyelvészet nem feltétlenül, a többi mindenképpen kontaktusnyelvészeti ág; a történeti-összehasonlító csak a közös eredetű (vagy gyaníthatóan közös eredetre visszamenő) nyelveket vizsgálja, a többi genetikai kapcsolatra való tekintet nélkül vizsgálódik; az areális nyelvészet pedig csak a földrajzilag egy területen beszélt nyelvekkel foglalkozik. (Igaz, ez utóbbi kapcsán a nagy világnyelveket szokás kiemelni, így az angol, francia, spanyol, Európában ezenkívül a német, az orosz és az olasz nemcsak az adott földrajzi régióban vizsgálható.) A következő táblázat e négy nyelvtudományi ág főbb vonásait veti egybe:

	Szinkrón	Csak rokon nyelvekre irányul	Kontaktus- nyelvészeti ág	Kettőnél több nyelvet vizs- gál egyszerre	Csak élő nyelveket vizsgál
Areális nyelvészet	+	–	+	+	+/-
Kontrasztív nyelvészet	+	–	+/-	– (+)	+ (–)
Nyelvtipológia	+	–	–	+	+/-
Történeti-össze- hasonlító nyelv.	–	+	+	+	–

Az összehasonlító nyelvészeti ágak egyezései és különbségei

Ha a táblázat kontrasztív nyelvészetre vonatkozó sorát nézzük, azt látjuk, hogy a kontrasztív vizsgálat szinkrón jellegű, ezért elvben csak a még élő nyelvek vizsgálata lehetséges; a szigorúan vett alapelvek szerint a kihalt nyelveket csak az adatolás időpontjának megfelelő korú nyelvállapotokkal lehet összevetni. Ez az alapelv természetesen sokszor okozhat gondot az uráli nyelvek kutatása során, hiszen a már kihalt vagy kihalófélben lévő nyelvek bevonása az összehasonlító vizsgálatokba ellentmond ennek. Az ellentmondást persze fel lehet oldani, ha a nyelv csak nemrég halt ki, vagy ha egyazon időből származó adatokkal vetjük össze ezeket a nyelveket. Megtehetjük emellett azt is, hogy enyhítünk a szigoron, és 100 évnél kisebb eltéréseket nem veszünk figyelembe. Ezen újabb elvek részletes kidolgozása még várat magára, és én magam sem vállalnám, hogy megteszem, inkább azokra hagyom, akik a kihalt uráli nyelveknek is szakértői.

A kontrasztív nyelvészet másik jellemzője, hogy nem csak, sőt nem elsősorban rokon nyelveket vizsgál, illetve a nyelvrokonságtól függetlenül hasonlít össze. Ez a tulajdonsága azonban nagyban segíthet a nyelvrokonság bizonyítása és cáfolata során is, hiszen semmiféle prekonceptiója nincs a vizsgált nyelvek feltételezett rokonságát illetően. Ugyanez a helyzet a kontaktus vonatkozásában is: az összehasonlítandó nyelveknek nem kell egymással semmiféle kapcsolatban állniuk. A vizsgált nyelvek számát tekintve a kontrasztív nyelvészet hátrányban van a többi felsorolt ággal szemben, hiszen hagyományosan csak két-két nyelvet vet össze, de mivel az összehasonlítandó nyelvek száma a lehetőségek határain belül tetszés szerint növelhető, ezt a hátrányt a kontrasztív vizsgálatok könnyen ledolgozhatják.

A táblázat alapján a következő további megállapításokat tehetjük: a szinkrón összehasonlító vizsgálati eljárások közül az areális nyelvészet az egyazon föld-

rajzi egységben beszélt nyelveket veti össze genetikai kapcsolataikra való tekintet nélkül (ebbe elvben bevonhatók már kihalt, de adatolt nyelvek is); a tipológia sok nyelvet (elvben mindegyiket) hasonlít össze egyszerre, területi és genetikai kapcsolatra való tekintet nélkül, és vizsgálati körébe bevonhatók kihalt nyelvek is; a kontrasztív (konfrontatív) nyelvészet két, esetleg több nyelv egy-egy jelenségét hasonlítja össze azonos szempontok alapján; a történeti-összehasonlító nyelvészet pedig az egyetlen, amely szigorúan diakrón, és csak rokon nyelvekre irányuló vizsgálatokat végez. A tipológia így módon a többi vizsgálati módszertől eltérően nem kontaktusnyelvészeti ág, míg az areális nyelvészet mindenképpen az. A kontrasztív kutatások irányulhatnak kontaktusban lévő vagy egykor kontaktusban volt nyelvek vizsgálatára, de mindenféle kapcsolat nélküli két nyelvet is összevethetünk, így a kontrasztív nyelvészet alkalmas lehet egymástól távol élő és rokonsági kapcsolatot sem mutató nyelvek összehasonlítására is.

A finnugor-uráli nyelvtudomány a történeti-összehasonlító nyelvészettel kezdődött, a legfontosabb eredményeket éppen e téren érte el. A nyelvek összehasonlításával foglalkozó másik három ág szintén kezdi éreztetni a hatását: az uráli nyelvek tipológiai kutatása megkezdődött, tervben van az uráli nyelvek tipológiai adatbázisának (UTDb) létrehozása. Az areális kutatásokban is jelentős eredményeket értek már el, ez utóbbiak elsősorban a jövevényszó-kutatásokat és a szomszédos népek nyelvére gyakorolt hatást, illetve a szomszédos népek nyelvén az uráli nyelvekre kifejtett hatását érintik. Különösen fontos ez az oroszországi rokon nyelvek kutatásában, ahol a szomszédos orosz és a tatár, illetve egyéb törökségi nyelvek igen nagy hatással voltak és vannak az uráli nyelvekre. A kontrasztív nyelvészeti kutatások egyelőre leginkább a magyar, finn és észt nyelv összehasonlítására koncentráltak, illetve a kisebb finnugor nyelvek és az orosz összevetésével foglalkoztak – ez az együttélés miatt részben areális kutatásnak is betudható.

A kontrasztív vizsgálatokat meg kellene kezdeni két-két uráli nyelv viszonylatában is, mégpedig lehetőleg minden nyelvi szinten. Ennek eredményeképpen pontosabb képet kaphatnánk olyan, egyelőre vitatott vagy megoldásra váró kérdésekről, melyek az összehasonlító uráli nyelvtudományban fehér foltokat mutatnak. Ilyenek például a hangtan területén a hangsúly és a hanglejtés (az intonációkutatás az uráli nyelvekben hagyományosan elhanyagolt), illetve egyes alapnyelvi hangok meglétének és fonémaértékének bizonyítása vagy éppen az alapnyelvi első szótagi magánhangzók vitás kérdései.

Önmagában a morfológiában és morfofonológiában nem nagyon találunk vitás kérdéseket, ám az egyes nyelvek és nyelvcsoportok fejlődésében annál inkább. A ragok és jelek kapcsolódási törvényeit is alaposabban fel tudnánk tárni a kontrasztív vizsgálatok segítségével. Egy esetleges kontrasztív vizsgálat további összefüggéseket is felfedhet pl. a nyílt szótagok zárttá válása terén, megmutathat

bizonyos kapcsolatokat a hangtanban kevésbé kutatott hangsúly- és hanglejtéviszonyokkal.

A szófajtan többé-kevésbé nyílt kérdése a névutók megléte, illetve pontos számuk; ezeket is meg lehetne vizsgálni kontrasztív módszerekkel, és nem kizárt, hogy elősegítenénk vele az alapnyelv jobb megismerését.

Érdekeselek lehetnek a szóalkotástan kontrasztív nyelvészeti kérdései is. A feltételezések szerint az alapnyelv már ismerte a szóösszetételt és biztosan ismerte a szóképzést mint szóalkotási módokat, ám sem összetett szavakat nem tudunk eddig rekonstruálni, sem pedig a csekély számú képzett szóban fellelhető képzők pontos funkcióját nem tudtuk feltárni. Kontrasztív vizsgálatok ebben is segítségünkre lehetnek: feltehető, hogy egy-egy minden vagy majdnem minden rokon nyelvben azonos jelentésű elemekből felépülő, az alapszókincsbe beletartozó összetétel alapnyelvi eredetre megy vissza. A képzők feltáró kontrasztív vizsgálata finn–magyar viszonylatban megkezdődött, tavaly védte meg a melléknévképzők összehasonlítása tárgyában írt értekezését Simon Valéria. Fejes László egyes uráli nyelvek összetett szavairól írta disszertációját. Az ő elemzése ugyan nem kifejezetten kontrasztív szempontú, de tartalmaz olyan elemeket is, amelyek mindenképpen figyelembe veendők egy bővebb kontrasztív vizsgálatban is. Jövőre jelenik meg könyv formában az általam írt, a finn és a magyar összetett szavak kontrasztív vizsgálatát tartalmazó tanulmány. E három friss monográfia reményeim szerint újabb lendületet ad majd az uráli kontrasztív szóalkotástani kutatásoknak, és egyes eredmények a nyelvrokonság-kutatásban is felhasználhatók lesznek.

Hasonló érdeklődésre tarthat számot a morfoszintaxis és persze maga a szintaxis is. Az uráli nyelvészet hagyományaiban a szintaxis és részben a morfoszintaxis egészen a legutóbbi időkig amolyan mostohagyerek volt, így nem csoda, hogy a mondattan kontrasztív vizsgálata terén sem tudunk jelentős eredményekről beszámolni. Mivel a nyelvrokonságnak ez az ága sokáig meglehetősen elhanyagolt volt szakterületünkön, azt kell mondanunk, hogy minden egyes részét elő lehet és kell venni, és alaposan górcső alá venni még a kontrasztív szempontból leginkább feltárt nyelvek vonatkozásában is. Elsődleges fontosságot tulajdonítok ezen belül is az igei és melléknévi vonzatok, az egyeztetés, a tárgyas szerkezetek, igeenes szerkezetek és a szórend kutatásának. Mint ismeretes, az alapnyelv vonzatrendszeréről gyakorlatilag semmit nem tudunk, ám alapos kontrasztív vizsgálatokkal talán ezek közül is sikerülhet felderíteni néhányat. A tipológia és a kontrasztív nyelvészet határesetek között a szórend vizsgálata: az általánosnak tekinthető SOV szórend mellett sok uráli nyelvben markánsan jelentkezik az SVO tendencia. A jelző és a jelzett szó sorrendjének, valamint az egyeztetésnek a vizsgálata is számos érdekes új vonást mutathat ki. A tárgyas szerkezetek alapos, pl. a tárgy típusai alapján elvégzett összehasonlító vizsgálata talán fényt deríthet a tárgyas ragozás kialakulásának kérdéses pontjaira, valamint az

uráli tárgyrag meglétére vagy hiányára, megléte esetén egyes leánynyelvekben végbement eltűnésének okaira. Az összetett mondatok vizsgálata ugyanakkor marginális kérdés, mivel az alapnyelv köztudottan nem ismerte az alárendelő összetett mondatot, és a mellérendelést is kötőszó nélkül fejezte ki.

A szövegtan kontrasztív vizsgálata meggyőződésem szerint a nyelvrokonság kutatásában nemigen használható, hiszen az alapnyelvből nem áll rendelkezésünkre összefüggő szöveg, és ilyennek a rekonstruálására sincs semmi esély. A szövegtan egyes elemei ugyanakkor, főleg azok, amelyek mondattani vonatkozásokat is mutatnak (pl. az utalószók használata, az egyeztetés stb.) esetleg kecsegtethetnek valamifajta eredménnyel.

Ugyanezeket a vizsgálatokat el lehet végezni nemcsak az uráli nyelvek között, hanem egy-egy uráli és nem uráli nyelv vagy akár az alapnyelv(ek) és egy már kihalt, egyesek szerint rokon nyelv vagy még élő nyelv korábbi változatának vonatkozásában is. Ehhez persze olyan nyelvészekre van (lenne) szükség, akik magas szinten ismerik a magyar rokonaként aposztrofált nyelveket. Viszonylag könnyű a dolgunk az altaji és egyes indoeurópai nyelvekkel kapcsolatban, hiszen nem egy altajistának és germanistának, szlavistának van komoly magyar, illetve finnugor nyelvészeti képzettsége is. Sokkal nehezebb azonban a roppant divatos sumer, japán vagy éppen etruszk rokonításokat kontrasztív módszerekkel cáfolni. Világszerte elismert sumerológusaink ugyan vannak, de ők nemigen foglalkoznak finnugrisztikával, és hasonló a helyzet a japán nyelv ismerőivel is. Az etruszk nyelv rokonságát pedig már csak azért sem tudjuk ily módon cáfolni, mivel az etruszkot egyelőre senki nem tudta megfejteni. Korlátok természetesen további divatos elméletek tekintetében is vannak, elsősorban a hun és a szkíta az, amire itt gondolnunk kell. Csak érdekességgéppen említendő, hogy egyes délibábos nyelvészek még hun nyelvemlékekre (!) is hivatkoznak: a www.varga.hu honlapon tulajdonosa, Varga Csaba filmes részletesen ismerteti a hun nyelvtant a Kr.u. 500 körül keletkezett, örmény nyelvű Iszfaháni kódex és a Kr.u. 700 körül keletkezett görög nyelvű Krétai kódex alapján, ugyanitt hun szövegeket is közöl. A nyelvtanban egyébként – várákozásunknak megfelelően – gyakorlatilag egyetlen helyesen használt terminus *technicus* sincs, így például fonetika címszó alatt az ábécét ismerteti, a birtokos személyragokról szóló rész címe „birtokos helyzetű főnév ragozása”; beszél egy *d* gyakorító képzőről, amely azonban főnévhez járul és elvont főnevet hoz létre, stb. Az már csak hab a tortán, hogy emellett még egy hosszas szójegyzéket is találunk itt, mellyel bizonyítani kívánja, hogy „a szlovák a magyar leánynyelve”, valamint egy listát is közzétesz az ógörögben és a latinban található magyar szavakról, melyek hihetlennél hihetlenebb egyeztetések. Egy konkrét példát azért említek: Varga szerint a latin *seria* és minden nyelv ebből származó szava a magyar *sor* szó származéka. Ez a honlap egyébként remek példája az elvakultan a finnugor rokonság ellen ágáló délibábos nyelvészkedésnek: hun, ógörög, latin, angol, szlo-

vák – minden a rokonunk, illetve mindezek szinte mindent tőlünk vettek át (fordítva persze soha nem történhetett!), csak a valóban rokon nyelvekről nem esik említés egyszer sem.

Az egyezések és különbségek felderítése a nem rokon nyelvek esetében igen fontos bizonyítékaul szolgálhatnak a tudománytalan rokonítások cáfolatának: amennyiben sikerül belátnunk, hogy a legkülönbébb nyelvi jelenségek körében jóval több az eltérő, mint az egyező vonás pl. a magyar és a japán vagy a török között, akkor talán könnyebb lesz meggyőznünk a kételkedőket. Az elvakultak meggyőzése véleményem és tapasztalataim szerint logikai és tudományos úton lehetetlen, ezt komoly mentális sérülések elkerülése végett jobb is, ha mindenki tudomásul veszi. A kontrasztív nyelvészet tanúságtétele azonban alkalmas lehet arra, hogy az „ezt is hallottam, azt is hallottam, nem tudom, mit higgyek”-típusú kételkedések esetén biztonsággal tudjunk érvelni. A rokon nyelvek vizsgálata során felsorolt területeket sorra lehetne venni a délibábos nyelvészkedők által rokonnak kikiáltott nyelvek és a magyar (vagy éppen a finn, észt és esetleg kisebb uráli nyelvek) összehasonlítása során, és bemutatni ezeken elsősorban a különbségek nagy számát.

Végül, de nem utolsó sorban pedig ne feledkezzünk meg arról sem, hogy milyen jól használható a kontrasztív nyelvészet az uráli nyelvekről alkotott külső kép formálásában is. Tudjuk, mennyire hiányos információk alapján vonnak le következtetéseket egyes uráli nyelvekre vonatkozólag az általános nyelvészek. Gyakran magyarul, finnül, észtül egyáltalán nem tudó nyelvészek hoznak fel példákat rosszul értelmezett, rosszul értett nyelvtanok alapján: ha pl. valaki a Magyar grammatika alapján akarná ismertetni a magyar nyelv szófaji rendszerét, óhatatlanul azt írná, hogy a magyarban nincsenek számnevek. De sorolhatnánk tovább ezeket a példákat, amelyekből kiviláglik, hogy az angol nyelvű nyelvészeti szakirodalomban számos téves vagy hiányos információ van az uráli nyelvekről. Ezekből aztán téves következtetéseket vonnak le, ami aztán természetesen tápot adhat a dilettáns nyelvrokonításoknak is. David Crystalnak A nyelv enciklopédiája c. könyvében pl. az uráli nyelvcsalád ismertetése jóval rövidebb, mint a (nyelvek és beszélőik számát tekintve is) jelentősen kisebb pápua nyelveké, a könyv példaanyagában pedig az angolon kívül gyakran találunk eszkimó, bantu és egyéb nyelvi adatokat, magyart viszont már csak a magyar fordításban, egyéb uráli nyelveket pedig sehol nem használ példának. A nemrég megjelent A nyelvek világtalasa c. impozáns könyvnek az uráli nyelvcsaládot bemutató része hemzseg a szakmai és fordítási hibáktól, hiányoznak belőle az ún. külső elnevezések, hibásak a térképei (Közép-Európában pl. a jelölések szerint csak indoeurópai nyelveket beszélnek).

Ezeket a hiányosságokat és hibákat is sikerülhetne enyhíteni, ha kellő mennyiségű és minőségű kontrasztív kutatást végeznénk, amelyek teljesebb és pontosabb képet adnának rokon nyelveinkről. Ez a tisztább kép aztán reményeim

szerint képes lenne árnyalni a tudós nyelvészek és a délibábos nyelvészeknek többé-kevésbé hívő nagyközönség szemében is a hamis vagy hiányos adatok alapján anyanyelvünkről és a rokon nyelvekről kialakult képét.

A kongresszus emblémája kifejezetten a mi szimpóziumunkat szimbolizálja: a *HUN* szót áthúzva tagadjuk, érvénytelennek tekintjük a hun és egyéb rokonítási kísérleteket. Ennek közismertté tétele érdekében javasolom, hogy tudásunk legjavát nyújtva gyűjtsünk össze minden rendelkezésre álló tényt, terjesszük el ezeket az információkat szerte a világon, ha kell, vívjuk meg csatáinkat, és reménykedjünk, hogy ha nagyon lassan is, de végül fény gyúl minden fejben.

Irodalom

- Alhoniemi, Alho–Nyirkos István–Paunonen, Heikki (szerk.) 1991: Suomi ja unkarin rinnakkain. Suomalais-unkarilaisia kontrastiivisia tutkielmia. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 38. Turku.
- Comrie, Bernard–Matthews, Stephen–Polinsky, Maria 2006: A nyelvek világlásza – A világ nyelveinek eredete és fejlődése. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Crystal, David 2003: A nyelv enciklopédiája. Osiris Kiadó, Budapest.
- Fejes László 2005: Összetett szavak finnugor nyelvekben. Doktori értekezés. Budapest. <http://nytud.hu/~fejes/phd/PHD.pdf>.
- Häkkinen, Kaisa 1987: Kontrastiivisesta tutkimuksesta. In: Koski, Mauno (toim.), Kontrastiivista kielentutkimusta, Fennistica 8. Åbo Akademi, Turku. 5–24.
- Lotz János 1976: A kontrasztív nyelvészetről. In: Szépe György (szerk.), Szonettkoszorú a nyelvről. Gondolat Kiadó, Budapest. 326–328.
- Pajunen, Anneli (szerk.) 1998: Kieliopillistumisesta, analogiasta ja typologiasta. SKS, Helsinki.
- Simon Valéria 2005: Melléknévképzők morfoszemantikai sajátosságai a magyar és a finn nyelvben. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest.

Viszonyunk az alternatív nyelvrokonításhoz

Világosan érzékelhető, hogy az utóbbi években (nagyjából a rendszerváltás óta) új erőre kaptak az alternatív (vagyis a finnugor nyelvrokonságot tagadó) elméletek. Évről évre egyre több, ezeket az elméleteket propagáló könyv, újságcikk és más írás jelenik meg, és az alternatív elméletek hívei egyre többet szerepelnek a rádióban és a tévében is.

Mindenki számára nyilvánvaló, hogy az alternatív elméletek elkötelezett híveit lehetetlen meggyőzni tévedésükről. Lehetetlen, annak ellenére, hogy ezek az elméletek többnyire egymással sem egyeztethetők össze. Ők hisznek, mert hinni akarnak az elméletükben, és hitüket semmiféle tény vagy bizonyíték nem ingatja meg. Ezért számomra reménytelen és bizonyos fokig felesleges fáradozásnak tűnik a számtalan alternatív elmélet részletekbe menő cáfolata.

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy közömbösen menjünk el a téves nézetek mellett.¹ Éppen ellenkezőleg, fokoznunk kell a finnugor nyelvrokonság eszméjének propagálását. Úgyis mondhatnám, hogy defenzívából offenzívába kell átmennünk. Erre számos, eddig kellően ki nem használt lehetőség kínálkozik. Mindenekelőtt az egyetemi hallgatókat kellene jobban felkészíteni, közülük is elsősorban a magyar és történelem szakosokat, hiszen éppen közöttük van számos híve az alternatív elméleteknek. Fokozni kellene az internetes ismeretterjesztést, próbálkozni kellene a Mindentudás Egyetemével, és sikerrel kecsegtet az együttműködés a Tudományos Ismeretterjesztő Társulattal. A legfontosabb azonban az lenne, hogy eljussunk az iskolákba, a diákok és a tanárok közé. Erre is van egy-két pozitív példa, de ha valahol, úgy itt az erőfeszítések megsokszorozására lenne szükség.

Felvilágosító tevékenységünk pozitív előjelű legyen. Vagyis elsősorban ne azt mutassuk meg, hogy miért tévesek az alternatív elméletek (bár a leggyakoribb tévedésekre és módszertani hibákra újra és újra rá kell mutatni), hanem azt, hogy milyen nyomós érvek támogatják a finnugor nyelvrokonság elméletét. Úgy gondolom, ez az egyetlen esélyünk arra, hogy a társadalom érdeklődő, de a témával eddig nem, vagy felületesen foglalkozó része („...azt hallottam a tévében, rádióban...”, „...azt olvastam az újságban/Interneten...”, „...valaki mondta, hogy...”) megfelelő véleményt alakítson ki erről a kérdésről.

A továbbiakban két kérdéssel kívánok részletesebben foglalkozni: 1) Milyen választ adhatunk az alternatívok oldaláról leggyakrabban felmerülő téves állítá-

¹ Ezért is üdvözlendő, hogy kiváló tudósok is foglalkoztak és foglalkoznak a téves nyelvrokonítási elméletek cáfolatával, l. pl. Honti 2004; Rédei 1998.

sokra, illetve módszertani problémákra?² 2) A finnugor nyelvrokonságot bizonyító és a művelt nagyközönségnek szánt könyv tervezete.

A finnugor nyelvrokonság elméletével szemben talán leggyakrabban hangoztatott érv, hogy tudományon kívüli motiváción alapul. Így például Végh Alpár Sándor (2004) cikkéből úgy tűnik, hogy a szepességi szász Hunfalvy Pál és a német származású Budenz József alkotta meg és „véste kőbe”, „osztrák hátszéllel” a magyar nyelv finnugor eredetét. A számomra némiképp rejtélyes „osztrák hátszél” kifejezés gondolom, azt jelenti „osztrák (Habsburg) kormányzati ösztönzésre vagy támogatással”. Erre azonban soha senki semmilyen bizonyítékot nem szolgáltatott. Sőt, Hunfalvy a trónfosztó debreceni országgyűlés jegyzőjeként részt vett a szabadságharcban, s emiatt bujdosnia is kellett. Tehát Habsburg-szimpatíával éppen nem vádolható.

Budenzcel kapcsolatban (ő 1858-ban érkezett Magyarországra) azt kérdezi a szerző: „Nem különös, hogy Budenznek épp ekkor támad kedve Magyarországra jönni, hogy tisztázza a mi nyelvi viszonyainkat?” Ez azonban egyáltalán nem különös. Budenz, aki a hessen-kasseli választófejedelemségben született (tehát nem volt Habsburg-alattvaló), 1858-ban fejezte be egyetemi tanulmányait Göttingenben és ekkor védte meg doktori értekezését. Budenz már egyetemi tanulmányai alatt érdeklődött a magyar nyelv iránt. Összebarátkozott a Göttingenben tanuló magyar diákokkal, köztük Nagy Lajos unitárius teológussal. Az ő segítségével utazott Magyarországra, hogy magyar tudását gyarapítsa. És itt is maradt élete végéig. Először a székesfehérvári cisztercita gimnáziumban volt „póttanár”, majd 1860-tól Pesten élt. Ebben az időben Budenz szorgalmasan tanulmányozta a török nyelveket és még azon a véleményen volt, hogy a magyar közelebb áll a török nyelvekhez, mint a finnugorokhoz. Ezt mutatja akadémiai székfoglalójának címe is: „Török–magyar nyelvhasonlítás és hasonlító magyar–altaji hangtánról”. Csak több éves alapos kutatás eredményeként 1867-re jutott arra a meggyőződésre, hogy a magyar–finnugor egyezések az ősrókonság bizonyítékai, míg a magyar–török egyezések későbbi érintkezés eredményei. Érdekes, hogy ebben az időben még Vámbérynak is az volt a véleménye: „hogy a török–tatár nyelvekeli rokonság csak második fokú és hogy a magyar első fokon csak a finnugor nyelvekkel, még pedig a vogul nyelvvel áll legközelebbi rokonságban.”

Vagyis a magyar nyelv finnugor eredetét valló elmélet nem előre kitervelt manipuláció eredménye. Annál kevésbé, mert ezt az elméletet nem Hunfalvy és Budenz találta ki. Nyelvünk finnugor rokonságát tudományos módszerekkel a magyar nemesi családból származó jezsuita szerzetes, matematikus és csillagász Sajnovics János és egy erdélyi orvos, Gyarmathi Sámuel bizonyította be 1770-ben, illetve 1799-ben megjelent művében. Aligha valószínű, hogy őket is „osztrák hátszél” hajtotta volna. Mint ahogy a fiatalon meghalt Reguly Antalt sem, aki az

² Előadásomnak ez a része két korábbi írásomon (Csúcs 2004, 2006) alapul.

1840-es évek elején a magyarok közül elsőként járt az oroszországi finnugor népek között, hogy anyagot gyűjtsön a finnugor nyelvrokonság bizonyítására.

A Budenz–Vámbéry vitában nem azért győzött Budenz, „mert agresszíven vitázott, és bécsi egyetértséssel finnugor tanszéket alapított az egyetemen”, hanem mert neki volt igaza. Erről bárki meggyőződhet, aki végigolvassa a vita anyagát. Azt gondolom, hogy Vámbéry személyes okokból lett a magyar–török rokonság szenvedélyes hirdetője. Ő sokáig baráti viszonyban volt Budenzcel, de megsértődött Budenznek egy bírálata miatt, amelyben az szemére vetette, hogy pontatlannul idézi, illetve részben meghamisítja a török adatokat. Végző soron ez a sértődöttség okozhatta, hogy Vámbéry a Budenzéval szöges ellentétben álló elmélet hirdetője lett.

Számos elődjéhez hasonlóan természetesen Varga Géza (2006) is utal arra, hogy „a finnugrizmus esetében a tudományos tisztánlátást elsősorban azok a tudományon kívüli szempontok akadályozzák, amelyek már a születésekor is meghatározták e tudományterület elveit és gyakorlatát” (Varga 2006: 9). Az olyan kitételek, mint „...a világosi fegyverletétel után trónra emelt finnugrista tételek...” (uo. 7), vagy „a megszállók (értsd: a szovjet csapatok) kivonulásával a finnugrizmus végső »érve« is elenyészett” (uo. 8.), arra mutatnak, hogy a szerző a finnugor nyelvrokonság elméletét egyrészt osztrák, másrészt szovjet találmánynak tartja. Vélekedését meg sem próbálja bizonyítékokkal igazolni, hiszen ilyenek nem léteznek. Nyilvánvaló, hogy az osztrák kormány számára Világos után is teljesen közömbös volt, hogy az általuk barbároknak tartott magyarok melyik barbár néppel rokonítják magukat: a lappokkal vagy a törökökkel. A finnugor nyelvtudomány minőségi fejlődése már a kiegyezés utánra esik, amikor Magyarország önálló kultúr- és tudománypolitikát folytatott. A szovjet hatóságok pedig mindent elkövettek, hogy a „baráti” Magyarország kutatói ne juthassanak el a Szovjetunióban élő rokon népekhez. És egy-két ritka kivételtől eltekintve nem is jutottak el, legfeljebb Leningrádban tanulmányozhatták az ott tanuló finnugor származású diákok nyelvét. Hiszen a szovjet hatóságok nyíltan ki nem mondott, de nyilvánvaló célja volt a különböző nemzetiségek beolvasztása, ezt pedig csak akadályozta volna a kis finnugor nyelvek presztízsét növelő tudományos kutatás.

A figyelmes olvasó számára Varga Géza könyvéből is kiderül, hogy sok esetben éppen az „alternatív” elméleteknek van tudományon kívüli motivációja. Melyik kis nép számára ne lenne vonzó egy olyan elmélet, amelyik azt állítja, hogy a magyar a világ legrégebbi nyelve, amely az összes többire jelentős hatást gyakorolt. Higgyünk hát abban, hogy az ókor legvitézesebb népeinek, a hunoknak és a szkítáknak leszármazottai vagyunk. Mit számít, hogy egyik nép nyelvről sem tudunk semmit, mint azt Varga is elismeri: „Erről a szkíta nyelvről keveset tudunk s ez a kevés is sokféle következtetésre adott eddig lehetőséget. Jobbára elgörögösített személy- és istennevek, népnevek, folyó- és városnevek maradtak

ránk, amelyek – nem tartozván az alapszókincshez – nem sokat segítenek a nyelvrokonság tisztázásakor” (Varga 2006: 136–137). Ez persze nem baj, hiszen „Aczél (szkíta szavak híján) görög–magyar szópárhuzamok segítségével lokalizálja a magyarok szkíta-kori őshazáját” (uo. 138). Abban is biztosak lehetünk, hogy a tragikus sorsú erdélyi Szabédi Lászlót – legalább tudat alatt – az is befolyásolta az ősmagyar–őslatin rokonság elméletének kidolgozásában, hogy ezáltal növelje a magyar nyelv presztízsét és elősegítse az erdélyi magyarok és a románok közeledését.

Gyakran hivatkoznak az alternatív elméletek hívei a génkutatás eredményeire. A génkutatás természetesen nem bizonyította be, hogy nem vagyunk finnugor nép. Azért nem, mert a génkutatás eredményei csak azt mutatják meg, hogy egy-egy népességben bizonyos gének milyen arányban vannak meg. Ezek az eredmények különbözőképpen interpretálhatók. Azt azonban még senki sem tudta megmondani, hogy pontosan melyek lennének a „finnugor gének”, és hogy ezeknek milyen arányban kellene meglenniük a magyarok között, hogy genetikailag finnugoroknak tarthassuk magunkat.

De ez nem is fontos, mert nyilvánvaló, hogy a nemzeti identitás szempontjából az anyanyelv a legfontosabb tényező, sokkal fontosabb a biológiai le származásnál. Akinek magyar az anyanyelve és magyarnak tartja magát, az magyar, bár német a családneve és tudja, hogy a nagyapja még svábul beszélt. A magyar nép identitását is a magyar nyelv őrizte meg az elmúlt évezredekben, függetlenül attól, hogy milyen más népekkel kerültünk biológiai kapcsolatba.

Egyébként a finnugor nyelvészek nem is beszélnek genetikai rokonságról, hanem nyelvrokonságról. A magyar nyelv finnugor rokonságát pedig még senki sem tudta megcáfolni, pontosabban szólva senki sem tudott még a finnugor rokonságnál valószínűbb elméletet kidolgozni. Pedig próbálkozás volt és van elég. Ezeket – az alternatívok állításával ellentétben – senki sem akarja, de nem is tudná megakadályozni. Az alternatív nyelvrokonítási elméletek követőinek van folyóiratuk, vannak kiadványaik és nézeteik, pl. a magyar rádióban is sokkal gyakrabban elhangzanak, mint a finnugristákéi.

Az is gyakran felhozott érv a finnugor nyelvrokonság ellen, hogy pl. a magyarban nagyon kevés a finnugor eredetű szó. Ez az érv első látásra valósnak tűnik, hiszen a magyarban kb. 700 ősi (finnugor) eredetű szó van és ez a szám ele nyésző a Magyar Értelmező Kéziszótár 70 ezer címszávához képest. A kép megváltozik, ha figyelembe vesszük, hogy az ősi szavaknak tucatjával, egyes esetekben százával vannak származékai a mai magyar nyelvben. Így pl. a finnugor eredetű *ad* igének mintegy 150 származéka van (az összetett szavakkal és az igekötős igékkel együtt). A mai magyar nyelv tőszavainak kb. 10–15 %-a finnugor eredetű. Ez az arány talán meg mindig alacsonynak tűnik. Teljesen más képet kapunk, ha a szavak használati gyakoriságát vizsgáljuk. Saját vizsgálataim (Csúcs 2001: 81) azt mutatják, hogy a száz leggyakrabban használt magyar szó

közül 87 ősi eredetű, vagy ősi eredetű többlől alkotott szó. Érdekes véletlen, hogy a finnben ugyanilyen arány mutatkozik. Ezek a számok egyértelműen bizonyítják, hogy gyakran használt szavaink nagy többsége finnugor eredetű. Most folyik az a kutatás, amelynek során finnugor szakos hallgatóimmal az ezer leggyakoribb magyar és finn szó eredetét vizsgáljuk. Magam is kíváncsian várom ennek eredményét.

Az a kérdés sem ritka, hogy ha a magyar és a finn rokon nyelvek, akkor miért nem értjük meg egymást. Az erre adott válaszban utalni kell arra, hogy az élő, természetes nyelvek lassan, de folyamatosan változnak, és a változás iránya általában szétartató. Vagyis minél hosszabb idő telt el az eredetileg egységes etnikai csoportok szétválása óta, annál távolabb kerültek egymástól a rokon nyelvek, tehát annál nehezebb a kölcsönös megértés. Ez olyan tény, amelyet más, a finnugornál jobban ismert és dokumentált nyelvcsaládok fejlődése is alátámaszt.

Varga Géza könyvében (Varga 2006: 59) merül fel a szabályos hangváltozások kérdése. Ezeket Varga Géza az újgrammatikus hagyományt követve több helyen hangtörvényeknek nevezi. Már régóta tisztában vagyunk vele, hogy helyesebb inkább a hangfejlődési tendencia elnevezést használni. A hangváltozások ugyanis minden érintett szóban és minden egyes beszélő nyelvében külön-külön és hosszabb idő alatt zajlanak le. Ezért nem várható, hogy kivétel nélküliek legyenek. Sőt, inkább az lenne a meglepő, ha kivétel nélküliek lennének. Így tehát nem törvények, hanem tendenciák. Varga Géza többször is (pl. 59. oldal) hivatkozik A. Marcantonio véleményére, aki szerint „a szabálytalan hangváltozások száma valóban sokkal nagyobb, mint a szabályosaké”. Ez a megállapítás a finnugor nyelvekre egyszerűen nem igaz. Sajnos terjedelmi okokból érveimet itt nem tudom kifejteni, de a kérdés iránt érdeklődőknek ajánlom figyelmébe a „Statistik der uralischen Lautentsprechungen” (Csúcs–Honti–Salánki–Varga 1991) c. kötetet, ahol pontos számadatok találhatók erről.

Szeretnék továbbá utalni arra, hogy az MTA Nyelvtudományi Intézetének Finnugor Osztályán nemzetközi együttműködés eredményeként elkészült a számítógépes Uráli Etimológiai Adatbázis, amely tartalmazza az uráli (vagyis finnugor) nyelvek eredetüket tekintve összetartozó szavait. Ennek segítségével pontos statisztikákat készíthetünk a rokon nyelvekben mutatkozó szabályos és szabálytalan hangmegfelelésekről. Ezeket nyomtatásban, illetve az Interneten publikálni fogjuk, és így mindenki számára nyilvánvaló lesz, hogy az általunk felállított hangmegfelelésekre a szabályosság jellemző, bár – mint arra már utaltam – kivétel nélküliséget nem várhatunk.

Ilyen és hasonló elméleti és módszertani kérdések fognak szerepelni annak a könyvnek a bevezetésében is, amely közérthető és minél teljesebb formában tartalmazza majd a finnugor nyelvrokonság bizonyítékait. A tervezett mű (ideiglenes címe: *A finnugor nyelvrokonság*) felépítése: 1. Elméleti és módszertani bevezető. (Mit jelent a nyelvrokonság és hogyan bizonyítható? A történeti-összeha-

sonlító nyelvtudomány módszerei. A nyelvhasználással és nyelvrokonítással kapcsolatos elméleti és gyakorlati problémák.) 2. Alak- és mondattani bizonyítékok (névszó- és igeragozás, szóképzés, szófajok, szórend, egyeztetés stb.). 3. Szókészlet. Ez utóbbi lesz a legterjedelmesebb fejezet. Tartalmazni fogja a magyar nyelv ősi (uráli, finnugor, ugor) eredetű töszavait, rokon nyelvi megfelelőikkel, a szavakban mutatkozó hangmegfelelések táblázatos bemutatását, az ősi szavak származékait, mai használatát és gyakoriságát, a belőlük levonható kultúr- és őstörténeti következtetéseket. 4. Következtetés: a finnugor nyelvrokonság konzisztens elmélet, amely összeegyeztethető a magyarság őstörténetéről rendelkezésünkre álló, többé-kevésbé biztosnak tekinthető adatokkal. Ebben a fejezetben lenne szó röviden az alternatív elméletekről és a finnugor nyelvészet fejlődéséről is.

Az elméleti bevezetőben követett és erősen leegyszerűsített gondolatmenet abból indul ki, hogy a különböző nyelvek összehasonlítása során tapasztalt azonosságok vagy hasonlóságok négyféle okkal magyarázhatók: véletlen, tipológiai egyezés, külső hatás (kölcsonzés) és nyelvrokonság. A véletlen szerepét ugyan soha nem lehet teljesen kizárni, de a vele való operálás tudományos magyarázatnak semmiképpen sem tartható, ezért csak végső esetben, minden más lehetőség kizárása után lehet egy egyezést véletlennel magyarázni. Tipológiai egyezéssel elsősorban strukturális tulajdonságok (pl. magánhangzó-harmónia, szórend, egyeztetés stb.) magyarázhatók. A kölcsonzés a szókészletnek a történelmi, kulturális és életmódbeli változásokkal kapcsolatos részére jellemző. Alaktani elemek (pl. képzők) ritkán kölcsonzódnek, strukturális hasonlóságok esetében pedig sokszor nem lehet eldönteni, hogy azok belső tipológiai változás vagy külső hatás vagy mindkettő eredményei-e. Az eddig mondottak alapján az alapszókincsben és az alaktani rendszerben mutatkozó tömeges, illetve rendszerszerű egyezések, vagy hasonlóságok magyarázhatók nyelvrokonsággal és egyúttal ezek tekinthetők a nyelvrokonság legmeggyőzőbb bizonyítékainak. Kivételek, természetesen mindig vannak.

Az alaktani egyezések tárgyalásakor arra kell törekedni, hogy maximálisan érvényesüljön a rendszerszerű szemlélet. Vagyis azt mutassuk meg, hogy nem egy-egy képző, jel vagy rag egyezéséről van szó, hanem arról, hogy pl. a névszó- vagy az igeragozás egész mai rendszere mutat szerkezeti és materiális egyezéseket vagy hasonlóságokat, és ezek visszavezethetők az alapnyelvig. Ezért az eddigi hazai gyakorlattal szakítva (l. pl. Hajdú 1973, Bereczki 1998) az alapnyelv rekonstrukciója és a tulajdonképpeni nyelvhasználat ugyanabba a fejezetbe kerülne, tehát együtt tárgyalnánk, pl. az alapnyelvi birtokos személyragozást és a mai nyelvek birtokos személyragjait. A szóképzés esetében csak a legfontosabb típusok és a leggyakoribb képzők kerülnének bemutatásra. Bár, mint arra már utaltam, a mondattani egyezések elsősorban tipológiai jellegűek, mégis hasznosnak látszik a legfontosabb szintaktikai vonások bemutatása, már csak azért is, hogy legalább vázlatos képet adjunk az alapnyelv szintaxisáról.

Az uráli (finnugor) nyelvek etimológiailag közös szókincsének legteljesebb és legkorszerűbb tára az Uráli Etimológia Szótár (UEW), illetve az ennek alapján készült Uráli Etimológiai Adatbázis (UEDb). Ezek azonban a nagyközönség számára ilyen vagy olyan okból nem hozzáférhetők. A Zaicz Gábor által szerkesztett Etimológiai Szótár (Tinta Könyvkiadó, Budapest 2006), amelynek kö-zérthető és szakszerű magyarázatai sokat segíthetnek a téves elméletek elleni harcban, kifejezetten a nagyközönség számára készült, azonban értelemszerűen csak azokat a finnugor etimológiákat tartalmazza és azokat a betűrendnek megfelelően szétszórva, amelyeknek van magyar tagja.

Én azon gondolkodom, hogy táblázatban adnám meg a biztos uráli, finnugor és ugor etimológiákat, a két előbbi esetében azokat is, amelyeknek nincs magyar tagja. Ez a forma természetesen óhatatlanul jelentős egyszerűsítésekkel járna, amelyek azonban nem mennének a tudományosság rovására. Ugyanakkor a helytakarékos táblázatos forma növelné az anyag áttekinthetőségét, és ennek következtében meggyőző erejét is.

A táblázat tartalmazná a rekonstruált alapalakot, az alapjelentést magyarul, valamint minden rokon nyelvből egy megfelelőt. A táblázat elkészítéséhez jelentősen át kell dolgozni az UEW, illetve az UEDb anyagát. Az alapjelentést le kell fordítani magyarra, egyszerűsíteni kell a hangjelölést, és ki kell választani a közlésre kerülő rokon nyelvi szavakat. (Az UEW, mint ismeretes, a magyar, a finn és az észti kivételével, nyelvjárási szavakat közöl a rokon nyelvekből, általában ket-tőt-hármat nyelvenként. Ezzel kapcsolatban azt is fontolgatom, hogy négy, vi-szonylag fejlett irodalmi nyelvvel rendelkező nyelvből – mordvin, mari, udmurt, komi – is irodalmi nyelvi adatokat közlőnk, persze latin betűs írásmóddal.)

További problémát jelenthetnek az UEW-ben található alternatív alapalakok. Amennyire lehet, csökkenteni kellene ezek számát, bár teljes felszámolásuk re-ménytelennek tűnik. Véleményem szerint az UEW eléggé magasra tette a mércét a biztos és bizonytalan etimológiák közti határvonal meghúzásakor. Ez ugyan a tudományos megbízhatóság szempontjából feltétlenül indokolt, mégis lehetnek olyan esetek, amikor megfontolandónak látszik egy-egy etimológia átminősítése bizonytalanból biztossá.

Mint az eddigiekből kitűnik, a könyvnek nem lesz külön hangtani, hangtör-téneti fejezete. A toldalékok hangalakjával értelemszerűen az alaktani fejezetben foglalkozunk, a szavakban mutatkozó hangmegfeleléseket és a belőlük rekonst-ruálható alapnyelvi hangokat pedig a szókészleti fejezetben táblázatosan foglal-nánk össze, megadva egyúttal a szabályos és szabálytalan hangmegfelelések sta-tisztikáját is.

„A finnugor nyelvrokonság” magyar és történelem szakosok egyetemi tan-könyveként is használható lenne. Persze még optimális esetben sem várhatjuk tőle a finnugor elmélet áttörését a közvéleményben, de legalább senki sem mondhatná ránk, hogy meg sem próbáltuk közelebb vinni a tudományt a nagyközönséghez.

Mutatvány az uráli etimológiák táblázatos bemutatásából

Alapalak	<i>kala</i>	<i>ala</i>	<i>mene-</i>	<i>ńele-</i>
Jelentés	hal	alsó rész, alja	megy	nyel
Finn	<i>kala</i>	<i>ala</i>	<i>mene-</i>	<i>ńiele-</i>
Észt	<i>kala</i>	<i>ala</i>	<i>mine-</i>	<i>neela-</i>
Számi	<i>guolle</i>	<i>vuolle</i>	<i>manna-</i>	<i>ńjiella-</i>
Mordvin	<i>kal</i>	<i>al</i>	–	<i>ńiľe-</i>
Mari	<i>kol</i>	<i>ül</i>	<i>mije-</i>	<i>nela-</i>
Udmurt	–	<i>ul</i>	<i>mĩni-</i>	<i>ńiľ-</i>
Komi	–	<i>ul</i>	<i>mun-</i>	<i>ńiľ-</i>
Hanti	<i>kul</i>	<i>il</i>	<i>měň-</i>	<i>ńel-</i>
Manysi	<i>kol</i>	<i>jalk</i>	<i>min-</i>	<i>ńält-</i>
Magyar	<i>hal</i>	<i>al</i>	<i>men-</i>	<i>nyel-</i>
Nyenyec	<i>χāl'e</i>	<i>ńil?</i>	<i>miń-</i>	<i>ńālā-</i>
Enyec	<i>kađe</i>	<i>iđo</i>	–	<i>noddo-</i>
Nganaszán	<i>kole</i>	<i>ńilea</i>	<i>mende-</i>	<i>naltami?e-</i>
Szelkup	<i>kel</i>	<i>il</i>	<i>menda-</i>	–

Irodalom

- Bereczki Gábor 1998: A magyar nyelv finnugor alapjai. Universitas Kiadó, Budapest.
- Csúcs Sándor 2001: Kontrasztív lexikológia: szógyakoriság a magyarban és a finnben. *Folia Uralica Debreceniensia* 8: 73–82.
- Csúcs Sándor 2004: Levél a Magyar Nemzet szerkesztőségéhez. *Finnugor Világ* 9/1: 26–29.
- Csúcs Sándor 2006: Varga Géza, A finnugor elmélet alkonya. (Ismertetés.) *Finnugor Világ* 11/2: 35–38.
- Csúcs Sándor–Honti László–Salánki Zsuzsa–Varga Judit 1991: Statistik der uralischen Lautentsprechungen. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- Hajdú Péter 1973: Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Honti László 2004: Mítoszok a magyar nyelv eredete körül. *Nyelvtudományi Közlemények* 101: 137–151.
- UEW = Rédei Károly (szerk.), *Uralisches etymologisches Wörterbuch I–III*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1986–1991.
- Rédei Károly 1998: Őstörténetünk kérdései. A nyelvészeti dilettantizmus kritikája. Balassi Kiadó, Budapest.
- Varga Géza 2006: A finnugor elmélet alkonya. Farkas Lőrinc Imre Kiadó.
- Végh Alpár Sándor 2004: Keletre magyar, avagy hogyan nyerjük vissza illúzióinkat. *Magyar Nemzet*, 2004. február 14.

İSMAIL DOĞAN (ANKARA)

Nyelv- és néprokonsági dilettáns nézetek párhuzamai Törökországban és Magyarországon

Mindenekelőtt bocsánatkéréssel kezdeném a mondanivalóimat, mivel nem vagyok sem nyelvész, sem antropológus, ennek ellenére szeretnék hozzászólni a nyelv- és néprokonsági dilettantizmus vitáihoz. Ennek két oka van: az egyik az, hogy mint tanársegéd magyar irodalomtörténetet és kultúrát tanítok az Ankarai Egyetem Hungarológiai Tanszékén, és sokszor nekem is küzdenem kell a török hallgatóság körében is már régóta elterjedt tévhitekkel szemben. Minden elsőéves hallgatónak az az általános tévhite, hogy a magyarok török származásúak, és ugyanabba az úgynevezett „urál-altaji nyelvcsalád”-ba tartozik mind a két nyelv. A másik ok viszont az, hogy minden írni-olvasni tudó embernek küzdenie kell ilyesfajta téveszmék ellen, mert bár békés időkben ezek lehetnek ártalmatlannak, de olyan korszakokban, mint például a két világháború közötti évek, emberellenes politikákat is szolgálhattak. Ilyen téveszméken alapult például a rasszizmus, az arjanizmus és a náciizmus. Nem szabad elfeledkezni arról sem, hogy még a közelmúltban is apartheid politika uralkodott Dél-Afrikában, és Svédországban még 1975-ig hatályban voltak eugenikai törvények, és addigra már 60.000 embert sterilizáltak; ezeknek többsége finnugornak tartott lapp volt (Porter 1999). De a veszély nem múlt el, ma is számos nemzetközi konfliktus egyben magán viseli a rasszista alapú gondolkodás jegyét is: így van ez például a magyar–szlovák, magyar–román és a török–görög, török–német ellentétek esetében. Például az utóbbi években zajlott kutatások szerint Németországban az antiszemitizmust nagymértékben felváltotta a törökök elleni rasszizmus, és olyan sztereotípiák, amelyek annak idején a zsidók ellen irányultak, most a törököket illetik (Wodak 1999: 192–193).

A világon talán nincsen még két olyan nép, amelyet ennyire érdekelt volna a saját származása, és amely ilyen sok téveszmét és mítoszt gyártott volna a saját múltjáról, nyelvéről és gyökereiről, mint a török és a magyar. Mint minden országban, úgy Törökországban is meglehetősen régi múltja van a nyelvek és népek iránti érdeklődésnek, és ez az érdeklődés a kezdetekben természetesen vallási ihletésű volt. Az a felfogás, hogy „nyelvében él a nemzet”, a premodern korokban talán nem annyira érdekelte az embereket. Azokban a korokban inkább a vallás adta az embereknek az élet alapvető kérdéseire a megnyugtató válaszokat, és az emberi élet minden mozzanatát a vallás szabta meg. Ebbe beletartozott az emberi nyelvek és nemzetek kialakulásának, keletkezésének magyarázata is. Jó példa erre Anonymusnak a magyar nemzet keletkezéséről szóló fejtegetései, mi-

szerint „Szkítia első királya Jáfet fia Magóg volt, népét Magóg királyról nevezték magyarnak” (AKS: 10). Bár a török népeknek az iszlám vallás felvétele előtt is voltak a saját keletkezésükről szóló pogány mondái, az új vallás alapvetően megváltoztatta a régi felfogásokat. Az új vallás hatása kitűnően tükröződik Mahmud Kaşgari XI. századi híres szótárának a török nép keletkezéséről szóló fejezetén. A szerző szerint „a törökök származásukra nézve húsz nemzetségből állnak. Mindegyiknek az eredete Noé fiának, Jáfetnek a fiáig, Türkig vezethető vissza” (DLT: 22). A török nép keletkezésének teológiai magyarázata tovább folytatódott az anatóliai törökség szerzőinél, így például Mehmed Neşrinek a XV. század utolsó évtizedében szerzett könyvében a következőket olvassuk: „És ezek [ti. a törökök] között vannak olyanok, akik semmilyen vallást nem ismernek. És némelyikük viszont Yehudot utánozza [ti. a zsidó vallásúak]. Hakannak hívják az uralkodójukat. Selyem ruhákat vesznek föl és aranyozott koronát tesznek a fejükre. Ezek meglehetősen bátrak és valamennyien Noé fiának, Jáfetnek a fia Bulcas kánnak ivadékai. És Bulcasnak két fia volt: az egyik török, a másik viszont mongol” (KCn: 9).

Ahogy Szerb Antal (1986: 51–52) is találóan megállapítja, „a magyar kultúra születése egybeesik a kereszténység felvételével... A magyar irodalom nem az ős nyelvből, ős heroizmusból, ős spontaneitásból ered, mint a germán népeké, hanem a civilizáció legkésőbbi, féltve őrzött, büszkeséges hajtása... Az ember test szerint magyar, de lélek szerint keresztény, és a lélek magasan a test fölött trónol.” Szerb Antal érvelései többé-kevésbé érvényesek a török népre vonatkozóan is, de természetesen vannak eltérő társadalmi sajátosságok is, amelyek meghatározták az anatóliai törökség jövőbeli képét: mindenekelőtt az iszlám vallás nem ismerte el a klérust, illetve nem volt egyházi szervezet; ennek következtében nem volt egyházellenesség, amely viszont nagy szerepet játszott az európai nemzetállamok keletkezésében. A török ember számára a vallási-felekezeti identitás sokkal fontosabb volt, mint a nemzeti identitás; ez még mindig érvényes az anatóliai törökség széles körében, de az értelmiségi körökben már nem annyira.

A francia forradalom véget vetett a vallásközpontú világrendszernek és paradigmaváltás következett be, bár természetesen nem előzmények nélkül: a humanizmus, a reneszánsz, a reformáció és a felvilágosodás eszméi alapvetően megváltoztatták az európai társadalmak arculatát. Az emberek évszázadokon keresztül meg voltak elégedve vallási identitásukkal, most viszont hívőkből polgárok lettek. A vallási eszmevilág helyébe a nemzet mitizálása lépett. Az állami határok elválasztották az embereket egymástól. A német romanticizmus nagy szerepet játszott ebben a folyamatban. Kutatók, politikusok, írók tömegei a herderi eszmevilágból ihletet merítve elkezdtek keresni saját nemzetük értékeit és gyökereit a történelemben, népdalokban, nyelvben, sírokban, sőt később még a génekben is. Érdekes módon Herdernek a mai napig kettős hatása volt és van a

magyar nemzetépítő folyamatra: az első természetesen a népi hagyományok ébresztése, a másik viszont az úgynevezett „herderi jóslat”.

A XVIII. századtól kezdve egyre gyorsuló történeti nyelvtudomány legfőbb kutatási területe az európai nyelveket beszélő népek és nyelveik eredete volt. Az a híres előadás, amelyet Sir William Jones 1786-ban Indiában tartott az európai nyelvek és a szanszkrit közötti rokonsági kapcsolatokról, nagy érdeklődést keltett az akkori európai közvélemény körében. Bár azelőtt is voltak olyan nyelvészek, akik az európai nyelvek rokonságát igyekeztek bizonyítani, Sir Jones megmutatta azt, hogy ez a rokonság sokkal szélesebb földrajzi területen bebizonyítható.

A XIX. században az immár valamennyi európai országban sokkal gyorsabb ütemben terjedő nacionalista áramlatok – különösen a szociáldarwinizmus hatása alatt – egyre több teóriát szültek, amelyek rasszista elemeket is tükröztek. Az árja népek és árja nyelvek elmélete a legelterjedtebbike az ilyenfajta elméleteknek, amely tág teret nyitott a nacionalista törekvéseknek, és súlyos konfliktusokat okozott a nemzetek között. Ez az elmélet, amely az indoeurópai népek és nyelvek felsőbbiségét hirdette, hierarchiát is feltételezett a világ többi nyelve és az indoeurópai nyelvek között. Így is lehet értelmezni például a dáko-román elméletet és Palacky nézeteit a magyarokról.

Az árja elmélet, amely a XIX. és a XX. század első felében egyre népszerűbb eszközzé vált az európai nacionalizmusok arzenáljában, meglehetősen negatív hatást gyakorolt a nem indoeurópai nyelveket beszélő nemzetekre. Érdekes, hogy a XIX. század egyik leghíresebb török nyelvésze, Şemseddin Sami 1886-ban megjelent *Lisan* (Nyelv) című könyvében hajlamos volt azt a téves nyelvészeti elméletet elfogadni és bebizonyítottnak látni, amely szerint a nyelvek állítólagos ranglépcsőjén a legfelsőbb helyen vannak a flektáló nyelvek és utána következnek az agglutináló és az izoláló nyelvek. Az az állítás is meglepő, amelyet a lengyel származású Mustafa Celaleddin Paşa 1869-ben megjelent könyvében feltételez, hogy a törökök a „Turo-Árja” rasszba tartoznak (Timur 1984: 15). Leon Poliakov, a híres francia tudós alaposan feldolgozta az úgynevezett „árja mítosz” összetevőit, és többek között – mint például a zsidóellenesség gyökerei – arra a következtetésre jutott, hogy a XIX. században még a franciák is kételkedtek abban, hogy tulajdonképpen kelta vagy talán frank származásúak-e (Mallory 1996: 266–272; Poliakov 1974). Véleményem szerint inkább a nem indoeurópai nyelveket beszélő népek műveltségi köreiben születtek azok a dilettáns nézetek, amelyek különösen a nemzetépítés korszakában – és érdekes módon ma is – Törökországban és Magyarországon az árja népek felsőbbiségét hirdető elméletek ellenhatásaként alakultak ki, és ezenkívül kölcsönös hatással is voltak egymásra; erre jó példa a turanizmus, amely érdekes módon „a finneknél és az észteknél csekély visszhangra talált” (Kincses Nagy 1991: 48).

Magyarországon mindig is napirendben volt a nyelvészeti dilettantizmus kérdése: Zsirai Miklós nevezetes cikke óta több jeles tudós nyilvánított véleményt erről a problémakörrel, mint például Róna-Tas András, Rédei Károly, Pusztay János, Honti László stb. Ezért itt főlegesen tartom még egyszer hivatkozni a magyarországi dilettantizmus példáira; sokkal fontosabb az a kérdés, hogy miért pont Magyarországon és Törökországban születnek ilyen téveszmék. De azért mindenképpen meg kell említeni a törökországi nyelvészeti dilettantizmus nevezetesebb példáit. Ahogy már fentebb is említettem, az Oszmán Birodalom utolsó évtizedeiben kezdett a török intelligencia a saját történelme és nyelve iránt érdeklődni, és azonnal el is kezdett téveszméket gyártani. Különösen Leon Cahun és Vámbéry Ármin nézetei voltak közismertek török értelmiségi körökben, de az egymást követő háborúk, a történelemtudomány és a nyelvészet elmaradottsága és az Európa-szerte egyre terjedő faji nézetek védekező helyzetbe szorították a török értelmiségieket.

A Török Köztársaság kikiáltása után Atatürk ösztönzésére megalakult a Török Történelemtudományi Intézet (1931) és a Török Nyelvtudományi Intézet (1932) azzal a reménnyel, hogy tudományos módszerekkel kidolgozza a török nép és nyelv múltját. Ezenkívül 1936-ban megalakult az új köztársaság első felsőoktatási intézménye: a Nyelvi és Történelmi-Földrajzi Kar (Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi), amely később az Ankarai Egyetemen belül folytatta a működését. Magának a karnak a megalakulásához is különös történet fűződik. A kar létrejötté erősen összefügg a török nemzetállam kialakulása, illetve kialakítása folyamataival és Kemal Atatürk nevével. Atatürk a török felszabadulási háború kivívása és a köztársaság kikiáltása után nem nagyon törődött az ország politikai és gazdasági ügyeivel, hanem inkább kulturális és oktatásügyi problémákkal foglalkozott és köztársasági elnöki rezidenciáján majdnem minden este vendégül látta a kor híres tudósait és íróit. A beszélgetések legfontosabb témái általában a török történelem, nyelv és kultúra problémái voltak. A karon belül a Hungarológiai Tanszéken kívül olyan tanszékeket is létrehoztak, mint például a sumerológia, a hettitológia és a sinológia. Ő hívta meg Rásonyi Lászlót Törökországba, hogy létrehozza a Hungarológiai Tanszéket, azzal a szándékkal, hogy az általa oktatott hallgatók majd mint kutatók a magyar–török közös múltat kutassák (ld. bővebben Kakuk 1990). Rásonyi László „Törökség a történelemben” címmel könyvet is írt a török népek történetéről. A könyv annak idején nagy sikert aratott és hamar népszerű olvasmánnyá vált. Viszonylag alacsony tudományos színvonalára ellenére ma is gyakran kiadják, és a törökországi történelemtudományi tanszékeken kötelező tankönyvként olvassa a hallgatóság. Bár Rásonyi is elfogadja a magyar nyelv finnugor nyelvcsaládba tartozását, de érdekes és figyelemre méltó módon azt állítja, hogy „a magyarok anyai ágon finnugor és apai ágon törökök” (Rásonyi 1993: 118).

A harmincas évek sokat vitatott és a dilettantizmus szempontjából egyben a legérdekesebb kérdése viszont az úgynevezett „török történelmi tézis” (Türk Tarih Tezi) volt, amely Atatürk haláláig a fent említett intézetek hivatalos elmélete lett a török nép és nyelv eredetéről. Az elmélet lényege az, hogy a török nép a legősibb nép a világon, a világ összes civilizációját a törökök hozták létre, a török nép nem a sárga fajba, hanem a fehér fajba tartozik, és beleértve az indoeurópaiakat is, az összes árja nép őse a török. Egy másik elmélet szerint viszont, amelyet „nap-nyelv teória”-nak (Güneş Dil Teorisi) hívtak és elválaszthatatlan párja volt annak a történelmi tézisnek, hogy a török nyelv a világ legősibb nyelve (ld. bővebben Çağaptay 2003; Özyetgin 2006; Aydıngün 2004; Aytürk 2004). Mind a két elméletet már azokban az években is súlyosan és sokan kritizálták, mint például Fuat Köprülü és Zeki Velidi Togan, és Atatürk halála után mint dilettáns nézetet elvetették. A teória egyik művelője, İbrahim Necmi Dilmen előadásokat is tartott az Ankarai Egyetemen a teóriáról, de Atatürk halála után abba hagyta, és a hallgatóság „Miért?” kérdésére az volt a válasza, hogy „semmi értelme a teóriának, miután már a nap is meghalt” (Lewis 2004: 96). Bármennyire is szokatlan és dilettáns volt mindkét elmélet, az volt a tulajdonképpeni politikai alapja, hogy válaszul szolgáljon a XX. század első felében Európa-szerte terjedő törökellenességre és rasszizmusra. Ezenkívül volt még egy praktikus haszna is: ti. a 20-as években kezdődött a török nyelvújítás, és a török neológusok odáig vitték a dolgot, hogy minden idegen szót száműzni akartak a török szókincsből anélkül, hogy helyére török megfelelőt gyártottak volna. Természetesen a „nap-nyelv teória” gátat vetett a neológusok szélsőséges törekvéseinek, mivel a teória szerint minden szó, amely a török szókincsben szerepel, végeredményben török eredetű volt.

De az alapprobléma az, hogy mind a két elmélet tág teret nyitott a nyelvészeti dilettantizmus művelőinek, és ez a folyamat a mai napig tart. Törökországban is majdnem minden nyelvvel rokonították a török nyelvet, mint Magyarországon a magyart. Például Tahsin Mayatepek, a Török Köztársaság mexikói követségének az ügyvivője a harmincas években lefordította az amerikai J. Churcwardnak a Mu szigetről szóló, négykötetes könyvét törökre, előbb, mint Csicsáky Jenő magyarrá. Ezenkívül írásokat is közölt arról, hogy az aztékok és maják török származásúak; az úriember vezetékneve is a majákra utal. A Mu szigetről szóló irodalom és a fordítások megtalálhatók a nyelvtudományi intézet weboldalán (tdk.gov.tr). Az utóbbi években sem szorult vissza a dilettantizmus: Oktay Sinanoğlu neves amerikai török fizikus, miután nyugdíjba ment Amerikában, hazatért Törökországba, hamar elkezdett nyelvészkedni, könyveket írt a török nyelvről, nyelvrokonságról, és magas létszámú hívőközönsége is van. Az egyik utolsó írásában azt állítja, hogy a török és a japán rokon nyelv, és a japán is tagja az ő szakkifejezésével a „Türk/Ural-Altay”-i nyelvcsaládnak (Sinanoğlu 2006). A sumer–török rokonság egyik művelője, Muazzez İlmiye Çığ többek között azt is

állította, hogy a nagy vízözön tulajdonképpen Közép-Ázsiában zajlott le, és a sumerok hozták magukkal a vízözönről szóló legendákat a Közel-Keletre, és természetesen törökül beszéltek (Çiğ 2006). A 2005. esztendőben Ekrem Memiş professzor „az első anatóliai nemzeti hősnak, Hektornak” dedikált könyvében azt bizonygatja, hogy a trójaiak tulajdonképpen török származásúak (Memiş 2005).

Végezetül a következő pontokban összegezném a magyar és a török nyelvészeti dilettantizmussal kapcsolatos okfejtéseimet:

1. Arany János a „naiv eposzunk” című kis írásában a következő észrevételeket teszi: „Valahányszor idegen népköltészet egy-egy régi maradványa kerül kezembe, mindig elborultan kérdelem magamtól: volt-e nekünk valaha ős eredeti eposzunk?” (Arany 1988: 75). Arany János szívesen látta a hunokat a magyarok őseként, kitűnő eposzokat is írt a hunokról, mégsem vádolhatja senki sem Aranyt dilettantizmussal; viszont a fent említett sóhajban van valami érdekes *kisebbségi érzés*, valami *hiányérzet* azokkal a nemzetekkel szemben, akiknek őseposzuk van, akik nagy múlttal és nagy civilizációval rendelkeznek. Tulajdonképpen ez az egyik kezdeményezője és ihletője a magyar és a török nyelvészeti dilettantizmusnak.

2. Az *árja mítosz* is meglehetősen negatív hatást gyakorolt a török meg a magyar értelmiségi körökre, és ennek következtében kezdtek keresni előkelőbb rokonokat. Ahogy Szűcs Jenő is találóan hangsúlyozza, „a magyarság finnugor eredete a reformkori halvány derengés után csak a XIX. század utolsó harmadában kezdett megvilágosodni, valóságos csapásként a sok évszázados hun-beidegződésre” (Szűcs 1985: 34), és ezzel a magyar intelligencia elvesztette mítoszreemtő képességét.

3. *Megkésett nacionalizmus*. Mind a két ország csak az első világháború után tudta saját nemzetállamát létrehozni. Magyarország szempontjából még érdekesebb az a folyamat, amely a rendszerváltás után következett be; mintha minden újra kezdődött volna ott, ahol félbeszakadt, természetesen beleértve a dilettantizmust is. A rendszerváltás előtt szinte csak a szórványmagyarság értelmiségi köreiben műveltek dilettáns eszméket. A rendszerváltás után újra szembesülnie kellett a magyar intelligenciának a saját múltjával; érdekes szövegeket foglal magában ebből a szempontból előbb a Tiszatájban közölt és később könyv alakban is megjelent „Honnan jövünk? Mik vagyunk? Hová megyünk?” című szöveggyűjtemény. Még érdekesebb visszhangot keltett viszont a Végh Alpár Sándor által 2004-ben a Magyar Nemzetben közölt, „Keletre magyar” című cikksorozat.

4. *Az aranykor elvesztése*. A magyarok szempontjából természetesen a Mohács előtti Magyarország, törökök szempontjából viszont az Oszmán Birodalom összeomlása.

5. Az országhatárok vagy az elképzelt *határok legitimizálása*. Mind a két ország hatalmas területeket veszített el az első világháború után, és ez egyben a Nyugattal való szembefordulást eredményezte.

Irodalom

- AKS = Anonymus, A magyarok cselekedetei. Kézai Simon, A magyarok cselekedetei. Ford. Veszprémy László–Bollók János. Milleniumi magyar történelem. Források. Budapest 2004.
- Arany János 1988: Naiv eposzunk (1860). In: Tanulmányok és kritikák. Szerk. S. Varga Pál. Debrecen.
- Aydingün, Ayşegül–İsmail Aydingün 2004: The Role of Language in the Formation of Turkish National Identity and Turkishness. *Nationalism and Ethnic Politics* 10: 415–432.
- Aytürk, İlker 2004: Turkish Linguists against the West: the Origins of Linguistic Nationalism in Atatürk's Turkey. *Middle Eastern Studies* 40/6: 1–25.
- Çağaptay, Soner 2003: Otuzlarda Türk Milliyetçiliğinde Irk, Dil ve Etnisite. In: *Milliyetçilik* (ed. Tanıl Bora). İletişim, İstanbul. 245–262.
- Çığ, Muazzez İlmiye 2006: Tufan Olayı Orta Asya'da Olmuştu. *Bilim ve Ütopya* 142: 55–62.
- DLT = Kâşgarlı Mahmûd. *Divânü Lugâti't-Türk*. Kâbalcı, İstanbul 2005.
- Honti László 2006: A magyar nyelv őstörténetének kutatása és a vele kapcsolatos felelősség. *Magyar Nyelvőr* 130/1: 1–8.
- Kakuk Zsuzsa 1990: Az ankarai egyetem hungarológiai intézete. *Keletkutatás, Tavaszi*, 116–126.
- KCn = Mehmed Neşri. *Kitâb-ı Cihan-nümâ*. Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995.
- Kincses Nagy Éva 1991: A turáni gondolat. In: Kincses Nagy Éva (szerk.), *Őstörténet és nemzettudat*. Szeged.
- Lewis, Geoffrey 2004: Trajik Başarı. *Türk Dil Reformu. Gelenek*, İstanbul.
- Mallory, J. P. 1996: *In Search of the Indo-Europeans*. Thames and Hudson, London.
- Memiş, Ekrem 2005: Troya ve Troyalılar. *Troyalılar Türk müdür? Çizgi*, Konya.
- Özyetgin, Melek 2006: Atatürk ve Güneş Dil Teorisi. *Türk Dili* 655: 105–114.
- Poliakov, Leon 1974: *The Aryan Myth*. London.
- Porter, Dorothy 1999: Eugenics and the Sterilization Debate in Sweden and Britain. *Scandinavian Journal of History* 24: 145–162.
- Rásonyi László 1993: *Tarihte Türklük*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara.
- Rédei Károly 2003: *Őstörténetünk kérdései*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Róna-Tas, András 1978: *A nyelvrokonság*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Şemseddin Sâmî 1997: *Lisân*. Gündoğan, Ankara.
- Sinanoğlu, Oktay 2006: Japonca'nın Türk/Ural-Altay Dilleri Öbeğinden Olduğu Nasıl İspatlanmıştı? *Bilim ve Ütopya* 142: 13–17.
- Szerb Antal 1986: *Magyar irodalomtörténet*. 8. kiadás. Magvető, Budapest.

- Szűcs Jenő 1985: Történeti „eredet”-kérdések és nemzeti tudat. *Valóság* 3: 31–49.
- Timur, Taner 1984: Batı İdeolojisi, Irkçılık ve Ulusal Kimlik Sorunumuz. *Yapıt* 5: 7–30.
- Wodak, R.–Reisigl, M. 1999: Discourse and Racism: European Perspectives. *Annual Review of Anthropology* 28: 175–199.

Anyanyelvünk őstörténete – nemzeti tudatunk

A véleménynyilvánítási szabadság helyreállításával olyan tömegű butaságot árasztanak nyomtatott formában és az elektronikus médiumokon keresztül, hogy a tanult ember szinte alig hisz a szemének és a fülének. Nemcsak a „mondanivaló” tartalma meglehetősen, nagyon gyakran a stílus is olyan, hogy civilizált ember számára elfogadhatatlan. Azt hiszem időnként, hogy némely politikusok, valamint a zagyvaságok kiötlői és terjesztői egymástól tanulják, mi is a *comme il faut*... Témaválasztásomat éppen az indokolja, hogy az utóbbi években gomba módra elszaporodtak a magyar nyelv eredetével és múltjával kapcsolatos téveszméket árasztó kiadványok és műsorok. Még ennél is szomorúbb, hogy bizonyos hatóságok és hivatalok is vagy csak egyes tisztségviselőik nyíltan vagy a háttérbe húzódva igyekeznek közpénzen támogatást nyújtani nekik. Gyenge vigaszul szolgálhat, hogy más tudományágakról is meglepő biztonsággal nyilatkoznak olyan személyek, akik kifejezni is alig tudják magukat és a helyesírás alapvető szabályait sem sikerült elsajátítaniuk.

A magyar nyelv finnugor háttere elleni ágálás már a XIX. században kezdetét vette, majd a XX. század első felében jelentek meg az igazán agresszív képviselői. Termékeiket Zsrai Miklós (1943/1986) eufemisztikusan csak „őstörténeti csodabogarak”-nak nevezte. Az elmúlt évtizedekben itthon leginkább Hajdú Péter vállalta magára, hogy olykor kommentálta a sok sületlenséget a gyanútlan nagyközönség figyelmét felhívandó arra, mi a valódi és mi a hamisítvány. Az utóbbi években azonban az én generációm tagjainak jutott osztályrészül ez az egyre kellemetlenebb feladat. Egyre kellemetlenebb, hiszen ma már tudománnyal is foglalkozók vetemednek arra, hogy olyan tudományterületekről nyilvánítsanak véleményt, amelyek történetéről, kutatási módszereiről fogalmuk sincs. A magyar nyelv történeti-összehasonlító vizsgálatába régészek, mikrobiológusok, graffitielemezők kívánnak beleszólni, s bizony a kritikusaik kínos helyzetben érzik magukat, mert némelyikük saját tudományterületén az MTA tagja, doktora vagy valamely egyetemünk oktatója, esetleg professzora. Dilettáns megnyilatkozásaik természetesen felvillanyozzák a félanalfabéta „nyelvészeket”, hogy immár az MTA és az egyetemek is mást vallanak a magyar nyelvről, mint az ún. hivatalos nyelvtudomány zsidó-, német- és oroszbérenc képviselői.

Azt hiszem, a dilettantizmussal való kacérkodás már a legmagasabb, azaz államirányítási szinten is folyik, hiszen a közelmúltban két olyan magyar származású külföldinek adtak magas állami kitüntetést a magyar nemzeti kulturális örökség ápolásáért, akik a magyar nyelv eredetével kapcsolatban bohózatba illő „teóriákat” dolgoztak ki, és azokat a hazai médiumok szorgalmas közreműködé-

sével is terjesztik; egyikük még magyar egyházat is alapított... A nyelvészeti képtelenségek tarka halmaza részben olyanoktól származik, akik a tudományos gondolkodásnak még a közelébe sem jutottak el. Akik ilyesmivel házálnak akár e butaságok szellemi atyjaként, akár azok lelkes terjesztőjeként, voltaképpen gagyiznak, szellemi gagyizást folytatnak, még ha más területen esetleg elfogadható vagy éppen kiemelkedő teljesítményt nyújtanak is.

Már többször nyilvánítottam véleményt a képtelenségekről szóban és írásban, leginkább felkérésre. Most önként teszem ugyanezt, remélve, hogy e kongresszus résztvevőinek figyelmét felhívhatom arra, hogy mind az oktatásban, mind az ismeretterjesztésben igyekezzenek gátat vetni a sarlatánok propagálta „teóriák” terjedésének. Ezt azért is tartom fontosnak, mert az utóbbi évek liberális oktatáspolitikájának eredményeként sikerül megvalósítani azt, amire még a Kádár-rendszer sem volt képes: lezüllesztik a képzést minden szinten. Az új rendszerben három évi egyetemi semmittevés és az abc hozzávetőleges ismerete is elegendő lesz valamiféle diploma megszerzésére, igaz viszont, hogy a tényleges szakismeretek hiányában legfeljebb a munkanélküli segély igénylésére teszi alkalmassá tulajdonosát.

A következőkben szemezgetni fogok a bohózatba illő hazai és külföldi tévtanokból. Most is ragaszkodom ahhoz, hogy neveket nem említek, hiszen nem a személyek érdekesek, hanem elmeszüleményeik, na és persze azt is górcső alá kellene venni, mi váltja ki egyeseknél e mentális aberrációt – de ez már a pszichiátria és a szociológia illetékességi körébe tartozna.

Anyanyelvünk rokonságának, forrásának keresése évszázadokkal ezelőtt kezdődött. A feltevések között voltak később helyesnek bizonyult sejtések, de sokkal több az olyan hipotézis, amely a „szent” nyelvek közül a héberrel való rokonság gondolatát igyekezett a kor írni-olvasni tudó társadalmának tudatába plántálni. Ez utóbbiak rendszerint a XVI. századtól tevékenykedett nyelvtanírók közül kerültek ki, mint pl. Sylvester János, Geleji Katona István, Komáromi Csipkés György. A XVII. századtól egy másik irányzat is jelentkezik, ennek képviselői keleti nyelvrokonokat véltek felfedezni a hunok, a szkíták (vö. *szittyá*), az avarok és a török népek nyelvében, de már a finn és a magyar közti rokonság is felvetődött, igaz, eléggé tétován (Hegedűs 1966: 108, 110–113).

A rokonság keresésének igényét nyilvánvalóan az váltotta ki az egymást követő nemzedékekben, hogy felismerték nyelvünknek a környezetében való elszigeteltségét, társtalanságát. Keserűen eszméltek rá: „egyedül vagyunk a szláv és a germán tengerben”. A bús honfiak ezért keresték távoli tájakon beszélt idiómákban, többnyire erősnek és gazdagnak hitt vagy romantikus színben feltűnt népek nyelvében anyanyelvük testvéreit. A XIX–XX. században átszakadt a gát: találtak is félszáznál is jóval többet, amelyek közül csak néhányat említek meg: kínai, japán, sumer, dravida, etruszk, törökségi és indián nyelvek. A finnugor rokonságot nem látva eléggé előkelőnek, az álmodozók minden kontinensen véltek

nyelvrokonokat találni, és egyre erősebben gyalázkodó hangnemben igyekeztek elnémitani a „felfedezéseiket” bíráló szakembereket. Ez a „nemes” hagyomány a XX. század második felében érte el tetőfokát, de az új évszázad/évezred elején sem apadt el ereje...

A nyelvtudományi szempontból képzetlen, de idegen nyelveket akár igen alacsony szinten is ismerő emberek hamar észreveszik, hogy a germán nyelvek (pl. a német és az angol), a szláv nyelvek (pl. az orosz és a lengyel), az újlatin nyelvek (pl. az olasz és a francia) számos ősi (nem csak újabb kori idegen eredetű) szavának hangalakja és jelentése vagy (majdnem) teljesen azonos, vagy legalábbis nagyfokú hasonlóságot mutat. Éppen ezért a semmiféle tudományos tevékenységet nem folytató dilettánsok is elsősorban a szókincs elemeire vetik rá magukat, amikor a magyar és az azzal összekapcsolni, rokonítani kívánt nyelv vagy nyelvek szókincséből szemezgetve állítanak egymás mellé szavakat, és újongva teszik közzé „felfedezéseiket”. *Horribile dictu*, egyikük egy folyóiratban azt a véleményét is közreadta, hogy tudományos szempontból semmi kivetnivaló nincs abban sem, ha valaki pl. a hieroglifákkal írt óegyiptomi szövegeket a „magyar nyelv segítségével” olvassa! Egy önmagát „hivatásos igazságkereső”-nek minősítő személy, aki igyekezett nagyobb nyilvánosság elé vinni e fura tanoknak legalább egy részét, az egyik szerzőt így jellemezte: „ugyan nem hivatásos nyelvész, de széleskörű nyelvtudása felhatalmazza megfelelő következtetések levonására”; ilyen okoskodás szerint persze bármelyik állattartó magyar parasztember is elvárhatja, hogy zoológusnak tartsuk...

A „legmesszebbre” azok jutottak, akik szerint a világ nyelvei a magyarból származnak, s voltaképpen minden nyelvben magyar nyelvi elemek fedezhetők fel. Egy, a politikában az elmúlt években ismertté vált, jogász végzettségű honfitársunk az Interneten is közzétett írásában leszögezte, hogy a finnugristák hazudnak. Azt azonban még neki is sikerült felfedeznie, hogy a jobb ügyszó méltó buzgalommal nyelvészkedők elmeszüleményei rendkívül tarka egyveleget képeznek, ezért úgy vélte: „tudásuk ... pontosítandó, gyarapítandó, összehangolandó”; ezt azonban éppen olyan reménytelen lenne elvárni, mint megkísérelni egy csapat verebet rávenni egy bizonyos dallam teljesen szinkron elcsiripelésére.

A régészek közt is találhatók olyanok, akik legalább a nyelvtudomány területén szeretnének babérkoszorút kapni, ha saját szakmájukban esélytelenek is erre. Egyikük pl. a krónikák és a régészeti magyarázatok közé ágyazva az iráni nyelvű szkitákat a magyarok rokonaiként állítja be, *asszony* szavunkat egy és ugyanazon írásban nagy bravúrral egyszer sumer, másszor iráni eredetűnek állítja. Egy másik régész, akinek neve a magyarság régészeti anyagának vizsgálatában tudtommal jól cseng, egy emigráns, ún. „őstörténész” nyomán figyelt fel arra, hogy „a magyarnak olyan hangjai vannak, amelyek ismeretlenek a finnugor nyelvekben”; hát ez igaz, de az is, hogy a többi finnugor nyelv is számos olyan „hangot” ismer, amelyeket sem a magyar, sem a legtöbb rokon nyelv sem ismer,

de ennek a nyelvrokonság megítélése szempontjából nincs semmi jelentősége (erre vö. pl. a német, az angol, a lengyel, az orosz, az olasz és a francia hangállomány különbségeit, ám ezek mégis mind rokonok egymással...). Egy harmadik régész azt is tudni véli, hogy „a honfoglaló magyarok... köztörök nyelvet beszéltek... a honfoglaló magyarok nyelvét a baskírok nyelvével kell rokonnak tartanunk”, de ugyanazon munkájában azt is leszögezte, hogy a magyar nyelv csak azokkal a nyelvekkel rokonítható, amelyeket finnugor és szamojéd nyelvként ismerünk; e kijelentés ismeretében okkal fogalmazódhat meg a kérdés: ennek értelmében vajon a többi finnugor nyelv és a szamojéd nyelvek is törökségi nyelvek lennének?! Meghökkenítő, hogy ugyanennek a szerzőnek – aki, mint az imént hangsúlyoztam, régész! – tudomása van finnugor kori katonai akciókról, a had és az uraság intézményéről, a szervezett körülmények közötti többlettermelésen alapuló adóztatásról, továbbá jelentős ugor kori kertinövény- és gyümölcs-termesztésről is.

Egy „kolléga”, aki rendszeresen a mai magyar nyelvhasználattal foglalkozik, történeti-földrajzi újdonsággal is képes előrukkolni, ti. az ő ismeretanyagában Magyarország Pannóniával azonos; elsősorban persze nyelvészeti felfedezéseivel lepi meg az olvasót, pl. azzal, hogy indokolt lenne a magyar nyelv finnugorságát felülvizsgálni, és ő a magyar–török nyelvi párhuzamokra, az állítólagos ősi magyar–japán szavak százaira hivatkozva, a primitív csodabogár-tenyésztők nyilatkozatai alapján a magyar nyelvet „sokgyökerűnek” minősíti; egy külföldi elvbarátjával, aki hasonló kvalitású szakember a történeti-összehasonlító nyelvtudományban, egy, az Interneten közzétett opusban javasolta a finnugor elmélettel szemben „alternatív elméletek” kidolgozását a magyar nyelv eredetére nézve. Még megjegyzem, hogy ezen „kolléga” oly mértékben számít felkészültnek a történeti-összehasonlító nyelvtudomány, ezen belül is az uralisztika terén, hogy Fejes László kénytelen volt közhírré tenni ismereteivel kapcsolatban a következőt: „Persze az sem mérvadó adat, ha neves kiadónál, »tévéből ismert nyelvész« szerkesztésében olyan kidolgozott érettségi tételek jelennek meg, melyben a mordvin és a cseremiszi permi nyelvként van felsorolva” (Fejes 2003: 26, 1. jegyzet; a „remekmű” címe, amelyről szó van: „Érettségi témakörök, tételek. Nyolcadik kiadás. Corvina, Budapest. 2000”, s ennek 215. oldalán olvasható ez a tudatlanságot hivatalosan is terjesztetni kívánó közlés), holott azok természetesen volgai finnugor nyelvek.

A bevezetőben azt említettem, hogy sovány vigaszunk lehet, hogy más tudományágakban is kompetensnek vélik magukat egyes dilettánsok. A sovány vigasz folytatásaként hivatkozhatom arra is, hogy a másik két finnugor nyelvű országban, tehát Finn- és Észtországban is működnek a dilettánsok, sőt ott is vannak ún. nyelvészek, akik felcsaptak közéjük. Egy finnországi nyelvészt idézek (saját fordításomban), aki egyébként a Helsinki Egyetem oktatója (gondolom, nem az egyetem legnagyobb dicsőségére): „A finnek eredetével kapcsolatos spe-

kulációkban bekövetkezett elmozdulás jó példa arra, miképpen lehet (re)interpretálni a történelmet. Abban az időszakban, amíg a Szovjetunió még nagyon erős volt, a finn külpolitikának számolnia kellett ezzel a realitással; pl. az iskolákban azt tanították a finnek Finnországba való településéről, hogy a finnek és más finnugor népek Oroszországon keresztül keletről jöttek, majd Finnországban, Észtországban és Magyarországon telepedtek le. A »család« többi része Oroszországban maradt. Most, amikor Finnország csatlakozott az EU-hoz és a Szovjetunió már nem létezik, a történelem mást tanít nekünk. A finnek nemcsak keletről, hanem nyugatról is érkeztek, és immáron véglegesen a nyugati kultúra részesei.” Egyes finnek és észtek tehát a mai balti-finn népek őseinek jó tízezer évvel ezelőtti baltikumai és finnországi megjelenésével számolnak, s ez óhatatlanul a mulatságos módon gerjesztett dáko-román mítoszt juttathatja eszünkbe, vagyis állítólagos elsőbbségükkel kívánják igazolni a jelenleg általuk birtokolt területekhez fűződő felségjogaikat.

Az olvasottabb dilettánsok egyike-másika szívesen hivatkozik azokra az újabb humángenetikai vizsgálatokra, amelyek Luigi Luca Cavalli-Sforza amerikai olasz kutatónak és munkatársainak a nevéhez fűződnek (pl. Cavalli-Sforza 1990: 51, 52, még vö. Cavalli-Sforza et al. 2000: 192, 290, 291, 713, 714), és nagy népszerűségnek örvendenek a nyelvészkedő dilettánsok körében. Ezen genetikusok eljárása, az általuk emlegetett etnikumokról, a rokon nyelvek közti rokonsági fokokról kialakított igen hézagos informáltsága kétségeket ébreszthet a finnugor népeket és nyelveket valamelyest is ismerő olvasóban, hiszen pl. a cseremiszeket az Urál középső részének északi felére helyezik (Cavalli-Sforza et al. 2000: 428), holott a Volga vidékén laknak, a magyarok legközelebbi nyelvrokonaként a finneket ismerik (Guglielmo et al. 1990: 65), azok pedig valójában a Szibéria nyugati részében élő vogulok és osztjákok.

Meg kell említenem Cavalli-Sforza elképzelései kapcsán, hogy Magyarországon is született a genetikára hivatkozó, hasonlóan merész és „nagyívű” ötlet. Eszerint „Az ugorok történetével a magyarság őstörténete mintegy 40 ezer év távlatáig vezethető vissza”. A hazai nézet szerzője az ugoron nem a tudományban meggyökeresedett fogalmat érti, hanem az uráli népességnek valamilyen arktikus vadászokból álló csoportját, amelynek képviselői a ténylegesen ugor népként ismert magyarokon, vogulokon és osztjákokon kívül szerinte a lengyelek, az ukránok és a horvátok lennének, ill. főleg az Egyesült Államok nyugati partvidékén honos penuti nyelvcsaládba tartozó indiánok is. Ennek a science fiction értékű elképzelésnek expressis verbis megfogalmazott „nyelvészeti” következtetése pedig így hangzik: „Az amerikai ugorok elméletét nyelvészeti kutatás is alátámaszthatja. Az indián nyelvek rendszerében a »penuti« nyelveket az ugor nyelvekkel rokonították. Amerikai tudósok feltételezik, hogy az obi-ugorok egy része Amerikába érkezett, ott szétszóródott (a penut indiánok 3 ezer éve élnek Kalifornia területén).” E korszakos felfedezés részletesebben is megismerhető

„A magyar nép eredete. Az uráli népek eurázsiai-amerikai őstörténete” beszédes című könyvben. Nos, a nyelvészetben jártas, a nyelvi tényeket ismerő és respekáló, képzett szakember soha nem állította, a történeti-összehasonlító nyelvtudomány művelői soha nem vallották, hogy Amerika őslakói közt ugorokat kellene keresnünk és találnunk, ill. ők nem próbálnak pl. kozmogóniai, paleobotanikai, mikrobiológiai vagy endokrinológiai elméleteket kovácsolni – legalábbis én ilyenekről nem tudok.

Reijo Norio finn genetikus hozzászolt az amerikaiak vizsgálati eredményeihez és az azokból levont következtetésekhez. Szerinte az ilyen vizsgálatok nem különösebben alkalmasak az európai népek közti rokonság kimutatására (Norio 1998: 26–27, 2000: 137). A közelmúltban egy magyar genetikus is szolt a genetikai „csodafegyver” szerepéről, igaz, más vonatkozásban: „erőltetett és sokszor hamis az az összefüggés, amelyet elsősorban Luigi Luca Cavalli-Sforza állít, hogy a nyelvi és a genetikai evolúció egymással átfedően történt” (Raskó 2006: 408).

A finnugor országokon kívül főleg Olaszországban virul legújabban a történeti-összehasonlító nyelvészeti sarlatánság. A kezembe került egy olasz egyetemi hungarológiai kiadványban közzétett cikk (csak ennek a körülménynek az ismeretében merem azt hinni, hogy szerzője nyelvészként kívánt megnyilatkozni), amelyben az MTA Nyelvtudományi Intézetében mintegy két évtizednyi munkával készült *Uralisches etymologisches Wörterbuch* anyaga alapján arra a megdöbbentő következtetésre jutott, hogy a finnugor alapnyelv voltaképpen török alapú pidzsin volt, amely nagyobb részt a görög, kisebb részt a latin befolyására jött létre a Fekete-tengertől északra a Kr. u. III. században. E két nyelvből szerintem kb. száz szó került át ebbe az állítólagos pidzsinbe, köztük számos olyan, amelyek előzményei – a tudományos kutatások fényében – minden kétséget kizáróan az uráli vagy a finnugor alapnyelvből öröklődtek a mai magyarba, finnbe stb., pl. m. *hal* ~ fi. *kala*, m. *fiú* ~ fi. *poika*, m. *néz* ~ fi. *näke*-, m. *lesz* ~ fi. *lie*-, m. *van*, *volt* ~ fi. *ole*-. Ezen olasz véleménynyilvánító egy honfitársa neves angol kiadónál megjelentetett könyvében az állítja, hogy az uráli nyelvcsalád legfeljebb mítosz, de amint a műből kiderül, az irodalomjegyzékébe felvett szakmunkákat vagy nem olvasta el, vagy nem értette meg, ugyanis olyasmiket olvasott ki azokból, amik nincsenek, nem is lehetnek bennük. Meglepő módon pár hónappal ezelőtt magyar fordításban is megjelent e mű, igaz, nem „javított”, hanem „rontott” kiadásban, a könyv magyar nyelve ugyanis meglehetősen primitív, különösen az angol nyelvű terminológia megmagyarítása. E könyv szerzőjéről és könyve tartalmáról már az is mond valamit, hogy egy olyan külföldi ajánlja a magyar olvasó figyelmébe, aki hasonló szakismeretről tanúskodó módon már szintén több alkalommal nyilatkozott a magyar nyelv eredetéről, és aki az általa felhasznált szakirodalommal sem tudott bánni, azt állította ugyanis, hogy a Magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának munkatársai szándékosan kihagyták a tö-

rök eredetű *kor* szavunkat... Legfrissebb ilyen élményem forrása egy nehezen meghatározható profilú olasz kolléga ugyancsak feltűnően primitív magyarsággal lefordított könyve, aki azzal a „felfedezéssel” aratott nagy feltűnést a hazai médiumokban és nagy sikert a magyar nyelvészeti csodabogár-tenyésztők körében, hogy az etruszk voltaképpen a magyar nyelv ősi formája.

Az itt emlegetett csodabogár-tenyésztők, voltaképpen szellemi gagyizók, akik – tudományos szempontból feltétlenül – legfeljebb a félművelt társasághoz tartoznak, rendszerint agresszív módon előadott és feltűnést keltő megnyilatkozásaikkal gyaníthatólag szeretnének valamit kompenzálni, ez a valami pedig talán a sikerélmény hiánya lehet voltaképpen szakmai munkájukban. Ha valaki alaposabban kíván tájékozódni a dilettánsok tevékenységéről, annak figyelmébe ajánlom Rédei Károly könyvét (Rédei 2003).

A szovjet birodalom összeomlása után a véleménynyilvánítási szabadsággal a szabadosság, a felelőtlenség, a szenzációhajhászás is beköszöntött. Ennek következtében a nyelvészet terén mindhárom államalkotó finnugor nép hazájában erősödtek az önmagasztaló dilettánsok hangjai. Annak is megvan az oka, hogy miért éppen ezekben az országokban hágott magasra ez a hangulat. Mindhárom nép szenvedett a kommunizmustól, az észtek és a magyarok a közvetlen orosz megszállástól, a finnek pedig a kínos orosz gyámkodástól. Ettől megszabadulva kompenzációképpen is igyekeznek egyesek nemzetük felsőbbrendűségét propagálni. A mi esetünkben nyilván annak is döntő szerepe van a délibábos rokonságkeresésben, hogy Trianonban példátlanul porig alázták a magyarságot, és némelyek előkelőbb rokonok keresgélésében próbálnak vigaszt találni.

A magyar nyelv finnugor eredete ellen ágálók rendszeresen a magyar nép honfoglalás előtti történelmére hivatkozva próbálják kikezdeni a tudomány megállapításait; pl. a „törökhitű” dilettánsok azt a nyelvészetileg is kétségtelen ténytet igyekeznek eszmefuttatásaik középpontjába állítani, hogy az ősmagyaroknak igen intenzív kapcsolataik voltak török nyelvű népekkel. A józan emberek számára azonban világos, hogy akár a rég-, akár a közelmúltban nyelvileg és kulturálisan a magyarságba asszimilálódott török, német, szláv stb. nyelvű csoportok nem teszik szükségessé, hogy a sajátunkként kezeljük ezen etnikumok történelmét, a magunkénak is valljuk ezek nemzettudatát stb., miként pl. az újlatin nyelvet beszélő franciák sem a kelta vagy a germán nyelvű népekkel éreznek közösséget, hanem saját nyelvük eredete a tudatformáló tényező.

Irodalom

- Cavalli-Sforza, Luigi Luca 1999: Geni, popolazioni e lingue. In: Longobardi, Giuseppe (ed.), *Le lingue del mondo. Le Scienze quaderni dall'edizione italiana di Scientific American* 108: 46–52.
- Cavalli-Sforza, Luigi Luca–Menozzi, Paolo–Piazza, Alberto 2000: *Storia e geografia dei geni umani*. Adelphi Edizioni, Milano. (Az eredeti változat: *The History and Geography of Human Genes*. Princeton University Press, Princeton 1994.)
- Fejes László 2003: Még egyszer finnugor rokonságtudatunkról. *Finnugor Világ* 8/4: 25–29.
- Guglielmo, C. R.–Piazza, A.–Menozzi, P.–Cavalli-Sforza, L. L. 1990: Uralic Genes in Europe. *American Journal of Physical Anthropology* 83: 57–68.
- Hegedűs József 1966: A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében. *Nyelvtudományi Értekezések* 56. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Norio, Reijo 1998: Was kann die Genforschung über die Finnen aussagen? *Jahrbuch für finnisch-deutsche Literaturbeziehungen, Mitteilungen aus der Deutschen Bibliothek* 30. Deutsche Bibliothek, Helsinki. 23–30.
- Norio, Reijo 2000: Suomi-neidon geenit. Tautiperinnön takana juurillemme johtamassa. Kustannusosakeyhtiö Otava, Helsinki.
- Raskó István 2006: Genetika – a 20. századi „csodafegyver” szerepe. *Magyar Tudomány* 167: 402–410.
- Rédei Károly (szerk.) 1988, 1991: *Uralisches etymologisches Wörterbuch I–III*. Akadémiai Kiadó–Otto Harrassowitz, Budapest–Wiesbaden.
- Rédei Károly 2003: *Őstörténetünk kérdései*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 18. Balassi Kiadó, Budapest.
- Zsirai Miklós 1943/1986: *Őstörténeti csodabogarak*. In: Ligeti Lajos (szerk.), *A magyarság őstörténete*. Magyarságtudományi Intézet–Franklin/Akadémiai Kiadó, Budapest. 266–289.

Az észtek viszonyulása a finnugor nyelvrokonsághoz

A cikk alapjául szolgáló kutatást 2006 nyarán végeztem Észtországban, célja az észtek finnugor nyelvrokonsághoz való viszonyulásának felderítése volt. A témát három részterület vizsgálatával térképeztem fel, amelyek a kutatás eszközének megnevezésével a következők voltak: 1) az átlagészték tudásszintje és véleménye a finnugor nyelvrokonságról – kérdőívek segítségével; 2) a finnugor nyelvrokonság és az oktatás viszonya – a) az észti nemzeti tanterv nyelvrokonságra vonatkozó részlete alapján; b) általános és középiskolai tanárok segítségével; c) az utóbbi tizenöt évben megjelent általános és középiskolai anyanyelvi tankönyvek vizsgálatán keresztül; 3) a sajtóban megjelenő cikkek alapján kimutatható érdeklődés és viszonyulás – a *Postimees* és az *Eesti Päevaleht* c. lapokban megjelent cikkek vizsgálatával.

1. Az átlagészték nyelvrokonsággal kapcsolatos tudásszintje és a témáról alkotott véleménye

A felméréshez készített kérdőív elkészítésekor a Maticsák Sándor és Dusnoki Gergely által 2003 őszén végzett kutatáshoz készített kérdőívből merítettem ötletet. Kérdőívem kitöltésének három feltétele volt: 1) a kérdőív kitöltője legalább középiskolás korú; 2) a kérdőív kitöltője nem tud magyarul; 3) soha nem foglalkozott nyelvtudománnyal. A kérdőívet harminchat, 16 és 55 év közötti személy töltötte ki Észtország egész területéről, túlnyomórészt (22 fő) a 20 és 30 közötti korosztály képviselői. Mivel a felmérésben 10 egyetemista vett részt, és 22 felsőfokú végzettséggel rendelkező, a kérdőív elemzése alapján kapott eredmények nagyrészt ennek a csoportnak a tudásszintjét és viszonyulását tükrözik.

A nyolc kérdésből álló kérdőív két nagyobb részre oszlott: *I. Az észtek, valamint a finnugor nyelvek és népek; II. Az észtek és a magyarok.* A részletes elemzés során kapott adatokat a következőkben foglalom össze.

Az I. rész első kérdésére (*Az Ön véleménye szerint melyek az észttel rokon nyelvek?*) az alternatívaként megadott nyelvek (finn, hanti, karjalai, komi, latin, lett, lív, magyar, mari, német, orosz, svéd, udmurt, ukrán) közül huszonegyen választották ki tökéletesen a rokon nyelveket, tízen ismertek fel hét finnugor nyelvet, s további két válaszadó adott hat jó választ. A tévedések nagyrészt abból eredtek, hogy egy-egy finnugor nyelvet nem ismertek fel a válaszadók: a komit (6 esetben), az udmurtot és karjalait (5-5), a hantit (4), a lívet (2) és a mari nyelvet egy esetben nem jelölték be.

A kérdőív második kérdésére (*Hová tartozik az észti nyelv az uráli nyelvcsalád finnugor nyelveként?*) a 36 megkérdezett közül 32 jelölte meg helyesen a balti-finn nyelveket, hárman tévesen írták be az ugor nyelveket, egy megkérd-

zett pedig nem adott választ. A helyes választ adók magas aránya nyilvánvalóan az ország földrajzi elhelyezkedésével és a finn nyelvvel való egyértelmű rokon-ságnak köszönhető. A harmadik kérdés szorosan kapcsolódott a másodikhoz: *Mely nyelvek tartoznak az alábbiak közül az észti nyelvvel együtt ugyanazon al-csoportba?* Az ebben az esetben is felkínált nyelvek közül (erza, finn, magyar, manysi, moksza, számi, vepsze, vót) nyolcan választották ki tökéletesen a közeli rokonokat; további nyolc válaszadó jelölte meg szintén a három balti-finn nyelvet, hozzátettek azonban más nyelveket is: a számit (6 esetben), az erzát (3 esetben), a moksát és a magyart (2-2 esetben) és a manysit (1 esetben).

A negyedik (*Milyen finnugor népeket tárgyalnak az észti médiában rendszeresen/gyakran?*) és az ötödik kérdés már nem a megkérdezettek tudásának felmérésére irányult, hanem inkább arra, hogy mennyire követik figyelemmel a finnugorsággal kapcsolatos médiainformációkat, illetve hogy honnan származnak a megkérdezettek finnugor rokonságával kapcsolatos ismeretei. Magától értetődik, hogy az észti média a finnekkel foglalkozik leggyakrabban, huszonhatan jelölték be őket. Őket követték a növekvő orosz elnyomás miatt az észtországi hírekben gyakran felbukkanó marik (23), harmadik helyen szerepelnek a magyarok (9), 5-5 válaszadó jelölte be a líveket és a komikat. Érdekes módon ketten a Dél-Észtország területén élő szetukat jelölték meg, illetve egy válasz érkezett a szintén dél-észtsországi vöru nyelv/nyelvjárást beszélőkre is.

Az 5. kérdés esetében (*Honnan származnak az észti nyelv finnugor rokonságával kapcsolatos ismeretei?*) a lehetséges információforrások közül a média mellett (20 jelölés) kiemelkedett a közép- (19) és az általános iskola (18), az egyetem (10), illetve más finnugor népek képviselőinek, ismerősöknek, barátoknak (15) a szerepe. Nyolcan jelölték meg a témával kapcsolatos könyveket, heten a filmeket, hatan a finnugor rokonsággal kapcsolatos kulturális eseményeket. Az, hogy az oktatási intézmények az első helyeken szerepelnek, jelzi az oktatás meghatározó szerepét a nyelvrokonsághoz való viszonyulás későbbi alakulásában is.

A magyar nyelvvel kapcsolatos II. rész két, az észti és a magyar szókincsének rokonításával kapcsolatos feladatot tartalmazott. Az első feladat tíz magyar szó párosítására irányult a felkínált észti megfelelők kiválasztásával. 16 válaszadó találta meg az összes megfelelőt. Szavakra lebontva a legtöbben (31) a *ti* észti megfelelőjét ismerték fel, második helyen (30) a *kéz* szó állt, a *mos* és a *meny* szót egyaránt 28-28-an találták el, a *víz* szót 27 válaszadó ismerte fel, a *tud* és a *szem* szót 26-26. A *négy* szó megfelelőjét 24-en találták meg, a *hal* szó megfelelőjét pedig 22-en. Természetesen a *fa* szó megfelelőjének megtalálása járt a legkevesebb sikerrel, csak 17 válaszadó találta meg. A „gyakorlatot” tehát jó eredménnyel oldották meg a válaszadók. Ehhez a kérdéshez kapcsolódott még egy rövid kérdés, a *Kéz kezét mos* mondat észti megfelelőjének megfejtése, amely 24 válaszadónak sikerült. – A magyarokkal kapcsolatos második kérdés az első nehezített változata volt: hat magyar szó (*mi, szarv, száz, vaj, vér, víz*) jelenté-

sének megadására kértem fel a megkérdezetteket az észti lehetőségek felkínálása nélkül. Egyetlen válaszadó adott tökéletes választ, a nagy többség 2-3 szót ismert fel. Az írásképp nagy hasonlósága miatt természetesen a *szarv* szót ismerték fel legtöbbször, 29-en. A *vér* főnevünkre 24 válaszadó adta meg a helyes észti megfelelőt. A *mi* névmás megfelelőjének érdekes módon 11 válaszadó adta meg a *meie* személyes névmást, egy válaszadó sem említette a *mis* kérdő névmást. Húszan viszont tévesen tippeltek ennél a szónál a *mina* személyes névmásra.

A kérdőív utolsó kérdésével arra kértem a válaszadókat, hogy annak ellenére, hogy nem tudnak magyarul, próbáljanak érvelni az észti és a magyar nyelv rokonsága mellett, illetve ellen. A kérdésre nyolcan semmilyen választ nem adtak. A nyelv alapvető ismeretlensége ellenére azonban, felületes ismeretek alapján lényegesen több érv érkezett a rokonság mellett, mint ellen. A nyelvrokonság mellett szóló érvekként a válaszadók elsősorban a következőket emelték ki: „rég, közös szókincs, sok toldalék, a nyelv hasonló szerkezete”; „hasonló szavak és nyelvtan”; „hasonló intonáció és hangzás”. A nyelvrokonság ellen szóló érvek gyakran ugyanannak a jelenségnek a tagadásai voltak, amelyeket mások a nyelvrokonság mellett hoztak fel. Így a következő válaszokkal találkoztam: „viszonylag kevés közös szó van; lehet, hogy egyszerű egybeesésről van szó”; „másképp hangzik a nyelv, eltérőek a betűk és a hangok”; „a nyelvek nem hangzanak hasonlóan, és a nem hozzáértők számára nem érthetők”; „csekély a nyelvek hasonlósága, a magyarok teljesen másképp néznek ki, nagyon különböző a népművészetük, népzenejük és néptáncuk”; „azok a szavak is, amelyek közös tövel rendelkeznek, annyira különbözőek, hogy nehéz meggyőzni a magyarokat, hogy mégis egyformák.” Érdekes párhuzam a Magyarországon felmerülő „alternatív” elméletekkel az egyik válaszadó véleménye: „Azt hiszem, hogy a népek sokkal később találkoztak, és jobban hatottak egymásra, mint ahogy eddig gondolták. Nem zárnam ki például az észti és a török nyelv hasonlóságát sem.” Ilyen típusú megnyilvánulással csak egy kérdőívben találkoztam.

A témával kapcsolatos ismereteket kvantitatívan értékelhető kérdésekre a válaszadók nagy számban adtak helyes válaszokat. A kérdőív első részének első kérdése esetében 58% adott tökéletes választ, a második kérdésre 89%, a harmadikra 22%. A magyar nyelvvel kapcsolatos ismeretek első kérdésére 44% válaszolt tökéletesen, a magyar nyelvű mondatot 67% „fordította” helyesen. Az egyéb kérdésekre adott válaszokból természetesen nem a szakavatottság, de mindenesetre az érdeklődés és a tájékozottság viszonylag magas foka mérhető le.

2. A finnugor nyelvrokonság az oktatásban

2.1. Az észti nemzeti tanterv és a finnugor nyelvrokonság témájának elhelyezkedése az anyanyelvoktatásban

A jelenleg érvényben lévő, észti tannyelvű gimnáziumok számára készített nemzeti tanterv anyanyelvre vonatkozó fejezete a hat kötelező kurzus részeként

Az észti nyelv szerkezete c. kurzus(ok)on belül tárgyalja a finnugor nyelvrokonság témáját. Ebből az iskola döntése alapján egy vagy két kurzus teljesítése kötelező. Egy kurzus 35 tanórát ölel fel. *Az észti nyelv szerkezete* c. kurzus esetében ez a 35 óra hat nagyobb fejezetre oszlik, amelyből az utolsó, *A világ nyelvi sokszínűsége* c. fejezet foglalkozik a finnugor nyelvrokonsággal. A fejezet a következő hat alfejezetre oszlik: *A nyelvcsaládok általános tárgyalása; Az észti nyelv mint finnugor nyelv; A finnugor és az indoeurópai nyelvek, valamint e nyelvek szerkezetbeli különbségei; A nyelvek hasonlóságainak és különbségeinek okai; Az észti nyelv fejlődése és az észti írott nyelv kialakulása; Nyelvjárások* (Eesti keele õppekava).

A gyakorlatban ez azt jelentheti, hogy a finnugor nyelvrokonsággal foglalkozó órák száma olyan iskolákban, amelyek a fent említettek közül csak egy kurzust tesznek kötelezővé, arányosan két tanóra lehet, az olyan iskolákban pedig, ahol két kurzuson keresztül foglalkoznak a tárggyal, négy tanóra. A megkérdezett tanárok elmondása alapján természetesen a témával való foglalkozás részletessége Észtországban is nagymértékben múlik a tanáron és az iskola által használt tankönyveken.

Mindennek az a kiindulópontja és egyben eredménye is, hogy a nemzeti tanterv a *Tanulmányi eredmények* c. részben azt várja el a tanulótól, hogy az „ismerje a finnugor és az indoeurópai nyelvcsalád fontosabb nyelveit” (Eesti keele õppekava). 2007 szeptemberétől új tanterv lép életbe, amelynek készítése jelenleg is folyik, ez azonban a finnugor nyelvrokonság tárgyalása szempontjából nem fog különbözni a jelenleg érvényben lévőttől.

2.2. Az észti nyelvtanárok viszonyulása a finnugor nyelvrokonsághoz

Két gimnáziumi, egy általános iskolai és egy, mindkét szinten tanító tanárnak tettem fel a témával kapcsolatosan kérdéseket. Az általános iskolában a finnugor nyelvrokonságról és népekről tartott órák a 6. osztály elején kezdődnek, számuk átlagosan nyolc. A gimnáziumi, középiskolai szinten a 10. osztály elején tanítják a témát, az általam megkérdezett tanárok 6-10 órát jelöltek meg, amely azonban a tantervben említett *A világ nyelvi sokszínűsége* c. fejezet összes témáját átfogja, nemcsak a finnugor rokonságot. A fent említett óraszámot a tanárok többnyire elégnék tartják, és általában túlteljesítik a tantervben megjelölt óraszámot. Mivel azonban az anyanyelvi órák számát egyébként nagyon szűkösnek találják, főként az észti nyelvre helyezik a hangsúlyt a finnugor nyelvek tanítása során is, közben utalva a nyelvtani struktúrák hasonlóságaira más finnugor nyelvekkel. Van, aki a balti-finn népekről és nyelvekről, azon belül is a finnekről beszél legtöbbit a diákoknak, mivel „velük legalább van valamilyen kapcsolat”. Van, aki az osztály előzetes ismeretei alapján minden évben másként közelíti meg a témát, és más népen van a hangsúly, de olyan is akadt, aki egyetemi tanulmányaira hivatkozva a magyar nyelvről beszél részletesebben az órákon. A téma megközelítése meglehetősen szubjektív.

Általános iskolában a diákok számára szinte csak a finn nyelv rokonsága ismert. A téma középiskolai tárgyalása előtt a gyerekek ismeretei meglehetősen felületesek, természetesen – általában személyes kapcsolatok útján – a finnekről tudnak a legtöbbet, a magyarokkal való rokonság újdonságként hat számukra. Arra a kérdésre, hogy mennyire ismert az észti nyelv rokonsága a diákok körében a lív, a számi, a finn, az udmurt és a magyar nyelvvel, azt válaszolták a tanárok, hogy az udmurttal és a számmal való rokonság többnyire ismeretlen.

A finnugor nyelvrokonság tanítását elsősorban érzelmi okokból tartják lényegesnek. A rokon népek és nyelvek ismerete a tanárok szerint erősíti az anyanyelv magas szintű tudásának szükségességét és fontosságát. Hangsúlyozzák, hogy az észti kis népként nem áll egyedül, hanem egy nagy nyelvcsalád tagja: „Egy egymillió népi nyíltan vagy titkoltan saját jelentéktelenségének szindrómájától fél. Ez talán stressz. Erről olyan nyíltan kell beszélni, ahogyan csak lehet. A rokon népek fontosak nekünk, mivel az ő problémáikat ismerve képesek vagyunk a sajátjainkat tágabban és világosabban értelmezni, és talán a stressztől megszabadulni. Egyébként soha nem leszünk lelkileg szabadok.” Kiemelték az Oroszország területén élő népek segítségének fontosságát is.

Az általam megkérdezett pedagógusok jól ismerik a finnugor népekkel és nyelvekkel foglalkozó háttér és a témával kapcsolatosan elérhető anyagokat, több fontos intézményt, kutatót és eseményt jelöltek meg ebben a témában. A finnugor rokonság tanításához gyakran használják kiegészítő anyagként a Kalevalát, az *Akadeemia*, *Õpetajate leht*, *Keel ja Kirjandus* folyóiratok cikkei, Paul Ariste könyveit, különböző finnugor nyelveken készült hangfelvételeket, a www.suri.ee, illetve a www.ugri.net internetes oldalakat, etnográfiai műveket és Lennart Meri filmjeit (*A vízimadarak népe*, *A Tejút szelei* – Magyarországon *A Tejút fiai* címen vetítették).

Arra a kérdésre, hogy Észtországban eleget foglalkoznak-e a rokon népekkel, nagyon eltérő válaszok születtek. Az egyik pedagógus szerint kellene valamilyen „eszme”, ami alapján érdemes lenne többet foglalkozni a témával, egy másik szerint viszont: „Túl keveset! Az olyan ember, akinek nem szakterülete a téma, szinte nem is találkozik ezzel a kérdéssel. A Szovjetunió idején az összetartozás érzése sokkal aktuálisabb volt, gyakran és élesen beszéltek róla, jártunk egymásnál vendégségben. Most egy átlagos ember a rokon népek életéről és helyzetéről, nem beszélve a nyelvről, nagyon keveset tud. Nagyon ritkán emlékeztetik az észteket a rokon népeinkre, csak akkor például, ha valamilyen szinten tüntetni akarnak Oroszországnak a kis népek fölött gyakorolt önkénye ellen. A Szovjetunió idején a kis népek önmeghatározása és öntudata miatt nagyon lényeges volt az összetartás, az egymásra támaszkodás, egymás támogatása a szabadságért folytatott harcokban. A jelenlegi (látszólagos) függetlenség idején mintha minden probléma magától megoldódott volna. Pedig tulajdonképpen úgy néz ki, hogy éppen fordítva történt.”

2.3. Általános és középiskolai tankönyvek (1991–2006)

A tankönyvek részletesebb bemutatása előtt meg kell említenem, hogy az észti nyelvtankönyvek a magyarországi tankönyvírási gyakorlattól részben eltérően általában külön-külön dolgozzák fel a nyelvi rendszer szintjeit, ezért egyes tankönyvekben a témájukból adódóan hiába is keresünk a finnugor nyelvrokonsággal kapcsolatos fejezetet. Így a tanulók egy-egy évben akár több nyelvtankönyvből is tanulhatnak a témának megfelelően, amit a gyakorlatban az tesz lehetővé, hogy az iskola könyvtárából kölcsönzik a tankönyveket. A tanulók tankönyvellátásával kapcsolatos hagyományból pedig az következik, hogy az iskola anyagi helyzetétől és az anyanyelvtanárok hozzáállásától nagyban függ az, hogy kerül-e olyan tankönyv a tanuló kezébe, amelyben részletesebb leírást talál a finnugor népekről.

Munkám során az utóbbi 15 évben megjelent és jelenleg használatban lévő négy általános iskolai és hat gimnáziumi tankönyvet tanulmányoztam. A finnugor népekkel kapcsolatos témák elsősorban természetesen az anyanyelv tanításának keretein belül találnak helyet, különösen az általános iskolás szinten azonban az irodalomtankönyvek is foglalkoznak a témával, különböző finnugor népek irodalmából, népmesei anyagából hozva példákat. Ezért mind az általános iskolai, mind a középiskolai irodalmi tankönyvekből is hoztam egy-egy példát a finnugor nyelvrokonság tárgyalására.

A tankönyvek vizsgálata során figyelmet fordítottam arra, hogy milyen témakörön belül foglalkozik az író a nyelvrokonsággal, milyen terjedelemben, és milyen fogalmak köré csoportosítja a témát. Időrendi sorrendben haladva a következő általános iskolai tankönyveket tanulmányoztam:

1) Sepp–Völö: *Az észti nyelv könyve a 9. osztály számára*. A tankönyv az 1988-as kiadás utánnomása, amely azonban még a 8. osztálynak tanította a finnugorsággal kapcsolatos tananyagot, amelyet ma a 6. osztályban tanítanak. *Az észti nyelv származása* c. fejezet még így kezdődik: „A Szovjetunióban sok nép él, akik körülbelül 130 nyelvet beszélnek. A Balti-tenger térségében beszélt rokon nyelveket balti-finn nyelveknek nevezik” (Sepp–Völö 1991: 11–12). A tankönyv egy oldalon foglalja össze a nyelvrokonság témáját, a következő fogalmak köré csoportosítva: uráli nyelvcsalád, finnugor alapnyelv, balti-finn nyelvek, példák a finn és az észti nyelv a tankönyvíró által kiemelt zavaró és vicces hasonlóságára, családfa.

2) Hennoste 1993: *Irodalmi olvasókönyv a 9. osztály számára*. A tankönyv egyetlen bekezdésben, a *Kik vagyunk, honnan jövünk* c. első fejezetben foglalkozik a nyelvrokonság témájával.

3) Hiisjärvi 1999: *Anyanyelvi tankönyv a 6. osztály számára*. A tankönyv két oldalon csak Väinämöinen születését hozza a Kalevalából.

4) A legújabb, ugyanakkor meglepő módon a legátfogóbb és az általános iskolások számára véleményem szerint a finnugor népekről a legkönnyebben meg-

ragadható képet adó tankönyv Maansoo–Vardja–Vardja 1999-ben megjelent *Nyelvbarát. Anyanyelvi tankönyv a 6. osztály számára* c. munkája. A könyv külön fejezetben, színvonalas illusztrációkkal ellátva tárgyalja a rokon népeket és nyelveket. A fejezet címe *Finnugor lélek és nyelv (Soome-ugri meel ja keel)*, ezen belül megtaláljuk a „Közelebbi és távolabbi” c. általános bevezető fejezetet a nyelvrokonság lényegéről a következőkhöz hasonlóan meggyőző részekkel: „Ahogyan az emberek is lehetnek rokonok, ismerősök vagy idegenek, ugyanúgy lehetnek a népek is egymás rokonai. Nekünk, észteknek is vannak közelebbi és távolabbi rokonaink, egyéb ismerőseink, akikkel sok közös vonásunk van. Ezeket a rokonokat és ismerősöket érdemes ismerni és megismerni, mert sok segítséget kaphatunk tőlük, és mi magunk is segíthetjük őket. Megtörténhet például, hogy valami fontosat elfelejtünk. Ebben az esetben a legjobb az, ha megkérdezzük a rokonoktól – ők talán még emlékeznek. Mert valamikor, a régi időkben, minden rokon együtt élt” (Maansoo–Vardja–Vardja 1999: 10). A négyoldalas bevezető szöveg után egy, a finnugor rokonokról szóló verset találhatunk *Törzsi történet (Hõimulugu)* címmel, majd a következő két oldal térképen mutatja be a finnugor népek lakóhelyét, körülvéve a népekre jellemző tárgyak, népviseletek illusztrációival. Ezt követik lív és finn népmesék, illetve prózára átültetett részek a Kalevalából. Ezután tárgyalják a magyarokat, a régi népi életmódot és a népviseleteket, majd hosszú részlet következik Molnár Ferenc *Pál utcai fiúk* c. regényéből, amely kötelező irodalom az észt általános iskolákban, egyben az egyik legnépszerűbb magyar regény. Az ily módon majdnem 30 oldalt számláló fejezetet két Petőfi-költemény zárja.

A gimnáziumi és középiskolai tankönyvek (szintén időrendi sorrendben):

1) Hint–Maansoo 1992: *Az észt nyelv tankönyve a 10. osztály számára (reál- és általános tagozat)*. A tankönyv a *Nyelv változik* c. fejezetben kezd el a finnugor nyelvekből hozott példákkal bevezetni a finnugor nyelvek témájába, amelyet a következő, a finnugor családfával együtt szűk kétoldalas *Finnugor nyelvcsalád* c. fejezetben folytat. Megemlíti az uráli nyelvcsaládot, a finnugor őshazát, a finnugor népek vándorlását, a magyarok honfoglalását. Részletesebben beszél a balti-finn népekről, lakóhelyükről és számukról. A többi finnugor nyelvről való tudnivalókat rövidebben foglalja össze. A tankönyv belső borítóján a különböző nyelvcsaládok képviselőinek lakóhelyét láthatjuk, a finnugor népek lakóhelyét részletesen jelölve népenként.

2) Hint 1995: *Az észt nyelv tankönyve a 10. osztály számára*. A tankönyv finnugor nyelvekről és népekről szóló fejezete tulajdonképpen az írótól három évvel korábban megjelent, az 1995-essel azonos című tankönyv fejezetének kissé bővített és átdolgozott változata.

3) Ehala 1997: *Az észt nyelv szerkezete. Gimnáziumi tankönyv*. A kifejezetten a tanterv által egy-két kurzus elvégzése során megkövetelt, az észt nyelv

szerkezetével foglalkozó tankönyv adja magától értetődően a legrészletesebb (23 oldal), és a tanterv pontjait leghűségesebben követő képet a finnugor nyelvrokonságról. A *nyelvcsaládok* c. nagy fejezet két nagyobb részre tagolódik, az első a világ nyelveiről, a nyelvcsaládokról és az észtről mint finnugor nyelvről szól. Részletesen tárgyalja a finnugor nyelvcsaládot a családfával, különös tekintettel a balti-finn nyelvekre. Ennek a résznek a végén tárgyalja a szerző az indoeurópai nyelveket is. A második nagyobb fejezet a finnugor és az indoeurópai nyelvek főbb különbségeivel foglalkozik. A középiskolások számára érthető módon, szemléletesen tárgyalja a szerkezetbeli különbségeket, a hangtani rendszer, a szókincs, valamint az alaktani és mondattani rendszer különbségeit.

4) Kraut–Liivaste–Tarvo 1998: *Észt nyelvhelyesség. Gimnáziumi nyelvhelyességi tankönyv*. Gyakran használt kézikönyv az észti nyelv oktatásában, de címből adódóan csak a következő témaköröket öleli fel: helyesírás, alaktani nehézségek, mondattan, szókincs és stílus. Mivel sok középiskolában veszik ezt a tankönyvet alapul a három gimnáziumi év nyelvtanításánál, előfordulhat, hogy ennek a tankönyvnek a kizárólagos használata esetén a finnugor nyelveket és népeket nem tárgyalják ezekben az iskolákban.

5) Rebane 2003: *Észt irodalom a szakközépiskoláknak*. Csupán a tankönyv elején található bevezetésben (*Kik vagyunk*) van néhány alapinformáció az észti nyelv finnugor voltáról.

6) Ehala 2006: *Az észti írott nyelv*. A manapság sok iskolában használt tankönyvben semmilyen információ nincs a finnugor nyelvrokonságról.

Összefoglalóan azt lehet elmondani a tankönyvekről, hogy meglehetősen változó mélységben, sokszor nagyon felületesen foglalkoznak a finnugorság témájával, ugyanakkor a rossz példák mellett mind az általános iskolai, mind a középiskolai tankönyvek között találhatunk egy-egy meglepően alapos tankönyvet is a téma tanításának szempontjából.

3. A finnugor népekkel kapcsolatos cikkek száma és jellege az észti sajtó két fontos orgánumban, a *Postimees* és az *Eesti Päevaleht* c. napilapokban a 2005. január 1. és 2006. augusztus 24. között megjelent cikkek alapján.

A *Postimees* (a továbbiakban PM) c. lapban az említett időszakban 106 finnugor témájú cikk jelent meg, az *Eesti Päevaleht*-ben (EP) ezzel szemben meglepő módon csak négy, és ezek is többnyire a *Postimees* által már tárgyalt témát ismétlik. A magyar és a finn témájú cikkeket a fenti szám nem tartalmazza, ezeket nem is vizsgáltam, mivel a magyar témájú cikkekkal a hungarológiai kongresszuson Anu Nurk foglalkozott, a finn témájú cikkek pedig magas számuk miatt külön tanulmányt érdemelnének.

A jellemző témakörök a következők voltak:

1) A marik helyzete. Huszonkét cikk jelent meg ebben az időszakban a mariakat sújtó orosz elnyomásról, pl. *Mariföldön ismét megtámadtak egy mari akti-*

vistát (PM 2005. 08. 29.); *A mari nyelvet az a veszély fenyegeti, hogy a következő emberöltővel eltűnik* (PM 2005. 07. 04.).

2) Oroszország viszonyulása a finnugor népekhez. Ez egyébként is gyakran tárgyalt téma, a következő cikkek címe is ezt tanúsítja: *Oroszországban mélyül a látogatókkal kapcsolatos paranoia* (PM 2005. 08. 17.); *Orosz mítoszok a finnugor összeesküvésről* (PM 2005. 06. 16.).

3) Ehhez kapcsolódóan sok olyan cikk is van, amely Észtország szerepével, helyzetével foglalkozik: *Esszé: Lenni vagy nem lenni?* (PM 2006. 01. 07.); *A külügyi bizottság szigorú oroszpolitikát ajánl* (PM 2005. 05. 27.); *A marikat támogató nyilatkozatot 11000-en írták alá* (PM 2006. 04. 26.).

4) A magyarországi helyzettel ellentétben sokat és rendszeresen írnak az olyan jelentős észt személyiségekről (Ariste, Meri, Valton, Vääri), akik sokat tettek vagy tesznek a finnugor népekért és megismerésükért Észtországban.

5) A kulturális témájú cikkek száma is magas, pl.: *Egy ember, aki egyesíti a mari, az észt és a finn irodalmat* (PM 2005. 10. 21.); *A nyenyec, az udmurt és a komi klasszikusok észt nyelven* (PM 2005. 11. 04.).

6) A finnugorsággal kapcsolatos számos rendezvényről is rendszeresen beszámol a sajtó: *Szívünk, nyelvünk és a finnugorság* (PM 2006. 06. 09.); *A Fennougria a szabadtéri múzeumban ünnepli születésnapját* (PM 2006. 05. 31.).

7) Elenyésző számban, de időről-időre mégis megjelenik az észt sajtóban is egy-egy olyan cikk, amely az észt nyelvet nem(csak) a finnugor nyelvek rokonaként mutatja be: *Egy kínai tudós a kínai és az észt nyelvet hasonlítja össze* (PM 2005. 10. 24.); *Egy kínai tudós hisz az észt és a kínai közös őshazában* (PM 2006. 01. 23.).

A vizsgált időszakban megjelent cikkek száma alapján azt lehet mondani, hogy legalább egy olyan cikk jelenik meg hetente a napilapokban, ami valamilyen módon a finnugor népekkel foglalkozik, a tárgyalt témakörök pedig széles skálán mozognak.

A fenti témakörök tárgyalása sokszínű, de talán nem elég mély képet adott a finnugor népekhez való viszonyulásról Észtországban. További lehetőséget jelentene a kutatás folytatására a kérdőíves megkérdezés kiterjesztése más, alacsonyabb iskolai végzettségű társadalmi csoportokra is, a tanárok szélesebb rétegére, illetve a finnugor népekkel, nyelvekkel kapcsolatos intézményrendszer és háttér feltárása Észtországban, és mindennek a magyarországi helyzettel való összehasonlítása.

Irodalom

Alatalu, Riin 2005: Venemaal süveneb paranoia külaliste suhtes. Postimees, <http://www.postimees.ee/170805/esileht/valisuudised/174393.php>
Eesti keele õppekava. Eesti õppekeeleaga gümnaasiumile. <http://www.tkug.tartu.ee/dok/eestikeel.pdf>

- Ehala, Martin 1997: Eesti keele struktuur. Õpik gümnaasiumile. Künnimees, Tallinn.
- Ehala, Martin 2006: Eesti kirjakeel. Künnimees, Tallinn.
- Hennoste, Märt 1993: Kirjanduse lugemik 9. klassile. Koolibri, Tallinn.
- Hiisjärv, Piret 1999: Emakeele õpik 6. klassile. Avita, Tallinn.
- Hint, Mati 1995: Eesti keele õpik X. klassile. Koolibri, Tallinn.
- Hint, Mati–Maansoo, Viivi 1992: Eesti keele õpik X klassile (reaal- ja üldharu). Koolibri, Tallinn.
- Kraut, Einar–Liivaste, Ene–Tarvo, Aili 1998: Eesti õigekeel, Gümnaasiumi õigekeelsusõpik. Koolibri, Tallinn.
- Läänemets, Mart 2005: Hiina teadlane võrdleb hiina ja eesti keelt. Postimees, http://www.postimees.ee/251005/tartu_postimees/uudised/180920.php
- Lucas, Edward 2005: Mari keel ähvardab kaduda järgmise inimpõlvega. Postimees, <http://www.postimees.ee/050705/esileht/valisuudised/170411.php>
- Maansoo, Viivi–Vardja, Kaider–Vardja, Merike 1999: Keelesõber, VI klassi emakeeleõpik. Koolibri, Tallinn.
- Mäekivi, Mirjam 2006: Avaldusele maride toetuseks anti 11 000 allkirja. Postimees, <http://www.postimees.ee/270406/esileht/siseuudised/199427.php?r>
- Maticsák Sándor–Dusnoki Gergely 2003: Finnugor rokonságtudatunkról. Finnugor Világ VIII/3: 19–21.
- Päärt, Villu 2006: Hiina teadlane usub eestlase ja hiinlase ühisesse algkodusse. <http://www.postimees.ee/240106/esileht/siseuudised/189616.php>
- PM Online 2005: Marimaal rünnati taas soome-ugri aktivisti. Postimees, <http://www.postimees.ee/310805/esileht/valisuudised/175486.php>
- PM Online 2005: Väliskomisjon soovib karmi Vene-poliitikat. Postimees, <http://www.postimees.ee/280505/esileht/siseuudised/167163.php>
- Prozes, Jaak 2005: Vene müüdid soome-ugri vandenõust. Postimees, <http://www.postimees.ee/170605/esileht/valisuudised/169049.php>
- Rand, Jaak 2005: Neenetsi, udmurdi ja komi eestikeelne klassika. Postimees, <http://www.postimees.ee/051105/esileht/kultuur/182103.php>
- Rebane, Mihkel 2003: Eesti kirjandus kutseõppeasutustele. Kirjastus Ilo, Tallinn.
- Rüütel, Ingrid 2006: Essee: Olla või mitte olla. Postimees, <http://www.postimees.ee/090106/esileht/arvamus/188080.php>
- Sepp, Ene–Võlli, Kai 1991: Eesti keele õpik IX klassile. Valgus, Tallinn.
- Tooming, Rando 2006: Fenno-Ugria tähistab sünnipäeva vabaõhmuuseumis. Postimees, <http://www.postimees.ee/010606/esileht/siseuudised/203881.php>
- Viitol, Livia 2005: Mees, kes ühendab Mari, Eesti ja Soome kirjanduse. Postimees, <http://www.postimees.ee/221005/esileht/kultuur/180743.php>
- Viitol, Livia 2006: Meän syän, meä keel ja fenno-ugria. Postimees, <http://www.postimees.ee/100606/esileht/kultuur/204978.php?>

Hozzászólás a japán–magyar rokonítási kísérletekhez

A vitaindító előadásban az olvasható, hogy „a japán iskolai tananyagban a magyart nyelvrokonnak tartják”. Ezzel szemben a nyelvészek nagy többségének véleménye szerint a japán legalábbis vitatott származású ragozó nyelv. Más szóval: nem találtak olyan nyelvet, mellyel a japán eredetét összehasonlító módszerrel kutathatjuk.

A japán nyelvet G. J. Ramstedt nyomán R. A. Miller, Sz. Sztarosztyn és mások a koreaival együtt az altaji nyelvek közé sorolták. Ma ezt a besorolási kísérletet tartják a legsikeresebbnek (Bartos 1999: 622), noha számos neves turkológus és mongolista tagadja „magának az altaji nyelvcsaládnak mint közös töről szétágazott (genetikus) egységnek a lehetőségét is” (Kara 1999: 60), köztük Németh Gyula és Gerard Clauson – többé-kevésbé Ligeti Lajos is –, vagy a maiak közül Gerhard Doerfer, illetve Denis Sinor. Mindenesetre igen csekély a japán–koreai nyelvrokonságra utaló rokonszavak száma, bár nyelvtanilag a két nyelv között rengeteg hasonlóság található.

A japán más vélemények szerint aligha volt mentes ausztronéz hatásoktól. Bartos Huba így fogalmaz: „vagy egy altaji–ausztronéz keveréknyelvről, vagy az altaji szupersztrátumot kiegészítő ausztronéz szubsztrátum jelenlétéről beszélhetünk” (Bartos 1999: 622). Ezek szerint a japán vagy közvetlenül ausztronéz eredetű, vagy pedig az ottani és a szárazföldi nyelv különböző nyelvekkel kevert (creole). A Japán-szigetek egyikén, Okinaván az ún. ryukyui [rjukjui] nyelvet beszélik, mely a japánnak egy izoláltabban fejlődött dialektusa, tehát itt nincs szó nyelvrokonságról.

Bartos megemlíti még az ugyancsak feltételezett ainu rokonságát is, de hozzáteszi: emellett „csak elenyésző mennyiségű bizonyíték áll rendelkezésre”. Ez a bizonyító anyag azonban nem elégséges a rokonításra, „inkább csak a japán kultúrdominancia hatásáról lehet szó” (Bartos i.h.).

1998 április–májusában két hónapot töltöttem Japánban, és ekkor egy, az 1980-as években született újabb véleménnyel ismerkedtem meg (az adatokat Ki-yoko Eguchinak köszönhetem). Ez a nézet a japán nyelvtudós Ono Susumunak a véleménye, melyet a tudomány azóta sem értékelt. Eszerint a japán nyelvtörténet három korszakból áll:

(1) A Dzomon-korszakban (Kr. e. 8000-tól 500-ig) a japán az ausztronéz nyelvcsalád tagja. Ekkor a japán életmódra jellemző volt a vadászat és a gyűjtögetés, így például ebben az időszakban ismerkedtek meg az agyagedénnyel.

(2) A Jajoj-korszakban (Kr. e. 500-tól Kr. u. 300-ig) a japánra hatott a dél-indiai nyelv és műveltség is, vö. a szövést, a fémtömegcikket, mindenekelőtt pedig a rizst. A nyelvi hatás során felvetődik a betűk használata is. Dél-Indiában ekkor nem használtak még betűket, ezért a japán betűírás a következő korszakból eredeztethető.

(3) A Kofun-korszakban (Kr. u. 300-tól) erősödött a kínai politikai és műveltségi hatás, és ennek révén az írásjegyeket is a kínaiból vették át a japánok. Itt meg kell jegyezni, hogy a kínai írásjeleket hangértéküknek megfelelően – de eleinte jelentésükre való tekintet nélkül – használták a hasonló hangzású japán szótagok lejegyzésére. Az írásjelek japán neve *kandzsi*, melyeket a 9. században leegyszerűsítették, és ez az írás a *kana* nevet viseli.

A második nyelvtörténeti korszakban a Dél-Indiában beszélt tamil nyelv hatott Ono Susumu szerint a japánra. Ez a tamil nyelv a dravida nyelvcsalád déli ágába tartozik, és ma Dél-Indiában hivatalos nyelv, ún. dél-indiai közvetítő nyelv, az iskolai oktatás egyik nyelve. Kutatói szerint a tamil szókincsét ugyan szanszkrit nyelvi hatás érte, mégis a tamil az egyik legtisztább formában létező dravida nyelvnek tekinthető. Susumu az összehasonlítás során a következő szabályszerűségeket tapasztalta:

- (1) Mintegy ötszáz szómegfelelés van a tamil és a japán között.
- (2) A mondat szerkezete megegyezik a tamilban és a japánban.
- (3) Minden tamil fonémának van a japánban megfelelő párja.
- (4) A partikulák használata mindkét nyelvben megegyezik.
- (5) Ugyanaz a tamil és a japán versmérték.

Mint ahogy a kongresszuson Fábián Orsolyától és Tóth Viktóriától is hallottuk, Finn- és Észtországban a finnugor nyelvrokonítás általánosan elfogadott tény. Ennek véleményem szerint elsősorban Sajnovics *Demonstratio*-jának finn hatása, illetőleg a finnek az észtre gyakorolt hatása az oka.

Nálunk 1870 táján Bálint Gábor egybevetett egy sor magyar szót és ezeknek uráli megfelelőit a japánnal. Úttörőnek is nevezhető vizsgálódását Pröhle Vilmos folytatta, aki a Keleti Szemle 17. kötetében *Studien zur Vergleichung des Japanischen mit den uralischen und altaischen Sprachen* című értekezésében egyfajta történeti nyelvészeti összehasonlításra vállalkozott. Ezt az irányt kiteljesítette harmadik hazánkfia, Kazár Lajos, aki Ausztráliában kezdte japán tanulmányait, majd az Egyesült Államokban az Indiana Egyetemen, aztán pedig Németországban, a Hamburgi Egyetemen folytatta vizsgálatait. Ennek a tehát nyelvileg nem képzetlen embernek 1980-ban Hamburgban jelent meg egy könyve: *Japanese–Uralic language comparison: locating Japanese origins with the help of Samoyed, Finnish, Hungarian, etc. An attempt.* 1997-ben látott napvilágot Magyarországon – valószínűleg Pécssett, a Daruszeg Könyvek sorozatában – a hazatelepült, és néhány éve bekövetkezett haláláig Piliscsabán lakott Kazár Lajos japán,

angol, német és magyar című 156 lapos könyve, melynek ezúttal csak a magyar címét idézem: *A japán és a magyar nyelv rokonok?*

E munkában számításaim szerint Kazár 270 japán, illetve ójapán alakot ad meg, és közli ezek uráli megfelelőit is. A 270 szócsalád mintegy a felének van magyar tagja is, tehát ezeket az UEW-vel egybe lehet vetni. A nyelvészetileg képzett Kazárnak azonban a nyelvhasználatához nem volt sok érzéke. Etimológiáinak túlnyomó többségét nyilván korábbi szerzőktől – kritikátlanul – vette át. Az előbb említett japán munkatárs, Kiyoko Eguchi segítségével megállapítható, hogy a japán betűjeleknek egy része – összesen legalább 12 etimológiában – nem úgy olvasható, mint ahogy a mű szerzője feltételezi, aki a betűjeleknek közli latin betűs olvasatát. Így az *amo* 'anya' helyett *haha* (< *fafa* < *papa*) (1), a *hi.yo.ko* 'fióka' helyett *hina* (18), a *ho.su-* 'szárít' helyett *kavakasu-*, *kavaku-* (22), az *i.ter.u-* 'megfagy' helyett inkább *icuku-* (27), a *kug.u.ru-* 'átmegy, eltűnik' helyett *moguru-* (49), a *kun.e.ru-* 'meghajlik, elgörbül' helyett *magaru-*, *mageru-* (50–51), a *maz.u* 'elsőként' helyett *saki* (56), a *mon.o* 'szellem' helyett *oni* (61), a *nab.ar.u-* 'elbújik' helyett *kakasu-*, *kakureru-* (65), az *ō.u-* 'takar, rejt' helyett *komuru-*, *kakuru-* (83), a *wor.i* 'domb' helyett *mine* (140), a *yu.u* 'rost, fonál' helyett pedig *vata* (147) a helyes mai olvasat. Vannak még egyéb problémák is, így például egy-két szó hangalakja kérdéses, a mainak megadott japán alak imitt-amott feltehetőleg régi nyelvi, illetőleg négy-öt betűjelet a listából a japán kolléganő nem ismer. Véleményem szerint egy magyar vagy finnugor szakos egyetemista – megfelelő tanári segédlettel – végigvizsgálhatja ezeket a szófejtéseket egy szemináriumi dolgozat, esetleg egy szakdolgozat (vagy annak egy része) keretében.

A japán iskoláskönyvekben semmi sem olvasható a japán nyelv rokonságáról, a kérdésről nem esik szó az iskolában. A japán emberek hol a koreaival való nyelvrokonságról vallanak, hol pedig az altaji (sőt az urál-altaji) nyelvekkel való rokonságról. Persze az emberek többsége semmit sem tud. Érzésem szerint pedig minket, magyarokat azért tartanak rokonnak, mert Ázsiából származunk.

Irodalom

Bartos Huba 1999: Japán. In: *A világ nyelvei*. Főszerk. Fodor István. Akadémiai Kiadó, Budapest. 622–630.

Kara György 1999: Altaji nyelvek. In: *A világ nyelvei*. Főszerk. Fodor István. Akadémiai Kiadó, Budapest. 60–62.

A szókincs mint a magyarságtörténet forrása

BÉRES ERZSÉBET (UNGVÁR)

A magyar nyelv elvonással keletkezett szavai

Természetes folyamat a nyelvek fejlődésében az állandóság mellett a változás. A változás különösen jól nyomon követhető a szókészletben: bizonyos szavak kikopnak a használatból, mert elavultak a fogalmak, amelyeket jelölnek, pl. *pendely, táblabíró, alispán, plajbász* stb. mások keletkeznek, mivel új fogalmakat ismer meg a nyelvet használó közösség, pl. *számítógép, laboratórium, közgazgatás* stb.

Az új dolgok megnevezésére való szavakat a legkülönbözőbb módon alkothatják a beszélők. Leggyakoribb szóalkotási mód a szóösszetétel és a szóképzés. A nyelvtudomány azonban számon tartja még az úgynevezett ritkább szóalkotási módokat is, mint az elvonás, szórövidítés, ragszilárdulás, mozaikszó, betűszóalkotás, szócsonkítás stb.

Kutatásunk célja az alaki szóalkotás gyakoriságának vizsgálata a TESz. alapján. Iskolai és főiskolai tankönyveink szerint a szóelvonás a ritkább szóalkotási módok közé tartozik, anyagunk azonban arról tanúskodik, hogy a nyelvtörténet különböző korszakaiban gazdagnak mondható (627 szócikk) anyagot találunk e szóalkotási módra. Kutatásunk során arra is választ keresünk, mikor volt legvirulensebb e szóalkotási mód; kitérünk arra is, mennyire tartja elfogadhatónak ezeket az új lexémákat a nyelvművelés.

Az elvonás mint szóképzési mód nagyon kedvelt volt a nyelvújítók körében. Előszeretettel használták ezt a szóalkotási módot. Kiemelkedett ezek közül Verseggy Ferenc. A nyelvújítók nem szerették őt, hisz ő volt az, aki a Révai-féle helyesírást leginkább ellenezte és kritizálta. Kortársai szerint az első magyar nyelvőr volt. Ő volt az, aki leginkább ismerte a magyar képzők természetét, a szóképzés törvényeit és egyike volt a legvakmerőbb nyelvújítóknak. Ő „ébresztette” fel az általa szendergő gyökereknek nevezett szótöveket elvonással. Kortársai közül többen kifigurázták azon véleménye miatt, hogy különbséget akart tenni szendergő és néma gyökerek között, annak érdekében hogy szép és rövid szavakat kapjon. Elvonásai között sok volt a hibásan kikövetkeztetett alak, viszont ezeket a népnyelvből vett analóg példákkal próbálta igazolni (Király 1891: 399).

Verseggy több művében foglalkozik a szendergő gyökerek életre keltésével többek között a Tiszta Magyarság c. munkájában is. Ebből a művéből kiderül, hogy Verseggy azokat a gyökereket, amelyek a képzők leválasztása után még elég testesek és értelmük a származékokból kiismerszik, nyugvó gyököknek nevezi, és élte keltésüket megengedhetőnek tartja (Király 1891: 400).

Verseggy azonban nem elégedett meg a gyökérelvonás elvének hirdetésével, hanem gyakorlatban is alkalmazta. A Tiszta magyarság végén függelékben tűn-

tette fel a gyökérelvonással kikövetkeztetett szavak jegyzékét. A nyelvújítók azonban nem minden esetben fogadták el ezen elvonások hitelességét és használhatóságát. Kazinczy merészebb szócsinálónak nevezi Verseghyt még saját magánál is. Verseghy Tiszta magyarsága a következő csoportosítást tartalmazza: 1. Elvonás összetett szóból; 2. Elvonás határozókból; 3. Az utánhangok elhagyása; 4. Az -s melléknévképző elhagyása; 5. Az -l igeképző elhagyása; 6. Az -ol, -el, -öl, -al, -el igeképző elhagyása; 7. A -g igeképző elhagyása; 8. Egyéb elvonások. (Király 1891: 400–402).

A nyelvújítás idején a neológusok azon a véleményen voltak, hogy a gyökérelvonás hasznos módja a szóalkotásnak, hiszen a magyar nyelvben nagyon kevés a rövid szó „a minő agglutináló nyelvünkben ma már igen kevés akad”. Ez a szóalkotási mód kedvez a költői nyelv szebbé tételének, és a nép is csinál ilyen módon szavakat. E szóalkotási módot Simonyi Zsigmond nem gyökérelvonásnak nevezi, hanem a nyelvben működő analógia egyik sajátos megnyilvánulásának. A ’nyelvérzék tévedésének’ nevezi az ily módon keletkezett szavakat. Legszembetűnőbb ez azon példák között, amelyeket idegen eredetű igékből vontak el: *licita* – *licitál* stb. A cikk szerzője azonban az olyan mint *irkál* – *irka*, *csúszkál* – *csuszka*, nem elvonásként értékeli, hanem amint írja a szó keletkezésének valamiféle „természetesebb magyarázatot kell keresni” (Albert 1892: 49).

A legtöbb finnugor nyelv jövevényigéi az eredeti igetőhöz viszonyítva tovább képzett tövet tüntetnek fel, anélkül, hogy a járulékképzőnek értelemmódosító szerepe volna. E tényre különösen a magyar nyelv latin és szláv jövevény-szavainak vizsgálata közben már több ízben rámutattak, elnevezték „honosító eljárásnak”. A latin igéket a magyarba a következőképpen vették át *kántál* < *cantare*, *prédikál* < *predicare* stb.; szláv igék *csinál* < *činiti*, *kalapál* < *klepati* stb.; német igék: *kóstol* < *kosten* stb. Ezekből a példákból is látszik, hogy a jövevény-igék eredeti tövét megtoldották a magyar nyelvre jellemző képzőkkel, amely általában nem módosítja az eredeti szó jelentését. A névszókkal kapcsolatban kicsit könnyebb a dolgunk, hisz ezek legnagyobb része eredeti, az idegen nyelvben szereplő formában került át a magyar nyelvbe (Gombocz 1901: 105–109).

Elsőként Simonyi Zsigmond figyelt fel tüzetesebben a kérdésre, az ő összefoglaló művében szereplő igékről az újabb etimológiai kutatások alapján azt mondhatjuk, hogy mesterséges nyelvújítási alkotások (Simonyi 1905: 300), melyek közül csak a *toboroz* került be a nyelvhasználatba. Simonyi több igét tévesen magyaráz elvonással. Az elvonást így definiálja: „...a nyelvérzék a szó végében valamely képzőt sejt, ennek sokszor más érdekes következményei vannak: az úgynevezett elvonások. Valamint más olyan képzős szók mellett használatban van a képzőtlen alapszó, úgy az ilyen látszólagos származékok is kísértetbe viszik a beszélőt, hogy – az egész szóból visszakövetkeztetve – ami a képző előtt van, abban az egésznek alapszavát lássa és megfelelő jelentést tulajdonítson ne-

ki, pl. *gyámol* > *gyám*, *üdvösség* > *üdv stb.* A nyelvújítás, mint láttuk, gyakran élt és vissza is élt a szóalkotásnak eme módjával, de a nyelvnek rendes fejlődésében is találunk sok ilyen elvonást, természetesen csak olyan esetekben, mikor a szó végében valamely egészen közönséges és eleven képzőt éreztek a beszélők *csodál* > *csoda*, *tréfál* > *tréfa*, *licitál* > *licita*, *csuszkál* > *csuszka stb.*” (Simonyi 1905: 300–301).

Pais Dezső a következőképpen ír az elvonásról: A szavaknak végső darabja organikussá vált: képzőnek, illetve ragnak érződött, de mint ilyen a nyelvelem kellő funkcionálásában zavart okozott, s ezért elmaradt. Mi más ez, mint adaptáció? Csak ezekben az esetekben a változás okára nézve van bizonyos különbség. Tudniillik a szódarab azért elevenedik meg, mivel az azt tartalmazó nyelvelem analógiásan olyan nyelvelemekhez igazodik, amelyekben az illető szódarabbal egyező szódarab már előzetesen funkcióval szerepelt *lelkiismereti* < *lelkiismeret*, *csárdák* < *csárda* (Pais 19: 406).

Tompa József szerint az elvonás során „a szótőnek kikövetkeztetett szódarabját önálló életre keltik; ...az összetételi tagot (tagokat) külön szóul is alkalmazzák” (Tompa 1961: 461). Az elvonás két fajtáját különbözteti meg. **Az első csoportba** sorolja a szóképzéstani viszony alapján született szavakat. Kiemeli, hogy minél gyakoribb egy képző, annál gyakrabban fordul elő azonos alakú szóvéggént, így leválasztják, és ezzel a szótő életre kel és önálló szóként él tovább (*kószá* < *kószál*, *lakoma* < *lakomázik*). Ezzel a módszerrel névszót igéből (ami a leggyakoribbnak mutatkozik) (*henger* < *hengerel*, *kényszer* < *kényszerít*), főnevet főnévből (*kegy* < *kegyelem*, *lámpa* < *lámpás*, *morzsa* < *morzsalék*), főnevet melléknévből (*nyomor* < *nyomorú*, *hóbort* < *hóbortos*), ritkább esetben határozósóból (*mohó* < *mohón*, *kör* < *körül*) és határozóragos névszóból főnevet (*heveny* < *hevenyében*) alkottak. **A következő csoportba** sorolja az összetételekből elvont szavakat. Ez a folyamat a XIX. században volt elterjedt főleg az írók körében. A legtöbb ilyen módon keletkezett szavunk irodalmi elvonás (*zűr* < *zűr-zavar*, *illeg* < *illeg-billeg*, *leng* < *teng-leng*). Előfordul olyan eset is, amikor nem az előtagot, hanem az összetétel utótagját vonják el (*izmus* < az izmus-ra végződő szavak: impresszionizmus, futurizmus; a nyelvújítás korában *hűdés* < *szélhűdés*). Valóságos összetételekből is gyakran önállósul az előtag vagy az utótag. A nyelvújítás korában előszeretettel használták ezt a szóalkotási módot: *nádor* < *nádorispán*, *monda* < *mendemonda*. Néha azonban a szóösszetétel megmarad, csak a szó végén lévő toldalékot vonják el (*gyorsír* < *gyorsírás*, *képvisel* < *képviselő*). Ezt a fajta elvonási módot a nyelvművelés nem igazán helyesli, sőt a hivatalos szóhasználatban kifejezetten ellenzi az efféle módon alakult szavak használatát (*gondvisel*, *gyomirt*, *közigazgat stb.*) (Tompa 1961: 461–464).

Papp István megfogalmazása szerint: Elvonás – a szórész önállósulásának azt a típusát szokták így emlegetni, amely egy képzett vagy képzettnak felfogott szó tövét következteti vissza téves analógia alapján (Papp 1967: 28).

A magyar nyelv könyve ugyancsak a szóalkotás ritkább módjai közé sorolja az elvonással keletkezett szavakat, mely szerint a szóelvonásnak nevezzük azt a szóalkotási módot, amelyben egy kizárólagos vagy rosszul tagolt képzésből egy addig nem létező alapszót következtethetünk ki, vonunk el (A. Jászó 2004: 295).

A Magyar grammatika szerint elvonásnak nevezzük azt a jelenséget, amikor egy egyszerű szóról leválasztunk egy meglévő vagy vélt morfémát – általában képzőt vagy összetételi elő-, utótagot –, a maradék morfémát vagy morfémacsoportot pedig teljes szóként kezdjük használni (MGr. 2000: 340). Az elvonásnak két alapesetét emeli ki: 1. morfémaleválasztás (*sétál* > *séta*; *kapál* > *kapa* stb.); 2. összetett szónak érzékelt szóból kikövetkeztet egy elő- vagy utótagot (*zűrzarvar* > *zűr*; *trolibusz* > *troli* stb.) (MGr. 2000: 340–341).

A szóelvonás a képzéssel ellentétes jelenség. Lényege, hogy a szó végéről leválasztják a képzőt vagy a képzőnek érzett végződést, és használni kezdik az így megmaradt – és egykor önmagában is létezett (vagy inkább csak ilyennek feltételezett) – szót. A szóvégek elhagyásával a magyar nyelvben megelevenedtek olyan szótövek, amelyek csak képzővel éltek addig, ugyanis tőszóként hamar kiavultak a használatból: *tanít*, *tanul* < *tan*. Ezt a meghatározást a Magyar nyelv kézikönyve adja (Kiefer 2003: 113). Amint fentebb említettük, ezek a meghatározások sokban egyeznek és mindezek tudatában a következő típusokat különíthetjük el:

1. Morfémaleválasztás, amikor egy képzőt vagy egy vélt képzőt leválaszt a szóról és így kap egy úgynevezett „alapalakot”, amelyet a későbbiekben önállóan kezd el használni: *ábra* > *ábrázol* vagy *ábrázat*, *áram* > *áramlik*, *csend* > *csendes*, *ék* > *éktelen*, *egyetem* > *egyetemben* stb.

2. Szóleválasztás – akkor beszélünk ilyen típusú elvonásról, ha a beszélő az összetett szó elő- vagy utótagját elhagyja és önállóan kezdi használni: *dedő* > *kisdedővő*.

3. Képzőmegelevenedés: *izmus* > *impresszionizmus*, *szoroz* > *sokszoroz*.

4. Jelet vagy ragot választ le a nyelvérzék: *nákol*, *suksüköl* stb.

5. Az utóbbi években egyre inkább terjed az a mód, hogy az összetett főnevekből összetett igét hozunk létre: *gépírás* < *gépír*, *képviselő* < *képvisel*. Bár ez az elvonási mód különbözik az elvonás két klasszikus alapesetétől. Az így létrehozott igék legtöbbje egyedi, alkalmi alkotás és nem mindig kerül be a szókincsbe és a nyelvművelés is határozottan fellép ezen szavak használata ellen (MGr. 2000: 341). Az újabban, ily módon keletkezett szavakkal nem foglalkozom részletesen.

A magyar nyelv szókincse a történelem folyamán nagyon sok változáson ment keresztül. A magyar nyelv története az elvonást részleges adaptációként határozza meg. Az elvonás művelete megváltoztatja a szó morfológiai szerkezetét. Leggyakoribb elvonás: igéből főnévi alapszót (*lakomázik* :> *lakoma*),

melléknévből főnevet (*kalapos* :> *kalap*), határozószókból, névutóból főnevet (*körül* :> *kör*, *távol* :> *táv*), összetett szóból (Bárczi–Benkő–Berrár 1987: 342).

A magyar nyelv történetében nagy jelentőséggel bír a honfoglalás, mely a magyarok anyagi és szellemi életében nagy változásokat hozott és nagymértékben át is formálta. Ebben a korszakban a magyar szókincs leginkább az új idegen nyelvek hatása által bővült, illetve a nyelven belüli szóképzéssel.

A magyar nyelvbe aelső keletkezésű igékhez hasonlóan a jövevényigék is valamilyen igeképzőt mutatnak fel. És mivel ezeknek az igéknek be kell illeszkedniük a nyelvi rendszerbe, így analógia hatására azokat a képzőket kapják, amelyek a nyelvbe kerülésükkor a legtermékenyebbek (Kiss 1972: 300). Ez a folyamat nemcsak a mai nyelvre jellemző, a nyelv fejlődésének minden történeti korszakában jelen van, de nem ugyanazzal az intenzitással. A honfoglalás előtt szókincsünkbe bekerülő igék nem vettek fel semmilyen képzőt, csak tőalakban honosodtak meg. Ez a tendencia a honfoglalás után megváltozott, és ahhoz, hogy a jövevényigék meghonosodjanak a magyar nyelvben felvették az akkor a magyar nyelv igeire leginkább jellemző igevégződéseket. És később majd ezekből a szavakból vontak el főneveket. A magyar nyelvben a mai napig sok az olyan ige, amelyek eredetileg főnév, melléknév, határozószó voltak. A szó végén lévő végzések megegyeztek az igei végzésekkel, így a nyelvérzék igeének érezte őket. Nem jellemző azonban ez a folyamat a névszók meghonosodása terén. Ugyanis a névszókat idegen nyelvekből „egy az egyben” vette át a magyar nyelv. A fent felsorolt tényeket a szóalkotástan felől is meg lehet közelíteni. És ez pedig a szóvégi képzők elvonása. Ily módon a mai napig keletkeznek újabb szögyedek. Leginkább igeből főnevek, főnévből ige nagyon ritkán jön létre.

A honfoglalás és a mohácsi vész közötti időszakában is előfordulnak elvonással keletkezett szavak. Ennek magyarázata: a honfoglalás utáni időkben a magyar nyelv az idegen igéket úgy vett át, hogy magyar képzőkkel látta el őket (*kopati* ~ *kapál*, *pireti se* ~ *perel*). A nyelvérzék az *-l* képzőt úgy fogta fel, mint névszókból igét alkotó elemet, s elvonta belőlük a névszókat: *kaszál* ~ *kasza*, *kapál* ~ *kapa* stb. (Bárczi 1996: 112).

A TESz. 627 szóelvonással keletkezett címszavának rendszerezését a következő szempontok szerint végeztem el: 1. alapszófaj szerint: alapszó – ige *kapál* > *kapa*, *kolompol* > *kolomp*, alapszó – főnév *cégér* > *cég*, *árnyék* > *árny*; alapszó – melléknév *göcsörtös* > *göcsört*, *gőgös* > *gőg*; alapszó – határozószó *ébren* > *éber*, *egyedül* > *egyed* stb.; 2. az elvonás eredményeként létrejött új szófaj szerint; 3. összetételből való elvonás; 4. ikerszókból való elvonás; 5. tulajdonnevekből való elvonás. Vizsgáljuk még az anyagot nyelvtörténeti szempontból, milyen korban keletkeztek, illetve kerültek be az írásos emlékekbe ezek a szavak. Eredetük szerint is változatos képet mutatnak az így alakult lexémák.

Az eddig elvégzett kutatás eredménye szerint a legtöbb szó **igéből** való elvonással keletkezett, kb. 65%, pl. *ábra* 1. 'forma'; 2. 'rajz, kép'; – ('arc') 1787:

Ábra; – *áбръ*. < A szócsalád alapjaként szolgáló *ábráz* főnév szláv eredetű; vö. óe.szl. *obrazъ* 'alak, kép, mód'; szb.-hv. *òbraz* 'arc, kép'; or. *οβραζ* 'kép, ábrázat' Az *ábráz* alakot igeiként is használták, és ebből keletkezett az *ábrázol*, *ábrázat*. Az *ábra* az *ábrázol* vagy az *ábrázat* szavakból való elvonás. Másik példa: *ábránd* 'Träumerei' 1816: *Ábránd*; 1831/1863: *ábrándok*. < Bizonytalan eredetű szócsalád. Népnyelvi szónak látszik azonban Szemere Pál alkotása, a nyelvújítás korában elvonással keletkezett az *ábrándozik* igéből;

– a **főnévből és melléknévből** keletkezettek aránya kb. 15–15%: *csák* 1. 'süvegnek hátul lelógó csücske; dolmány elülső hegyes vége'; 2. 'szeg, ék; szeglet, sarok'; 3. 'vmely tárgy hegye, hegyes vége v. kiálló része'; 4. 'lyukasztóvas, kivágóacél; érmeverődúc'; 5. 'csónak tolórúdja, csáklya'; 6. 'ökörhajtó ostor' < Feltehetően elvonás a *csákó* vagy *csáklya* szóból, de nincs kellőképpen bizonyítva. További példák: *rigolya* < *rigolyás*, *ármány* < *ármányos*, *mámore* < *mámore*, *pampus* < *pampuska*, *kalit* < *kalitka* stb.;

– **összetételből és szókapcsolatokból** 3% pl. *iram* < *iramszarvas*, *szint* < *földszint*, *szoroz* < *sokszoroz*, *trol* < *trolibusz*, *tár* < *tárház*, *nádor* < *nádorisván*, *kalap* < *kalapos süveg* stb.;

– **határozószókból, ikerszókból** kb. 2%, pl. *illeg* < *illeg-billeg*, *leng* < *teng-leng*, *irul* < *irul-pirul* stb.;

– a legkevesebb új szó elvonás által **tulajdonnévből** alakult, összesen 7 helynévből alakult szót vizsgáltunk, pl. *rác* < *Rácország*, *abesszin* < *Abesszinia*, *skót* < *Skótország* stb.

Az elvégzett elemzések szerint az elvonás alapjául szolgáló szavak szófaját tekintve a következő kép alakult ki. Az elvonással keletkezett szavak 65 százalékának alapszófaját ige szolgált, 15–15%-nak alapszava főnév és melléknév. A fennmaradó 5%-nak alapszava pedig határozószó, ikerszó, tulajdonnév, illetve összetétel és szókapcsolat.

Az újabb kori, elvonással keletkezett szavakat, amelyeket nem tartalmaz a TESz., nem vizsgálom. Az adattár tartalmazza azokat a szavakat is, amelyek már archaizálódtak: *sávoly*, *lepecs*, *kellem*, *vizita* stb. Kiderül, hogy szófajok szerinti lebontásban leginkább az igékből való elvonás tartozik a gyakori esetek közé *ipar* < *iparkodik*, *irány* < *irányoz* stb. A névszókból történő elvonás alig marad el az igei elvonástól. Határozószókból és egyéb szavakból (ikerszók, szókapcsolatok, összetett szavak) ritkábban vannak el valós vagy vélt morféimákat.

A vizsgált anyagból kitűnik, hogy a szóelvonás a magyar szókészlet gazdagodásának fontos szóalkotási módja a nyelvemlékes nyelvtörténeti korok mindegyikében. Az analitikus emberi gondolkodás rugalmasságáról tanúskodik, hiszen a beszélők analógia-érzéssel elemzik a szavakat, az elemzést hasonló végű szavakra terjesztik ki, s látszólagos szótöveket következtetnek ki. Napjainkban ritkábban keletkeznek szavak szóelvonással, mint az előző századokban, főleg a

XIX. században. Újabban főleg összetett szavakból keletkeznek elvonással új szavak: *főigazgató* > *főigazgat*, *nagytakarítás* > *nagytakarít*, *távbeszélő* > *távbeszél* stb. A nyelvművelés nem ajánlja ezeknek a szavaknak a használatát. Ezek a kifejezések szokatlanoknak, mesterkéltnek tűnnek, „a köznyelv húzódik használatuktól... Az erőszakolt, rikítóan mesterkélt alakok használatát... kerüljük!” (Kovalovszky 1977: 167). Ma ezt valóban így érezzük, de valószínű, hogy korábban, főleg a nyelvújítás idején az akkori beszélők is hasonló módon gondolkodtak az új keletű szavakról.

A szóelvonással keletkezett szavak egy része a mai köznyelvben már nem él: *grapsa*, *horty*, *hömp* stb., egyes nyelvjárásainkban azonban még találkozunk használatukkal: *irka*, *harák* stb. E tények jól illusztrálják a nyelvet használó közösség igényét a nyelv természetes fejlődésére, a nyelv belső törvényeinek érvényesülésére.

Irodalom

- Albert János 1892: A gyökérelvonásról. Magyar Nyelvőr 21: 49–55.
Bárczi Géza 1996: A magyar nyelv életrajza. Custus Kiadó, Budapest.
Bárczi Géza–Benkő Loránd–Berrár Jolán 1987: A magyar nyelv története. Tankönyvkiadó, Budapest.
Gombocz Zoltán 1901: Az igezők átvételéről. Magyar Nyelvőr 30: 105–109.
A. Jászó (szerk.) 2004: A magyar nyelv könyve. Trezor Kiadó, Budapest.
Kiefer Ferenc (szerk.) 2003: A magyar nyelv kézikönyve. Budapest.
Király Károly 1891: Verseggy mint neológus. Nyelvtudományi Közlemények 14: 398–402.
Kiss Jenő 1972: A jövevényigék meghonosodása a finnugor nyelvekben. Nyelvtudományi Közlemények 74: 299–334.
Kovalovszky Miklós 1977: Nyelvfejlődés – nyelvhelyesség. Akadémiai Kiadó, Budapest.
MGr 2000 = Magyar grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
Pais Dezső 1956: A szódarabok funkcionális megelevenedése. Magyar Nyelv 52: 401–406.
Papp Ferenc 1967: Tőigéink. Magyar Nyelvőr 91: 45–52.
Simonyi Zsigmond 1905: A magyar nyelv.
TESz. = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest 1970–1984.
Tompai József (szerk.) 1961: A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan I. Akadémiai Kiadó, Budapest.

KOROMPAY KLÁRA (BUDAPEST)

Az idegen szó jelentéstörténete a magyarban

Kongresszusunk tematikájának egyik központi eleme, az identitás, megérdemli, hogy a vele kapcsolatos fogalmak nyelvi kifejezőeszközeire is figyelmet fordítsunk. Ezek közé tartozik az előzetes témajavaslatokban oly gyakran szereplő (s többnyire a *magyar* szóval párhuzamosan megjelenő) *idegen*. E szó nyelvtörténeti, etimológiai, jelentéstani kérdéseivel foglalkozni annál ígéretesebbnek tűnt fel számomra, mert ez magában rejtí a társtudományokkal való dialógus lehetőségét is, ami pedig – meggyőződésem szerint – a hungarológiai kongresszusok egyik legtermékenyebb mozzanata lehet.

Ugyanakkor személyes indíttatás is áll annak háttérében, hogy mondanivalóm középpontjába éppen ennek a szónak a kérdéskörét állítottam. Három ciklus keretében, összesen tizenegy évig Franciaországban tanítottam hungarológiát, közelebbről magyar nyelvészetet, irodalmat, művelődéstörténetet, s egy olyan tárgyat, melyet bevett kifejezéssel így neveznek: a „magyar mint *idegen* nyelv”. Ez a fordulat számomra mindig mehökkentő volt, s az is maradt. Nem amiatt a szemléletváltás miatt, amely az anyanyelvet bizonyos távolságból, egy másik nyelv tükrében láttatja meg, más anyanyelvűek szempontrendszerét véve alapul, hanem elsősorban abból a konnotációból adódóan, amely nyelvünkben az *idegen* szóhoz társul. Elvileg a fenti kifejezés ugyanazt mondja, mint a franciában a *langue étrangère* – s a valóságban mégsem ugyanazt mondja. A magyar szónak ugyanis olyan holdudvara van, amely távolságot, tartózkodást, idegenkedést sugall. Erre példaszerűen utalnak József Attila lapidáris sorai: „Én tudtam – messze anyám, rokonom van, / ezek idegenek”. A jyvaskylái kongresszus megfelelő szimpóziumában („A magyar mint idegen nyelv – a magyar mint kisebbségi nyelv”) már rámutattam a kifejezés visszasságaira (Korompay 2002: 44), különösen azt hangsúlyozva, hogy amihez érdeklődéssel közelít valaki, az már eleve nem lehet „idegen”. Akkor a külföldön dolgozó hungarológus szempontjából vettem fel a kérdést, most viszont a magyar nyelvtörténet felől közelítve szeretném legalábbis feszegetni e különös szó történetének rétegeit.

Etimológia, szótörténet

Az *idegen* szó a magyar szókészletnek több tekintetben is rejtélyes eleme. Mindenekelőtt: ismeretlen eredetű. Ebben valamennyi etimológiai szótárunk tanúsága tökéletesen egybevág, a *Magyar szófajtó szótártól* a *magyar nyelv történeti-etimológiai szótárán* át egészen a legújabb, 2006-ban megjelent *Etimológiai szótár*ig. Az elhárított megfajtési ötletek száma is meglehetősen csekély: e szóval voltaképpen alig foglalkozott a szakirodalom. A 19. században felmerült az

osztét származtatás gondolata, de ezt hamar elejtették. 1980 körül tűnt fel egy új elgondolás, mely szerint az *idegen* voltaképpen nem más, mint a *vendég*: az utóbbi szóból, alaki és jelentéstani elkülönüléssel jött volna létre. Ez az etimológiai kísérlet nem talált kedvező visszhangra (vö. az EWUng. „kaum wahrscheinlich” minősítését), a benne megjelenő újszerű megközelítés azonban feltétlenül mérlegelést kíván. Előadásom vége felé visszatérek rá.

Az *idegen* szónak újabb jellegzetes vonása az, hogy a magyar szókészletben elszigetelt, társtalan elemként jelenik meg. Nem illeszthető be egyetlen szócsaládba sem, nincs olyan elem, amely vele egy töről fakadna. (Származékok, összetett szavak természetesen keletkeztek belőle, vö. *idegenkedik*, *idegenforgalom* stb., de ez már a szó utóéletével, s nem eredetével kapcsolatos.) Közös előzmény, „közös ő” a rendszer alapján nem következtethető ki. Elszigeteltsége Ady szavait juttatja eszünkbe: „Sem rokona, sem ismerőse / Nem vagyok senkinek, / Nem vagyok senkinek.” Szokatlan egybecsengés ez: az adott szó jelentése szinte kitapinthatóvá válik a szókészletben elfoglalt helye alapján.

Ez a társtalanság szorosan összefügg azzal a sajátossággal, hogy maga a szó morfológiailag elemezhetetlen. Csak naiv megfigyelési kísérletek próbálták összefüggésbe hozni olyan elemekkel, mint például a *jön* ige vélt *i-* töve, melynek alapján az *idegen* etimológiailag ugyanaz volna, mint a *jövevény* (vö. CzF.). A helyzet érdekessége, hogy a szóvég felől kiindulva bizonyos toldalékok leválasztása, azonosítása nagyon is lehetséges volna: az *-n* például lehetne locativusrag (mint a *rokon* szóban, s akkor itt is határozószó → melléknév szófajváltással számolhatnánk), másrészt lehetne *-n* névszóképző is (mint a *vagyon*-féle alakulatokban). Még tovább menve: a *-g* is beilleszthető volna ősmagyar névszóképzőink sorába (vö. *csillag*, *világ*). Mindaddig azonban, amíg megfelelő tövet nem tudunk kimutatni, a szó lényegében elemezhetetlen marad. Ez a felemás helyzet azt idézi, amit Saussure az asszociatív sorok kapcsán így összegez: „Amilyen mértékben e többi szó a *défaire* vagy a *quadruplex* szót körülveszi, olyan mértékben lehet e két szót alegységekre bontani” (Saussure 1967: 163). A mi esetünkben el kell ismerni: a vizsgált szó a felbontási kísérleteknek egyelőre ellenáll.

A szótörténet felé fordulva az első kérdés a következő: mióta él a magyarban az *idegen*? A legkorábbi adat természetesen kiemelt jelentőségű, hiszen ez jelenti azt a „terminus ante quem”-et, amikor meglétével már biztosan számolhatunk. E tekintetben ma bonyolultabb a helyzet, mint néhány évvel ezelőtt volt. Az *Magyar oklevél-szótár* nyomán valamennyi etimológiai szótár első adatként egy személynévi előfordulást idéz: 1295: „Stephanus filius *Idegen*” (ÁÚO. V: 122). Tegyük hozzá: az Árpád-korból ez volt az egyetlen személynévi adat. A közelmúltban azonban megjelent Fehértói Katalin *Árpád-kori személynévtára* (2004), melyből megtudhatjuk, hogy a fenti adat nem az *Idegen*, hanem a *Iolegen* (nyilván ’Jó legény’) alá tartozik. Ilyen módon az első előfordulás időpontja évszázadokkal kitolódik: a szó először (közzsói használatban) a Jókai-

kódexben tűnik fel (1370 u./1440 k.). Nem sokkal későbbi az első személynévi adat: 1469: „Mathias *Idegen*” (OklSz.). Kázmér Miklósnak *Régi magyar családnevek szótára* című munkájában ezen kívül még két személynévi előfordulást találunk, a 16., illetve a 17. századból. (Az, hogy névként ilyen ritka, bizonyára összefügg azzal, hogy a betelepődőket többnyire pontosabb megnevezéssel szokták illetni, vö. a népnévi eredetű családnevek széles körét. Ugyanakkor találkozhatunk *Jövevény* és *Vendég* családnevekkel is.)

Az Árpád-kori adatok teljes hiánya olyan helyzetet teremt, amely elmélyültebb elemzést kíván. Ha a szó keletkezésének, illetve meghonosodásának valószínűs korát próbáljuk megközelíteni, kizárható-e az a feltevés, hogy e szó (a lát-szat ellenére) régi keletű is lehet? Úgy gondolom, módszertani hiba volna e lehetőség merev elutasítása. Egyrészt azért, mert számos példa igazolja: az első adat nem ritkán évszázadokkal később jelenik meg, mint maga a szó a nyelvben. Legnevezetesebb példa erre az *iromba* ’pettyegetett, kendermagos, cirmos’, mely szláv hangtörténeti kritériumok alapján legkésőbb a 10. században kerülhetett a magyarba, első adatának kora azonban 1790. Másrészt fontos szem előtt tartani azt, hogy a magyarban nagy számban jelentkező ismeretlen eredetű szavak többnyire éppen azért megfejtethetetlenek, mert igen régiek: az ősmagyar kor folyamán, a népvándorlás hullámaiba kapcsolódva számos olyan néppel és nyelvvel került kapcsolatba a magyarság, mely azóta eltűnt – nem meglepő tehát, hogy az akkori jövevénytörzsek kimutatásához sokszor teljesen hiányzik az átadó nyelvi háttér. Ha ebben a kontextusban képzeljük el az *idegen* szó megjelenését, akkor a pusztai népek világában szükséges tájékozódunk. Ahogy egy mozgásban levő nép számára a *határ* mást jelent, mint a letelepedett népek körében, úgy talán az *idegen* arca is sajátos vonásokat mutat. Érdeemes lenne nomád népek nyelvének és kultúrájának idevágó jelenségeit megvizsgálni, hogy a kérdés tágabb háttéréről képet alkothassunk.

E rejtélyes szó mindenestre megérdemli, hogy nagyobb figyelem forduljon rá. Azzal, hogy a vele kapcsolatos homályos pontokra rámutattam (ismeretlen eredet, családtalanság, elemezhetetlenség, a megjelenés bizonytalan kora), egyben talán sikerült annak a reménynek is hangot adni, hogy a homályt egyszer majd oszlatni lehet. Addig is fontos, hogy ezeket a pontokat számon tartsuk, s lehetőleg minél világosabban beszéljünk róluk.

Fordítási kísérletek

Egy magyar szó jelentésének megadására az egyik legkézenfekvőbb megoldás az, ha valamely más nyelv megfelelő szavát állítjuk mellé, hosszas magyarázat helyett. Az effajta kölcsönös megfelelés természetesen nem magától értetődő. Többjelentésű szavak esetén eleve számolni kell azzal, hogy jelentésenként más-más idegen nyelvi megfelelőt találhatunk, a származékok köre pedig még sokkal tarkább irányokba vezethet.

Villantsuk fel e megfeleltetések lehetőségeit (vagy esetleg lehetetlenségét) egy másik nyelv tükrében. A franciában az „*idegen* nyelv” fordítása „*langue étrangère*”. Ez csak annyiban különleges (de ez is figyelmet érdemel), hogy a francia melléknév jelentése első helyen ’külföldi’; maga a szó pedig (alapszáva, az *étrange* révén) a ’furcsa, különös, szokatlan’ jelentéssel tart kapcsolatot, ami csak részben fedi a magyar szó jelentéskörét. Más típusú jelzős szerkezetekben (például „*idegen ember*”: „une personne *inconnue*”) a melléknév jelentése ’ismeretlen’. Tovább menve: az *idegenkedik* fordítása a vonzalom hiányát, a tartózkodást emeli ki: „ne pas aimer; être réservé à l’égard de qc/qn”, az *elidegenedés* pedig (*aliénation*) nemcsak az egzisztenciális filozófia felé vezet (mint a magyarban), hanem a szócsalád más elemei révén (vö. *aliéné* ’elmeháborodott’) a lelki betegségek világát is felidézi. Akárhova tekintünk, az adott francia szó mást sugall, mást is sugall, mint a magyar. Semmi kétség: az *idegen* szónak a franciában nincs pontos megfelelője. „Nem lehet fordítani” – mondhatjuk Kosztolányival (1971: 123).

A régi magyar szótárirodalom anyaga is gazdag tanulságokkal szolgálhat. A két-vagy többnyelvű szótárakban évszázadokon át latin és német értelmezés szerepelt; az előbbinek elsődleges forrását Calepinus szótárának tíznyelvű, 1585-i lyoni kiadása jelentette. Idézzük fel ebből (a *Magyar nyelvtörténeti szótár*ra támaszkodva) azokat a latin szavakat, amelyek magyar megfelelője az *idegen*: *alienus*, *alienigena*, *hospitus*, *inquilinus*, *extrarius*, *extraneus*, *exoticus*. Ugyanitt az *idegenül* (ragos alak) a következő latin formának felel meg: *barbare*. Vajon amikor az *idegen* szót használjuk a magyarban, mikor melyik értelem kerül előtérbe?

Első értelmező szótárunk tanúsága

Értelmező és történeti szótáraink köréből (szükségszerű válogatás eredményeképpen) választásom Czuczor Gergely és Fogarasi János úttörő munkájára, *A magyar nyelv szótárára* esett (1862–1874). Egyrészt azért, mert e két kitűnő nyelvérzékű tudós nagy mestere volt annak, hogy egy-egy szó jelentéséről érzékletes körülírást adjon, gazdag példaanyaggal és sokirányú nyelvi kapcsolatok figyelembevételével; másrészt azért is, mert szótárirodalmi előzményekre saját műfajukban ők még nem támaszkodhattak, szótári hagyomány nem kötötte őket, így megközelítési módjuk elsősorban a nyelvi intuícóra támaszkodott.

Lássuk tehát, milyen jelentéseket különítenek el az *idegen* szó kapcsán. (A meghatározásokat mindig a maguk teljességében idézem, a példaanyagból viszont csak az első néhány elemet veszem át, zárójelben.)

„1. Oly emberről vagy állatról mondjuk, ki v. mely máshonnan jött, ki nem ezen földről, hazából való jövevény, külföldi, jövő-menő. (*Idegen népek, nemzetek. Idegen ember. Idegen madarak.*) Ellentéte: *hazai, honi, belföldi, idevaló.*

2. Átv. ért. mondjuk oly helyekről, hol más népek, más nemzetek, nem hozzánk való emberek laknak, melyek nem mi hozzánk tartoznak, hol mi lakni, tartózkodni nem szoktunk. (*Idegen föld, ország, város, falu, helység.*)

3. A mienktől v. tőlünk különböző, más, másféle. (*Idegen vallás, szokások, hit.*)

4. Mint melléknév. am. visszavonuló, távozó, nem barátságos, nem hajlandó, nem nyájas. (*Idegen arcot mutatni. Idegen szívvel lenni valakihez.*)”

Ha megfigyeljük a négy jelentés egymáshoz való viszonyát, érdekes szerkezet kirajzolódásának lehetünk tanúi. Amennyire mozgást érzékeltet az 1. és a 4. (mégpedig közelítőt az előbbi, távolítót az utóbbi), annyira statikus, mozdulatlan, szinte kimozdíthatatlan mindaz, amit a 2. és a 3. jelentés alatt találunk. A verstan nyelvén szólva: mintha egy négysoros strófát látnánk, ölelkező rímekkel.

Induljunk ki a statikus elemekből. Helyekről van szó, ahol mások laknak, jelenségekről, melyek másfélék, „nem mihozzánk tartoznak”. Figyelmet érdemel a visszatérő tagadószó, s a viszonyítási pontként megjelenő többes szám 1. személyű *mi* személyes névmás. Mi ennek a tartalma? A szövegben itt-ott megjelennek a nemzeti közösségre utaló elemek (*haza, nép, nemzet*). De amikor egyszerűen azt olvassuk, hogy „a miénktől különböző”, akkor akár az egyén általánosító megjelölését is láthatjuk ebben a „mi”-ben. S a haza és az egyén között hányféle lehetséges kör! Valójában az „idegen” szembeállítható a családdal, a rokonsággal, a barátokkal, az ismerősökkel (egészében mindazzal, amit meghittnek tekintünk), továbbá a helybeliekkel, a belföldiekkel, és így tovább. Ezek alapján úgy fogalmazhatnánk, hogy az *idegen* mindenekelőtt egy antonima, de nincs eleve meghatározva, hogy minek az antonimája. Nem körülhatárolt, nem definiált, mindig egy adott körhöz képest az, ami. Ezért is érzékeljük, hogy anynyi benne a homály, hogy távolságot fejez ki, s hogy olyan könnyen telítődik negatív tartalmakkal. (Idézzük azért, üdítő ellenpéldaként, a „Barátságos idegen!”, „Kedves Idegen!” típusú megszólításokat, melyekre a Nemzeti Szövegtárban számos példa található.)

Az 1. és a 4. jelentésre térve: ezek feltűnő vonása a két, ellentétes irányú mozgás. Idegen az, aki máshonnan jött (a szó földrajzi értelmében); idegen az a magatartás, amely visszavonuló, távozó (a szó átvitt értelmében). A két értelmezés nincs összekapcsolva, még csak nem is egymás után következnek; az említett „strófaszervezet” révén azonban mégiscsak rímelnék egymással, jelentéstánilag pedig a közeledés – távolodás paradox viszonya olyan meghökkentő, olyan szembetűnő, hogy valósággal összevillan a „jövevény” és a visszahúzódó, „nem nyájas” magatartás.

A Czuczor–Fogarasi szótárban a származékoknak, összetett szavaknak is igen széles körével találkozunk. (Az *idegen* szó kapcsán két teljes hasábot tesznek ki ez utóbbiak.) E gazdag anyagból két elemet találtam témánk szempontjából különösen gondolatébresztőnek.

Az egyik az *idegenkedik* ige, melynek értelmezése így hangzik: „Távolító ragú névvel am. valakitől v. valamitől elvonja elébbi vonzalmát, távolodik ; nyájas, barátságos lenni megszűn. (*Miért idegenkedel tőlem?*)” Emeljük ki a meghatározásból ezt a régies nyelvtani szakkifejezést: „távolító rag” (mai szóval: ablativus). Talán alkalmas ez a nem szokványos jelző arra, hogy segítségével az *idegen* szó jelentésének egy lényegi vonását visszaadjuk. Az eddigiek összegzésekképpen így fogalmaznánk: az *idegen* többnyire „távolító értelmű szó”.

Ennek a minősítésnek a fényében érdemes lesz ismét emlékezetünkbe idézni a vele gyakran szembeállított *rokont*, melyről egy vonatkozásban (a morfológiai elemezhetőség szempontjából) korábban már szóltunk, felidézve a benne történetileg kielemezhető *-n* ragot. Állítsuk most előtérbe a tövet, s nyissunk távlatokat a diakronia felé is. Ha tudjuk, hogy a *rokon* eredeti jelentése ’közel, közeli’ volt (amint ezt még ómagyar adatok, sőt 19. századi szótárírók is igazolják), s hogy másfelől a *rokon* és az *idegen* egymással antonim viszonyban szokott megjelenni, akkor mi is lehetne csábítóbb (s az eddig mondottak alapján logikusabb), mint egy olyan etimológiai feltevés, mely az ismeretlen eredetű *idegen* szót egy ’távol, távoli’ jelentésű elemre próbálná visszavezetni. Jelentésanilag ennek megvolna a valószínűsége – „csak” az alapszót kellene megtalálni.

A Czuczor–Fogarasi által összeállított szócsaládban a másik meglepetést egy ma már nem élő, szemlátomást nyelvújítási alakulat jelentette: *idegenszenv*. Mivel korábbi adatai nem mutathatók ki, talán a két szótáríró saját alkotását kereshetjük benne. Értelmét így adják meg: „Szenv, idegen személyek vagy dolgok iránt.” De mi a *szenv*? Mai nyelvérzékünk erre csak bizonytalan, ambivalens választ tud adni, hiszen mindössze két összetett szó alapján próbálkozhatunk az értelmezéssel, s közülük a *rokonszenv* a pozitív, az *ellenszenv* pedig a negatív pólust képviseli. (Tegyük hozzá: már 1829, illetve 1832 óta, vö. NyÚSz., TESz.) CzF. elvben választ ad a kérdésre, mivel e szótárban a *szenv* önálló címszóként is megjelenik. Jelentése a következő: 1. „Általán, fájdalmas, kellemetlen érzélem, mely némi türelmet igényel” (s itt rövid fejtegetés következik a *szenvedés* és a *szenv* különbségéről); 2. „Vegyes érzélem, mely a lelket, illetőleg kedélyt majd kellemes, majd kellemetlen izgásba hozza, majd vonzza, majd visszataszítja, honnan ez öszvetett szók: *hasonszenv*, *rokonszenv*, *ellenszenv*”. A végeredmény tehát ismét a legteljesebb ambivalencia, illetve a jelentések olyan játéka, amely könnyen a negatív pólus felé billen.

Három évvel a fenti kötet megjelenése után, Ballagi Mór szótárában (1868) szintén találkozunk mind az *idegen-szenv*, mind a *szenv* szóval. Az összkép sok tekintetben párhuzamos az előbbivel (a közös vagy rokon mozzanatokra most nem térek ki). Van viszont egy újdonság, s ez az *idegen-szenv* 1. jelentése: „hidegség, vonzalmatlanság, idegenkedés vmely személy, v. dolog iránt”. A negatív pólus itt olyan egyértelműen előtérbe kerül, hogy teljesen elnyomja a *szenv* alapvető (e szócikkben is jelen levő) ambivalenciáját. Mindez az előtag jelenté-

sén fordul meg: az *idegen* itt nem azt a személyt jelenti, akire az érzés irányul (vö. ugyanitt a 2. jelentést: 'idegenek iránti szenv'), hanem magát az érzést minősíti, félreérthetetlenül.

A magyar értelmező és nyelvtörténeti szótárak minden egyes *idegen* szócikke beható elemzést érdemelne. Erre természetesen itt nincs sem tér, sem idő. Felviláncolnék – e rész lezárásaként – egy-két különleges adatot az *Erdélyi magyar szótörténeti tárnak* idevágó, összesen nyolc teljes lapot kitevő anyagából, mely a régi idők élő nyelvhasználatáról mindennél érzékletesebb képet ad. Az *idegenít* ige 2. jelentése alatt olvashatjuk a következőket: 1589/XVII. sz. eleje: „Valamely Mester, az mas Mester Inassat vagy Legenyet, titkon, vagy nylyuan hozza hitetne, es akarmenemw modon hozza idegenittene ... Az hiteteő mester ... eőt forintal buntettessek”. *Hozzá idegenít*: micsoda paradox találkozása egy igének és egy igekötőnek! Ma ezt vagy úgy mondanánk, hogy *magához édesget*, vagy úgy, hogy *tőle elidegenít*. Itt viszont egyszerre van jelen, valósággal egymásnak ütközve, a két ellentétes irány: a *hozzá* révén a közelítés, az *idegenít* révén a távolítás.

Ugyanebben a szótárban az *idegen* szóval párhuzamosan megjelenő elemekre is érdemes figyelni. Idéznék néhány mellérendelő szerkezetet: 1662: „idegenkedő és kedvetlenkedő magaviselésével”; 1663: „nem idegenkedésem, nem is Nagyságtoknak személyéhez való gyűlölségemtől viseltetvén”; 1761: „igen nagy idegenséggel és mordsággal viselvén magát Feleségéhez”. Ha az olvasónak még kétsége lenne afelől, hogy az *idegen* melléknév milyen gyakran kap negatív értelmet, legyen elég ugyanebből a forrásból még egy-két szókapcsolatra utalni: *idegen hír* 'hamis, téves hír', *idegen barát* 'kb. rosszakaró'.

Vonzó feladat lenne ezek után a *jövevény* szóra térni, s annak „közelítő” jelentésével részletesebben foglalkozni. Ez már egy másik előadás témája lehetne. Pusztán annyit jelzek itt, hogy a magyar nyelvtörténeti irodalom legalább száz éve világos különbséget tesz „idegen szó” és „jövevényyszó” között, a legnagyobb természetességgel, műszó értelemben használva az utóbbit (vö. G. Z. 1907).

A vendég és az idegen

1978-ban, egy olasz–magyar konferencián hangzott el Balázs Jánosnak egy előadása, mely később a *Giano Pannonio* évkönyvben is napvilágot látott (Balázs 1981), s melynek címe magyarul így adható vissza: „Helynevek, törzsnevek és népnevek a nomádság korában és az Árpád-korban”. A konferencián magam is részt vettem, s máig élénken él bennem annak a meglepetésnek, sőt meghökkénésnek az élménye, amelyet az előadásban megjelenő merész etimológiai ötlet keltett: eszerint a *vendég* és az *idegen* eredetileg ugyanaz a szó.

A gondolatmenet távolabbról indít: egy olyan jelentésmezőt vizsgál, amelybe a *zarándok* és a *jövevény* is beletartozik. A *zarándok* szó szláv hátterének és gö-

rög nyelvű ótestamentumi adatainak megvilágítása után Balázs János a magyar kódexirodalomból idéz efféle párhuzamos szerkezeteket: „vendégek és zárándokok”, „idegen és zárándok”, „jövevények és zárándokok”. A *zárándok*, a *jövevény*, a *vendég* és az *idegen* jelentése szemlátomást közel áll egymáshoz. (Az utóbbi két szó etimológiai összetartozásának gondolatát már Hadrovics László felvetette, 1975). A *vendég* eredetének megfejtéséhez Balázs János több balkáni nyelv megfelelő elemét is bevonja a vizsgálatba, s a következő megállapításra jut: a kiindulópontot a bizánci görög *βενετικός* jelenti, melynek jelentése „venetói”, azaz „Velence környéki”. Ebből vezethető le a román *venetic* „jövevény”; ezzel függ össze a szerb-horvát *Venedik* (Velence neve); s ennek a folytatása az észak-olasz nyelvjárásokban élő *venedego* „venetói” is. Ezek fényében a magyar *vendég* szót a szerző olyan balkanizmusként fejt meg, mely szintén a fenti bizánci görög melléknévhez kapcsolható, s mely délszláv vagy észak-olasz közvetítéssel, a 11. század folyamán kerülhetett a magyarba. Jelentése itt így alakult: „ospite, straniero”. (Vö. Vigh Károly hasonló etimológiai ötletét: 1981: 340.)

A fenti etimológiát mind a hangalak, mind a jelentés oldaláról számos érv teszi meggyőzővé. Az átadó nyelvi alakból (például szláv *venedikŭ*) a kétnyíltshoztagos tendencia jegyében keletkezhetett a magyar forma. (Még a szóvégi *k* is ki-mutathat Árpád-kori személynévben: 1211: *Vendek*.) A történeti kapcsolatok Velence és Magyarország között már Szent István korában igen fontosak voltak. Gellért püspök alakja mindennél többet mond erről; emellett számon tartandók a szentföldi zárándokutak is, melyek a 11. század első felében főként Magyarországon keresztül vezettek, s így sok francia és itáliai zárándok (jövevény) érkezésével jártak. Ehhez még azt tehetjük hozzá, hogy az *Árpád-kori személynévtár*-ból szép számmal idézhetünk korai adatokat a *vendég* szóra: +1135/+1262/1566: *Wendeg*, 1138/1329: *Vendeg*, *Wendeg* (az utóbbi forma három ember nevéként), 1181: *Vendeg*, 1198: *Vendic* stb. Ezek világosan jelzik a szó meglétét, s ezáltal újabb megerősítést adnak a fenti származtatásnak. Legújabb etimológiai szótáraink (az EWUng.-gal kezdődően) egyértelműen vallják a *vendég* olasz eredetét.

Mi a helyzet az *idegen*-nel? Balázs Jánosnak az a néhány soros hangtani magyarázata, mely ezt a szót a *vendég*-hez kapcsolja, s szintén a korábban már említett délszláv névalakból vezeti le, a következő elemekkel számol: egyrészt kétszeres hangátvetéssel (melyet így lehet rekonstruálni: *Venedik* > *Vedenik* > **vedekin* ~ **videkin*), másrészt a szó eleji mássalhangzó eltűnésével (vö. óm. *βimád* > *imád*). A *Besztercei szójegyzékből* (1395 k.) idézett *ȳdeken* e feltevés szerint az eredeti *k* nyomát őrzi. Bevallom, az egész hangtani levezetés számomra olyan bonyolult, s annyi nem igazolható lépést feltételez, hogy már ezért sem látszik valószínűnek. Másfelől a korai adatok teljes hiánya (amiről az előadás elején részletesen szóltam) nagy nyomatókkal esik a latba. Sem személynévi, sem közszói előfordulással a *Jókai-kódex* előtt nem találkozunk. Ha a két szó valóban egy törzsről fakadna, nem várhatnánk bizonyos párhuzamos megjelenést a szótör-

téneti adatokban is? Ismét az újabb szótárak állásfoglalásával zárom a kérdést: sem az EWUng., sem az új *Etimológiai szótár* nem veszi át a fenti eredeztetést. A szó tehát továbbra is őrzi titkát: az *idegen* ismeretlen eredetű.

Kitekintés egy másik nyelvcsalád felé

Ha első látásra talán meglepő is, hogy a *vendég* és az *idegen* között etimológiai kapcsolat képzelhető el (s ha a fenti gondolatmenetnek ezt a magyarra nézve nem sikerült is igazolnia), a kérdés jelentéstani összetevői annál nagyobb figyelmet érdemelnek. Eleve ismert jelenség a nyelvben, hogy egy szóalak ambivalens jelentések hordozója lehet; nem ritka az sem, hogy ellentétes jelentések találkoznak egymással. Híres példája ennek a magyarban az *áld* és az *átkoz* összetartozása, a latinban a *sacer* 'szent' és 'átkozott' jelentése.

A *vendég* és az *idegen* kapcsolata példaszerűen tanulmányozható egy másik nyelvcsaládban. Legtávolabbról indítva: az indoeurópai nyelvek körében; közelebbről a latinban; még közelebbről például a franciában.

Induljunk ki ez utóbbiból. A mai francia *hôte* eleve kettős jelentést hordoz: egyfelől 'vendéglátó', másfelől 'vendég'. (Jó tudni, hogy a középkori magyar hospesekkel kapcsolatos történész-szakirodalom is számon tartja ugyanezt a kettősséget: *hospes* nemcsak a jövevény, hanem a 'vendéglátó gazda' is, vö. Kubinyi 2005: 185). A francia szó távlatai akkor válnak igazán szédítővé, ha (figyelembe véve a szócsalád más elemeit is) egymás mellé állítjuk az alábbi kettősséget: *hospitalité* 'vendégszeretet' egyfelől, *hostilité* 'ellenségeskedés, ellenséges érzület' másfelől. A két szó természetesen egy töről fakad; összetartozásuk annyira világos, hogy ez az átlagos nyelvérzék számára is felismerhető lenne – ha a jelentések ütközése nem tenné szinte lehetetlenné a kapcsolat felismerését. Olyan kettősség ez, mely fontos témaként jelenik meg Jacques Derrida munkásságában, amint erről *Hostipitalité* (magyar fordításban: *Vendégszeretetgyűlölet*) című írása tanúskodik (Derrida 1997).

Ha a szócsalád legtávolabbi összefüggéseiből indulunk ki, a szálak a latin *hostis* felé vezetnek. Ennek indoeurópai rokonságába tartozik az angol *guest* és a szláv *gosti* (valamint a *gospodin*) melyek jól mutatják a közös jelentést: 'vendég' (vö. Rey 1999. *hostile* a.). A latin szó alakulásmódját egy híres munkájában Émile Benveniste (1969) elemezte, az indoeurópai intézmények szókinsét vizsgálva. Gondolatmenetének egyik kulcseleme az, hogy a görög-római világban az idegen sajátos jogokhoz juthatott: a *hostis* nem általában vett idegen, nem *peregrinus* volt, hanem olyan valaki, aki a római polgárokkal egyenlő jogokat élvezett, vendégszeretben részesült, mégpedig a „kompenzáció” jegyében és a kölcsönösség alapján (vö. még Benveniste 1966: 320–322). Amikor a *hostis* alakot felváltotta a *hospes* (amit egy **pet-* elem hozzátoldásával magyaráz a szakirodalom), az utóbbi forma vitte tovább a 'vendég', illetve 'házigazda' jelentést; miközben maga a *hostis* úgy módosult, hogy először az 'idegen', majd az 'ellen-

ség' jelölőjévé vált (vö. Rey 1999. *hôte* a.). A 'vendég' és az 'idegen' tehát ebben az összefüggésben sokszorosán összekapcsolódik, az egyik átcsap a másikba. Számunkra különösen fontos mozzanat, hogy a velük kapcsolatos szavak etimológiailag elválaszthatatlanok egymástól.

A magyar nyelv *idegen* szavához visszatérve a fentiek fényében mindenneke-lőtt azt a tanulságot vonhatjuk le, hogy az etimológiai megfejtési kísérletekben a társadalomtörténeti, szociológiai és művelődéstörténeti szempontok is elsőrendű figyelmet érdemelnek. Másrészt megfontolást érdemel az is, hogy amikor az emberi viszonylatok olyan különleges, rendkívül összetett eleme kerül a vizsgál-lat középpontjába, mint az *idegen*, akkor a szó jelentésében eleve meglevő am-bivalenciával, a polarizált jegyek párhuzamos meglétével s ezek bonyolult, el-lentmondásos játékával nemcsak lehet, hanem szükséges is számolni.

Irodalom

- Balázs János 1981: Toponimi, nomi di tribù e nomi di popoli nell'epoca nomade e degli Árpád. In: Giano Pannonio, Annali italo-ungheresi di cultura 2. Buda-pest. 113–119.
- Ballagi Mór 1868–1873: A magyar nyelv teljes szótára I–II. Heckenast Gusztáv, Pest. (Ball.)
- Bárczi Géza 1941: Magyar szófejtő szótár. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. (SzófSz.)
- Benkő Loránd 1967–1976: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest. (TESz.)
- Benkő Loránd 1993–1995: Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest. (EWUng.)
- Benveniste, Émile 1966: Don et échange dans le vocabulaire indo-européen. In: Problèmes de linguistique générale 1. Gallimard, Paris. 315–326.
- Benveniste, Émile 1969: Le vocabulaire des institutions indo-européennes 1–2. Minuit, Paris. Vö. „L'hospitalité”. 1: 90–95.
- Czuczor Gergely–Fogarasi János 1862–1874: A magyar nyelv szótára I–VI. Emich Gusztáv, ill. Athenaeum, Pest, ill. Budapest. (CzF.)
- Derrida, Jacques 1997: Vendégszeretetgyűlölet. In: Ki az anya? Jelenkor, Pécs. 59–91.
- Fehértói Katalin 2004: Árpád-kori személynévtár (1000–1301). Akadémiai Kia-dó, Budapest.
- G. Z. 1907: Levélszekrényünk 33. Magyar Nyelv 3: 286.
- Hadrovics László 1975: Idegen ~ vendég ~ vidék. In: Szavak és szólások. Nyelv-tudományi Értekezések 88. Akadémiai Kiadó, Budapest. 44–48.

- Kázmér Miklós 1993: Régi magyar családnevek szótára, XIV–XVII. század. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Korompay Klára 2002: Franciaországi tapasztalatok. In: Keresztes László–Maticsák Sándor (szerk.), A magyar nyelv idegenben. Debrecen–Jyväskylä. 41–44.
- Kosztolányi Dezső 1971: Túlvilági séták 3. In: Nyelv és lélek. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 120–124.
- Kubinyi András 2005: „hospes”. In: Kőszeghy Péter (főszerk.), Magyar művelődéstörténeti lexikon IV. Balassi Kiadó, Budapest.
- Országh László 1959–1962: A magyar nyelv értelmező szótára I–VII. Akadémiai Kiadó, Budapest. (ÉrtSz.)
- Pusztai Ferenc 2003: Magyar értelmező kéziszótár. Második, átdolgozott kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó. (ÉKSz.)
- Rey, Alain 1999: Le Robert, Dictionnaire historique de la langue française 1–3. Paris. Vö. hospitalité, hostile, hôte; vö. még hôpital, hospice, hôtel.
- Saussure, Ferdinand de 1967: Bevezetés az általános nyelvészetbe. Fordította B. Lőrinczy Éva. Gondolat, Budapest.
- Szabó T. Attila 1993: Erdélyi magyar szótörténeti tár V. Akadémiai Kiadó–Kriterion Könyvkiadó, Budapest–Bukarest. (SzT.)
- Szamota István–Zolnai Gyula 1902–1906: Magyar oklevél-szótár. Hornyánszky Viktor könyvkereskedése, Budapest. (OklSz.)
- Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond 1890–1893: Magyar nyelvtörténeti szótár I–III. Hornyánszky Viktor akadémiai könyvkereskedése, Budapest. (NySz.)
- Szily Kálmán 1902–1908: A magyar nyelvújítás szótára I–II. Hornyánszky Viktor kiadása, Budapest. (NyÚSz.)
- Vigh Károly 1981: Etimológiai szótáraink margójára. Magyar Nyelv 77: 339–340.
- Zaicz Gábor 2006: Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

KOUTNY ILONA (POZNAN)

Mennyiben magyar színek a piros-fehér-zöld? ***Kontrasztív frazeológiai vizsgálat***

1. Bevezetés

Az emberi nyelvekben tükröződő világkép régóta foglalkoztatja a filozófusokat és nyelvészeket. Herder és Humboldt például a nyelvet a nemzeti szellem megmutatkozásának tekintette. Az indián nyelvek kutatása (a XX. sz. első felében) színes képet tárt fel a különböző kultúrák és nyelvek különbségeiről. A színnek az egyik jellemző terület.

A világ értelmezése a nyelven keresztül történik, s ezért nyomot hagy benne. Sapir és Whorf megfogalmazza a *nyelvi relativizmus* elvét: azaz a nyelv megismerés eredménye, egyfajta világlátást tükröz, s ez a világlátás meghatározza a nyelvhasználók megismerési és világértelmezési folyamatait.

A **nyelvi világkép** az adott nyelv beszélőinek, a nyelvközösségnek a tudatában a valóságról kialakuló kép: tapasztalatok, normák, értéktételek összegzése – fogalmaz Bańcerowski (2004). Az anyanyelvben a nyelv és gondolkodás elválaszthatatlan, a nyelv az identitás részét képezi. Az idegen nyelvek pedig más világokat tárnak elénk.

A 80-as évektől Lengyelországban újult erővel folyik a nyelvi világkép kutatása (Bartmiński, Tokarski, Anusiewicz és mások 2000), a nyelv és kultúra viszonyáról sorozat jelenik meg (*Język a kultura* 'Nyelv és kultúra' címmel), s egyes területekről pedig monográfiák születnek (pl. a színekről Tokarski 2004, a növényekről Nowakowska 2005).

Az elemzések óhatatlanul összekapcsolódnak a **frazeológiai** kutatásokkal, hisz a nyelvi alakzatok a világképnek a megjelenései, az állandósult szókapcsolatok sajátos világlátásról árulkodnak, a múlt és a jelen kultúrája bontható ki belőlük.

Magyarországon Bańcerowski lát hozzá ilyen jellegű kutatásokhoz: pl. a föld, haza, halál, csend képét térképezi fel a magyarban (a *Nyelvőr* hasábjain). A *kognitív nyelvészet* ugyancsak a felhasználók fejében a megismerés során kialakult képet, kapcsolatokat vizsgálja (pl. a metaforák jellegzetességeit, mint Kövecses 2005).

A kontrasztív vizsgálat két vagy több nyelvi világkép összevetését igényli, s eredménye kimutatja a köztük lévő különbségeket. A jelen dolgozat a magyar nemzeti színeket, a pirost, a fehérét és a zöldet igyekszik bemutatni mind konkrét, mind szimbolikus jelentéseivel, s nyomon követni a rájuk vonatkozó frazeológiai kifejezésekkel kibontakozó színes világképet, elsősorban a magyar és len-

gyel használatot véve alapul. A frazeológiai vizsgálatokhoz többek között Bárdosi *Magyar szólástár*-át (2004), a *Magyar Értelmező Szótár*at (MÉK), az MTA *Magyar Helyesírási Szótár*-át (1999), a *Magyar Nemzeti Szövegtára*-t (MNSZ), Lebda lengyel frazeológiai szótárát (2005), a lengyel *Korpus Języka Polskiego*-t, s Google-visszakereséseket használtam.

A **frazeológia** rendszerint magában foglalja a szokványos szókapcsolatokat, az állandósult szókapcsolatokat, más szóval szólásokat és a közmondásokat is (pl. Balázs 2004). Én a szokásosnál tágabb értelemben használom a frazeológiai kapcsolatokat – *frazémákat* –, nem ragaszkodom a polilexikalitáshoz, ide sorolok olyan összetett szavakat is, melyekre a frazémákra jellemző többi kritérium fennáll, azaz a jelentés összeforrottsága és plusz érzelmi töltés. A magyar nyelvben (akárcsak a németben) gyakori a szóösszetétel, így összevető elemzéskor egy magyar összetett szónak sokszor egy több elemű frazéma felel meg a lengyelben, angolban vagy franciában. Másrészt az egybeírás szabályai változnak (erre Balázs is utal), és nincsen minden kifejezésre rögzítve, pl. az MHSZ nem tartalmazza a *pirospozsgás* és a *pirospacsi* szavakat, a gyakorlatban túlnyomórészt egy szóban fordulnak elő, de megtalálható külön és kötőjellel is. A frazéma voltukat nem érdemes a helyesírástól függővé tenni.

Továbbá vizsgálat tárgyává teszem a nem lexikalizálódott, de gyakori szókapcsolatokat, az ún. *kollokációkat*, melyek jellemzik a nyelvhasználatot (*vörös hús, fehér liliom, bágyadt zöld*).

2. A színek világa

A szín fizikai paraméterekkel megfogható, de a spektrum *szegmentálása* önállóan jól elkülönülő színekre kultúránként változik. Különbség van az alapszínek száma és összetétele között, továbbá a származtatott színek mennyiségében is. Berlin és Kay (1969, 100 nyelv vizsgálata) nyomán általánosan elfogadott **11 alapszín** a következő:

<i>fekete</i> black	< <i>piros</i> red	< <i>sárga</i> yellow	< <i>kék</i> blue	< <i>barna</i> brown	< <i>szürke</i> grey <i>narancssárga</i> orange
<i>fehér</i> white		<i>zöld</i> green			<i>bíborvörös</i> purple <i>rózsaszín</i> pink

Vannak nyelvek, ahol ennél kevesebb alapszín található, másokban több, rendszerint sokfajta járulékos szín élénkíti a palettát (a lengyelben pl. háromféle kék: *blekitny* 'világoskék', *niebieski* '(égszín)kék', *granatowy* 'sötétkék'). Az előbbi ábrán a hierarchia is fontos, azaz ha egy nyelvnek van szava egy adott színre, akkor az előtte levőkre is: pl. ha van a barnára, akkor a feketét, fehérét, pirosat, sárgát, zöldet, kéket is meg tudja különböztetni. Van, ahol a felosztás más (a japán *aoi* vagy a vietnámi *xanh* magában foglalja a zöldet és a kéket). A rendszert azóta kritikák érték, például Wierzbicka (2005) azt állítja, hogy nincsenek univerzálék a színek területén, hanem a vizuális szemantikának vannak univerzáléi.

A magyarban ezekből az alapszínekből nyolc található meg – ugyanis a *narancssárga*, *bíborvörös* és *rózsaszín* származtatott színek, nem egyszerű szóval fejezzük ki őket, s nem képezünk belőlük további szavakat (mint a *zöldből* a *zöldül*, *zöltség* szavakat). Az önálló *bíbor* jelzős használatát a MÉK irodalminak minősíti. Viszont a *lilát* is ide kell tennünk kilencedikként, hisz ugyanolyan produktív (*lilul*). Földvári ennek ellenére 12 alapszínt említ, azaz ide sorolva az előbbi három színt. A lengyelben megtalálható mind a 11 alapszín és a lila is: *czarny*, *biały*, *czerwony*, *zółty*, *zielony*, *niebieski*, *brązowy*, *szary*, *pomarańczowy*, *purpurowy*, *różowy*, *fioletowy*.

A **színárnyalatoknak** széles skálája bontakozik ki. Felosztásuk többféleképpen történhet a világostól a sötétig (intenzitás), a telítetlentől a telítettig és a színkeverékek alapján (ld. Kay–McDaniel 1978 bevezette színteret, Tokarski 2004). Érdekes megfigyelni, milyen konkrétumokról kapják a színek a nevüket, az adott ország (vagy nagyobb térség) klímájának, növényzetének, tágabb értelemben kultúrájának jellegzetességei nyomják rá bélyegüket ezekre a színekre. Vannak földrajzi eredetű (pl. *kínai vörös*, *írzöld*, *Himalája-fehér*), személy- vagy tulajdonnevekből képzett (pl. *Tizian-vörös*, *Benetton-zöld*) és kémiai vonatkozású (pl. *rézvörös*, *ólomfehér*) színnevek is. Léteznek nagyon elterjedt színelnevezések is: *égszínkék*, *fűzöld*, *vérvörös*, *citromsárga*, *koromfekete*, *hófehér*, *csokoládébarna*.

Különböző nyelvek különböző nyelvi kifejezésekkel élnek: a magyar összetett szót képez a színnévvvel, mint az előbbi példákban látható, a lengyelben sokszor hiányzik a színnév, csak a hasonlító elem melléknévi alakja szolgál a szín kifejezésére. Az előbbi példák lengyelül (ezekből csak a *fűzöld* és a *hófehér* összetétel létezik): *niebieski*, *trawiaściezielony*, *krwawy*, *cytrynowy*, *czarny jak sadza*, *śnieżnobiały*, *czekoladowy*. Ez rendszerint azzal jár, hogy a szavak többjelentésűek, pl. *szal czekoladowy* 'csokoládészínű sál', de *tort czekoladowy* 'csokoládétorta'.

Az angolban kötőjelesek a színneves összetételek, így néznek ki az előbbi színek: *sky-blue*, *grass-green*, *blood-red*, *lemon(-coloured)*, *jet/coal-black*, *snow-white/snowy*, *chocolate-brown/coloured*.

Főként az irodalmi nyelv él gyakran hasonlatokkal a magyarban, s ez a forma a másik két nyelvre is jellemző: *fehér mint a hó* – *biały jak śnieg* – *white as snow*.

A magyar az alapszínneveket használja melléknévként és főnévként, a lengyelben más alakja van a főnévnek: *biały* – *biel*, *czerwony* – *czerwień*, *zielony* – *zielen*, s a színárnyalatot is sokszor főneves szókapcsolattal fejezik ki: *w kolorze cynober / jaskrawej czerwieni*. A magyar és lengyel színek nyelvi összehasonlításával Bihari is foglalkozott (1992).

Egy másik érdekes kérdés, **milyen színűnek lát** valamit egy beszélőközösség. A vöröshagyma vörös, ellentétben a zöldhagymával, póréhagymával és fokhagymával. Ezekre a lengyel teljesen külön szavakat használ (*cebula*, *szczyprorek*, *por*, *czosnek*). Vörös lehet a haj, a téglá, valakinek a keze vagy az arca stb. A lengyelben van *piwne oczy* 'sörszínű szem'.

Egy nemzetközi felmérés alapján (Koutny 2004) a **nap** színe: sárga: 61%, aranyszínű: 17%, narancssárga: 15%, piros: 10%, fehér: 10% (több színt is meg lehetett adni). Ez mutatja, hogy a színek megítélésében a látható színeken kívül más is belejátszik.

Az alábbiakban a kiválasztott három szín árnyalatait és a színt tartalmazó konkrét elnevezéseket mutatok be (csak a köznyelvben használatos gyakoribb elnevezéseket említem, a színskála többi elemét, melyeket a festészetben és az iparban használnak, és ma már számítógéppel is elő lehet állítani, nem tárgyalom, ezek megtalálhatók, pl.: *Színnev – színszótár*: <http://www.szintan.hu>), valamint a szimbolikájukat és a velük kapcsolatos frazeológiát elemzem.

A színárnyalat megnevezése függhet a tárgytól és a szituációtól is (Földvári): *ősz hajról* és nem *szürkéről* beszélünk, a *rikító piros* lehet *jajvörös* némi negatív élel. Az **intenzitás** kifejezésére melléznevek szolgálnak, melyek tetszőleges színhez hozzátehetők, ezek: *halvány*, *világos*-, *fakó*-, *bágyadt*, *sápadt*, *pasztell*-, *élénk*, *erős*, *rikító*, *harsány*, *harsogó*, *virító*; *mély*, *telt*, *sötét*; *tört*, *tompá*-, *matt*, *fénylő*, *ragyogó*; *hideg*-, *meleg*-, *piszkos*-, *tiszta*-. A továbbiakban ezeket nem veszem fel.

3. Piros, vörös

A vörös az első kromatikus szín, szerepe a fekete és a fehér mellett alapvető. A piros prototípusa a *friss vér* és a *lángoló tűz* (vö. Wierzbicka 1990, Kopaliński 2001, Tokarski 2004 stb.) A vérhez és a tűzhöz kötődő szimbolikája mélyen beépült az emberi kultúrába. A vér az élet, az erő és az egészség jelképe, de egyúttal az elfolyó vér a halálé, s a tűz ugyancsak pusztít, így szimbolikájába ellentétes dolgok vegyülnek (vö. Tokarski 2004). A tűzhöz kapcsolódik a veszély jelzése, tiltás. Stimulálóan hat az emberre – ezt használják ki a reklámok is.

A magyar két elnevezést is használ: *piros* és *vörös*, melyek között csak használatbeli különbség található, bár némi árnyalatbeli különbséget lehet felfedezni (*Színszótár*), azaz a piros világosabb, szelídebb, míg a vörös erősebb, harciasabb (emlékeztetve a vérből való származására). Az *elpirul*-nál tényleg erősebbnek érezzük az *elvörösödik* igét, de a *vörös haj*, *vörös tégl*a és *vöröshagyma* ennek ellentmondani látszik.

3.1. Árnyalatok: *téglasszínű, korallpiros, hússzínű, cseresznyepiros, pecsenyevörös, eperszínű, rákvörös, vérvörös, tűzpiros, skarlátpiros, tulipiros, jajvörös, borvörös, bíborvörös, bordó; vörös (haj), rőt, vörhenyes, rozsdavörös, barnapiros.* Néhány lengyel elnevezés: *ceglasty, koralowy, czereśniowy, krwawy, karmazynowy, rubinowy, bordowy.* A lengyel *rudy* 'vörös' használata a hajra, szőrzetre korlátozott. A lengyelben a tárgyak nevei jelennek meg, míg a magyarban összetett szó a piros, vörös vagy színű elemekkel. A *Színszótár* 68-féle árnyalatot sorol fel.

Az összehasonlítás egy másik formája az árnyalat kifejezésének. A magyarban a jellemző reáliákat találjuk, mint *paprika* vagy *pipacs*, a lengyelben pedig a *burakot* 'céklát', mely a tipikus *barszcz*, a céklaleves alapanyaga: *vörös, mint a paprika / (főtt) rák / láng / pipacs / rózs / vér / pulyka / róka ~ czerwony, jak burak / rak / róza / krew / indor; rudy jak lis.*

3.2. Konkrét elnevezések: *vöröshagyma, vörös káposzta, vörösbor, vörösfenyő, pirospaprika, vörös áfonya, vörös ribizli, vörösbegye, vörösarany, vörös hús, vörösmoszatok; vörösréz, vörösvasérc, vörösfoszfór, vöröszrozsda, vörösvérsejt, vörös óriás, Piroska; kipirul, elpirul, elvörösödik (a szégyentől), kivörösödik, pirít; arcpír, arcpirosító, arcpirító, hajnalpír, alkonypír.*

3.3. A piros, vörös szimbolikája:

- Vér, élet, aktivitás: *pirospozsgás arc, Vörös Kereszt, Vörös Félhold.*
- Szeretet, szerelem (szenvédély, erotika is): *piros rózs, vérvörös ajak, piros szív, piros lámpás ház.*
- Pozitív dolog: *piros pont, piros betűs ünnep.*
- Harag: *előnt vkit a vörös köd, vörös vki, mint a pulyka, vörös posztó vkinek a szemében.*
- Tűz, veszély: *vörös kakas, felszáll/leszáll a vörös kakas vhova; vörös lista* (a fenyegetett állat- és növényfajoknak a Természetvédelmi Világszövetség által összeállított listája).
- Figyelmeztetés, tiltás: *piros lap, piros fény, piros tiltó táblák; piros lámpa, belehajt a pirosba.*
- Harc (győzelem is), forradalom, kommunizmus: *vörösingesek, Vörös Gárda, vöröskatona, Vörös Hadsereg, a vörösök, vörös csillag, vörös könyv* (Mao írásai).

- Gyógyítás: stimuláló hatás, szívműködés serkentése, vérrellátás javítása, potencia növelése, energiapótlás (színterápia).

3.4. További frazeológia: *majd ha piros hó esik* (soha); *vöröspecsenye, piros paksi* (játék); *A piros alma is gyakran lehet férges.* (a kívülről szép nem mindig jó belülről); *Vörös kutya, vörös ló, vörös ember egy se jó.*

4. Fehér

A fehér szín egyesíti magában a többbit, így jelképezheti a tökéletességet és egyúttal a tisztaságot és egyszerűséget (vö. Tokarski 2004). A fehér prototípusa a hó.

4.1. Árnyalatok: *hófehér, falfehér, krétafehér, patyolatfehér, habfehér, tejfehér, viaszfehér, vakító fehér; ezüstfehér, opálfehér, tojáshej színű, krémszínű, vajszerű, csontfehér, elefántcsont színű, gyöngyház színű, kékes fehér; fehér, mint a fal / hó / gyolcs / az alabástrom / a liliom.*

A Színszótár 63-féle fehér árnyalatot sorol fel, köztük a mindennapok elemei és az iparban és művészetben használt árnyalatok. Lengyelül pl. *alabastrowy, śnieżnobiały, kredowobiały, papierowy, marmurowy, kremowy, bielusiński.* A *biały jak gołąb* a galambősz megfelelője.

4.2. Konkrét elnevezések: *fehér akác, fehérbab, fehérrépa, fehér kenyér, fehér mártás, fehér hús, fehér egér, fehér haj, fehér bőr, fehér (ember), fehérpecsenye, fehér karácsony; fehér cement, fehérólomérc, fehérarany, fekete-fehér film, fehér törpe; (ki)fehérit, kifehéredik, elfehéredik, fehérlik; fehérítő, fehérnemű, fehérnép, fehérchseléd; fehérje, fehérvérsejt, fehérvérűség, Hófehérke.*

Hasonló módon a lengyelben is létezik a *białko, bielizna* és a nők régies elnevezése *bialogłowa.* A *nabiał* 'tejtermék' nevében is benne van a fehér, és a *tejes kávé* – *biała kawa.* A sajt és a túró nem különül el élesen a lengyelben, a *sernek* a sárga és fehér változatai: *biały / żółty ser.*

4.3. A fehér szimbolikája:

- Tisztaság: *fehér lappal kezd vmit, fehér mágia;*
- Ártatlanság: *fehér liliom, fehérre mos vkit, fehér esküvői ruha; białe małżeństwo* 'nem beteljesített házasság', *white lie* 'nem igazi hazugság';
- Világos: *fehéren feketén megmond vmit / meg van írva; fehérbor, fehér hús, fehér éjszakák; w biały dzień* 'világos nappal';
- Ritkaság: *ritka, mint a fehér holló; olyan, mint a fehér elefánt: ritka és nagy állat; a fehér lovon érkező herceg;*
- Béke: *fehér galamb, fehér zászlót lenget / kitűz;*
- Politikai: *fehérterror, fehérőárdista, Fehér Ház; fehér könyv* (vmely állam v. nagy cég álláspontjának, eljárásának igazolására kiadott okmányok gyűjteménye).

4.4. További frazeológia: *fehér folt* (ismeretlen), *fehérasztal mellett* (barátilag), *fehér sport* (tenisz), *białe szaleństwo* 'sielés', *fehér arany* – *biały węgiel* (vízenergia), *a fehéret is feketének mondja* (össze van zavarodva), *kimutatja a foga fehéret* (megmutatja az igazi negatív érzéseit), *fehérgalléros bűnözés* (gazdasági bűnözés); *dostać białą gorączkę* 'megőrül', *biały murzyn* 'rabszolgaként dolgoztatott ember', *biała broń* 'nem löfegyver', *biały ojciec* 'pápa'.

5. Zöld

A zöld szín prototípusa a zöldülő természet, és egyúttal az éretlenség, a változás és a remény jelképe is (vö. Tokarski 2004). A lengyel szó *zielony* mutatja is a kapcsolatot, hisz a *ziele* 'gyógyfű'-vet jelent.

5.1. Árnyalatok. A világoszöldtől a sötétzöldig, ill. a kékbe hajló türkizzöldig sokféle árnyalatot különböztet meg a magyar (a *Színszótár* 96-félét sorol fel): *hamvaszöld, almazöld, pisztáciazöld, fűzöld, borsózöld, mohazöld, levélzöld, tengerzöld, spenótzöld, katonazöld, patinazöld, penészzöld, smaragdazöld, fenyőzöld, palackzöld, méregzöld, haragoszöld; aranyoszöld, sárgászöld, libafoszöld, kheki, olajzöld, kékeszöld, türkizzöld, szürkészöld.*

Megfigyelhetjük, hogy az elnevezésekben a magyar környezet szokásos elemei jelennek meg, mint *alma, borsó, fű, spenót, fenyő*. A gyakori *méregzöld* és *haragoszöld* – egyfajta erős sötétzöld – érzelmi többletet mutat, ezeknek már nincs megfelelője a lengyelben, de van az angolban: *fierce green*. A *pisztáciazöld* újkéletű divatszín (sokszor autókat jellemez), a MÉK még nem is jegyzi, az MNSZ és a Google-visszakeresésben tizedannyi az előfordulása, mint az *almazöldnek*.

Csak néhány lengyel megfelelőt említek: *pistacjowy, trawiastozielony, groszkowy, kolor morski, zielony wojskowy, (zielony) patynowy, szmaragdowy, butelkowy, khaki, oliwkowy, turkusowy*. Hiába keressük a *hamvaszöld, almazöld, mohazöld, levélzöld, spenótzöld* megfelelőit. A *zgniłozielony* 'romlottzöld' helyettesíti a magyar *penészzöldet*.

A lengyelben gyakori a világoszöld szeladon árnyalata, a *seledynowy*, melyet a MÉK csak mint *epekedően szerelmes ifjút* említ, francia eredetének megfelelően, régi irodalmi minősítéssel, de a Google-visszakeresés mutatja, hogy kezd terjedni színként is, elsősorban a kerámiaiparban.

5.2. Konkrét elnevezések. A magyarban a lengyelnél több növény és más konkrét dolog nevében szerepel a *zöld*, utalva ezeknek a zöld színére vagy a természethez való kapcsolatára: *zöld alma, zöldbab, zöldborsó, zöldhagyma, zöldmoszatok, zöldpaprika, zöldpetrezselyem, zöld tea, örökzöld, télizöld; zöldfőzelék, zöldtakarmány, zöldtrágya, zöldgálic; zöldövezet, zöldterület, zöldár, zöldvendéglő, zöldhullám* (a közlekedésben).

A *zöldpaprika* és *zöldbab* gyakran sárga, míg a lengyelben az első neve *biała paprika*, azaz *fehér paprika*, ami a világos és a fehér rokonságára utal. A *zöldbab* csak *fasola* 'bab', míg a *zöldhagyma* (*szczypiorek*) és a *zöldpetrezselyem* (*nać pietruszki*) a *zöldet* nem tartalmazó szavak a lengyelben.

A *zöld* önálló főnévként jelenti a zöld ágat a csokrokban, a természetet (*menjünk ki a zöldbe!*) valamint az egyik magyar kártyaszínt. Az igei forma jelentheti a *zöld* állapot kezdetét vagy fennállását: *elzöldül* (*az arca*), *zöldell(ik)*, *(ki)zöldül* (*a rét*), *megzöldül* (*a hús*).

A továbbképzett szavak is megőrzik a természethez való kapcsolatot: *zöltség* (*warzywa* vagy *jarzyny*, a csak zöldféle lehet *zielenina*), *zöltségleves*, *zöltséges* (*zieleniak* csak az üzlet értelemben); *zöldike* (zölde színű állat és növény neve).

5.3. A zöld szimbolikája: A *zöld* szimbolikus jelentései megegyeznek a magyarban és a lengyelben, de a frazeológiában kis eltérés van, pl. nincs *zöldvonal*, ill. a *zöldfülű* lengyelül 'sárgacsőrű', de a *zielony* jelentheti azt, hogy valaki tapasztalatlan.

- Természet (tavasz, átvitt értelemben újjászületés): természetvédő: *zöld párt, kör, klub, hírek, oldal, a zöldek*; természetbarát: *zöld PC, zöld könyv* (vita-indító dokumentum, rámutat egy adott ágazat legfontosabb megoldatlan kérdéseire);
- Éretlenség (átvitt értelemben tapasztalatlanság): *zöld barack, szilva, dió; zöldfülű – zóltodziób* 'sárgacsőrű';
- Ostobaság: *zöldeket beszél, sok zöldet összehord, mieć zielono w głowie* 'a fejében zöld';
- Szabadság, engedély: *zöld lámpa (zielone światło), zöld út: zöld utat ad / biztosít vminek; zöldvonal* (ingyenes telefon), *zöld szám, zöldhatár, zöldkártya* (autósoknak);
- Remény: eszperantó: *zöld csillag, zászló*;
- Nyugalom, harmónia, egyensúly. De az ellentéte is lehet, pl. a sátán zöld színű ábrázolása, ill. betegség: *szép zöld – zielona cera, twarz – he looks green*.
- Gyógyítás: idegrendszeri problémákat, depressziót, fejfájást kezelnek *zöld* fénnel.

5.4. További frazeológia. Olyan kifejezések is ide kerülnek, melyekben csak a lengyel használja a *zöld* színt: *zöldasztal mellett* (tárgyalás útján), de *stolik zielony: játékasztal; zöldágra vergődik* (sikeres megoldania valamit); *halvány lila gőze sincs vmiről – nie ma zielonego pojęcia* 'zöld fogalma sincs'; *elbocsát vkit – posłać kogoś na zieloną trawę* 'a zöld fűre küld vkit'; *ugyanaz zöldben* (nincs különbség a dolgok között); *sárga az irigységtől – zzielenieć z zazdrości – green with envy; a zöld szemű szörny* (féltékenységgel); *zöldhasú* (dollár vagy más zöld színű bankjegy); *zöld hályog* (glaukoma); iskolai kirándulás – *zielona szkoła*

'zöld iskola'; *zöldmezős beruházás; kékre-zöldre ver / válik; zöld emberkék – zielone ludziki; a szomszéd füje/rétje mindig zöldebb* (a másé mindig szebbnek látszik); *zöld disznóról mesét mondok* (valami nem hallott dolgot mesélek).

6. A piros, fehér, zöld színek szerepe a magyar nyelvi világképben

Mindhárom szín nagyon gyakori mind a magyar, mind a lengyel nyelvben, az előfordulási sorrendjük – az MNSZ-ben és a Google-ban végzett visszakeresések alapján – megegyezik az alapszínek Berlin–Kay által megadott sorrendjével: fehér > piros, vörös > zöld.

A színárnyalatok kifejezésében a köznyelv a mindennapi valóság elemeit használja fel (*hófehér, vérvörös, fűzöld*), s így sok hasonlóság található az elnevezésekben, de némi különbség is, mint a két tipikus hasonlat mutatja: *piros mint a paprika* és lengyelben *czerwony jak burak* 'piros mint a cékla'. A cékla egyáltalán nem tipikus piros növény a magyarok számára.

A konkrét elnevezésekben a magyar több helyen használja a színt a név részeként és hasonló fajták megkülönböztetésére is, mint *vöröshagyma, lilahagyma* és *zöldhagyma, zöldbab, fehérbab, vörösbab és tarkabab, fehérrépa és sárgarépa, fehér káposzta és vörös káposzta, zöldpaprika és pirospaprika* vagy *vörösréz és sárgaréz*. A lengyelben csak a bab- és a káposztafajták megkülönböztetése lehetséges a színnel, a hagyma gyűjtőfogalom egyáltalán nem létezik számára. Úgy tűnik, a szín fontos kategória a magyar fogalmi rendszerben. Megjegyzem, hogy az egybeírás sokszor ingatag, s a *Magyar Helyesírási Szótár* sem mindig ad eligazítást, a gyakorlatban hol így, hol úgy használják (*fehérbab* vagy *fehér bab*).

A piros, fehér és zöld kapcsán láthatjuk, hogy a színnevek produktívak a magyarban, számtalan összetett szót, igét és főnevet képezhetünk belőlük.

A három szín szimbolikája a prototipikus képviselőkhöz, illetve az ezekből levezethető fogalmakhoz kötődik és ez tükröződik a frazeológiában is. A lengyel talán jobban kihasználja a fehér színt (*białe małżeństwo, biały murzyn*).

Bizonyos dolgokat más színben látunk, itt közel álló színekre kell gondolni, ill. kevert színekre, melyet az egyik kultúra az egyik színeként, a másik a másikként értelmez. A sárgászöld epéhez kapcsolódó irigység a magyarban sárgaként, a lengyelben és angolban zöldként jelenik meg: *sárga az irigységtől – z zieleniem z zazdrości – green with envy*.

Összefoglalva azt lehet mondani, hogy az ismertett három szín területén a magyar az általánosan ismert szimbolikát mutatja, s egyúttal bizonyos helyi színezettel jelenik meg a frazeológiában. A magyar nemzeti színek így nem speciális magyar színek, az eredetük is ködbe vész, de 1848-tól már ebben az összeállításban használjuk. A történészek véleménye szerint a vörös jelentené benne az erőt, a fehér a hűséget, és a zöld a reményt (http://www.radio.hu/index.php?cikk_id=174562&rid=eUVqTQ==).

Irodalom

- Anusiewicz, Janusz–Dąbrowska, Anna–Fleischer, Michael 2000: Językowy obraz świata i kultura. Projekt koncepcji badawczej. In: Dąbrowska, A.–Anusiewicz, J. (red.), Językowy obraz świata i kultura. Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław. Język a Kultura 13.
- Balázs Géza 2004: A magyar frazémák szövegtipológiája. <http://www.nytud.hu/NMNyK/eloadas/balazsgeza.rtf>
- Bárdosi Vilmos (szerk.) 2004: Magyar szólástár. Szólások, helyzetmondatok, közmondások értelmező és fogalomközi szótára. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Bañcerowski, Janusz 1999: A világ nyelvi képe mint a szemantikai kutatások tárgya. Magyar Nyelv 95: 188–195.
- Berlin, B.–Kay, P. 1969: Basic Color Terms: Their Universality and Evolution. University of California Press, Berkeley.
- Bihari Gábor 1992: A színnevezések vázlatos elemzése a lengyel és a magyar nyelvben. In: Bañcerowski, J. (szerk.), Polono-Hungarica 6. Nyelvészet – Irodalom – Történelem – Kultúrtörténet. ELTE Lengyel Filológiai Tanszék, Budapest.
- Földvári Melinda: Színnév – színszótár. <http://www.szintan.hu>
- Kopaliński, Władysław 2001: Słownik symboli. Oficyna Wydawnicza RYTM, Warszawa.
- Korpus Języka Polskiego Wydawnictwa Naukowego PWN. <http://korpus.pwn.pl/szukaj.php>
- Koutny Ilona 2004: Esperantlingva bildo de la mondo [Eszperantó nyelvű világkép]. Kézirat.
- Kövecses Zoltán 2005: A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metafora elméletbe. Typotex, Budapest.
- Lebda, Renarda 2005: Szkolny słownik frazeologiczny. Wydawnictwo Zielona Sowa, Kraków.
- MÉK = Magyar Értelmező Kéziszótár. Akadémiai Kiadó, Budapest 2003.
- MHSZ = Magyar Helyesírási Szótár. Akadémiai Kiadó, Budapest 1999.
- MNSZ = Magyar Nemzeti Szövegtár. <http://corpus.nytud.hu/mnsz/>
- Nowakowska, Alicja 2005: Świat roślin w polskiej frazeologii. Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Szinterápia: <http://www.biostimul.hu/biostimul%20szinterapia.html>
- Tokarski, Ryszard 2004: Semantyka barw we współczesnej polszczyźnie. Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- Wierzbicka, Anna 2005: There are no "color universals", but there are universals of visual semantics. In: Anthropological Linguistics 47/2.

KOVÁCS MAGDOLNA (HELSINKI)

Egy készülőfélben levő új finn–magyar középszótár a korábbi szótárak tükrében

Kisebb méretű szótárak, zsebszótárak

A finn–magyar nyelvrokonság ellenére sem finn–magyar, sem pedig magyar–finn szótárakban nem bővelkedünk. Finnországban eddig csak zsebszótárak jelentek meg – magyar szerzők tollából. Magyarországon ennél jobb a helyzet, azonban a forgalomban levő szótárak általában nem tartalmazzák az utóbbi évtizedek új szókincsét.

Az első finn–magyar szótár Szinnyei József munkája (Finn–magyar szótár. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1884). A Magyarországon megjelent, mintegy 20 000 címszót tartalmazó, az Akadémia Marczibányi mellékjuttal-mával kitüntetett szótár nagy jelentőségű volt a maga korában. A több mint 120 évvel ezelőtt készült szótárt azonban ma már főleg csak nyelvészek forgatják; Jakab László (1998) szerint már az 1920-as években elavult. Papp István (1978 [1962]: 5–6) így írt róla a hatvanas évek elején szótára előszavában: „Szinnyei könyve nagy jelentőségű volt a maga korában, sőt a népnyelvi és a régebbi irodalmi szövegek olvasása alkalmával még ma is sokszor folyamodunk hozzá: természetes azonban, hogy a beszélt nyelv és a modern irodalmi nyelv tekintetében ma már lépten-nyomon cserben hagy.”

Szinnyei szótára után az első magyar–finn szótárra pontosan ötven évet kellett várni. Weöres Gyulának, a Helsinki Egyetem volt magyar lektorának magyar–finn zsebszótára 1934-ben jelent meg (Weöres Gyula: Unkarilais–suomalainen taskusanakirja. Otava, Helsinki, 1934).

Weöres szótárát az 1960–70-es években két újabb szótár követte – szintén finnországi kiadásban, szintén magyar szerző és vendégoktató tollából: Nyirkos István magyar–finn szótára (Nyirkos István: Unkarilais–suomalainen sanakirja. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 292. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 1969), majd az első finn–magyar–finn zsebszótár (Nyirkos István: Suomi–unkari–suomi taskusanakirja. WSOY, Helsinki, 1976). A zsebszótár első kiadása a szótári részen kívül több olyan kiegészítést is tartalmaz, amely a Magyarországra utazó finn turisták igényeit tarthatta szem előtt, pl. egy társalgási szótár jellegű részt, vám- és valutarendelkezéseket stb. (A mellékletek egy része a legújabb kiadásokban már nem szerepel.) A szótár a magyartanulást megkönnyítő magyar ige- és névszóragozási táblázatot is tartalmaz. Újabb kiadásai (1996, 2000, 2004, 2006) egyre több beszélt nyelvi szót és kifejezést tartalmaz-

nak (Nyirkos 2006: 5, 6). Ugyanakkor a szótár legújabb változataiból is hiányzik az újabb politikai és társadalmi változások szókincse.

A 1980-as években még egy másik, szerényebb méretű magyar–finn zsebszótár is megjelent (Szabó T. Ádám: *Lyhyt unkari–suomi sanakirja* = Kis magyar–finn szótár. *Unkarilaisen kirjallisuuden keskus*, Pori, 1986).

A kényelvű szótárak mellett több kisebb-nagyobb – általában speciális területtel foglalkozó – szótár vagy szójegyzék is megjelent, pl. egy finn–magyar–latin növényneveket tartalmazó szójegyzék (Rauhala 1970), egy, a kommunális igazgatással kapcsolatos kiadvány finn–magyar–finn szószeredete (Kunnallishallinnon sanasto 1994: 31–46) vagy az EU Magyarországról írt véleményéhez összeállított szójegyzék (Pusztay 1998). Több finn–magyar társalgási zsebkönyv is megjelent (Márk 1977, Markus–Wichmann 1998 és Markus–Vecsernyés–Wichmann 2005). Varga Judit és Sirkka Saarinen finn–magyar frazeológiai szótára 2000-ben látott napvilágot.

Középszótárak

A zsebszótárak méreteiknél fogva sem tudják ellátni a középszótár feladatát. Az első – és mindmáig egyetlen – finn–magyar középszótár csak az 1960-as években jelent meg (Papp István: *Finn–magyar szótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962). Jakab László (1998) szerint Papp István már az ötvenes évek elején javaslatot tett a szótárkészítésre, azonban az illetések ezt visszautasították. A szótár nagy tudományos és kulturális jelentőségét mind a finnországi, mind a magyar kutatók felismerték és méltatták, a magyar–finn kapcsolatok és a finn–ugor nyelvtudomány történetében jelentős mérföldkönek tartották (többek között Lauri Hakulinen, Osmo Ikola, Ingrid Shellbach, Hajdú Péter, Mikola Tibor és N. Sebestyén Irén; bővebben lásd: Jakab 1998).

Papp István szótárának anyaga nagyrészt az ötvenes évek szókincsére épül, elsősorban az akkor megjelenő finn értelmező szótárra (*Nykysuomen sanakirja* 1951–1961). Maga a szerző így ír róla: „A jelen finn–magyar szótár a modern finn köznyelvi és irodalmi szó- és kifejezőkészlet alapanyagát foglalja magában. A népnyelvi, a régies, a ritka használatú vagy más különleges stílusárnyalatú szavak, kifejezések köréből csak egészen keveset vehettünk fel.” (Papp 1978 [1962]: 5.)

A szótárt – a finn értelmező szótár mintájára – ragozási táblázatok egészítik ki. A szótár 1962-es megjelenése óta több kiadást ért meg (1970, 1978, 1993, 2003) és jelenleg is forgalomban van. A szótár szóanyagának nagyságát a korábbi kiadások nem említik. A 2003-as kiadás az Akadémiai Kiadó tájékoztatása szerint 49 000 címszót és 38 000 kifejezést tartalmaz (AKKRT 2007a).

Papp István szótárának újabb kiadásait egyes könyvkereskedések – a szerző szavait idézve – még mindig a „modern finn köznyelvi és irodalmi szó- és kifejezőkészlet” táráként reklámozzák (lásd pl. KONYVPIAC 2007). Ez eléggé

megtévesztő állítás, hiszen a szótár – minden érdeme ellenére – szóanyagában részben elavult. Nem tartalmazza, nem is tartalmazhatja például az utóbbi fél évszázad tudományos-technikai, gazdasági és kulturális fejlődésének, politikai változásainak szókincsét.

A finn–magyar középszótár megjelenése után Papp István 1968-ban belefogott a magyar–finn középszótár elkészítésébe is, de 1972-es halála megakadályozta a munka bejezésében (Jakab 1998). A szótármunkálatokat Jakab László folytatta. Az új – és mindmáig egyetlen – magyar–finn középszótár 1985-ben került forgalomba Magyarországon (Papp István–Jakab László: Magyar–finn szótár. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985). A 2003-as kiadás az Akadémiai Kiadó internetes ajánlója szerint 56 000 címszót és 62 000 kifejezést és példát tartalmaz; a köznyelvi és az irodalmi kifejezéseken kívül a népnyelvi, régies és ritkább szavakat is (AKKRT 2007b).

Internetes szótárak

Az internet manapság nagy teret nyer minden területen, ezért nem hagyhatók említés nélkül az ott megjelenő szótárak és szószedetek sem. A legismertebb finn–magyar(–angol) szótár a www.finnhun.com c. honlapon található (FINNHUN 2006) és 2003 őszétől érhető el (KORMEND 2007). A szótár európai uniós támogatással készült, szerkesztője Csiszár István (lásd a fent említett honlap „Tudnivalók” c. részét: FINNHUN 2007). A szótár mindenki számára ingyenesen hozzáférhető. Tudomásom szerint például a finnországi magyarok egy része rendszeresen használja, s egyetemi oktatás szintjén is szerepel ajánlott szótárként (JYVÄSKYLÄ 2007), ezért nem árt részletesebben kitérni használhatóságának korlátaira. Megjegyzéseimet a szótár finn–magyar–finn részére korlátozom.

A szerző nem jelöli meg adatbázisának forrásait. Hajdani levelében három és fél hónapos munka gyümölcseként mutatta be a szótárt. Ilyen rövid idő alatt kész források nélkül több tízezer címszót tartalmazó szótárt írni nem lehet. A szerkesztő finn nyelvtudásának szintjéről nincsenek ismereteim.

A szótárban nem különülnek el az elsődleges és másodlagos jelentések, ami nagymértékben csökkenti a szótár felhasználhatóságát. Így fordulhat elő például, hogy a finn *aave* címszó két legelfogadhatóbb magyar megfelelője (*kísértet*, *szellem*) a szótárban a negyedik és a nyolcadik helyen szerepel, s marginális vagy oda nem illő megfelelések kerülnek előtérbe (a FINNHUN sorrendje: *agy-rém*, *ábrándkép*, *fantom*, *kísértet*, *lélek*, *rém*, *rémkép*, *szellem*). A szótárban sok a hibás fordítás és melléfogás. Ezek közül csak egyet említek: a finn *kasvihuone* szó megfelelései között szerepel ugyan az *üvegház*, *melegház* jelentés is, viszont az első helyen megtévesztően a *gyermekszoba* jelentés áll. (Fordítva, a magyar–finn szótári részben is hasonló a jelentések sorrendje.) A szótárban nem különülnek el például az adott címszó szófajára és stílusértékére vonatkozó információk a címszó egyértelműsítését szolgáló példaktól (ha vannak ilyenek), mindkét in-

formáció a jelentés után áll zárójelben. A példák a magyar fordítás után hol magyarul, hol finnül szerepelnek, az ágens a tárggyal összekeveredve, a tárgy hol tárgyrag nélkül, hol tárgyraggal: pl. *purkaa* – szétszed (*i*) (*gép*), kirak (*i*) (*kuorma*); *määrätä* – megszab (*i*) (*ár*); meghatároz (*i*) (*útirányt*), meghatároz (*i*) (*nyelv*). Az első példánál azon kell gondolkodnunk, hogy vajon a gép szed-e szét valamit vagy a gépet szedjük-e szét; az utolsónál pedig a *nyelv* nyilván nem azt jelenti, hogy nyelvet határoz meg, ami az előző példákból következne, hanem arra utalhat, hogy nyelvészeti szakszóval állunk szemben. A *kuorma* – *ár* – *útirányt* tárgyak egyéb kommentálást nem is kívánnak.

A különböző kifejezések, szókapcsolatok, példák száma kevés, ezek sem mindig a legfontosabbak az adott címszóval kapcsolatban. Például a magyar *vezet* szónak 16 különböző finn igei megfelelője mellett csak a *könyvelést vezet* szókapcsolatot adja meg a szótár. A szótár finn szinonimaszótár részében nagyon sok marginális vagy egyáltalán nem megfelelő társítás található. A finn *talo* 'ház' szó szinonimái között szerepel a *telta* 'sátor', *temppeli* '(ált. nem keresztény) templom' és a *torni* 'torony' is; a finn *kana* 'tyúk' szó egyetlen szinonimája a *naaras* 'nőstény', a *vesi* 'víz' szinonimái között szerepel a *märkyys* 'nedvesség' és a *mehu* 'szörp, (gyümölcs)lé' stb.

A szótár nagy hátránya még, hogy uniós támogatottsága ellenére sem tartalmazza az uniós szókinccset, továbbá az utóbbi évtized(ek)ben elterjedt egyéb szavak is gyakran hiányoznak belőle. Mivel a szótárnak a szerző szerint havonta több ezer látogatója van (WEBLAP 2007), legszembetűnőbb hibáit, nagymértékű következtelenségeit és melléfogásait mielőbb ki kellene javítani.

Nem kuriózumként, hanem elrettentő példaként említendőek még azok az internetes szöszedetek, amelyek a legtöbb esetben teljesen félrevezetik használatjukat. Közülük egyet emelnék ki, a HUNOK-at (2007; Kisfaludy György szerkesztésében). A www.hunok.hu c. honlapon több mint 60 (!) „szótár(acska)” – közöttük finn–magyar is – található, ezért érdemel figyelmet. Jobb esetben már maga a honlap bemutatkozó szövege is elrémiszi a szótárkeresőt: „Az innen ingyenesen letölthető kisebb-nagyobb szótáracska nem nyelvészeti, vagy irodalmi igényességűek, és itt-ott rossz betűk is előfordulnak benne [...] Ha valaki javítani tud, jobbat tud készíteni, akkor szívesen lecseréljük a hiányos szótáracskaikat, ha elküldi nekünk, mert ezeknek a szótáraknak egy jelentős része gépi válogatású, így azután oda nem illő jelentések is belekerülhettek. Ezek viszont ingyen elérhetők, és a szerzők baráti szeretettel készítették.” (HUNOK 2007.)

Ha ezután valaki mégis megpróbálkozik a szótár használatával, akkor valóban beigazolódnak a fent jelzettek: a „szótáracska” teljesen használhatatlan, nyüzsgnek benne a hibák, bizonyos köznyelvi szavakhoz jelentésben oda nem illő, trágár szavakat rendel, ígének névszó felel meg és fordítva stb. Néha egymástól teljesen eltérő szavak szerepelnek egy címszó alatt. Egy példa a sok közül: a finn *armahtaa* 'megkegyelmez' és a *säästää* 'takarékoskodik' alapjelentésű igék egy

címszóként szerepelnek a szótárban, magyar megfelelőikként pedig a következő névszók állnak benne: *fölösleges, pót-, pótkerék, tartalék, szikár*. (Még viccnek is veszélyes.) Amivel a „szótár” mégis megtévesztheti a gyanútlan olvasót, különösen a gyakorlatlan diákot az az, hogy korrekt megfelelések is szerepelnek benne, pl. a finn *appelsiini – narancs, eilen – tegnap, ämpäri – vödör* stb. Ha a „szótár” nem az interneten lenne, ahol milliók hozzáférhetnek, említést sem érdemelne.

Az új finn–magyar középszótár célja, mérete, szerkesztői, anyagi és egyéb feltételei

Egy új finn–magyar középszótár igénye többször is felmerült a Finnországban működő hungarológiai hálózat (Hungarologian verkosto) ülésein az 1980–90-es évek fordulóján, de megvalósítása akkor elmaradt. Az ezredfordulón újra szóba került a szótárkészítés igénye a Helsinki Egyetemen, s az előkészítő munkálatok 2003-ban kezdődtek.

A Helsinki Egyetem Finnugor tanszékén készülő finn–magyar középszótár célja egyrészt a finn–magyar kapcsolatokat szakmai szinten művelők igényeinek kielégítése, a két nyelvet vagy annak valamelyikét egyetemi szinten tanulóknak megfelelő munkaeszköz biztosítása, valamint a két nyelvvel a kedvtelés igényével, de elmélyültebben foglalkozók igényeinek kielégítése. A szótár további célja, hogy a modern kor kifejezéseivel, a legújabb, de már szélesebb körben elterjedt finn szavakkal és ezek magyar megfelelőivel is megismerkedhessenek használoi. A szótár kb. 40–45 000 szót fog tartalmazni.

Az új szótár a Helsinki Egyetem finnugor tanszékén készül Ulla-Maija Kulonen és Kovács Magdolna főszerkesztő vezetésével. Mind a főszerkesztők, mind a szerkesztők kiválasztásakor arra törekedtünk, hogy finn–magyar párosok alakuljanak ki, tehát mindkét nyelvnek legyen anyanyelvi szintű képviselője. A szótár szerkesztői mindkét nyelvet, valamint a finn–magyar kultúrát és kapcsolatokat is jól ismerő, sok éves nyelvoktatási, fordítói, illetve tolmáctapasztalatokkal, valamint a két nyelv és kultúra területén publikációkkal is rendelkező tanárok. A két szerkesztőpáros: Kovács Ottilia és Sanna Lähde, valamint Vecsernyés Ildikó és Kaija Markus.

A szótár készítésében együttműködő felek: a Kotimaisten kielten tutkimuskeskus (Hazai nyelvek intézete), amely a szótár kiindulási alapjául szolgáló címszólistát bocsátotta rendelkezésünkre, és a Suomen Kirjallisuuden Seura (Finn Irodalmi Társaság), a szótár majdani kiadója. A lektorálásban a főszerkesztőkön kívül Csepregi Márta és Richly Gábor működik közre, mindketten a Helsinki Egyetem finnugor tanszékének volt vendégoktatói. A szakmaibb jellegű szavak pontos megfelelőinek kiderítésekor az adott szakma szakembereinek segítségét kérjük.

A szótár elkészültét 2008 végére tervezzük, de ez anyagi források függvénye is. A szótárkészítés anyagi feltételei nem teljesen megfelelőek. Annak ellenére, hogy a szótár fontosságát a legújabb finn–magyar kulturális szerződés is elismeri, anyagi támogatást sem a finn, sem a magyar oktatási minisztériumtól nem sikerült kapnunk. A főszerkesztők anyagi ellenszolgáltatás nélkül látják el feladatukat, a szerkesztők pedig ösztöndíjakkal. A szótárt eddig a Suomen Kulttuurirahasto (Finn Kulturális Alapítvány) és a Kordelinin säätiö (Kordelin-alapítvány) támogatta anyagilag, melyért ezúton is köszönetet mondunk. A Helsinki Magyar Kulturális és Tudományos Központot is köszönet illeti, mivel két szótárszeminárium utazási költségeinek egy részét vállalta.

A szótár szóanyaga, szerkesztési elvei

A szótár szerkesztési elvei részben megegyeznek Papp István elveivel. Az új szótár szóanyagára is érvényesek Papp István (1962: 5) már idézett szavai: „a modern finn köznyelvi és irodalmi szó- és kifejezőkészlet alapanyagát foglalja magában”. Papp István annak idején nagyrészt az akkori finn értelmező szótár (Nykysuomen sanakirja 1951–61) anyagára építette szótárát. Szótárunk törzsanyaga pedig a legújabb finn értelmező szótárra (Perussanakirja 2004) és ennek kibővített, elektronikus változatára épül. Az értelmező szótárból a finn Kotimais-ten kielten tutkimuslaitos (Hazai nyelvek intézete) egy, a középszótár méretének megfelelő címszólistát állított össze és ezt rendelkezésünkre bocsátotta, amelyért köszönet illeti az intézetet. A 40 000 szóból álló listát szerkesztőink kibővítik az általuk fontosnak tartott, de az eredeti címszólistáról hiányzó szavakkal. A bővítésben elsősorban olyan szavak szerepelnek, amelyek a finn–magyar kapcsolatok, a kultúra, a természetvilág, az egyetemi oktatás vagy a finnugor tudományok szempontjából fontosak, illetve egyéb szavak, amelyek nem szerepelnek az eredeti szólistán, de a szerkesztők fontosnak tartják őket, pl.: *saksanhirvi* ’gím-szarvas’, *sauvakävely* ’nordic walking’, *sikopaimen* ’kanász’ (mint tipikus finn vagy magyar jelenségek); *fennougristi* ’finnugrista, finnugor nyelvész’, *fennougristiikka* ’finnugrisztika’ (finnugor szakterület); *sienimyrkytys* ’gombamérgezés’, *rintareppu* ’kenguru, babahordozó’ stb.

Bizonyos, nagyon indokolt esetekben a szerkesztők el is hagyhatnak a listán szereplő egy-egy szót. Leggyakrabban a marginális használatú idegen szavak kerülnek le a listáról, s ezek közül is főként olyanok, amelyek írásmódja megegyezik mindkét nyelvben (vagyis: megtartották eredeti írásmódjukat), pl. *flamenco*, *gay*, *glamour*. Néhány, ritka esetben a szótárszerkesztők kihagyják azokat a szavakat is, amelyek nem szerepelnek sem a legújabb kétnyelvű közép-, de még a nagyszótárakban sem (pl. finn–svéd, finn–angol, finn–észt) és általában valamilyen szakszókincshez tartoznak.

Az olyan régies, népies, ritkább használatú szavak, amelyek még Papp Istvánnál szerepelnek, de azóta már nagyrészt kikoptak a finn szóhasználatból vagy

marginálisakká váltak, nem szerepelnek a szótárban. Az idegen szavak száma az új szótárban magasabb, mint Papp István szótárában, hiszen az újabb keletű idegen szavak természetesen még nem szerepelhettek nála. Papp Istvánnál például a *bio*-val kezdődő szavak száma hét, az új szótárban 17: Papp Istvánnál: *biografi* 'életrajzíró', *biografia* 'életrajz, életírás, biográfia', *biografinen* 'életrajzi, biográfiai', *biokemia* 'biokémia', *biologi* 'biologus', *biologia* 'biológia', *biologinen* 'biológiai'. Az új szótárban: *biodiversiteetti* 'biodiverzitás', *biodynaaminen* 'biodynamikus', *biojäte* 'biohulladék', *biokaasu* 'biogáz', *biokemia* 'biokémia', *biokemiallinen* 'biokémiai', *biokemisti* 'biokémikus', *biologi* 'biológus', *biologia* 'biológia', *biologinen* 'biológiai', *biolääketiede* 'bioorvostudomány', *biomassa* 'biomassza', *biopsia* 'biopszia', *biorytmi*, 'bioritmus', *biosfääri* 'bioszféra', *biotaistelua* 'biológiai fegyver, biofegyver', *biotiede* 'biotudomány'.

A készülő szótárba olyan új finn szavak is bekerülnek a technika, a tudomány, a politika, a mindennapi élet stb. területéről, amelyek Papp Istvánnál még szintén nem szerepelhettek, pl. *ekotalo* 'ökoház', *halpamyynti* 'olcsó termékek eladása', *happosade* 'savas eső', *henkilötunnus* 'személyi szám', *kännykkä* 'mobiltelefon', *rytmihäiriö* 'ritmuszavar', *satanismi* 'sátánizmus', *seksipuhelin* 'szex-telefon', *tallentaa* 'elment', *tietokone* 'számítógép', *tulostaa* 'kinyomtat' stb.

A szótár felépítése, fontosabb szerkesztési elvek

A szócikkek felépítése általában a legtöbb szótárban használatos elvet követi: címszó, annak magyar megfelelői, majd példák adása, illetve a címszóval kapcsolatos legfontosabb kifejezések megjelölése. A példák a címszó magyar jelentéseinek egyértelművé tételét szolgálják, valamint a szó tipikusabb használati körét mutatják be, pl. *rämpiä* 'gázol, (ki)evickél' ~ *lumessa* 'gázol a hóban'; ~ *maihin vedestä* 'kievickél a vízből a partra'.

A példák sorrendje egyrészt szemantikai alapú (a konkrétól az absztrakt felé való haladás), másrészt szerkezet szerinti (a rövidebb példák megelőzik a hosszabbakat). A nyelvtani megjegyzések vagy a különböző stílusárnyalatokra való utalások finnül és rövidítve szerepelnek a szótárban: pl. a (*mon*) a finn *monikko* 'többes szám' rövidítése, a (*slg*) a *slangi*-é 'szleng'.

A szótár címszavai főként köznyelvek, a régies, ritka és különleges stílusárnyalatú szavak csak ritkábban és mértékkel kerülnek a szótárba; szélesben elterjedt, gyakran használt beszélt nyelvi szavak vagy példák inkább előfordulnak benne. Célunk az, hogy a finn szónak megfelelő stílustértékű magyar jelentést adjunk meg. Tehát ha a címszó köznyelvi, akkor köznyelvi legyen a megfelelője is, pl. a finn köznyelvi *raha* szóhoz a magyar köznyelvi *pénz* jelentés társuljon, ne pedig a *zsozsó*. Ha viszont a címszó valamilyen oknál fogva különleges stílusárnyalatú, akkor első számú magyar jelentése ne a köznyelvi megfelelője legyen, hanem stílusárnyalatban neki megfelelő szó, pl. a finn *liksa* szónak a magyar *zsozsó* szó feleljen meg. (Ilyen esetben azonban a szó köznyelvi jelentését is

megadjuk.) A címszavak egymástól nagyobb mértékben különböző magyar jelentéseit arab számok választják el egymástól; homonimák külön-külön címszóként szerepelnek.

Papp István szótárához hasonlóan az új szótár is közli a finn címszó ragozási típusát. A címszóhoz csatolt szám erre utal; e ragozási típusok és a ragozási táblázatok a legújabb finn értelmező szótárt követik. Pl. a *ruskea*¹⁵ ('barna') címszó után a 15-ös szám azt jelzi, hogy a szó a ragozási táblázatban bemutatott 15. típus (*kulkija*) szerint ragozódik.

A fenti szerkesztési elvek ábrázolására példaként álljon itt néhány szócikk a szótárból:

hassu¹ 1. (*adj*) bolond, bolondos, furcsa, hóbortos; ~ *ajatus* bolond gondolat; ~ *näköinen kampa* bolondos frizura; ~ *tyyppi* hóbortos alak; *kuinka ~a!* milyen furcsa! *ei ~mpi juttu* nem rossz dolog! 2. (*subst*) bolondság, badarság; *puhua ~ja* bolondságokat beszél 2. (*ark*); egy kevés, néhány; *pari ~a kolikko* egy kevés aprópénz

hassunkurinen³⁸ furcsa; mulatságos; ~ *tilanne* furcsa helyzet; ~ *kertomus* mulatságos történet

hassusti furcsán, furán; *puhua* ~ furcsán beszél; *hänelle kävi* ~ pórul járt

hassutella^{67*} bolondozik; *älä hassutte!* ne bolondozz!

hassutus³⁹ 1. (*ark*) bolondozás; bolondság; *tämä on pelkkää ~ta* ez csak bolondozás; *nykyajan* ~ a mai kor bolondsága

hatar¹¹ 1. rozoga, rozzant, gyenge; ~ *seinä* rozoga fal; ~ *sauma* gyenge ereszték 2. hiányos, hézagos; felszínes; széteső; ~ *perustelu* hiányos érv; ~ *tiedot* felszínes ismeretek; *romaanin* ~ *rakenne* a regény széteső szerkezete

hattara¹¹ 1. foszlány; *pilven* ~ felhőfoszlány 2. vattacukor

(Kovács Ottilia – Sanna Lähde)

suhde^{48*5} (*us. mon*) 1. kapcsolat; *äidin ja lapsen* ~ az anya és gyermek kapcsolata; *diplomaattiset suhteet* diplomáciai kapcsolatok; *hoitaa ~tta* ápolja a kapcsolatot; *katkaista* ~ megszakítja a kapcsolatot; *tupakoinnin* ~ *syöpään* a dohányzás és a rák kapcsolata; (*erik*) *saada asunto suhteilla* protekció révén jut lakáshoz 2. viszony(ulás); ~ *alkoholiin* az alkoholhoz való viszony; *euron arvo suhteessa dollariin* az euró értéke a dollárhoz viszonyítva; (*erik*) *heillä on* ~ viszonyuk van 3. arány; *rakennuksen suhteet* az épület arányai; *suhteessa 1:3* 1:3 arányban 4. szempont, vonatkozás; *joka suhteessa* minden szempontból; *monessa suhteessa* több vonatkozásban

suhdeluku^{1*M} arányszám, viszonyszám

suhdetoiminta^{9*J} PR-tevékenység

suhina¹² zúgás; süvítés, süvöltés; *radion* ~ a rádió zúgása; *tuulen* ~ a szél süvítése

suhista⁶⁶ susog; süvít; füttyül; *kaislikko suhisee* susog a nád; *tuuli suhisee* süvít a szél; *luodit suhisevat* füttyülnek a golyók

(Vecsernyés Ildikó – Kaija Markus)

További tervek

Az új finn–magyar szótár elkészítése nem kis feladat és sok időt vesz igénybe még akkor is, ha ma már – Szinnyei József vagy Papp István korához képest – számítógépek könnyítik meg a szótárírók munkáját. Megfelelő anyagi fedezet nélkül a szótárírás munkálatai elhúzódhatnak. A szerkesztők elsődleges feladatuknak tartják a most készülő szótár befejezését. A finn kiadás mellett egy magyar kiadás lehetősége is felmerülhet. Mivel ma a technika világában élünk, megfontolandó lenne a szótár CD-n/DVD-n való megjelentetése is.

Irodalom

- Jakab László 1998: Papp István és a finn nyelv. Magyar Nyelvjárások 35: 12–20.
- Kunnallishallinnon sanasto: suomi–unkari–suomi = Kommunális igazgatás: finn–magyar–finn szójegyzék 1994. Toimitustyö Pertti Itkonen, käännöstyö Juhani Huotari. Suomen kuntaliitto, Helsinki.
- Márk Tamás 1977: Finn társalgási zsebkönyv. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Markus, Kaija–Wichmann, Irene 1998: Unkaria taskukoossa: matkailusanasto. Suomi–Unkari Seura, Helsinki.
- Markus, Kaija–Vecsernyés Ildikó–Wichmann, Irene: Unkaria helposti taskukoossa. Suomi–Unkari Seura, Helsinki.
- Nyirkos István 1976: Suomi–unkari–suomi taskusanakirja, WSOY, Helsinki.
- Nyirkos István 2006: Suomi–unkari–suomi taskusanakirja, WSOY, Helsinki.
- Nyirkos István 1969: Unkarilais–suomalainen sanakirja. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 292. SKS, Helsinki.
- Nykysuomen sanakirja 1–6. Päätoimittaja Matti Sadeniemi. WSOY, Porvoo 1951–61.
- Papp István 1962: Finn–magyar szótár. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Papp István–Jakab László 1985: Magyar–finn szótár. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Perussanakirja 2004 = Suomen kielen perussanakirja 1–3. Toinen painos. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisu 55. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus–Edita Oyj, Helsinki.
- Pusztay János 1998: Finn–magyar szójegyzék az EU Magyarországról írt véleményéhez. BDTF, Szombathely.
- Rauhala, Aarre 1970: Suomalais–unkarilais–latinalaista ja latinalais–unkarilais–suomalaista kasvinimistöä = Finn–magyar–latin és latin–magyar–finn növénynévszótár. Lahden luonnontietävien julkaisu 7. Lahti.
- Szabó T. Ádám 1986: Lyhyt unkari–suomi sanakirja = Kis magyar–finn szótár. Unkarilaisen kirjallisuuden keskus, Pori.

- Szinnyei József 1884: Finn–Magyar szótár. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Varga Judit–Saarinen, Sirkka 2000: Veikö kissa kielen? Finn–magyar frazeológiai szótár. Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, Piliscsaba.
- Weöres Gyula 1934: Unkarilais–suomalainen taskusanakirja. Magyar–finn zsebszótár. Otava, Helsinki.

Internet-források (a zárójelben levő időpont az olvasás dátumát jelzi)

- AKKRT 2007a (2007. január 15.) = <http://www.akkrt.hu/main.php?folderID=1068&catID=&prodID=6292&pdetails=1>
- AKKRT 2007b (2007. január 15.) = <http://www.akkrt.hu/main.php?folderID=1068&prodID=6294&pdetails=1>
- FINNHUN 2006 (2006. december 28.) = www.finnhun.com
- FINNHUN 2007 (2007. január 20.) = www.finnhun.com/index.php?p=help
- HUNOK 2007 (2007. január 20.) = <http://www.hunok.hu>
- JYVÄSKYLÄ 2007 (2007. január 15.) = <http://www.jyu.fi/hum/laitokset/hungarologia/linkit/sanaklinkit>
- KONYVPIAC 2007 (2007. január 20.) = http://konyvpiac.atw.hu/konyvek_074.php?PHPSESSID=d268a00cd45402749cf6aedacd402057
- KORMEND 2007 (2007. január 20.) = <http://www.kormend.hu/?ugras=hirolvaso&hirszama=2813>
- WEBLAP 2007 (2007. január 28.) = <http://www.weblab.hu/kinalatunk/bemutakozomunkak/finnhun/>

Baranyai Decsi János 1598-as Adagiáinak eredete, rokonsága és tanításai

Bevezetés. Az első ismert magyar szólás- és közmondásgyűjtemény, a Bártfán, 1598-ban kiadott *Adagiorvm Græcolatinovngaricorvm Chiliades Quinque* (röviden *Adagiorvm*) Baranyai Decsi Csomor János munkája.

Európában 11. századi az első angol (Durham Proverbs) és török (Mahmud al-Kashgari 1073–1074), 12. századi az első arab (Al-Maidani 1124 előtt), 11–12. századi az első olasz és francia gyűjtemény. A 14. században jött létre az első német (Schwabacher Sprüche) és spanyol, a 15.-ben az első dán és 1571 előtti az első cseh gyűjtemény (Červenka-Blahoslav).

Az *Adagiorvm*-ot 1618-ban követte az első lengyel (Salomon Rysiński), majd 1631-ben a lett (Georgius Mancelius), 1653-ban a litván (Daniel Klein), 1660-ban az észt (Heinrich Göseken), 1678-ban a szlovák (Daniel Sinapius Horčička), a 17. század végén az ukrán (Klément Zinovjev) gyűjtemény. 18. századi az első finn (Henrik Florinus 1702), orosz (Barszov 1770), a 19. században jelent meg az első ismert román (Timotei Cipariu 1831), szerb (Vuk Stefanović Karadžić 1836), bolgár (Ivan A. Bogoev, 1842), és szlovén gyűjtés (Fran Kocbek 1887).

1. Az *Adagiorvm* szerzője. Baranyai Decsi Csomor János 1560 körül született az akkori Felső Baranyai Protestáns Egyházmegyéhez tartozó, török uralom alatti Decsen. Származásáról, szüleiről semmit sem tudunk. A feltehetően szegénysorsú, tehetséges fiatal Decs után az ugyancsak török uralom alatti és híres könyvtárral rendelkező, közeli neves tolnai iskolában folytatta tanulmányait, majd tógátus diákként a Debreceni Kollégiumba került. Tanulmányainak következő állomásai: Kolozsvár, majd Wittenberg, ahol 1587-ben *Hodæporicon* címmel, latin nyelven megjelent a Bonchida – Székelyvásárhely – Brassó – Jászvásár – Lwów – Varsó – Danzig – Berlin – Wittenberg út leírása, és végül Strassburg, ahol Johann Ludwig Hawenreuter professzor irányítása alatt doktorált Arisztotelész filozófiájának egyes fejezeteiből. A disszertáció 1591-ben jelent meg Strassburgban és 1595-ben Wittenbergben is kiadták, *Synopsis Philosophiæ...* címmel. Következő munkája a magyar és a római birodalmi jog összehasonlító értékelése a jogharmonizáció céljából, a *Syntagma institutionvm iuris Imperialis ac Vngarici* (1593), mely Kolozsvárott jelent meg. Ő fordított elsőnek – 1596-ban – latin klasszikust (Sallustius) magyarra. Megírta az 1592–1598 közti évek történetét, mely latinul a 18. században, magyarul pedig 1982-ben jelent meg. Írt több latin és legalább egy görög verset is. Halálakor a Kolozsvári Kollégium székelyvásárhelyi partikulájának igazgatója (rektora) volt, s minden

bizonyval a székelvászárhelyi (a mai marosvásárhelyi) Vártemplom körüli, azóta felszámolt temetőben helyezték végső nyugalomra 1601. május 16-án.

2. Az Adagiorvm. E munkával a szerző segíteni akart olvasóinak a görög és latin kifejezések pontos magyar megfelelőinek megtalálásában, és gyakorlati tanácsokkal kívánt szolgálni az emberi magatartásban, emberek megítélésben az adott kor realitásaihoz igazodva. Ezért szerepel benne jónéhány mondás többször is, amelyik például arra tanít, hogy ne bízzunk feltétlenül mindenkinben, jótettért ne várjunk jót, merjünk kezdeményezni, legyünk következetesek, használjuk ki a kínálkozó alkalmat, amellet, hogy a hazugot hamarabb utolérjük mint a szánta embert és a bűnöst elérj a méltó büntetés.

A kötet valószínűleg 2–300 példányban jelent meg, s csakhamar ritkasággá vált. Szenczi Molnár Albert 1611-ben kiadott Magyar-Latin Szótára (Szenczi Molnár 1611), s ennek későbbi, 1621-es, 1645-ös és 1708-as, majd Pápai Páriz Ferenc, Bod Péter és Eder János által átdolgozott kiadásai 1801-ig Decsinek legismertebb, mintegy 500 adatát tartalmazzák (vö. Paczolay 2004). Közülük sokat átvett a második magyar gyűjtemény, Kis-Viczay Péter Bártfán (Kassán) 1713-ban kiadott munkája is.

Az Adagiorvm összefoglaló ismertetése 2000-ben és 2001-ben (Paczolay 2000, 2001), a közmondások és szólások más nyelvű megfelelőikkel való összehasonlítása több részletben (Paczolay 1993–94, 1995, 2005a), nyelvének és helyesírásának vizsgálata a közelmúltban történt meg (Paczolay 2005b).

A továbbiakban az egyes adatokra való hivatkozásokban feltüntetett négy szám az Adagiorvmban a chillas (1-5), a centuria (1-10), a decas (1-10) és a decason belüli sorszám (1-10). A szövegeket a mai helyesírással, de az olykor ingadozó nyelvjárási, kiejtési jellegzetességek megőrzésével (pl. *i*-zés, *ö*-zés, *ü*-zés, *szem* – *szöm* stb.) közöljük. A 'minem' jelentése *nem*, a 'vagyon' szó azt jelenti, hogy *van*, az 'ingyen sem' pedig *egyáltalán nem* jelentésű. Más esetekben zárójelben adjuk meg a ma már ismeretlen vagy szokatlan jelentést, pl. *eha* ('mája').

2.1. A latin és görög adatok eredete. Az Adagiorvm mintája, görög és latin szövegeinek forrása Erasmus Rotterdamus (1496–1536) és más korabeli szólás-gyűjtők, így Gilbertus Cognatus, Hadrianus Iunius, Ludovicus Caelius Rhodiginus, Polydorus Vergilius, Johannes Alexander Brassicanus, Iohannes Ulpius, Petrus Godofredus és mások Bázelen 1574-ben kiadott *Adagiorvm Chiliades qvatrov cvm sesqvicentvria* c. kötete volt. Decsi 3438 latin tételt Erasmustól, 1349-et a kötet más szerzőitől vett át, néhány esetben a szerző ismeretlen, vagy pedig a latin szöveg a magyarnak a latin fordítása, pl. „Procul Buda claudo – Messze Buda szánta embernek” (2.5.3.3.) és „Non est funus ex cœmiterio reduendum – Nem kell a halottat a szentegyházról hazavinni” (1.3.5.10.), minthogy ezek a szövegek Decsi forrásában nem találhatók meg. Decsi a görög szöveget –

ha van – Erasmustól eltérően a latin előtt közli. A magyarázatokat, valamint a forrásokra való utalásokat elhagyja.

Decsi *válogatott* a mintaként szolgáló kötet anyagából – olykor tizet is kihagy – és nagyon gyakran a görög és a latin szöveg fordítása helyett a megfelelőnek tekintett magyar szöveget közli. Például a „Jobb ma egy veréb, mint holnap egy tűzok, Sok lúd disznót győz, Nemakarásnak nyögés a vége, A jó pap holtig tanul” jellegzetes magyar *megfelelő* és nem fordítás.

Decsi válogatását nyilvánvalóan befolyásolták az akkori általános erdélyi viszonyok és személyes tapasztalatai is. Ismeretes, hogy protestáns lévén a katolikus fejedelem eretneknek tartotta. Egyik levelében megemlíti, hogy azért a könyvéért, amelyet a fejedelemnek ajánlott, még a kötés árát sem kapta meg. Azt is tervezte már, hogy néhány tehetséges diákjával együtt elhagyja Erdélyt

2.2. A magyar adatok eredete és rokonsága. Bármely nyelv közmondáskincsének vizsgálatában első közelítésben két kategóriát különböztethetünk meg. Egyrészt vannak más nyelvekből átvettek – köztük olykor számos nyelvben megtalálhatók – másrészt csak az adott nyelvben létezők. A magyarok – Keletről jövet – török (pl. csuvas) és iráni nyelveket beszélő népekkel kerültek kapcsolatba, a Kárpát medencében pedig különböző szláv nyelveket beszélő népcsoportokat találtak, amiről főleg a kölcsönszavak tanúskodnak. A nyugati határon németül beszéltek, az udvar, az egyház és az igazságszolgáltatás nyelve pedig a latin volt, mely az ókori görög, latin, a bibliai és a középkori latin szólás-kincset is közvetítette. Az Adagiorvmban vannak univerzális, európai, és európai regionális közmondások, más nyelvekben elő nem fordulók, valamint olyan egyszerű kifejezések és szavak is (pl. megcsalni, semmirekellő, szerencsés, tettetés stb.), amelyek nem tartoznak jelen vizsgálataink körébe.

2.2.1. Univerzális közmondások. Ezek a közmondások, amelyek közismert jelenségeket, ill. általános elveket fejeznek ki, egymáshoz nem kapcsolódó kultúrákhoz tartozó nyelvekben, így pl. az Európában és a Távol-Keleten egyaránt megtalálhatók. Ilyen pl. az Ahol füst, ott tűz (1.4.1.1.), amely 54 európai és legalább öt távol-keleti nyelvben megtalálható (Paczolay 1997: 1), vagy a Mi néked nem jó, másnak sem jó az. 2.1.3.1., amely 40 európai és 5 távol-keleti nyelvben ismert (Paczolay 1997: 57). (További példák: Paczolay 1994).

2.2.2. Európai közmondások. Ezek 28–54 európai nyelvben ismertek s valamilyen más nyelv közvetítésével kerültek a magyarba. Eredetük gyakran a görög-római klasszikusokra, a Bibliára vagy a középkori latinra vezethető vissza, több esetben Erasmus latin és görög szövege révén, esetleg német közvetítéssel. Kéziratos részleges magyar bibliafordítások 1416-tól ismertek, az Újtestamentumot 1541-ben tették közzé először magyarul. Heltai Gáspár kolozsvári, majdnem teljes bibliafordítása részletekben 1551 és 1556 közt, az első teljes magyar fordítás, Károlyi Gáspár Vizsolyi Bibliája 1590-ben jelent meg. Ezek mellett a Szent Jeromos által a 7. században készített, majd többször revideált, a római

katolikus egyház által napjainkig használatos latin fordítás, a Vulgata, valamint Luther Márton 1534-ben megjelent német fordítása is hozzájárulhatott egyes bibliai szövegek folklorizálódásához. Néhány példa:

a) Görög klasszikusok – Kígyót tartani kebelében. 4.2.4.5. (Aiszóposz meséi 1.) – Más tollával dűcsöködik. 3.6.5.7. (Aiszóposz meséi 200.) – Minden követ mozgatni. 1.3.6.9b (Euripidész: Herakleidai) – Ismerd meg magadat. 1.5.5.6. (Thalész vagy Kheilón, latinul: Cicero: Tusculanae disputationes. I.22.52) – Kimondatja a bor az igazat. 1.5.7.4. (Alkaios – Zenobiosz 4.5) stb.

b) Latin klasszikusok – A szokás természetté válik. 4.8.2.10. (Cicero: De finibus bonorum et malorum 5.25.74.) – Nem jó tüzet olajval oltani. 3.8.4.7. (Horatius: Satirae 2.3.321) – Ember embernek farkasa. 1.1.5.6. (Plautus: Asinaria 2.4.88) – Ne feljebb varga a kaptánál. 1.4.8.10. (id. Plinius: Naturalis historia 35.10.85.) – Lassan járj, s hamarabb eljutsz. 1.7.1.4. (Suetonius: De vita Caesarum, Augustus 25) – Ahol farkast emlegetnek, kert alatt kullog. 2.7.9.3. (Terentius: Adelphoe 4.1.21.) stb.

c) A Biblia – *Ószövetség*: Föld voltál, s ugyan földd kéll lenned. 5.1.7.6. (VB: 1 Mózes 3,19.: Földd léssesz, mert abból vétettél, mert por vagy és porrá kéll lenned.) – Aki másnak vermet ás, maga esik belé. 1.7.10.10. (Példabeszédek 26,27) – Hallád, csak annyira nyujtózzál, amíg a lepel ér. 4.4.8.9. (Ézsaiás 28,27.); *Újszövetség*: A szálkát más ember szömében meglátod, a gerendát pedig a magadéban nem látod. 1.5.5.2. (Máté 7,3, Lukács 6,41) – Ki mit keres megleli. 1.1.4.9. (Máté 7,8) – Ami néked nem jó, másnak sem jó az. 5.4.4.4. (Máté 7,12, Lukács 6,31) – Vak vakot vezet, s mindketten a verembe esnek. 3.9.7.10. (Lukács 6,39) – Ha Isten velünk, kicsoda ellenünk? 5.5.3.6. (Római levél 8,31) stb.

d) A középkori latinság. – Ajándék lónak nem kéll a fogát nézni. 4.4.9.6. (Szt. Jeromos. Comm. in epist. ad Ephes. Prol. VIII.) – Két szöm mindenkor többet lát egynél. 3.1.6.1. – Minem a köntös teszi a papot. 4.4.6.1. (Erasmus: Coll.Fam. 179) – Hívatlan vendégnek ajtó megett helye. 1.2.5.3. – Az harist az ő maga nyelvén fogják meg. 1.3.1.2b (Er. Ad.: Suo ipsius indicio periit sorex) – Ahol malacot ígérnek, zsákoddal ott légy. 4.5.7.2. – Ahol három asszonyember vagon, sokadalom léssen ott. 5.7.5.6. (Er. Ad.: Tres mulieres nundinas faciunt.) – Nem egy vágással esik le a tölgyfa. 1.1.8.10. (Er.Ad. 1.8.94.: Multis ictibus deijcitur quercus.) stb.

e) Európai közmondások magyar variánsai – Több esetben találkozunk jellegzetes magyar változatokkal. Pl. a középkori: Ignarus rediit Romam deductus asellus 'A Rómába vitt számár tudatlanul tér haza', amely különböző városnevekkel (Oxford, Párizs, Salamanca stb.) 36 nyelvben ismert (Paczolay 1997: 87) magyarul: Az ökör ugyan ökör, ha szinte Bécsbe hajtják is. 2.8.7.2. (Egykor számos magyar diák tanult Bécsben.) - Hasonlóan a Tengerbe visz vizet 1.1.8.8. a magyarban idővel Dunába hordja a vizet megfogalmazású lett (Vöő 1999: 343/188).

2.2.3. Regionális közmondások. Az Adagiorvm számos közmondása regionális. A legtöbbször nehéz megállapítani, hogy először mely nyelven hangzott el, csak az első feljegyzés időpontja ismert. Gyakran a magyar szöveg az első az időrendben, néha egy cseh vagy lengyel előzi meg. Ilyen esetekben a legtöbbször Decsinek Erasmustól vagy más korabeli szerzőtől vett latin szövege ezzel azonos értelmű, de más megfogalmazású. Néhány példa:

a) Északi (szláv, balti) rokonság – Ne hány *borsót* a falra. 4.7.4.6. (cseh, lengyel, ukrán, orosz rokonság; Paczolay 1993–94: 39/2) – Eszes *disznó* mély gyökört ránta. 3.6.1.3. (belorusz, cseh észt, lengyel, lett, litván, szlovák, orosz, ukrán; Paczolay 1993–94: 40/5). Addig hámcs (‘hántsd’) a *hárshát*, míg hámlik (értelme: addig üsd a vasat, míg meleg). 4.3.10.9. (belorusz, cseh, lengyel, lett, litván, ukrán; Paczolay 2005a: 12). Még az *Isten* is kitér vólt a részeg ember előtt. 3.6.4.10. (cseh, szlovák; Paczolay 1993–94: 12). A *kecske* sem menne a vásárra, de csapják hátul. 3.8.6.5. (cseh, lengyel [1590]), szlovák, ukrán; Paczolay 1993–94: 40/5, 2005a: 12).

b) Északi és déli (szláv, török) rokonság. – Szemérmes *deáknak* üres tás-kája. 3.6.7.9. (cseh, szlovák – bolgár, szerb; Paczolay 1993–94: 12). Nem kell a *halottat* a szentegyháztól hazavinni. 1.3.5.10. (cseh, orosz, szlovák, ukrán – bolgár, török; Paczolay 1993–94: 12). Olcsó *húsnak* híg a leve. 2.8.4.7. (cseh-szlovák – bolgár, szerb, török) – hús helyett hal: észt, finn, orosz, ukrán, zürjén; Paczolay 1993–94: 12.) – *Némának* anyja sem érti szavát. 2.1.3.4. (belorusz, cseh, lengyel, litván, orosz, ukrán – albán, bolgár, szlovén – azeri, csuvas, gagauz, karacsáj-balkár, karaim, karakalpak, krimi tatár, kumük, nogáj, tatár, török, türkmén üzbég; Bläsing 1994: 3–4, Yurtbaşı 1993: 25/1, Paczolay 1993–94: 40/4, Paczolay mscr.). – Jó *pap* holtig tanul 1.6.8.3. (cseh, szlovák – bolgár, szerb, szlovén, török; Paczolay 1997: 31 – Jobb ma egy *veréb*, hogy nem holnap egy tűzok. (Egy kis és egy nagy madár szembeállításán alapuló variánsok: szlovák, ukrán – horvát. szlovén, török; Paczolay 1997a: 34). – Lassú víz partot mos. 5.3.2.3. (belorusz, cseh, lengyel, litván, orosz, szlovák, ukrán – bolgár horvát, szerb, szlovén, török; Paczolay 1997: 78).

c) Déli (szláv, török) rokonság. – Nem fog az aranyon a rozsa. 4.1.6.6. (bolgár, szerb; Ikonov 1968: 751). – Híres eperre nem kell kosárral menni. (Partiurunt montes, nascetur ridiculus mus!) 1.7.2.10. (albán, szerb, szlovén, román [gyümölcs], görög, török [szőlő]; Ikonov 1968: 505, etc., Paczolay 1993–94: 42/2, 1995: 200/3.3, Yurtbaşı 1993: 20/2). – Elég egy kő száz varjúnak is. 5.6.10.3. (bolgár, török, perzsa; Paczolay 1993–94: 43/7, Yurtbaşı 1993: 141/1). – Nem indul meg nádszál fűvás nélkül. 1.4.9.6. (bolgár, szlovén, török; Ikonov 1968: 551, Paczolay 1995: 201/3.7).

d) Más rokonságok. – A következő adatok korábbi *német* nyelvű közeli megfelelője ismert: Semmit nem hoz az a konyhára. 3.2.9.6. „Meinen sie haben dessen macht das allein ein gewin darbey sey vnd in die Küchen trag” (Aventi-

nus Johannes: Chronica Bavaria. 1567. 412v) – Das bringt was/wenig in die Küche. Röhrich 1999:896/2 – Az ki nád között ül, szintén olyan sípot csinál, amineműt akar. 1.3.3.2. (Pecuniaē obediunt omnia.) Der in rorn sitzt, schneidt jm. Selbst pfeiffen wie er will (Franck 1541: 86v).

Olasz és francia megfelelői ismertek e következőnek: Hamrébb meg érnek egy hazug embert, hogy sem egy sánta embert. 2.3.6.7. (Pontos megfelelői a következő nyelvekben találhatók meg: katalán, ófrancia, olasz, portugál, spanyol, ismert a bolognai, piemonti, toszkánai nyelvjárásban és a rétorománban is; Düringsfeld 1872: 2.62.) – A ma közismert magyar változatában a sánta ember helyett sánta kutya van, pl. Vöö 1989: 123/225, ahol 226 előfordulását említik.

2.2.4. Rokontalan magyar közmondások. Az e fejezetben felsorolt közmondások magyar eseményekhez, helységekhez, személyekhez kapcsolódnak, vagy csak nincs közeli régi megfelelőjük más nyelvekben.

a) Magyar eseményekkel, helységekkel, személyekkel kapcsolatos közmondások: Messze Buda sánta embernek. 2.5.3.3. – Te sem vagy jobb a Deákné vásznánál. 3.4.4.3. – Nagy dolog volna, ha a Dunában nem volna víz. 1.6.1.2. – Igen tud hajdu harangot önteni. 1.3.7.2. – Úgy sétál, mint a kunok ebe a homokon. 2.2.6.9. – Olyan messze vagy tőle, mint Makó Jeruzsálemtől. 1.1.4.8. – Külömb (azaz 'más') azért Mátyás király, s Mátyás kovács. 2.4.4.2. – No mind felveszi a székely, valami egy tetünél jobb. 2.4.10.4. – A székely pokolba is elmegyén csak fizessenek néki. 3.5.6.10.

b) Más magyar közmondások: Kücsiny a bors, de erős. 3.8.8.8. – A *Christus* koporsóját sem őrzik heiában. 3.6.10.4. (1938-ban közölt szlovák megfelelője ismert.) – *Disznóra* gyömbért ne vesztegess. 1.8.10.2. – Nám oly kevély, mintha övé volna a *diófaig*. 2.8.2.6. – Még az *ebnek* sem jó az első fia ('Senki-nek sem sikerül az első munkája.') 5.1.2.3. – Nagy *fába* vágta a fejszét. 1.1.5.3 – Szemérem ('szégyen') a *futás*, de hasznos. 1.8.3.4. – Igen *illik*, mint a bot a tegezbe. 1.7.3.4. – Ha nincs *irod* és szelencéd, miért teszed magad borbélyá? 4.3.2.8. – *Késő* sültve. ('Eső után köpönyeg.') 1.1.3.5. – Kötve hüdd *komádat*. 2.1.7.7. – Egy *körtvély* nem sok ugyan sok medvének. 5.6.6.10. – Köz *lónak* túros a háta. 4.7.3.7. – Sok *lúd* disznót győz. 1.4.2.9. stb.

Meg sem fogtad, s addig *mellyeszted* ('koppasztod'). 1.5.10.8. – Aminemű *mosdót* te énnékem tartasz, én is olyan kendőt tenéked. 5.10.2.3. – Könnyű tizenkét *ökör* után eltolni egy szekeret. 2.7.1.5. – Szomjú *ökörnek* zavaros víz is jó. 3.6.3a.4. – Megállani a *sárt*. 3.8.3.4. – Nem illet *szamárt* veres nyereg. 3.9.5.1. Igen találá a *szarva* között a tölgyet ('tölgyet') 3.5.7.2. – Nincs oly rakott *székér*, kire egy vella széna fel nem fér. 4.8.10.4.

Valami job egy *tetünél*, azt fel kell venni. 3.5.2.2. – Ellopták a *turbát* ('zárható pénzeszacskó'), de hadd járjon, nálam a kulcsa. 2.9.5.4. – Egy *tyukmonysültig* ('amíg egy tojás megsül') meglenne az. 3.6.7.1. – Küszöktek a felső *várból*. ('Elment az esze.') 1.8.7.3. – Aki *varjat* akar löni, nem pengeti iját. 3.4.10.7.

2.3. Az Adagiorvm tanításai. A következő válogatás az Adagiorvm teljes szövege, nem csak a kifejezetten közmondás-, illetve szólás-anyag alapján készült.

2.3.1. Általános elvek (Paczolay 1973):

a) Relativitás – relatív függetlenség. Valaminek (akár embernek, szervezetnek, országnak) az értékét, súlyát környezete határozza meg. A kevés is fontos, másrészt az „abszolút értékben értékes” adott esetben haszontalan lehet. – Előfordul az is, hogy valami adott területen, monopólhelyzetben abszolút érték, egyeduralkodó.

Az ebnek, ha aranya volna is, inkább hájat váltana rajta. 5.9.7.4. – A szegénynek egy pénz is oly kár, mint a gazdagnak a forint. 5.1.3.1. – Az éhezőnek még a köserű is édesnek tetszik. 5.6.5.1. – Szomjú ökörnek zavaros víz is jó. 3.6.3a.4. – *Másrészt:* Igen gondol a farkas a bárányok sokaságával. 2.4.9.1. – Kiki mind király házában. 4.9.2.2. – Bagoly is bíró (ám) házában. 2.1.10.3. – Hon lakjék, aki kedvére akar élni. 3.1.2.3. – Urak kérése parancsolat. 4.9.8.9. – Igen gondol király udvarbíróval. 1.7.7.4. stb.

b) Egyenértékűség – különbség. Nem teszen Isten válogatást sem szegény sem gazdag között. 2.10.9.4 – A gazdagnak is kettő orra lika, mint a szegény ember disznájának. 2.1.1.7. – Mennyi ember, annyi értelem. 1.2.6.10. – Minemű egyik, másik meg olyan. 3.8.6.6. – Ki egyre, s ki másra jó. 3.9.10.10. – Aki egynek használ, másnak nem használ. 4.1.3.2. – Még az Isten sem leli mindennek kedvét. 2.7.3.10.

c) Látszat és valóság. Gyakran eltér a látszat és a lényeg, szép szavak mögött ártó szándék rejtőzhet, viszont egy szerény külső is rejthet komoly értéket.

Szép küvöl, de ördög belől. 3.9.7.8. – Szép a szava, de ördög az eha (’mája’). 5.1.1.1. – Csak dicsérnek szóval, de semmit nem adnak. 4.1.9.2. – Szömben jóakaratot mutatnak, másfelől ördög az éhok (’májuk’). 5.8.1.5. – Minem mind javadat akarja az, aki reád mosolyodik. 5.1.8.6. – Azt tudnád (’hinnéd’), hogy alá nyel, ha tekinted, penig nyúlnál is félékenyb. 3.8.7.8. – Kücsiny a bors, de erős. 3.8.8.8. – Nem mind leány, aki pártában vagy. 1.5.6.7.

d) Komplexitás. Nagyon gyakran egyidejűleg különböző értékű, hatású elemek, részek vannak jelen valamiben. Valami jóban lehet rossz/hibás, rosszban jó, vagy a körülmények változása valami jót rosszra, vagy fordítva rosszat jóra változtathat.

Nincs oly szép, kiben valami fogyatkozás ne legyen. 5.7.6.6. – Minden édesnek vagyon valami köserűje. 5.6.10.2. – Pokolban is esik egyszer egy innep. 5.8.4.4. – Nincsen búza polyva nélkül. 5.8.3.4. – Négylábú is botlik. 1.7.6.8 – Állhatatlan az emberi állat. 1.7.6.9. – Néha madarat foghatnának véle, néha penig ördög az éha (’mája’). 2.9.2.10. – Nincs oly hitvány ember, kiben valami jóság ne legyen. 2.9.1.6b – Mennyi szolgánk, annyi ellenségünk. 2.3.2.6.

Még a hitvány tanácsnak is jó vége vagyon néha. 1.6.6.10. – Ládé, még a gonosz szerencse is javára vagy. 4.2.3.6. – A nem helyénvaló jóakat is gyakran árt. 1.5.1.10. – Amely dolog használ, ugyanazon árthat is. 5.5.4.5.

e) Változás – állandóság. Időben minden változik, de egy adott, hosszabb-rövidebb időszakban, adott vonatkozásban változatlanak, állandónak tűnhet.

Minden dolog változó. 1.6.1.6. – Régi írás elkopott. 2.8.2.5. – Vaj ki kücsin szikrából nagy tűz támad. 5.2.7.1. – Minden gonosz üdö után ió üdö léssen. 2.4.8.1. – Nám jobban fordula immár a kocka. 2.9.5.10. – Nem lehet olyan bánat, ki üdövel meg ne lassodjék. 2.4.9.7. – Nincs oly kemény ember, aki meg nem enyhődik. 4.2.10.3 – Vaj ki hamar nagyból kücsiny lehet. 5.4.4.9. – Aki ma szegény, holnap gazdag lehet. 4.1.9.5. – Gyakran a gazdag is megszegényül. 1.5.4.2. – No megholt a gyermek, s elkölt a komaság. 2.7.9.10.

Állandóság: Akármind mondjad a farkasnak, hogy Pater noster, de ő mind azt mondja, hogy bárányláb. 3.7.4.9. – Nehéz a természet ellen rugoldozni. 1.2.5.6. – Nehéz a latorból jámbort tenni. 4.7.9.10. – Az ökör ugyan ökör, ha Bécsbe hajtják is. 2.8.7.2. – Amit a gyermek megtanul, öreg ember korában is azt tudja. 4.7.9.9. – Még vénkorában is megtetszik, ki minemű volt ifjúkorában. 1.8.3.5. – Aki mihöz szokott, azt holtig el nem hagyja. 2.4.1.1. – Kőszüvü ember. 1.5.9.8. – Az Isten sem elhűtethetné véle. 2.10.9.3.

f) Ok – okozat. A világon bármikor, bárhol történik, vagy nem történik valami, az az akkor és ott ható ismert és ismeretlen külső és belső erők (okok) szükségyszerű következménye (okozata.) Lényegében ezt fejezik ki pl. a következők:

Nem lehet semmi Isten akaratja nélkül. 5.2.3.3. – Nádszál nem indul szélfúvás nélkül. 5.10.2.4. – Ahol tűz, ott füst. 1.4.1.1. – Vaj ki kücsin szikrából nagy tűz támad. 5.2.7.1. – Ki mint vet, úgy arat. 1.6.9.8. – A bűnt eléri a büntetés. 4.10.3.3. – Kölcsön helyében kölcsönt adni. 1.1.3.9. – Akitől sokan félnek, neki is soktól kell félni. 5.5.8.9. – Szegényből lött gazdagnál nincsen kegyetlenb. 5.2.3.9. stb. – Aki nyárban nem gyűjt, télben aggebül bankódik. 1.5.3.1. – Látom a kárt, de nem tudom okát. 4.10.9.1.

g) Extrém állapotok. Különleges állapotban egy ember magatartása jelentősen megváltozhat, illetve eltérhet a normálistól. Néhány példa:

Nyomorúságban tetszik meg, kicsoda az ember. 5.3.1.6. – A *szegénység* nagyra viszi az az embert. 3.5.5.3. – Sokra megtanít az *éhség*. 4.2.5.3. – Nagyra viszi embert a *bosszúság* ('harag'). 5.2.1.10. – Sem Istennel, sem embervel nem gondolni. 5.9.5.9. – Még az Isten is kitér vólt a *részeg* ember előtt. 3.6.4.10. – A *spitzen* ('magas beosztásban') válik meg ki minemű. 3.7.8.1.

Különleges állapot, ha valaki *bolond*: Akárhon is több a bolond az eszesnél. 5.6.10.6. – Bolondnak kár nyitja fülét. 2.5.8.9. – Bolond ember ám az, aki jövendőt nem gondol. 3.3.3a.5. – A bolond magán tanul. 4.3.5.10. – Nem jó bolondnak kést adni kezébe. 4.2.10.7. – Bolond azt tudta ('hitte'), hogy minden úgy léssen, amit gondolt. 3.7.5.7. – Bolond az, kit kétször egy ember megcsal. 4.5.3.4. – Bolondnak fapénz jó, ha elveszti is, ne bankódjék utána. 1.1.7.10.

h) Emberi hibák. Elfogultság, önhietség, figyelmetlenség, tudatlanság. Gyakran előfordul, hogy egy ember magával, vagy a valamilyen szempontból hozzá közelállókval (Mifélekünk. 3.5.3.2.) szemben – főleg kifelé – pozitívan,

másokkal, a csoporton kívüliekkal szemben negatívan elfogult, s az is, hogy megszépül a múlt, vagy szebbnek tűnik a távol levő vagy a jövő. Figyelmetlenségből, tudtalanságból is születhet téves megállapítás.

A szálkát más ember szömében meglátod, a gerendát pedig a magadéban nem látod. 1.5.5.2. – Kinek-kinek az ő maga cselekedete szép. 4.7.7.3. – Mindenkor jobbnak látszik a másé. 3.9.10.6 – Mindenkor kövérb a más ember szalonnája. 1.5.3.8. – Mindenkor nagyobbbnak látszik a távol való, hogy nem a jelen való. 3.10.7.5. – Igen vak, aki rosta által nem lát. 1.5.3.6. – Félékeny embernek kücsiny is nagybnak látszik. 5.10.3.9. – A számár is oroszlánnak látszik a tudatlanknál. 1.5.6.10. – Szúnyogot hasonlítani elefánthoz. 3.1.3.7. – Igen tud hajdú harangot önteni. 1.3.7.2. – Semmit nem tud ('ért') hozzá, mégis csacsog. 5.3.4.6. – Ő maga sem tudja, mégis mást akar reá tanítani. 5.5.5.6. – Sokat tud, de rosszul. 5.5.9.8. – Megemlíthetjük, hogy az Adagiorvmban több, mint negyvenszer megtalálható a lator/latrul (1.2.3.2. ... 5.10.7.3.) és több, mint tízszer a semmirekellő (ember).(1.5.2.4 ... 5.9.3.9.)

i) Mindenkit saját maga érdekel, és kell hogy érdekelje elsősorban – Kiki mind magát szereti másnál jobban. 3.4.9.8.a – Kiki mind az ő maga fazeka mellé szít (szenet *azaz* 'parazsat') 3.4.9.8.b – Én a tanács, kiki mind viseljen gondot dolgára. 5.7.2.6. – Kinek-kinek az ő sebe fáj. 4.5.9.3.

Az sem jó, mikor magadat megfosztod, s mással tész jól. 5.1.8.5. – Elveszett eszöd, hogy a máséra viselsz gondot, magadét elhagyod. 2.8.8.6. – Hitvány mardár az, aki az ő fészket megrútítja. 4.2.4.2.

j) Beszéd és hallgatás. Olyat szólj, hogy meg ne bánd. 5.6.4.6. – Szaváról ismered meg az embert. 4.2.2.7. – A harist az ő maga nyelvén fogják meg. 1.3.1.7b – Meg sem érted a dolgot, s addig belé szóllasz. 3.2.9.8. – Kevés szóból néha nagy jó, néha nagy veszedelem következik. 4.10.6.5. – Kedves a rövidség. 4.4.9.7. – Aki sokat szól, sokat hazud az. 1.2.6.2.

Senkinek nem árt a *hallgatás*. 3.4.9.5 – Az asszonyállat ékössége a hallgatás. 3.4.9.5. – Nem szólok hozzá, amihöz gandom nincs. 3.2.5.1. – Némának anyja sem érti szavát. 2.1.3.4. – Sokakat a hallgatás vesz el. 1.7.1.9.

k) Igazság – hazugság, következetesség – következetlenség. Nincs jobb az igazságnál. 2.3.6.6. – Jobb a szömben való szidás, hogynem az alattomban való csalárdság. 4.3.7.6. – A fejért ugyan fejérnek, a feketét ugyan feketének mondja. 2.2.10.2. – Igazat szóllani, s ravásra nem hazudni. 5.9.10.8. – Az igazmondás bétöri embernek fejét. 2.9.3.5. – Nincs oly *hazugság*, kinek javallója ne legyen. 5.5.4.6. – Hamarébb megérnek egy hazug embert, hogysen egy sánta embert. 2.3.6.7. – Amely ebet meg akarnak ölni, annak dühös nevét költik 1.7.1.6.

Következetesség – következetlenség. Aki amit végez, meg is tartsa. 4.10.2.6., – Ha megötte a húsát, a levét is megigyad. 1.1.6.10, – Ha feltötte, meg is kell játszani. 4.6.4.2. – Nem szabad visszakérni, amit egyszer adtál. 4.7.10.4. – Oda hajolni, ahol a szél jobban fú. 1.2.7.8. – Nem kell olyannak lenni, mint a tekenőben ingó víz. 5.2.7.3. – Visszafogni a kaszát. ('Köponyeget fordítani.') 5.7.5.3.

l) A titkok kiderülnek. Mindeneket kinyilatkoztat az üdő. 2.3.10.8. – Akár-mint palástolják, ugyan kitetszik azért a farka. 1.5.2.1. – Nehéz a latorságot eltitkolni. 2.5.4.7. – Nám a tyúk is ki vakarná. 1.1.10.10. – Amit két ember tud, nem titok az. 2.6.4.10., bár létezik Titoktartó ember. 4.8.9.7.

m) Bűn és büntetés. Nehéz jámborul hamar gazdagulni. 1.7.5.8. – Mostani üdőben az igen jámbort bolondnak tartják. 5.1.1.4. – Egyik latorságot másikkal elfödözni. 1.8.6.1.

A bűnt eléri a büntetés. 4.10.3.3. – Soha el nem kerülhetjük az Isten büntetését. 2.8.9.7. – Az Isten sem siet, sem késik, de elérkezik. 4.10.3.6. – Bűnhődik az, ki ebül cselekedik. 5.7.4.7. – Ebül keresett vagyonnak (szérdéknek, marhának) ebül kell elveszni. 1.6.2.9, (2.9.1.1., 3.8.2.6.) – Addig jár ám a tök a jégre, hogy bétörik egyszer a feje. 1.8.5.2.

n) Idős kor. Van, aki idős korban is jól bírja magát, és a fiatalok számára is hasznos az öregek tudása, tapasztalata. Idős korban azonban általában a fizikai erő gyengül, a szellemi frissesség is alábbhagy, nem ritkán nem sokra becsülik az öregeket.

Magabíró vén ember. 1.7.6.5. – Nehéz az agg rókát a törbe ejteni. 1.8.1.3. – Kétfelé tekints, mikor az agg komondor ugat. 1.2.7.1. – Elég nyavalya a vénség. 2.6.2.5. – Vén lóra könnyebb terhet rakj. 2.8.3.7. – Nehéz agg lóból poroszkát tenni. 1.2.2.5. – Minden vén embernek a szárába száll az esze. 3.4.9.4. – Mint az agg lónak, nincs böcsületi. 2.1.4.1.

o) Halál, a halál után – hírnév. Halál ellen nincs orvosság. 5.5.8.5. – Mind szép, mind rút egyaránt meghal. 2.9.3.9. – Föld voltál s ugyan földdé kell lenned. 5.1.7.6. – Készülj haláloddhoz. 3.7.4.7. – Fállába a koporsóban vagy. 2.1.6.1. – Jobb embernek meghalni, hogynem mint gyalázatval élni. 1.6.7.1. – Emberkődjél, hogy ezután is maradjon meg híred-neved. 3.7.7.9. – Szép dolog holta után embernek a jó hírnév. 4.8.1.2. – Még holta után sem mondhatok jót reá. 2.6.9.3.

2.3.2. Az emberi kapcsolatok

Élete során az ember számos kapcsolatba kerül. Ezek legfontosabb alapelve egyéni, csoport és nemzetközi kapcsolatok esetén is a kölcsönösség, a reciprocitás. Ettől azonban gyakran komoly eltérések jelentkeznek. Ez utóbbira példa az egyoldalú segítség vagy agresszió, egy gesztus, vagy sértés nem viszonzása vagy ellenkezőleg, a túlreagálása.

a) A reciprocitás és a reciprocitástól való eltérés. E témával európai és más nyelvek közmondásainak vizsgálata alapján korábban egy önálló dolgozat foglalkozott. (Paczolay 1992) – Néhány adat a Decsi gyűjteményből: Szeget szeggel ütni. 1.1.8.3. – Fakót is vonják, fakó is vonssza. 2.2.8.4. – Kölcsön helyében kölcsönt adni. 1.1.3.9. – Még az eb is megharagszik, mikor orrát felütik. 5.3.3.7. – Aminemű mosdót tű tartototok nekem, én is olyan kendőt tű néktök. 4.9.4.2.

Vaj ki jó a hálaadatosság. 3.8.10.6. – Te is dicsérj engemet, én is tégedet. 1.6.4.2. – Egyik kéz mossa a másikat. 1.1.3.8. – Ha néked kardod vagy, nekem is vagy szabályam. 2.8.9.5. – Latrokkal latornak lenni. 5.9.6.9. – Ember

embernek farkasa. 1.1.5.6. – Megadod még a szőlő árát. 2.2.2.1. – Add meg a másét, ha azt akarod, hogy senki ne szóljon rád. 5.5.3.4. – Békét hagyj annak, aki téged nem bánt. 2.10.8.9.

Ajándék lónak nem kell a fogát nézni. (A jószándékú adakozót nem szabad megsérteni az ajándék kritizálásával.) 4.4.9.6. – Hálaadatlan embert házadnál ne tarts. 2.10.7.4. – Ennyi munkára bizony ez semmi jutalom. 3.3.1.9. – Jótött helyébe jót ne várj. 2.2.8.8. – Meg hid, hogy duplával adod meg ennek az árát. 3.4.1.9.

b) Az úr – szolgál kapcsolat. – Aki másnak szekere farkán ül, annak énekét mondja. 4.9.8.2. – Amint te sípolsz, én is úgy táncolok. 2.9.7.8. – Úgy akarják az urak, s úgy kell lenni. 3.7.5.1. – Aki urával pöröl, Isten annak orvosa. 1.1.8.2. – Nehéz úrnál igazat szólani. 3.9.8.5. – Vagyon az uraknak módjuk a bosszúállásban, mint Antalnak az ebütésben. 2.7.7.5. – Nagy úr megútál szegény embert. 3.8.2.1. – Ne egyél úrral cseresznyét, mert meglövdöz a magjával. 1.3.3.6. – Mennyi szolgálkánk, annyi ellenségünk. 2.3.2.6.

c) Más dolgozik, másé a haszon/dicséret. – Én fáradok benne, s más veszi hasznát. 3.2.6.10. – Más cselekeddi, s mégis magának tulajdonítja. 5.6.6.7. – Kellő dolog, hogy más veti bé a földet és más aratja fel. 1.4.2.2. – Házat csinálnak, s más vészi hasznát. 5.6.8.4. – Más fáradott érte, de én veszem hasznát. 4.8.2.9.

d) A barátság. – Ne mindent végy barátságodba. 1.8.9.7. – Kinek minemű barátja, maga is olyan. 3.10.7.7. – Szükségesb a jó barát mind tűznél s mind víznél. 2.2.7.6. – Régi barátidat az újakra való képest meg ne vessed. 3.3.7.8. – Ritka a hű barát. 5.3.3.2. – Jó szerencséjében sok baráti vadnak embernek. 3.4.9.6. – A nyomorúság mutatja meg a jó barátot. 4.4.7.8.

e) Szomszédság. – Irigy a szomszéd szöme. 3.1.3.2. – Senki se örüljön a gazdag szomszédságnak. 5.6.3.4. – Nincs nehezebb, mint mikor gonosz szomszédja vagyon embernek. 5.10.1.10. – Bár te is félj, mikor a szomszédod háza ég. 3.6.3b.9. – Jobb a szomszéd leányát egy bűnnel-kettővel elvenni, hogy nem mint az idegent egyvel sem. 2.9.6.4.

f) Nők. – Ahol három asszonyember vagyon, sokadalom ('vásár') lesz ott. 5.7.5.6. – Az asszonyembernek hosszú a haja, de rövid az elméje. 5.2.8.1. – Vaj ki ritka az asszonyállatoknak tökéletessége. 3.6.7.1. – Tűznél, tengernél, asszonyállatnál gonoszb nem lehet. 2.2.4.10.

g) Néhány magatartási szabály. – Mindenkor jobb az engedelem a keménységnél. 5.1.2.1. – Egyet kell mindenben értenünk, amiben lehet. 5.10.6.4. – Mindennek az ő igazát megadd, senkit pedig ne háborgass. 5.10.10.9. – Tanácsot is adj, s jó tanácsnak engedj. 3.2.5.10. – Vedd el azt, amit adnak. 4.2.4.8. – A szomorú beszédet édesvel is kell elegyíteni. 3.3.2.8. – A szép szó senkinek nem töri be a fejét. 4.5.2.6. – Ugyanazon fontval mérni. 1.3.10.6. – Felpörösnek soha ne tégy törvényt. 3.1.5.10. – Aki hol lakik, annak törvényét tartsa. 3.6.3a.5. – Nagyra kell böcsülleni a jóra való ügyeközetöt. 4.7.7.10. – Szemérem ('szégyen') a futás, de hasznos. 1.8.3.4.

2.3.3. Az emberek megítélése

a) Óvatosság. Az emberek megítélésében a legfontosabb az óvatosság. Van, aki Valóban szavahűhető ember 1.6.5.5., aki A fejért ugyan fejérnek, a feketét feketének mondja 2.2.10.2. és betartja az ígértét: Megígéré a jámbor, meg is teljesíté (2.9.5.1.), de gyakran Állhatatlan az emberi állat 1.7.6.9. Sok ember nem érdemli meg, hogy megbízzanak benne, a szavak, pusztá ígéretek semmit sem érnek. Valójában: Kinek-kinek munkája mutatja meg mivoltát. 5.4.4.8.

Ne hűdgy mindenknek, ha veszni nem akarsz. 3.10.5.5. – Kötve hűdd komádát. 2.1.7.7., 3.3.5.6. – Eb hűdgye, ha megbizonyítod. 3.3.2.10. – Ne hűggy az asszonyoknak még halálakor is. 2.9.9.8. – Mást szól és mást gondol. 2.2.8.6. – Szép a szava, de ördög az eha ('mája'). 5.1.1.1 – Szentesnek mutatják magukat, de latrok. 1.5.1.5. – Nem mind javadat akarja, aki reád mosolyodik. 5.1.8.6.

Az ki mit végez, azt meg is tartsa. 5.1.2.6. – Ha feltöttél, meg is kell játszani. 4.6.4.2. – Sokat ígér, de keveset teljesít. 4.2.3.4/. – Csak addig áll ő a fogadásának, amíg az ajtón kilépik. 2.5.3.1. – Amit lovon fogad, gyalog meg nem állja. 3.6.5.1. – Ígétvel akárki is gazdag lehet. 4.3.5.5. – Vannak, akik azt vallják, hogy: Nem vétek ezt a fogadást ártalhágni. 2.4.8.2. – Jámbor fogad fogadást, de ageb az, ki megállja. 2.4.8.2.

b) A kapcsolatok szerepe. – Gyakran a származási, vagy a baráti kapcsolat ismerete segíthet egy ember megítélésében.

Apja fia. 4.3.3.9. – Jámbornak jámbor a fia is. 4.7.8.5. – Soha nincs lator atyáknak jámbor fiai. 1.4.10.4. – *Előfordul* azonban az is, hogy: Ő sem az atyja nyomát követi ugyan. 2.10.6.4. – Ebnek a fiai is eb. 1.7.4.1. – Hol láttad varjúnak sólyom fiát? 2.3.8.4. – Hasonló hasonlót szeret. 1.1.9.7. – Kinek minemű barátja, maga is olyan. 3.10.7.1. – Aki sántával lakik, sántálni tanul. 1.8.6.6. – Sák megellette fölöttjét. 1.4.5.1. – *Másrészt:* Aki a latrok között jámbor, valóban jámbor az. 4.1.6.1.

Akinek jámbor az ura, szolgálja is jámbor annak. 1.7.1.8. – Minemű asszonya, olyan szolgálója. 4.5.3.5. – Minemű a fejedelem, olyan az ország is. 5.2.9.9.

2.3.4. Kooperáció és konfrontáció. Egyes emberek és csoportok között, valamint csoportokon belül is gyakran van példa a kooperációra és a konfrontációra is.

Ember embervel jó. 1.1.5.5. – Közelb az ing a csuhánál ('kabátnál'). 1.1.9.6. – Nem eszi meg a farkas az ő fiát. 4.6.9.2. – és Hitvány madár az, aki az ő maga fészket megrútitja. 4.2.4.3. – Ember embernek farkasa. 1.1.5.6. – Hasonló hasonlót szeret 1.1.9.1. – Lator latorban gyönyörködik 5.8.5.3. – Kovács kovácsra irígykodik. 1.1.9.8. – Úgy alkuszna, mint az eb s a macska. 5.1.7.9. – Nehéz a báránt a farkassal öszvebékeltetni. 3.6.9.9. – Két éles tör nem fér egy hüvelybe. 3.3.4.6. – A városi ember kívül való embernek, ha lehetne, szemét is küvájna. 3.3.8.9.

2.3.5. A céltudatos emberi tevékenység. Az emberi tevékenység lehet ösztönös, rutin- és tudatos, ez utóbbi önként vállalt vagy kényszer hatására végzett. A továbbiakban csak a tudatos tevékenységgel foglalkozunk.

Vagy akarjuk vagy nem, de meg kell annak lenni. 2.3.2.7. – Mind egy pórázon függenek ők. 2.10.3.7. – Aki jó beszédvel nem tanól, tanólljon feje vesztével. 4.1.8.5. – A kecske sem menne a vásárra, de csapják hátul. 3.8.6.5. – Amely ebet bottal hajtnak a nyúl után, soha a nyulat meg nem fogja. 1.6.1.8.

Bár gyakran Nehéz bizonyost mondani 5.5.8.2., Jövőt csak Isten tud 5.3.3.9. és Még te sem tudod estvéig mi talál. 1.5.6.6., a jó és a „gonosz szerencse” is közbeszólhat, mégis ha nem csak „imígy-amúgy” (5.7.6.5) csinálunk valamit, mielőtt tenne/mondana az ember valamit, ügyelni kell, nehogy valami kimaradjon a számításból: (Valamire nem gondolni. 1.3.7.9.), meg kell gondolni, hogy mi lesz a vége, van-e akarat a végrehajtásra, lehetséges-e, nem olyat tervezel, „amit el nem változtathatsz”. (1.2.7.6.), érdemes-e (nem „több-e a munka a hasznánál”. 1.2.3.8), nem fog-e visszaütni, nem céltalan-e (pótcselekvés), alkalmasak vagyunk-e rá, rendelkezünk-e a szükséges hozzávalókkal, mindent számba vettünk-e: Nem jó gazda nélkül számot vetni.” 2.9.9.5., hogyan akarjuk végrehajtani (szervezés), nem lövünk-e túl a célon.

a) A kezdet és a vég. Meggondold, mihez kezdesz. 1.4.9.8. – Jó kezdésnek jó hagyás a vége. 5.4.4.3. – Jól kezd, s ebül végzi. 1.8.1.5. – Aki ebül kezd el, ebül végezi. 4.8.8.2. – Továbbra is gondolkodgyál. 1.8.9.6. – Ollyat szólj, hogy meg ne bánd. 5.6.4.6. – Minden botnak a végén a feje. 1.3.10.8. – Nem aki jól kezd, hanem aki jól végezi, dicsőretek. 5.7.8.4.

b) Akarat. Akárhon is az nyer, aki nem röstelkedik. 4.7.8.3. – Éhön marad az, aki az asztalnál szömérmeskodik. 4.9.6.8b. – Szömérmös deáknak hiú (‘üres’) táskája. 2.6.8.8. – Aki mire ügyeközik, módot talál abban. 1.2.4.10. – Akármít is úgy tanulsz meg, ha kedved vagyon hozzá. 4.4.8.8.

Aki mit *nem akar*, talál okot benne. 2.9.8.8. – Tudhatná, de nem akarja tudni. 2.10.3.10. – Nem lehet gonoszb süket, mint aki nem akar hallani. 5.2.9.4. – Nemakarásnak nyögés vége. 2.5.1.5. – Természetesen Az akaráthoz tehetség is kívántatik. 4.6.10.7.

c) Ami lehetetlen. – Ami lehetetlen, ahhoz kezdeni sem kell. 4.10.4.3. – Elszenvedd, amit el nem változtathatsz. 1.2.6.6. – Ami állapotunk fölött vagyon, nem tartozik az mireánk. 1.5.3.5. – Ahol nincs ott nem vehetsz. 4.9.10.7. – Bolondság embernek magánál nagyobb követ vetni. 2.5.7.6. – Soha nem éröd azt, hogy a szerecsen megfejtődgyék. 4.10.8.2. – Nem fog rozsdá az aranyon. 4.8.7.8. – Oroszlánt iegetsz árnyékval. 1.5.1.1. – Nem hallik menyországba számárrívás. 3.2.6.6. – A kakas alatt is tyúkmonyat keresni. 1.2.10.2. – Ami meglött, azt száz ökör sem vonhatja hátra. 2.3.6.5. – Latrot jámborítani. 4.5.5.10. – Azt várja, hogy a sült galamb menjen a szájába. 5.5.2.3.

d) Ami értelmetlen. – Ne hányj borsót a falra. 4.7.4.6. – Lúdra vesztegetsz szénát. 2.3.1.7. – Mintha a követ vernéd, szintén annyit fog rajta. 2.5.6.3. – Disznóra gyömbért ne vesztegess. 1.8.10.2. – Malomban hegedülsz. 1.3.8.3. – Kopár helyen kereszködl. 1.3.8.4. – Süketnek nem mondanak két misét. 2.8.9.1. – Semmit

nem hoz az a konyhára. 3.6.5.1. – Farkasnak nem kell erdőt mutatni. 3.4.7.1b. – Nem kell a farkast ordításra tanítani. 4.3.10.3. – Nyulat izgat a futásra. 1.6.10.2. – Erdőre vinni fát. 1.5.10.10. – Délben gyújtasz te györtyát. 1.6.1.1. – Igen kopaszt borotválsz. 1.3.8.7. – Nem szólok ahhoz, amihöz gondom nincs. 2.3.5.1.

e) Ami nem illő/illik. Nem mindenhez illik minden. 4.4.4.6. – Nem pennához illik a szablya. 4.7.9.5. – Igen illik halottas háznál vígadni, a mennyegzőben sírni. 5.7.10.6. – Igen illenek egybe, mint az eb a macskával. 1.8.3.9. – Nem illet számárt veres nyereg. 1.3.1.3. – Nem illik disznó orrába az arany perec. 1.3.7.5. Nem illet aggebet hintó szekér. 1.3.7.4. – Igen illik, mint a bot a tegezbe. 1.7.3.4.

f) Ami káros/visszaüt. – Magának árt az, aki másnak akar ártani. 5.9.10.1. – Aki másnak vermet ás, maga esik belé. 1.1.4.10. – Magára háramlik az, ki másnak gonosz tanácsot ad. 1.1.9.1. – Aki a másét szomjúhozza, az ő magáét elveszti. 3.4.9.10. – Addig vadász mást, hogy ő maga esik a törbe. 1.8.1.1.

Darázst ne szurkálj. 1.8.9.9. – Ne tarts kígyót kebeledben. 2.3.6.9. – A fellobant tüzet gerjeszteni. 1.1.8.7. – Maga fejére vakar tüzet. 3.2.1.2

g) Pótcselekvés. Az eb is a követ harapdálja, mikor az embert meg nem marhatja. 4.2.2.8. – Minden hitvány lövő nyílára vet. 1.6.1.3. – Másra haragszol meg s (én)rajtam akarod bosszúdat kitölteni. 1.5.1.6/3.9.3.8.var. – Szegényből lőtt gazdagnál nincsen kegyetlenb. 5.2.3.7

h) Alkalmas vagyok-e? He nem vagy elég ember hozzá, el se kezdjed. 4.3.3.1. – Nyúl lévén oroszlánál veteködöl. 1.7.7.8. – Náladnál erősbbe soha ne veteködjél. 3.4.5.5. – Igen tud hajdú harangot önteni. 1.3.7.2. – Ne feljebb varga a kaptánál. 1.4.8.10.

i) Megvannak-e a szükséges eszközeink? – Fogas ebnek való a csontrágás. 1.5.8.9. – Aki ebvel játszik, fája legyen kezébe. 3.4.9.7. – Ne indulj erdőre, ha sarud nincs. 4.5.8.10. – Ha nincs írod és szelencéd, miért teszed magad borbélylá? 4.3.8.2. – Csak addig nyújtózzál, amíg a lepel ér. 2.5.3.7.

j) Időzítés. Nem mindegy, hogy valamit mikor mondunk, vagy egy munkát mikor kezdünk el, akkor-e, amikor éppen egy jó alkalom adódik, "üdeje vagyon" (2.6.10.7.) a körülmények, igények a legmegfelelőbbek, és amikor erre már mindent előkészítettünk, vagy nem. A nem helyénvaló, az idő előtti, vagy a megkésett cselekvés egyaránt eredménytelen lehet.

Szömösnek való a játék. 1.4.9.10. – Élni az alkalmatossággal. 4.9.1.7. – Ahol malacot ígérek, zsákoddal ott légy. 4.5.7.2. – Aminek mikor üdeje nincs, annak békét hagyj. 2.1.9.9. – Semmi nem kedvesb, mint a kellete korán ('azaz idejében') való. 4.1.8.4. – A nem helyén való jóakarát is gyakran árt. 1.6.6.10. – Késő sütvé. 1.1.3.5. stb. – Te is akkor jössz, mikor immár meglőtt a vásár. 3.1.2.7. – Aki nyárban nem győjt, aggebül bánkodik télben utána. 3.3.6.5. – Késő a harc után a segítség. 3.5.10.3.

k) Gyors és lassú munka. Van amit lassan, alaposan megfontolva, mást ellenkezőleg gyorsan kell elvégezni.

Gyorsan. – Ha valami jót akarsz tenni valakivel, hamar tegyed. 1.6.10.10. – Jobb mindenkor sietni, hogynem mint késni. 1.7.7.1. – Idején felserkenj, ha mit akarsz. 2.10.4.2. – Mindennek elejin vödd elejit. 5.4.5.9. – Addig hámc s a hársfát, amíg hámol. 4.3.10.9. – A vasat is addig kell kalapálni amíg tüzes. 5.7.3.3.

Lassan. – Semmiben ne hamarkodjál. 4.2.7.10. – Ember mennél inkább siet, annál későbbre viheti véghez. 3.5.4.8. – Aki igen siet, száját megégeti. 5.8.3.10. – Soha nem használ véle, aki igen siet. 5.10.3.7. – Nem kell sietni a nagy dolgokban. 4.10.6.4. – Törvényben nem jó a hamarság. 5.3.6.7. – Lassú víz partot mos. 5.3.2.3. – Lassan járj, s hamarabb elérsz. 2.1.1.1

I) Munkaszervezés. Úgy kell valamit csinálni, ahogy lehet, nem ahogy szeretnénk. Meg kell keresni a dolog lényegét, egy vezetőnek kell lenni, az erőket egyesíteni kell. Többet ésszel, mint erővel. Nem mindig sikerül azonnal minden, Nem minden nap papsajtja. 1.6.8.7. – Nehézség esetén nem szabad feladni a küzdelmet.

Amint lehet, nem amint akarjuk. 1.6.6.9. – Amint lehet, csak úgy legyen. 2.7.9.1. – Akinak kocsija nincs, gyalog jár az. 2.2.2.6. – Valaminek a velejét keresni. 3.9.2.5. – Ha mit akarsz, ne gondolkodjál egyébről. 2.4.3.8. – Két kézzel fogni hozzá. 1.7.3.2. – Minden követ mozgatni. 1.3.6.9. – A szorgalmatosság mindent megcselekedik. 2.2.5.5. – Nem egy vágással esik le a tölgyfa. 1.1.8.10. – Aki mit keres, megtalálja. 1.8.1.2. – Nem jó a ház gazda nélkül. 2.7.1.1. – Nem jó egy klastromban két gárdián. 2.2.2.7. – Köz lónak túros a háta. 4.7.3.7.

Aki sok felé kap, két szék között a földön marad. 3.3.3.7. – Nem ülhetsz egy seggel két nyeret. 3.3.5.2. – Nem jó ravaszkodni kétfelé. 5.1.3.5.

Sok lúd disznót győz. 1.4.2.9. – Két szöm mindenkor többet lát egynél. 3.1.6.1. – Sok jámbor szava Isten szava. 4.3.4.7. – Kücsinből esmérni meg valamit. 4.10.7.9. – Kitétszik egyből a többi is. 1.2.4.1. – Rossz váras az, kinek óráját hitvánul jártatják. 5.3.1.5.

Ész jobb erőnél. 1.6.1.9. – Ahol erővel nem lehet, ravaszsggal hozzá. 3.5.6.9. – Egy csapással kettőt ütni. 3.6.3.1. – Ha egyszer nem szolgált a szerencse, másszor is kell próbálni. 4.4.4.9.

m) Mértékletesség, túlzás, elbizakodottság. – Nincs jobb a mértékletességnél. 1.7.2.9. – A tanulásban szorgalmatos légy, a költségben mértékletes. 5.10.10.7. – Használ a mértékletesség az egészségnak is. 3.10.10.5. – Valami fölöttébb való nem jó az. 5.1.4.2. – Több embert vesz el a mértékletlenség, hogysen a fegyver. 5.3.6.3. – Még a jóban sem kell igen elmenni. 3.6.6.10. – Eltörik a kezij, ha fölöttébb megvonsszák. 1.4.4.10.

A célt át ne hágd. 1.8.9.4. – Halládé, ne tovább a célnál. 1.3.9.9. – Ha valaki *mellétalál*: Igen talál a szarva között a tölgyet. 3.6.7.2. – Találád, mint Balázs pap a vecsernyét. 3.4.3.1.

Hüdd el magad, ha szégyent akarsz vallani. 4.10.10.5. – Se el ne hüdd magad, se kétségbe ne essél. 3.10.10.3. – Nám oly kevély, mintha övé volna a diófáig.

2.8.2.6. – Aki nagyot hág, nagyot esik. 1.1.6.8. – Ne vesd magad vakmerőségre. 1.6.3.10. – Veszedelmes dolgokba ne ártsd magadat. 2.10.7.2.

n) A tanulás, a tudás és a tudomány szerepe. – Tanulj, ha azt akarod, hogy ember legyen benned. 2.9.7.4. – Bolond magán tanul. 4.3.5.10. – A fejedelem a bölcssektől tanul bölcsességet. 3.5.8.3.

Jó pap holtig tanul. 1.6.8.3. – A könyvek néma mesterek. 1.1.9.5. – Hasznos dolgot tanulj, ne haszontalant. 5.10.10.6. – A tudós ember soha nem szükölködik. 4.7.7.5. – Nincs gyönyörűsége a tudománynál. 5.1.9.6. – Az elrejtett tudománynak semmi haszna nincs. 1.6.3.2. – Mennél tudatlanb valaki, annál vakmerőbb, de mennél eszesb, annál félelmesb. 4.5.2.7.

o) A bor és a pénz hatása: Kimondatja a *bor* az igazat. 1.5.7.4. – De a bor megtanít az ékösön való szólásra. 4.8.6.9. – Nincs a bornak rakoncája. 2.3.1.5. – Mindent kivészen a bor természetiből. 1.5.7.10. – A bor akárkit is megbolondít. 2.3.1.6. – Kiveszi embert a *pénz* természetiből. 2.4.4.3. – A pénz mindennek anyja. 5.2.8.5. – Pénz emberség, ruha tisztesség. 2.8.1.2. – Ritka az az ember, kit pénzzel meg nem csalhatnak. 2.7.7.10. .

A székelly pokolba is elmegyén, csak fizessenek néki. 3.5.6.10. – A Christus koporsóját sem őrzik hejában (’ingyen’). 3.6.10.4. – De amint látom, a pénzért az apját is elárulná. 3.8.4.10. – Megnyisd az erszényt, s meglészen, amit kívánsz. 2.7.2.8. – Még a kerék is inkább fordul kenéssel. 5.6.10.7a – Nincs vétke a pénz embernek. 4.7.5.7. – A gazdagnak akárki is rokona. 3.1.9.7 – Arany horoggal horgászni. 2.2.6.2. – Tartva tenyészik ám a pénz. 5.2.8.9.

p) További megfigyelések, tanácsok: Hasznos munkának nincsen fáradsága. 1.1.10.7. – Jobb ízűen esik, amihöz munkával jutsz. 5.10.1.2. – Semmit nem félni. 1.6.5.7. – Ragadó a gonosz. 1.1.3.7. – Nehéz jámborul hamar gazdagulni. 1.7.5.8. – Ne ígérj sokat magad felől. 2.2.5.4. – Latorval ne társalkodjál. 1.8.9.4. – Aki gonoszul szól, kész volna a gonosztételre is, ha lehetne. 5.7.9.10. – A két pörös között gyakran harmadik örül. 5.3.5.4. – Vaj ki hitván kereset az árulkodás. 2.9.10.9. – Sok füle, sok szöme vagyon a királynak. 1.1.7.1.

A könnyűről kell akármit is kezdeni. 5.6.1.4. – Valami jobb egy tetünél, azt fel kell venni. 3.5.2.2. – Nincs oly sok, ki el nem kél, ha nem kéméllik. 3.10.5.10. – Hazájáért halálát sem szánja. 5.4.3.6. – Hazája embernek, ahol jól vagyon dolga. 2.2.9.2. – Jobb ma egy veréb, hogysem holnap egy tűzok. 2.3.7.7. – Egyik nyavalya a másikat ott éri. 1.4.10.5. – A csöbörből a vederbe hágni. 5.4.9.10. – Veszett dolog az, mikor földogatásra jut osztán a dolog. 4.5.9.6. – Akinek a kása megégeti a száját, még a [’kölesnek a’] tarlóját is fűjja. 2.2.9.9. – Mint a légy olyan, mindenben kalán ő. 5.8.10.9. – Mindenben gáncsot találsz te. 2.8.6.8. – Én metü késről szólok, s ők kapát emlegetnek. (’mellébeszélés’) 2.2.5.1. – Könnyebb azt a nyavalyát elszenvedni, amelyben többen vadnak. 4.3.1.3. – Nincz oly erős, kinek társa nem válik. 1.1.2.8.

Aki soha semmit nem próbál, semmit nem nyer az. 2.6.1.3. – Jobb valaha, hogynem mint soha. 5.8.3.8. – Megkíméld az üdőt. 5.1.7.2. – Amid van, máskorra is tartsad. 4.6.6.4 – A közre ('közösre') kell több gondot viselni a kiváltképpen valónál ('az egyéninél'). 5.1.5.6. – Aki nagyba mártja magát ne játsszék. 4.8.3.8. – Három dolog egészséges: eleget nem enni, munkától nem futni és nem bujálkodni. 4.4.5.1. – Nincs jobb a jó egészségnél. 3.1.9.9. – Böcsülhetetlen, a szabadság. 5.1.5.7. – Reménység tartja az embert. 4.4.4.10.

2.3.6. A szerencse. Egy munkát, tervet gyakran hátrányosan vagy előnyösen befolyásolhatja előre nem látható körülmények bekövetkezése. Ennek megfelelően szokás beszélni jó-, vagy gonosz szerencséről (1.1.5.8.) – a mai nyelvben balszerencséről –, mely nem állandó, hanem meg is fordulhat.

A vak szerencse vitte fel annyira. 4.9.3.5. – Reménység küvöl való segítség. 1.1.5.4. – Aki nád között ül szintén olyan sipot csinál, amineműt akar. 1.3.3.2. – Forgó a szerencse. 3.6.3b.7. – Nám jobban fordula immár a kocka. 2.9.5.10. – Hol fel, hol alá. 1.3.2.10. – Aki ma szegény, holnap gazdag lehet. 4.1.9.5. – Nám ugyan rejánk fordult a gonosz szerencse. 2.9.10.4. – Gyakran a gazdag is megszegényül. 1.5.4.2. – Ész jobb mindenkor szerencsénél. 5.2.8.8. – Ha egyszer nem szolgált a szerencse, másszor is kell próbálni. 4.4.4.9.

Összefoglalás. A Wittenbergben tanult, majd Strassburgban doktorált székelyvásárhelyi rektor, Baranyai Decsi János (Decs 1560 – Székelyvásárhely 1601) egyik jelentős munkája a görög–latin–magyar Adagiorvm, az első magyar közmondás- és szólásgyűjtemény, amely 1598-ban jelent meg Bártfán. Mintája – amelynek anyagából válogatott – egy Erasmus és más 16. századi szólásgyűjtők (Gilbertus Cognatus, Hadrianus Iunius és mások) munkáját tartalmazó, 1574-ben kiadott magyarázatos Adagiorum Chiliades kötet volt. Gyakran azonban nem a latin–görög adatok fordítását, hanem azok magyar megfelelőjét közli. 4827 magyar adatot, köztük mintegy ezer magyar közmondást és szólást tartalmaz. Ezek részben a görög–római klasszikusokra, a Bibliára, a középkori latinságra, német és más nyelvű szólásokra vezethetők vissza.

Munkáját elsősorban diákoknak szánta, s számos, az élet realitásaira felkészítő általános elvet (pl. a kölcsönösség és annak megsértése, a látszat és valóság eltérése), valamint az emberek megítélésére, az emberi kapcsolatokra, a munka megszervezésére vonatkozó tanácsot és megfigyelést tartalmaz. Utal pl. az alapos megfontolás, az együttműködés, az összefogás, a kitartó munka fontosságára, de a túlzott bizalom veszélyeire, az úr-szolga viszony adottságaira, az igazmondásra, annak kívánatosságára és veszélyeire, a tudomány, a pénz, a bor és a szerencse szerepére is. Kiemeli, hogy egy bűnös sem kerülheti el Isten büntetését, és mindenkit elér a halál, de utána megmarad a jó hírnév.

Irodalom

- Baranyai Decsi Czimor János 1587: *Hodœporicon itineris Transylvanici, Moldavici, Rvssici, Cassvbii, Masovici, Prvssici, Borvssici, Pomerani, Marchici & Saxonici, exantlati Witebergæ*. 15 fol. (RMK-III.764.) Magyar fordítása: Tardy Lajos: Baranyai Decsi Csimor János *Hodœporiconja*. *Filológiai Közlöny* 11 (1965)/3–4: 359–371.
- Baranyai Decsi János (Ioannis Decius Baronius) 1598: *Adagiorvm Græcolatino-vngaricorvm Chiliades quinque: Ex. Des. Erasmo, Hadriano Iunio, Ioanne Alexandro, Cognato Gilberto, & aliis optimis quibusque Parœmiograhis excerptæ, ac Vngarici prouerbiis, quoad eius fieri potuit, translatae ... Iacobus Klöß, Bartphae*. (18 + (1–127) + 128–424 + (2) old. (RMNy-815.) (Reprint Molnár József előszavával: ELTE BTK, Budapest, 1987.)
- Baranyai Decsi János 1591: *Synopsis Philosophiæ ... ad disputandum proposita in Academia Argentinensi ... Argentorati (Strassburg)*. 35 fol. (RMK-III.815.) Új kiadása: Witebergæ 1595. 63 fol. (A strassburgi kiadás reprintje Kovács Péter magyar fordításával, Paczolay Gyula utószavával: Bárczy Géza Kiejtési Alapítvány, Budapest, 2006.)
- Baranyai Decsi János 1593: *Syntagma institvionum iuris Imperialis ac Vngarici. Typis Heltanis, Claudiopoli Transylvanię (Kolozsvár)*. (12) + 61 fol. + 667 old. + 10 fol. (RMNy-719.)
- Baranyai Decsi János a 1601: (Commentariorum de rebus Ungaricis ac Transylvanicis.) Szövegkiadás: Kovachich, Martinus Georgius (szerk.): *Scriptores rerum Hungaricorum minores. Tomus II.* (1798) 233–378. – Magyar fordítása: Kulcsár Péter: Baranyai Decsi János magyar históriája (1592–1598). *Európa Könyvkiadó – Helikon Kiadó, Budapest, 1982.* (Bevezető: 5–26., Az emlékirat: 27–394. *Bellus Ibolya jegyzetei*: 395–414.)
- Baronyai Detsi János 1596: *Az Caius Crispus Salvstivsnac ket Historiaia ... Lvcius Catilinanac ... orßag arulasarol ... Az nvmidiai Ivgvrta kiralynak az Romainak ellen viselt hadarul. Szebenben (Nagyszeben) Fabricius János*. 5 + 51 + 97 fol. (RMNy-786.) (Reprint: Budapest 1979)
- Bläsing, Uwe 1994: *Tschuwaschische Sprichwörter und sprichwörtliche Redensarten*. Harrasowitz Verlag, Wiesbaden.
- Düringsfeld, Ida von – Reinsberg-Düringsfeld, Otto von 1872–1875: *Sprichwörter der germanischen und romanischen Sprachen vergleichend zusammengestellt. Band I–II*. Herman Fries Verlag, Leipzig.
- Erasmus, Desiderus 1574: *Des. Erasmi Roterodami Adagiorvm Chiliades qvatvor cvm sesqvicentvria, ex postrema authoris recognitione ... Ex Officina Episcopiana, per Eusebium Episcopum et Nicolai Fr. Hæredes, Basileæ*. (116) + 852 + 647 + (86). (Erasmus, Hadrianus Iunius, Johannes Alexander Brassicanus, Johannes Ulpius, Gilbert Cousin (Cognatus), Ludovicus Cælius

- Rhodiginus, Polydorus Vergilius, Petrus Godofredus, Charles de Bovelles, Hadrianus Turnebus, Gulielmus Gentius, Junius, Canterus, Giselinus, Melchior Neipeius gyűjtését tartalmazza.) = Er.Ad.
- Franck, Sebastian 1541: Sprichwörter, Schöne, Weise, Herzliche Clugreden unnd Hoffsprüch, Darinnen der alten und nachkommenen aller Nationen unnd Sprachen gröste vernunftt unnd klugheyt. Beschriben ... Durch Sebastian Francken, Getruckt ... Bey Christian Egenolffen, Franckenfurt am Meyn. 163 + 211 fol.
- Икономов, Николай П. [Икономов, Николай Ил.] 1968: Балканска народна мъдрост. Успоредици на български, сръбски, турски, румънски, гръцки, и албански пословици и поговорки. Изд. на българската академия на науките. София. (2658 + 555 bulgáriai törökök által használt tétel.)
- Kis-Viczay, Petrus 1713: Selectiora Adagia Latino-Hungarica in gratiam & usum Scholasticæ iuventutis, collecta et in alphabeti seriam concinnata ... Studio & vigilantia Petri Kis-Viczay p.n. Eccl. Aug. Conf. Cassov. Nat. Hung. Past. – Typis Civitatis, Bartphæ (akkor Kassán!).
- Paczolay Gyula 1973. Tudományok és rendszerek. Tudományterületek közös törvényszerűségei. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Paczolay Gyula 1987: Magyar-észt-német, finn, latin közmondások és szólások, cseremisiz és zürjén függeléssel. MTA-VEAB, Veszprém.
- Paczolay Gyula 1992: Reciprocity and departures from it in proverbs. In: Petzold, Leander (Hrsg.): Folk-Narrative and World View. Vorträge des 10. Kongresses der Internationalen Gesellschaft für Volkserzählforschung (ISFNR) Innsbruck 1992. Peter Lang Verlag, Berlin. (1996) 639–653.
- Paczolay Gyula 1993–94: Magyar közmondások és szólások nemzetközi rokonsága. Acta Hungarica 4-5: 36–51.
- Paczolay Gyula 1994: European, Far-Eastern and some Asian proverbs. A comparison of European, Chinese, Korean, Japanese, Vietnamese and other Asian proverbs with English, German and Hungarian equivalents. Central Library of the University of Veszprém. (Addenda: 1996)
- Paczolay Gyula 1995: Magyar közmondások és szólások kelet-európai rokonsága. Acta Hungarica 6: 62–68.
- Paczolay Gyula 1997: European proverbs in 55 languages with equivalents in Arabic, Persian, Sanskrit, Chinese and Japanese. Európai közmondások 55 nyelven, arab, perzsa, szanszkrit, kínai és japán megfelelőikkel. Veszprémi Nyomda RT, Veszprém. (Paperback reprint: De Proverbio, Hobart, 2002.)
- Paczolay Gyula 2000: Baranyai Decsi János and his Adagia. Acta Ethnographica Hungarica 45/3–4: 271–298.
- Paczolay Gyula 2001: Az első magyar közmondásgyűjtemény és szerzője, Baranyai Decsi Csímor János. Ethnica 3/3: 81–90.

- Paczolay Gyula 2004: Közmondások és szólások Szenci Molnár Albert szótárában. In: Szabó András (szerk.): *Dictionarium 1604*. Szenci Molnár Albert szótára. Az Országos Széchényi Könyvtár és a Károlyi Gáspár Református Egyetem tudományos ülészaka, 2004. október 29. – *Dictionarium 1604*. Das Wörterbuch von Albert Molnár. Nationalbibliothek Széchényi und Károli Gáspár Universität der Ungarländiscchen Reformierten Kirche. Wissenschaftliche Tagung. 29 Oktober 2004. – Országos Széchényi Könyvtár – Osiris Kiadó (Libri de libris sorozat) Budapest, 2007. 109-141
- Paczolay Gyula 2005a: Some interlinguistic relationships in the first Hungarian proverb collection of 1598. Lecture presented at the ISFNR Congress in Tartu, Estonia in 2005. (In press.)
- Paczolay Gyula 2005b: Néhány adat Baranyai Decsi János bártfai Adagiorumának magyar nyelvéről és helyesírásáról. *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve* 11: 36–61.
- Paczolay Gyula mscr. Baranyai Decsi János közmondásai és szólásai, elő- és utóéletük és rokonságuk. Kézirat.
- Röhrich, Lutz 1991–92: *Das große Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten* 1–3. Herder Verlag, Freiburg–Basel–Wien.
- Szenczi Molnár Albert 1611: *Dictiones Ungaricæ, summo studio collectæ et Latine conversæ iuxtaque ordinem literarum prout scribi solent, digestæ ... plurimus vocibus formulisque loquendi Latine redditæ auctæ: et usitatoribus Proverbiis Ungaricis, cum Latinis Adagiis æquipollentibus locupletatæ ... Typis Thomæ Villeriani, Hanoviæ (Hanau)*. (A *Lexicon Latino-Græco-Hungaricum* második része.) (RMNy-1012.) (Bővített második kiadás: *Dictionarium Ungarico-Latinum* címmel: Heidelberg, 1621, utánnomás: Frankfurt 1644., némettel bővítve: Nürnberg 1708)
- [Vizsolyi Biblia] Károlyi Gáspár (ford.): *Szent Biblia az az Istennek ô es wy testamentvmánac ... bent könyvei*. Mantskovit Bálint, Visolban, 1590. 686 + 275 + 236 fol. (RMNy-652) (Reprint: Európa – Magyar Helikon, 1981)
- Vöö Gabriella 1989: *Igaz ember igazat szól*. Közmondások a romániai [erdélyi] magyar folklórból. Kriterion Könyvkiadó, Bucureşti.
- Vöö Gabriella 1999: *Szaván fogjuk*. Erdélyi magyar szólások. Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely. (Reprint: 2001.)
- Yurtbaşı, Metin 1993: *A Dictionary of Turkish Proverbs*. Turkish Daily News, Ankara.
- Zlinszky János 2000: Legal studies and works of János Baranyai Decsi. *Acta Ethnographica Hungarica* 45/3–4: 327–336 (2000).

A magyar nyelv korai újfelnémet elemei – különös tekintettel a jövevényszó kutatás módszerére

1. A korai újfelnémet jövevényszavak tárgyalása előtt egy problémát szükséges tisztázni, nevezetesen azt, hogy germanisztikai oldalon nincsen általánosan elfogadott vélemény a szóban forgó korszak időbeli elhelyezéséről. A nehézség Bárczi Géza egyik megjegyzése alapján küszöbölhető ki. Ugyanis a legkorábbi német eredetű jövevényszavakban még nyomot hagyott a felnémetben egyes esetekben lekopott abszolút szóvégi helyzetben szereplő *e* magánhangzó, például az *-ele* és *-ere* képzők hátsó magánhangzója a klasszikus középelnémetben. Ezek szerint a legrégebbi rétegbe tartoznának a *zsemle* és a *kályha* szavak, ha ezek bajor eredetűek, mert ebben a nyelvújzásban kezdődött a lekopás (Paul–Mitzka §47): *zsemle* 1395 k. *semele* (TESz.); *kályha* 1498 szn., 1522 < *kachele* (Bárczi). Ebből kifolyólag a *herceg* és *polgár* elemek esetleg a lekopás korai tanúi, ha hitelesek a nem köznévi adatok, de azt sem lehet kizárni, hogy önálló magyar fejleménnyel van dolgunk, azaz hogy a szóvég átalakulására került sor (TESz.).

A tizenhatodik századtól kezdve az *-el* végződés már nem *-ely*-ként illetve *-oly/-öly*-ként (vö. *zsámoly* 1395 k., *zsindeley* 1371?, 1405 k.; *pendely* 1458; *cendely* 1435?, 1473; *gépely* 1475; *messzely* 1495 k.), hanem mint *-li* szerepel a magyar megfelelésekben, amelynek az első adatai a *pemzli* (1550 k.) és a *sámli* (1552) < n. *Pinsel*, *Schemel*. A szóvégi helyzetben lévő magánhangzó hanghelyettesítés eredménye, mégpedig oly módon, hogy a német szóvégi szótagképző szonáns a magyarban a laterális mássalhangzót és egy utána ejtett, szervesetlen szótagképzőt eredményezett. A tizennyolcadik század elejétől kezdve sűrűsödnek az idevágó szavak (*pudli* 1675 k., *ribizli* 1720, *cetli* 1722, *pakli* 1765, *gersli* 1770, *kifli* 1785, *rigli* 1786, *rigli* 1786, *lutri* 1787, *kamásli* 1789, *serbli* 1791, *virslí* 1803, *pitli* 1833, *ferbli* 1836, *hecsedli* 1847, *vádli* 1848, *hokedli* ~ *hokerli* 1864, *nokedli* 1874, *pejsli* 1875, *csúzli* 1876, *prézli* 1879, *mázli* 1882, *ringli* 1884, *gigerli*, *sercli* 1892, *nudli* 1894, *stampedli* ~ *stamperli* 1895, *rumli* 1897), amely a magyar–német kétnyelvűség jelentős elterjedésével magyarázhatók: a szóban forgó szavak a *Pudel/pudli*, *Ribisel/ribizli*-féle minta analógiájára jöttek létre.

Így a jelenlegi adati helyzet alapján a hungarológiai korai újfelnémet korszak a 13. század közepe és a 16. század közepe között alakul. A germanisztikai vitatott korszakolástól függetlenül magyar nyelvtörténeti szemszögből célszerűnek látszik ez az eljárás, annak ellenére, hogy számos esetben nem lehet teljes biztonsággal kizárni a középelnémet korban történt kölcsönzést. Az is nyilvánvaló

természetesen, hogy azok a német eredetű elemek, amelyek csak a 16. század közepe után bukkannak fel a nyelvemlékben, nem feltétlenül figyelmen kívül hagyandók, mivel az első előfordulási hely néha jóval későbbi dátumot jelölhet mint a kölcsönzés időpontját, ha nem tárgytörténeti okból záródik ki egy korábban történt kölcsönzés. Sőt egyes esetekben még a 18. század végén adatolható elemek is számításba kerülhetnek, ha a megfelelő szövegfajták igen ritkák a régiségben. Az *ispiláng* esetében például (*ispiláng*[i rózsá], *kis pillancs*, TESz., EWUng., ÚMTsz) alig várható, hogy már tizenhatodik vagy akár tizenhetedik századbéli szövegekben szerepeljen a szó. Az EWUng. itt azt jegyzi meg, hogy „Herleitung aus dem Deutschen ist kaum wahrscheinlich”. De aligha azt akarta állítani a szócikk szerzője, amit a német kifejezés jelentene, hiszen nincs egyetlen egy ok sem, amely a német eredet ellen szólna. Sőt éppen ellenkezőleg: a szó fonotaktikája nagyon is a német eredet mellett szól. Viszont: egyik németből való eredetezése nem valószínű. A TESz.-ben ugyanis szerepel egy német *Geh, spiel ein!* „?”, mint az *ispiláng* etimonja, amely elég furcsán fest egy gyermekdal esetében. Egy a „játszópajtás” jelentésben elavult és „szerető” jelentésben kicsit pejoratív német *Gespiele*, illetve a *Gespielin* nőnemű variánsa gyakori elem régi német népdalokban és nótákban – „Es saßen zwei *Gespielen* / Auf einer grünen Wiese” (Scherer 51), „Kommt, ihr *G’spielen*, wir wollen uns kühlen” (Wolf 266 – és elég jól megfelel a magyar szó alakváltozatainak, különösen a *géspilon-géspilon*, *gispilon*, *gispilan*, *kispilon* adatoknak, de az *ispiláng*-változat sem nyújt leküzdhetetlen nehézségeket, ha a bajor-osztrák alakot vesszük alapul. A variánsok sokfélesége alkalmasint több ízben történt átvétel jele.

Hogy a német nyelvű következtetés nem felel meg a mondanivalónak, az különben gyakori jelenség az EWUng.-ban, pl. a „Herleitung aus dem Iranischen oder Türkischen ist nicht wahrscheinlich” (illetve „ist irrig”) korántsem jelenti azt, hogy az iránból, illetve a törökből való származtatás valószínűtlen, illetve téves, hanem egyértelműen, hogy a szóban forgó nyelv az adott esetben alapvetően alig, illetve semmiképpen nem kerülhet számításba.

A magyar nyelv korai újfelnémet jövevényszavai akár művelődéstörténeti, akár hangtörténeti szempontból a kevésbé fontos jövevényszórétegek közé tartoznak, mert rengeteg szó nem hagyott maradandó nyomot a magyar szókincsben, és tekintélyes csoportot tesznek ki azok az elemek, amelyek még jövevényszavaknak sem minősítendők, hanem alkalmilag magyar szövegbe iktatott idegen szavaknak: *na(c)kerfarb* (Horváth s.v.): Grimm: *Nackerfarbe* ’color rutilus’, *Nacker*, *Necker* ’hellrote Farbe, Schminke’ < francia *nacarat* ’narancsszínű’ < spanyol *nacarado* ’gyöngyszínű’: 1687 *sprinc* kutya (Horváth s.v.): vö. n. (Tirol) *sprinze* ’weißer Fleck an der Tierhaut’ [fehér folt az állat bőrén], ’eine bracke mit *gesprenzten* ohren’ [foltos fülű vadászkutya].

Továbbá a szóban forgó elemek különféle analógiás átalakulásnak voltak kitéve és számos szórványos hangváltozás érvényesül bennük. A dupla *ss* > *rs*-féle

elhasonulásról (vö. Bárczi–Benkő–Berrár 127) a nagyon kétes *hárs* és *persely* kivételével úgy látszik csak korai újfelnémet példák tanúskodnak: *farsang*, *tarsoly* (n. *Fasching*, *Taschel*). Hozzáfüzhető még a *tersen(y)i puska* (OkISzPótl.) esete: n. *Tesching*, amely a *Cieszyn* városa német nevéből származik. Tehát az említett hangváltozásnak nincsen közmagyar jelentősége.

A jelentéktelenségüknek megfelelően a korai újfelnémet elemek a magyar jövevényszórétegek közül viszonylag kevés figyelemben részesülnek az enciklopédikus jövevényszóirodalomban és elég futólagosan kezelik az anyagot. Így a korai újfelnémet jövevényszavak tárgyalásában halmozódnak az etimológiai gyakorlatban természetesen nem mindig elkerülhető módszertani fogyatékoságok. Tehát a szóban forgó szóréteg különösen alkalmas arra, hogy fényt vetítsen a fogyatékoságokra.

2. Az 1604 óta adatolható *koszperd* 'egy fajta kard' elavult szót két magyarázattal tartja számon az EWUng. Egyiküket sem minősíti meggyőzőnek, mert állítólag elég bonyolult, és a magyarban párját nélkülöző fonetikai változásokkal kell számolni, amelyeket pedig a szócikkírók a korai újfelnémet *katzbalger*-ből való származtatása esetében teljesen megalapozatlanul kifogásolnak. A tőlük említett adatanyagban szerepelnek a *koczperd* és *koszperg* variánsok egyaránt, tehát elismerik a *koszperd*-del való azonosításukhoz szükséges *sz* ← *c* meg szóvégi *-d* ← *-g*-féle hangmegfeleléseket. Tehát hová lettek azok a bizonyos bonyolult hangváltozások? Továbbá azt tartják lehetségesnek, hogy az 1606-tól adatolható *koszperger* is idetartozik. Talán itt lappangana a szóba hozott „élég komplikált fonetikai fejlemény”? Pedig egy **koszpergerrel* eszközhatározós alakból könnyűszerrel keletkezhett egy **koszperggel*, vö. *büntetlen* ← *büntetlenlen* vagy *okvetlenül* ← *okvetetlenül*.

Hogy a német nyelv fonotaktikája komoly nehézségeket okozhat a magyarba való beillesztésekor, talán arra vall a következő példa: *perhenneldel* (sic! Horváth M.: *perkenneldel*): egy *perhenneldel* és egy **kalácscsal** tartozik... Párhuzamos szövegrészek ugyanabban a nyelvemlékben azt sugallják, hogy itt valami-féle baromfival van dolgunk: TT 1882, 496 kv.: *Kereszteléskor egy kenyerral, egy tyúkkal tartoznak, ... egy tyukkal s egy kalácscsal tartoznak az prédikátor-nak*, tehát valószínűleg a bajor *Perlhendl*-ről van szó ('gyöngytyúk').

Talán a másik feltételezett etimon, a német *Kampfschwert* kapcsán indokoltnak minősíthető a kifogás, a *Katzbalger* esetében a várható érvelés nélkül ítélték e származtatásról!

A *szajha* szó Katz-féle németből való származtatását viszont még cáfolatra sem érdemesítették, hiszen kizárt dolog, hogy a cikk elkerülte a szerkesztők figyelmét. Ha az érvelés, amely alapján megtörtént ennek a szófejtésnek a mellőzése olyan jellegű volt mint a *koszperd* esetében, akkor nyomatékosan ellent kell mondani.

3. Néha a szófejtés az összes rendelkezésre álló adatanyag figyelembevételével történik meg. A valamiféle posztót jelölő *gallos* esetében már eleve kétes, hogy ország elnevezése (OkISzPótl) rejlik benne: Egyrészt, hogy általában városnevek szerepelnek posztófajták elnevezésében – 1469 Vnum peciam panni wlgo *Gerlicer* (Görlitz), egy bál *lömberget*, kiben volt 32 vég (Székely 73, 64) –, másrészt, hogy Franciaország egészében véve Flandriával vagy később Angliával szemben nem éppen híres a jó minőségű posztófajtákért. A magyar szó variánsai pedig utalnak a helyes megoldásra: OkISzPótl 292: „**Gallos**, **gallër** ?, **gallës** ? : [linteum Gallicum, pannus Gallicus]; gallische leinwand ?, 1532 Peciam sindonis *galler* [így ?] (...). 1544 Eg weg *gallert* (...). 1564 : Keth weg goch az eggik *gallos* az masyk thrupay (uo. 49)... OkISzPótl 292: „1545 : Eg weg *galles* [így ?] *góczot* (...). 1595 Vekoñ *gallesgolchot* (...).

Ha mindkét alakváltozatot számba vesszük, azaz *galler* meg *galles*, szemmel látható, hogy a svájci *St. Gallen* helységnévvel van dolgunk (vö. „Die Bremer Stadtmusikanten”, de „Bremisch-Hannoversche Kleinbahn”). (St.) *Galler* illetve (St.) *gallisches* Tuch gyakori árucikk volt a kései középkorban és a korai újkorban (Röllin), és német eredetű posztónevek szép számmal léteznek (hivatkozom megint Székely cikkére). Tehát: Eg weg *galles* [így !] *góczot*.

4. A *párta* szóban a váratlan hosszú *á*-t a német rövid *o* helyén az EWUng. néhány állítólagos párhuzamos esetre hivatkozva a tárgyesetben a második szótagban szereplő hosszú *á*-nak a hatásával magyarázza: *párta* ← *pártát* ← **partát* < **portát* (*máglya* ← *máglyát* ← **maglyát* < **moglyát* < szláv *mogyla*), ami a priori kevésbé hihető és a *kabát*, *lapát*, *naszád*, *szakács* illetve *darát*, *kapát*, *labdát*, *palát*-féle példaanyag bősége miatt teljes biztonsággal kizárható. Viszont a német jövevényszónak a vokalizmusa az átadó nyelvjárás egyik sajátossága révén válik érthetővé, mint ahogy azt már 1982-ben Mollay megállapította. A bajor nyelvjárásban tudniillik már a középfelnémet korszak végén nyíltabban ejtődött az *o* az utána következő mássalhangzó előtti tremulánsnak a hatására: azaz *parte* a köznémet *Borte* helyett. Így lehetőség nyílik arra, hogy az átadó nyelv sajátosságaiban keressük a szabálytalanságnak a magyarázatát: valamennyi idevágó szó szláv eredetű *máglya*, *eszkába*, *poszáta*. Így szabad az út egy szlavisztikai megoldásra (Ritter o.c.).

5. A *vászon* szó esetében a szófejtő szótárakban és másfajta kézikönyvek csak régi kísérletekkel szolgálnak. A feltehetőleg helyes megoldást Szemerényi adta, aki szerint a *vászon* szó a korai újfelnémet *wachsen* ’viaszos’-nak az átvétele, mégpedig a *wachsen tuch*-ból való elvonásként. Régen viasszal tették ellenállóbbá a vásznat, a hangmegfelelésekhez a *szász* ’Sachse’ figyelembeveendő (v. Szemerényi egy hozzáférhető nyomtatványban közölte a véleményét. Dolgozatának a EWUng.-ban való mellőzésének egyik következménye az 1999-ben a

SEC folyóiratban megjelent Zieme-féle cikk, amelyben egy kézenfekvően hibás szövegtés csekély módosítással való felújítására került sor: Peter Zieme: *Studia Etymologica Cracoviensia* 7 (2002): 181–184 (<< gör. *βόσσος*).

6. Egy korai újfelnémet helyesírási vonás téves értelmezése nyomán keletkezett a *taraszk*, *tarack* fegyvernév általánosan elfogadott etimológiája: a vélt *daraksz* hangzású korai újfelnémet *taras(büchse)* alakváltozatából szokták levezetni. Kniezsa „hangtanilag és jelentéstanilag komolyan sem vehető”-nek minősíti azt a gondolatot, hogy a magyar szónak egy szláv *trěskъ* ’zaj, pattanás’ az etimója, ami egyezik Petar Skok nézetével is.

Először is le kell szögeznünk, hogy mások véleménye mindig figyelmet érdemel. Ha tévesnek is bizonyul egy javaslat, általában nem könnyűszerrel cáfolható. Kniezsa véleménye pedig az adott esetben az. Az általa igénybe vett etimon, amelyen látszólag hangátvetéssel történt átalakulás ment végbe (*ksz* > *szk* > *ck*), tudniillik egyszerűen nincs is. A *darachs*-féle adat semmi más mint a *daras* inverz helyesírással. Regionálisan *chs* > *ss* hangváltozásra került sor, amelyről a magyar *szász* törzsnév is tanúskodik, és abból kifolyólag időnként hiperkorrekt módon kezdtek élni a *chs*-féle grafémakapcsolattal azokban az esetekben is, ahol nem a régi *chs*-fonématorlódásra ment vissza a dupla *s* (Grubmüller passim), pl. *schochs* ’birrus (Schoß: egy ruhadarab)’.

A *darachs* változat különben mindössze csak kétszer adathozható, a *taras*-féle igen nagy mennyiségű forrásanyaggal szemben, tehát úgyis roppant gyanús lenne az állítólagos etimon. Ha azonban a szlávban keressük a megoldást, amely hangtanilag Kniezsa ellenére korántsem lehetetlen és szemantikailag a magyar *pattantyúra* és a német *Donnerbüchse* szóra való utalással támogatható, akkor nélkülözhetővé válik az aligha hihető analógia a *track*, *trasz*-féle változatok létezésének a magyarázásakor. Ezek egyszerűen az eredeti alak megőrzött adatai lennének.

7. Jónéhány esetben viszont nem említik a korai újfelnémet eredet lehetőségét, annak ellenére, hogy nem szól kézenfekvő tény ellene, például a *cinadof* szó származtatásakor: *cinadof* ’syndon, tela pretiosa, linteum bissinum’: 1530 Camisias de *cynadof*, 1566 *cinadoff* (TESz.), 1576 *czenaboff*(f) (EMSztT 1188f.), 1671 *czinaboff*, 1690 *tzinedótot* (Akk.), 17 Jh. *Cinedof* (TESz.). Az EWUng.-ban csak olasz etimon szerepel, mégpedig az olasz *sinabaffo* (Kö 467), amely napkeleti eredetű – portugál közvetítéssel (az állítólagos perzsa szó a portugál szakirodalomból származik, az *x* hangértéke pedig *š*!): perzsa *xinnbaft* (sic!), *sinnbaft* > *sinnabaft* (Kö 467), vö. EWUng.!

A magyar utolsó szótagbeli kerekített magánhangzó inkább a bajor *a* fonémából magyarázható mint az olasz nyílt *á*-ból (vö. *bognár* < bajor *Wagner*), továbbá a *tzinedótot*, *Cinedof* variánsok is német eredetet sugallnak (vö. n. *sinewaff*); n.

(Nürnberg 1482) *synnawaffenklayde* „vestis de bisso” (Diefenbach s.v. *bissinus*) 1624, 1672 1675 *sinewaf(f)* (Quellen 219b, 221a, 344b, 376). Az idézett adatok alapján azzal kell számolni, hogy többszörös német átvétellel van dolgunk.

8. KNIEZSA a *tányér* szó *tálnyer*-féle alakváltozatát elhasonulás eredményének tekinti: *tányér* (1395 k.: *tanÿer*) < *tálnyer* (1405 k.) *talner*) < északolasz *tall'er* (= ol. *taliera*). De az északolaszban már 1200 óta nincsen gemináció, vö. *pálya* < ol. *pallio*, *katona* < r. *katana* < ol. *cattano*. A rajnavidéki németben létezett egy 'tányér' jelentésű *talner* a köznyelvi *Teller* mellett, és nem minden német jövevényszó bajor-osztrák jellegű: 1475 *talner* (Diefenbach s.v. *tella[rium]*). A magyar *tányér* ugyan előbb adathozható a német formánál – 1415 *teller* (Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins 108 [1960]: 57), 1418 *taller* (uo. 58), *taeller* (uo. 72), de a legkorábbi magyar adatok szójegyzékekben szerepelnek, okmányokban jóval később jelenik meg a szó. A német megfelelőjének a legkorábbi adatai pedig mind okmányokból valók. Tehát csupán nyelvészeti szemszögből a *tányér* német eredete is számításba kerül, de tárgytörténeti okokból az olasz forrás látszik valószínűbbnek, hiszen a köznémet szó is olasz eredetű.

Az előbbieket tárgyalásával az volt a célom, hogy megmutassam, mire vezethet egy etimológiának a felületes bírálata, hogy mennyire fontos az alakváltozatok óvatos elemzése, továbbá hogy igen jelentékeny mértékben földrajzilag nem egységes nyelvek esetében a megfelelő nyelvjárástörténet figyelembevétele nélkül az odavágó jövevényszók témájához nyúlni nem lehet, illetve a megfelelő ismeretek nélkül az etimológiai levezetés bírálatától tartózkodni kell.

Irodalom

- Bárczi Géza 2001: A magyar szókincs eredete.² Budapest.
 Bárczi Géza–Benkő Loránd–Berrár, Jolán 1967: A magyar nyelv története. Budapest.
 Berrár Jolán–Károly Sándor 1984: Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára. Budapest.
 Diefenbach, Lorenz 1857/1968: Glossarium latino-germanicum mediae et infimae aetatis. Frankfurt a.M./ Darmstadt.
 EMSztT. = Szabó T. Attila: Erdélyi magyar szótörténeti tár I. Bukarest, 1976.
 EWUng. = Benkő Loránd et al. (Hrsg.): Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Budapest 1993–1997.
 Grimm = Jacob und Wilhelm Grimm: Deutsches Wörterbuch 1–33. Berlin 1854–1971 (München 1984).
 Grubmüller, Klaus 1967: Vocabularius Ex quo. Untersuchungen zu lateinisch-deutschen Vokabularen des Spätmittelalters. Münchener Texte und Untersuchungen zur deutschen Literatur des Mittelalters 17. München.

- Horváth Mária 1970: Német elemek a 17. század magyar nyelvében. Nyelvtudományi Értekezések 71. Budapest.
- Kő Benedek 1980: *Cinadoff*. Magyar Nyelv 76: 465–468.
- Mollay Károly 1982: Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. Budapest.
- OkISzPótl = Szamota István–Zolnai Gyula: Magyar oklevélszótár. Supplementum. Budapest, 1902–1906.
- Paul, Hermann–Mitzka, Walther 1966: *Mittelhochdeutsche Grammatik*.¹⁹ Tübingen.
- Quellen = Quellen zur Geschichte der Stadt Wien. I. 5. Wien, 1906.
- Ritter, Ralf-Peter 2004: Zu einem vermeintlichen Lautwandel *o > á in einigen slavischen Lehnwörtern des Ungarischen. In: *Studia Etymologica Brunensia* 2. Brno. 229–231.
- Röllin, Peter 2006: *Kleidung im Mittelalter, Kunst + Architektur*, Heft 4.
- Scherer, Georg 1875: *Die schönsten deutschen Volkslieder*. Leipzig.
- Schmeller, Johann A. 1973: *Bayerisches Wörterbuch*³. Aalen.
- Skok, Petar 1971–1974: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I–IV*. Zagreb.
- Székely, Gy. 1975: Deutsche Tuchnamen im mittelalterlichen Ungarn. *AnnBpL* 6: 43–46.
- Szemerényi, Oswald 1978: *Scripta Minora. Selected Essays in Indo-European, Greek and Latin*. Edited by P. Considine and J. T. Hooker. Volume I: *Indoeuropean*. 54.
- SzlJsz = Kniezsa, István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*². Budapest, 1974.
- TESz. = Benkő, Loránd et al. (Hrsg.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Budapest, 1967–1984.
- TT = Magyar Történelmi Tár. Évnegyedes folyóirat. Budapest, 1878–1899.
- ÚMTsz. = Új magyar tájszótár. Budapest, 1979–.
- Wagner, Kurt 1925–26: Die Geschichte eines Lautwandels *ks<chs>s*. *Teuthonista. Zeitschrift für deutsche Dialektforschung und Sprachgeschichte* 2: 31–46.
- Wilmanns, W. 1897: *Deutsche Grammatik. Gotisch, Alt- Mittel und Neuhochdeutsch*.² Erste Abteilung: *Lautlehre*. Strassburg.
- Wolf, Heiner 1964: *Unser fröhlicher Gesell. Ein Liederbuch für alle Tage*.² Wolfenbüttel.

A göcseji palóc, balázs-tót és magyarázatuk

E két népnév, amely széles érdeklődésre számíthat a palóc szó hitelessége vagy hiteltelensége miatt, az un. göcseji eredetmondában fordul elő. A monda Lasztonya, Pördefölde, Kányavár, Várfölde és Szentpéterfölde községekben ismeretes, ahol azt négyen (Kőváry Béla, N. Szabó Gyula, Háromfai Sándor, Szentmihályi Imre) gyűjtötték fel. A mondák történeti hitelessége ugyan mindig megkérdőjelezendő, ugyanakkor figyelmen kívül sem hagyhatók. A nép hosszú emlékezetét bizonyítja egy öreg embernek a XX. sz. elején itt feljegyzett állítása, amely szerint a *Kerka* folyó neve helyesen *Karka*. Ugyanis Attila Karka nevű felesége szeretett a folyóban fürdeni, s azért Karka a neve (N. Szabó 1926: 184–185). A Réka = Karka azonosítás helytelen, de Kerka preszláv ősiségű nevének Karka 1121/1420-ban és 1334-ben dokumentált hiteles változata, azaz a téves népetimológia valós emléket őriz (ZVT Oklevéltár I: 280, nr. 200; FNEsz I: 720b).

Kőváry (1876: 1877) gyűjtése szerint Attila király *Göcsej országába* érkezett, a *palóczok földjére*, „a kik a mi apáink voltak”. Kámaházán magyar város állott, abban lakott a *palóczok hercege*, Attilának rokona és kedves főembere. Attila itt győztes csatát vívott a palócokat szorongató ellenséggel, aki az adatközlőknél rácok, illírek vagy granicsárok, ritkán törökök, vagyis egyértelműen balkániak, délszlávok (Szentmihályi 1958: 29). A Zala, Cserta és Váliczka között Göcsejnek ill. *Palóczországnak* nevezik (Kőváry 1876: 163, 165).

„Palóczok, a mi ősapáink”, és vezérük, a palócz herceg feltűnik N. Szabónál is (1926: 184–185). Háromfai Sándor, szentpéterföldei tanító kéziratában a Nagy Palóc Herceg országaként azonosítja Göcsejt. Háromfai „szép”-re kerekített szövege nem tűnik elég hitelesnek, viszont analfabéta adatközlői igen (Szentmihályi 1958: 27).

Szentmihályi (1958) szerint még többen emlékeztek a palóc őslakosokra. Várföldén hallottak beszélni a Palóc Hercegről, ill. „A palócok ebbe a vidékbe étek.” Pákán: a Palóc Herceg „igen számos úr, híres vezér vót ebbe a zországba.” Kányavárán: a helyi palócok a török időkben „vótak az itteni várnak az őrségei...”. A zalaszentgróti Horváth István szerint, aki korábban 3 évig élt Kámaházán, palócok laktak Bánokszentgyörgyön, Várföldön, Borsfán, Becsehelen, Egyedután. Pola vót a legnagyobb fészükük. „Még én palóc ivadékka szógátam is. Még Atilla idejébe hunyáskottak meg itt... Atilla ezekke ment, ez mind segéd-katonája vót... Ők meséték, hogy Atilla előtrü itt vannak. Atilla és segéttői, a palócok, a törökök ellen harcotak, őket győzték le.” Pördeföldén: „Itt a főső erdőbe, ahun a hunhalmok vannak, ott palócok laktak.” Háromfainál: „Kuria-mezőn ástak ki régi agyagedényeket, s ekkor mondták, hogy valószínű: a palócok itt jár-

takor maradt itt a sok ... holmi.” Többeknél a lakosság neve nem, csak országának emléke maradt meg. Kurjapusztaiak szerint „Kámaháza vót Göcsejnek fővárosa.” Kámaházán: „Kámaháza a granicsárok országának vót a fővárosa”. Egyesek a régi palócok nevét átvitték a palóc disznókereskedőkre: „disznókat makkótattak a palócok... Somogybu gyűttek makkótatni” (Szentmihályi 1958: 23–29). Ennek alapján Szentmihályi megállapította, hogy a monda palóc eleme kiveszőben van.

A palócok ilyenén említése természetesen a hiteltelenség benyomását keltette. Már Kőváry (1876: 165) alaptalannak tartja a Mátra-vidéki palócokkal való összehasonlítást, hiszen a nyelvjárás más. A *palóc* szó az északi népcsoport nevéként 1653-ban fordul elő először (EWUng 1104b), akiknek kun eredetéről Horváth Péter 1801-ben, 1855-ben Jerney János értekezett (Paládi-Kovács 2005: 429). 1880-ban Pintér Sándor feltételezte, hogy mindenféle keleti, avar, szkíta töredékekből lettek, míg Kniezsa 1955-ben végleg tisztázta a palóc név kun jelentését (1955: 378–379). A szót XIV–XVI. századi szláv kölcsönzésnek tartják (Paládi-Kovács 2005: 431), de annak oka-módja ismeretlen. A göcseji palóc = kun azonosítás a régi adatközlőknél még hiányzik, csak az 1940–50-es években tűnik fel, két elemre, a „kunhalmok” és „palóc” szavakra alapozva. Ekkorra a monda már meglehetősen figyelmet keltett, a helyiek állításuk szerint már könyvekben is olvasták. De még ekkor sem a népet nevezték így, hanem csak a csatában elhulltak állítólagos sírdombjait mondták kunhalmoknak. Azokra pedig a kunhalom szót már 1877-ben alkalmazta Hencz Antal, ez tehát irodalmi hatás. Szentmihályinak (1958: 20, 25–28) négy adatközlője beszél „kunhalom”-ról (a régieknél homp, sírdomb vagy böngyő). Többek szerint azokban kunok vagy hunok vannak eltemetve, ill. hunhalmokat mondtak kunhalmok helyett és hogy a kunhalmok alatt Attilának a kunok ellen vívott csatájának halottai nyugszanak. Vagyis nagy volt a bizonytalanság. Az eredeti verzió nyilván az volt, amit még Háromfai is hallott régi palócok itt jártáról, ill. az egyik pördeföldei adatközlő állítása, aki szerint a hunhalmok környékén a palócok laktak (id. mű, 25–28). A göcseji nyelvjárást először a novai esperes, Plánder (1838: 4–5) nevezte eredeti magyar, palóc ejtésnek, aki azt helyben hallhatta. A helyiek nevét csak az irodalmárok, gyűjtők azonosították a felvidéki palócok nevével, vagyis itt kun eredetnek semmiféle népi emléket nem tételezhetjük fel. A félreértés forrása a göcseji és a Mátra-vidéki népnév azonos hangalakja.

Palóc. A helyi *palóc* szó nem a *polovec*-re, hanem az *olasz* szóval azonos gyökre megy vissza, vagyis a kelta *Volcae* törzs nevéből eredt *Vlah* népnév dél-nyugati szláv többszámára (1138/1329: *vlos*, 1181 *Uloz*, EWUng 1058b). Az oláh, olasz szónak a romanizált peremvidékek lakosságának nevéként használt *Wallach*, *wälsch* szóval való összefüggését már Czuczor–Fogarasi szótárában (IV: 1019) is megtaláljuk. A szó nem lehet újabb átvétel a horvát nyelvből, ahol *vlah* „oláh ember”, ill. gúnyosan „pravoszláv férfi” (Hadrovics–Nyomárcay

1996), valamint az irodalmi szlovénből sem, már a szó végi *š* miatt sem: *vlaški* „1. naselbina/krščanski vlaški staroselci, 2. (zastar. italijanski): dobro govori vlaški jezik” (SSKJ 1997: 1523a).

A szó magyarázatánál két momentumot kell figyelembe vennünk:

1. A szókezdő *p*. Mivel az eredeti szókezdő *v*-nek a magyarban *o* felel meg, a helyi kölcsönzésnek más korban, illetve más nyelvből kellett történnie. *V/b* változás tűnik fel a *valaska*, *balaska*, *balus*, *balicska*, *balatka*, stb. tájszóban, amely egy fajta fejsze szlovák eredetű, a vlah pásztorok nevéből keletkezett neve (Czuczor–Fogarasi I: 395; Gombocz–Melich I: 251; Balassa 1940: 46b; EWUng 73–74; MTSz 2003: 90). A szó a nyugati nyelvjárásokban él, Göcsejben is *b*-vel kezdődő alakban. Viszonylag későn, először 1669-ben fordul elő. A *palóc* ennél régebbi átvétel.

A romanizáltak neve a vendeknél is vlah volt. Ezt bizonyítja *Wallucus dux Vinetorum*, vagyis Wallucus vend fejedelemnek 620 után Fredegarnál feljegyzett neve. Ő az avarok hatalmi övezetén túl uralkodott, hiszen be merte fogadni az avaroktól menekülő Alciocust (Szádeczky-Kardoss 1992: 212). A szlovén mégsem lehetett a palócnak közvetlen forrása, hangtani okokból. A szlovén nyelvnek sok romanizáltat beolvasztott tengeremléki (un. Rotari) nyelvjárásaiban jelentkezik viszont egy sajátosság: a *v*-ből *b* lett, pl. *bin*o ’bor’ (Horálek 1967: 365), *beneška* „velencei”. Ez a középkori latinban is ismert folyamat már igen régi forrásokban is megjelenik, pl. Paulus diaconusnál (*Historia Langobardorum* IV/7: 146), aki ezt a terület *Provincia sclaborum*-nak nevezi. A jelenség a honfoglalás előestéjén is élt, vö. *Poetovio* (Pettau, Ptuj) nevének a bajorok és karantánok megtérésében említett *Bettobia* változatát (Pauler–Szilágyi 1900/1995: 311). A *vlah* népnévnek is volt a görögben (*blakhoi*) és a latinban *b*-val kezdődő alakja, melyet megőrzött Anonymus Gestája és Kézai krónikája (*Blachii*, *Blaci*, *Blacki*, *Blasii*, *Blacus*, SRH I: 45–46, 66, 157, 162). A szlovén közvetíthette a népnévnek ilyen *b*-vel kezdődő alakját a bajor legdélibb, ausztriai nyelvjárásába. Ugyanis, bár már a germánoknál megvolt a kelta *Volcae* törzs nevéből eredő *walhisk* név, ez nyilvánvalóan nem forrása a zalai szónak. Mint tudjuk, az Alpok völgyeiben és előhegyeiben a szlávok a bajorok előtt telepedtek meg. Könnyen lehetséges, hogy a később érkező németiség átvette a helybeli szlávoktól egy eltérő etnikumú csoport nevét. Az osztrák legdélibb nyelvjárásában pedig a *b* ki-ejtése következetesen *p*. Ez már a legrégebbi iratokban is feltűnik (pl. Karinthiában: 963, Maria Saal: *Perhtoldus*, kb. 995–1005: *Perahart*, Regesten I: 11, 14). Ezt a régi helynevek is tükrözik, pl. német *Bleiberg*, 1228: *Pliburch*, szlovén *Pliberk* (Pohl 2006, vö. Kahl 2002: 120–121). Végül a magyarban magánhangzó beiktatásával feloldották a mássalhangzótorlódást, akárcsak a *brat*/*barát* szóban.

2. A *palóc* szó második fele is magyarázatra szorul. A stíriai szlovén nyelvjárásokra jellemző, hogy az *a* hangból *o* lesz (Horálek 1967: 365), mint a *palócban*

is, amely azonban hosszú. A szláv eredetű szavak hasonló végződését általában a szlovénban is gyakori *-ovec* képzőre vezetik vissza, amely megjelenik pl. az Alsó-Válicka Csertába ömlésénél fekvő Petrócz-pusztá nevében. Ez a képző azonban helynevekben a vlah szó egyesszámú tövéhez járult, pl. *Laschkitze*, *Lakovče* (Lencek 1982: 34). Azért valószínűbb, hogy a magyarban az eredeti, egyetlen szótag magánhangzóján a hangsúlyt a két szótagúvá válás után a hosszúság helyettesítette, mint a barát szóban is. Végül Göcsejben a szóvégi *sz-ből c* lett, pl. *retecz* (Kövény 1878). Így fejlődhetett a *blas/plas-ból palóc*.

Balázs-tót. Ezt az etimológiát megerősíti a máshonnan odaszármazott Horváth István közlése: „Atila a *balázs-tót* fajta népet találta Várföldön” (Szentmihályi 1958: 25, 28). Itt tehát a palócoknak másik neve bukkan fel. A párhuzamba állított két népnév közül a tót a szlávok, később a szlovákok neve, az indoeurópai *teuta* ’nép, ország’ szóból származik (vö. EWUng 1535b). Ez már a Kr. e. III. században dokumentált Illíriában egy királynő nevéként (Šašel Kos 2005: 180–181, 253–256). Ebből ered Szlavónia régi magyar neve, Tótország.¹

A *balázs* szó azonos eredetű az 1799 óta adatolt *bális*, *bálizs* ’olasz, esetleg német házalókereskedő’ dunántúli tájszóval (UMTSz I: 326a), ill. összetételekben: *bálisbólt* és *bálisdió*, *bálizsdió* ’nagyszemű dió’ (UMTSz I: 326a). Ez a bajor-osztrák *walisch* ’olasz kereskedő, házaló’, újfelnémet *wälsch*, *welsch* ’román, olasz, francia’ szóból, végső soron a keltából ered. A bajor-osztrák *w*-ből magyar *b* lett (Gombocz–Melich I: 258; EWUng 73b–74a). A szót ismerték a mondavidéken is: a kámaházai *Bális-part*, *Bálizs-meccő-part* és *Bálizs-mezeji domb* arról kapta a nevét, hogy itt megöltek egy Bálizs nevű vándorkereskedőt (Papp–Végh 1967: 417, 419). A *balázs-tót* pontos megfelelője a *bális vendis* ’tót’ összetételnek (Czuczor–Fogarasi VI: 379). Vokalizmusa és jelentése alapján azonban arra gondolhatunk, hogy a *balázs* előtag szlovén nyelvjárási alakot (*blaš*) tükröz, nem osztrákot. A *bálizs* a helybeliek számára az idegen kereskedőt jelentette, nem palóc őseiket. Horváth István a helybeliekre felváltva használta a kettőt. A mondavidéken kívüli Bánokszentgyörgy, Borsfa, Becsehel, Egyeduta, Pola lakóit is palócoknak nevezi (ld. fent). E mögött a Szt. László által alapított zágrábi püspökséghez tartozott egykori bekcsényi esperesség emléke húzódhat meg, mivel ezek a falvak, a lakosság etnikai hovatartozásától függetlenül az általa balázs-tótokkal azonosnak tekintett palócok fészkei, oda tartoztak.²

Történeti háttér. Valószínű-e olyan romanizált csoport itteni túlélése, amely a név használatát indokolná? Ilyen csoportoknak az osztrákokba való beolvadásában általában nem kételkednek (Kahl 2002: 31, 46, 100), ennek régészeti nyo-

¹ Ld. Liszti László: „A Thótok Zágrábban teszik ülő székeket.” (Czuczor–Fogarasi VI: 379).

² Göcsej katolikus magyar lakossága a honfoglalás óta folyamatos (Bíró 1996: 142–144, Fényes 1851: I, 170b, II, 13b, 98b, 119a, 260b).

mait is megtalálták pl. Pölsnél (ÖG I: 123). A romanizált lakosság túlélése általánosan elfogadott a Balkán északnyugati részén (Šašel Kos 2005), északkelebre beolvadásukat bizonyítja pl. a szlovénben a romanizáltakra utaló *krščeni-ca* 'keresztény nő' szó 'házi rabszolganő' jelentése. Ezeket a keresztényeket még Nagy Károly avar háborúi után is említik, mint a valószínűleg Karinthiából vagy Avariából elhurcolt hívő szolgákat, akik nem lojálisak uraikkal szemben (Kahl 2002: 102–105). Beolvadásukról tanúskodnak vlah nevükből képzett helynevek is, pl. *Vualaha* (Felső Karinthia 980), *Vlasendorf* (uott 1397), *Laschkitze* (K-Tirol), *Lakovče* (Felső Krajna), *Laška vas* (Alsó Stíria), és a preszláv ősiségű helynevek, pl. *Savus*, *Dravus*, *Corca* = *Krka*, *Celea* = *Celje*, *Carnium* = *Kranj*, *Biliakom* = *Villach/Beljak*, stb. (Bezljaj 1958, 1967; Grafenauer 1970–71; Lencek 1982: 34; Pohl 2006). Romanizáltak és szlávok keveredésére utalhat a bálisvendis, a délnyugati tótok neve is.

A provinciális lakosság Pannónia egyes részein, ahol a kereszténység 796-ig dokumentálható, megmaradt (Fitz III: 1994, 1332). Ezt Keszthely környékén régészetileg igazolták (Sági 1983: 110; Müller 1987: 119–110; Szőke 1996b: 11–44).³ A kontinuitást a nyugati végeken tanúsítják a preromán régiségű folyónevek (*Rába*, *Marcal*, *Zala*, Fitz 1994: 1326–1335). A mondavidéken Kerka és a vízgyűjtőjébe tartozó Alsó-Válicka régi neve, Páka (1121/1420: *fluvium Paca*, FNESz II: 307b) ugyanezt igazolja. Párhuzamaik megtalálhatók a Balkán északnyugati részén és Dél-Ausztriában.⁴ Karinthia Arnulf alatt nem örgrófság (*Mark*) volt, mint Krajna, hanem különleges állású királyság (*Charentariche*) Gurktól Zágárig, az avarok és a frankok közt, helyi vezetővel (herzog, ÖG II: 32–33, 71, 137, 140–141). Vidékünk, a frankok, karantánok, vendek és avarok közti gyepű, bár ki volt téve szláv bevándorlásnak és frank politikai nyomásnak, de aligha olyan erősen, mint nyugatabbra.⁵ Itt, az avar leletekkel sűrűn terített Somogytól nyugatra, a Kerka völgyében, a Ptujból Aquincum és Vindobona felé haladó római úttól keletre, a Válicka elzárt völgyében meghúzódhatott a szláv földfoglalók és a terjeszkedő frank állam elől egy provinciális csoport, bár régé-

³ Romanizáltak érkeztek Dalmáciából is, ld. a Keszthely-dobogói temető anyagát, Sági 1983: 110 és Zalavár-Récéskút szigetén Keresztelő Szt. János *dalmát* mintára épült kőbazilikáját (Szőke 1996: 36).

⁴ Pl. 1262: *Paka* helynév Köfflachnál, Szlovéniában *Paka*, a Savinja mellékvize, *Paka*, patak és helység Pozsega vidékén stb. (SVI 72–73), ill. *Korkhoras* noricum folyó Strabónnál, *Krka*, a Száva mellékfolyója, *Gurk/Krka*, a Dráva mellékfolyója, *Krčica/Görschitz*, a Gurk mellékfolyója, *Krka* (1251: Karka), a Praljan tóba ömlő folyó stb. (FNESz I: 536a, 691a).

⁵ A provinciális keresztény lakosság a hegyvidékre menekült, erődeikről Ciglencéki 1994. A keleti Alpok völgyeibe irányuló szláv expanziót a VII–IX. sz.-ban a németek megállították (Lencek 1982: 33).

szeti leleteik (még) nincsenek. Ez a vidék faépítkezése miatt szinte természetes.⁶ Másutt is vannak szláv vidéken általuk nem lakott kisebb tájegységek, ahol hiányoznak helyneveik (Lencek 1982: 30), pl. Graz környékén (vö. Kahl 2002: 383). Ott ez aligha a hely lakatlanságát jelenti, inkább más nyelven beszélők jelenlétét. Az összetett lakosságú Keszthellyel⁷ ellentétben Alsó-Válicka völgye is ilyen, látszólag üres zsebnek látszik, ha eltekintünk Lasztonya talán szláv nevétől.

A Kr. u. I. évezred utolsó negyedében a Zalanál szláv telepek bontakoztak ki frank hűbérben. Nagy-Morávia itt megkerülhetetlen kérdését illetően csatlakozom Boba Imre (1996) jól megalapozott nézetéhez, amelyet lényegében elfogadott Püspöki Nagy Péter (1978), Senga Toru (1983), Birnbaum Henrik (1996), Martin Eggers (1995, 2005), Charles R. Bowlus (1995, 2005), Bogyay Tamás (2005) és mások. Vagyis nem morva birodalomról, hanem a Balkán északi részén lakó *maraha*-i szlávokról van szó. Véleményemet röviden így foglalhatom össze:

Rastiz/Resticius-ról, a margusi ill. morva szlávok, a winidusok fejedelméről 855 után bőven tudósítanak a források. Elűzte a karantán és a pannóniai limes védelmével megbízott hercegeket. 863-ban a karantánok szövetségese. 864-ben behódol a bolgárok ellen vonuló Lajos királynak. Rastiz és unokaöccse, Szvatopluk területét morva földnek nevezik 869-ben. Ez 870-ben a frankok kezére kerül, akik felosztják a városokat és erődöket saját embereik között. A városokat a marahai szlávok megpróbálják visszafoglalni a következő évben (Boba 1996: 144–151). A fentiekből nyilvánvaló, hogy a marahai ill. morva szláv és venét terület központja a Szerémségben volt. Tőle keletre a bolgárok voltak, akik ellen vonulva Lajos király útba ejtette Rastiz országát is. Sok városa és erődje volt, ami semmiképpen sem vonatkozhat a zalai szláv telepekre. Tehát amikor a magyarok Arnulf hívására 889-ben a karantánok, morvák és bulgárok határvidékét pusztítják, akkor délen csatározhatnak csak, nem a csehek végein. Szvatopluk északi szereplése avval függhet össze, hogy 884-ben Arnulf a bolgárok szövetségese volt, akik feldúlták Szvatopluk délen fekvő országát. 890-ben Szvatopluk az északi morvának nevezhető területeket hűbérben kaphatta a magyarok által Arnulf parancsára ismét feldúlt déli vidékek helyett, hiszen felváltva volt ellensége és magát megadó alárendeltje a frankoknak. A Fuldai Évkönyvek szerint Arnulf 892-es hadjárata során, amelyre magyar csapatok is elkísérték, követeiket küldött a bolgárokhoz, akik Szvatopluk cselei miatt nem választhatván szárazföldi utat, Braslav országából az Odra folyón a Kulpáig hajóztak, majd a Száván jutottak el Bulgáriába (Boba 1996: 155–156). Azaz délről elkerülték az Emonából Cillin át keletre vezető római utat (Ld. Arheoloska... 1975: 67, 12.

⁶ Egyesek szerint a földfelszíni faépületek Zalában a XI. századtól terjedtek el (Horváth 1997: 160–167). Újabb X. századi talpas faházak nyomai kerültek elő Zalavár környékén (Szőke 1996).

⁷ A keszthelyi városi temetőben voltak romanizált őslakók, maradék longobárdok, alemannok, frankok, bizánci hatást mutató germánok, avarok (Müller 1996).

térk.) Vagyis Szvatopluk uralma a Dráva-Száva közére terjedt ki. Braslav, Siscia (Sisak) környékének fejedelme már 884-ben hűségesküt tett a Karinthiában be rendezkedett frankoknak (Szőke 1996b: 39, 42). Azaz a déli szláv területek ekkor három részfejedelemségre oszlottak: Siscia környékére, Szvatoplukéra és Sirmium környékére. Szvatopluk országa, amit a magyarok elfoglaltak 894-ben (Boba 1996: 155–156), a középkori Szlavónia nyugati része lehetett. Ezek a harcok Göcsejt kevésbé érinthették, hiszen a zalai szigeteken épült szláv templomos telepek aligha lehettek Sisciahoz, Sirmiumhoz mérhető hatalmi központok. Ez kedvezett a göcsejiek túlélésének. A források szerint a magyarok, mielőtt a karantán határvidékre törtek volna, bekóborolták a pannonok és az avarok pusztáit, amelyről Olajos Teréz (2001) bebizonyította, hogy nem lakatlan, csak beépítetlen helyet jelent a frankok és az avarok határvidékén. Ehhez hozzáfűzhetjük Nagy Albert király egyik adatát: Karinthiától keletre, de még Bolgárország előtt nagy pusztaság van. Ugyanezt a pusztaságot Isztriától északra is megemlíti (Pauler–Szilágyi 1900/1995: 315). Valószínű, hogy a források ugyanarra a helyre, a gyéren lakott avar gyepeire utalnak, amelynek része lehetett Göcsej is.

A mondavidék az Alsó-Válicka mentén, Páka község és a vízfolyás kanyarjában fekvő Bánokszentgyörgy közt terül el. A völgyet ölelő erdős dombság északnyugati határa a *Cserta* patak. A *Válicka* eredeti neve *Páka*. Ez csak a szlávok érkezése után változhatott a szlávból magyarázható Válickára, amely 1214-ből adatható először (FNESz II: 726b; Pohl 2006). A völgyet szláv helynevek veszik körül (*Cserta*, *Lispe*, *Kerettye* és a kései telepítésre utaló nevű *Maróc* község)⁸, de a honfoglalókkal együtt érkezett kazároknak is nyoma van az 1292 óta adatolt *Kozár* névben, valamint a honfoglalás után kb. 100 évvel érkezhetett besenyő *Tolmács* törzsnek is Kistolmács község nevében (ZVT Oklevéltár I: 103–107, nr. 73; Papp–Végh 1967: 470). Elhelyezkedésük arra mutat, hogy a kozári patak völgyébe először hatoltak be a szlávok, akiket a kazárok is beljebb nyomhattak az erdők közé. Végül a besenyők jöttek, akiknek Kistolmács téli szállása lehetett a Balkán felé vezető fontos út (Egyeduta) fölött. A völgy Kerka felőli oldalán *Csokma* (ma Páka része) besenyőkre vall (Tatár 2004). A kazárok jelenléte a honfoglalás korára keltezi a palócok találkozását a magyarokkal, mint arra Szentmihályi más alapon következtetett. Az avarok helyenkénti túlélése ma már általánosan elfogadott (vö. Szőke 1996: 43; 1996b: 11–44). E vidék az ő uralmuk alá tartozott. Szentmihályi (1958: 45–64) a göcseji palócokat avar leszármazottaknak tartotta. Mégis, ezt éppen itt Kerka, Páka és a helyi etnikum palóc nevének preszláv etimológiája miatt valószínűtlennek tartom. A vlah név kései alakja még egyszer felbukkan itt egy XVI. századi felsorolásban a pákai plébániához tartozó *Olaszlakosa* helynévben (Paka, Deme ffele, Holtho, Oluz lakosa, Vetyen, stb., Maksay 1990: II, 965). Ez valószínűleg a Pákától keletre, Szentadorjántól nyugatra fekvő *Fejérlakosa* helynévvel azonosítható. Neve a

⁸ A régi szláv lakosság korán elmagyarosodott, ld. Kniezsa 1938: II, 365–472, uő 1938b.

völgy többi településének nevéhez (*Pördefölde, Kámaháza*, stb.) hasonlóan viszonylag kései, összetett. Ezek a X. században a Graz környéki Messendorfból bevándorolt német *Hahót* nemzetség birtoktestének megszervezése korából is származhatnak. A Hahót nem itteni birtoklása 1226 óta adatolható (Karácsonyi 1900/1995: 566–588; Tóth 2003: 265–296), tehát kb. egykorú a Válicka szláv nevével. Mivel származási helyük, muraközi birtokaik, tisztségeik⁹ révén sok kapcsolatuk volt a szlávokkal, feltételezhető, hogy az ő révükön vált ismertté a szlovén és délnémet közvetítésű *palóc* szó is a környékben, jóval az azonos gyökerű *bálizs/balázs* előtt.

A honfoglaló magyarok tehát itt találhatták a göcseji palócokat, a provinciális lakosság maradékát, akik valóban őrlődhetek a gyöngülő avarok és a terjeszkedő szlávok közt, mint eredetmondájuk állítja. Bár kontinuitásukat az elmúlt hosszú idő kétségesként tűnetheti fel, mégsem az, hiszen itt *biológiai túlélésről, folyamatos helybenlakásról* van szó, amely már alig őriz kulturális és nyelvi hagyatékot. Népnevek ilyen hosszú fennmaradására pedig másutt is van példa. A göcseji palócok honfoglalásunkat megelőző időktől tartó folytonosságát tehát történelmünk, bár helyi jellegű, de fontos emlékének kell tekintenünk.

Irodalom

- Arheoloska najdisca Slovenije. Izd. Slovenska Akademija Znanosti in Umetnosti, Institut za Arheologijo, Ljubljana 1975.
- Balassa J. 1940: A magyar nyelv szótára I. A–K. Budapest.
- Bezljaj, F. 1958: Praslovanski istanki v slovenščini. NSd 6, Ljubljana.
- Bezljaj, F. 1967: Eseji o slovenskem jeziku. Ljubljana.
- Bimbaum, H. 1996: Az Alföldön volt Morávia? Budapest Review of Books, 1996 (6).
- Bíró F. 1996: Göcsej a 19. század elején. In: ZMEÉ.
- Boba I. 1996: Morávia története új megvilágításban. Budapest.
- Bogyay T. 2005: Kopernikuszi fordulat? In: Kijevtől Kalocsáig.
- Bowlus, Ch. R. 1995: Franks, Moravians and the Magyars. The Struggle for the Middle Danube. Philadelphia. 788–907.
- Bowlus, Ch. R. 2005: Gondolatok Boba Imre Morávia történetéről vallott nézetei kapcsán. In: Kijevtől Kalocsáig.
- Ciglencečki, S. 1994: Höhenbefestigungen als Siedlungsgrundeinheit der Spätantike in Slowenien. Arheološki vestnik 45.
- Czuczor G.–Fogarasi J. 1862, 1867, 1874: A magyar nyelv szótára. I, IV, VI. Pest.
- Eggers, M. 1995: Das „Grossmährische Reich“ – Realität oder Fiktion? Eine Neuinterpretation der Quellen zur Geschichte des mittleren Donauraumes im 9. Jahrhundert. Monographien zur Geschichte des Mittelalters. Stuttgart.

⁹ Pl. Hahót nembeli Boldog Buzád OP szlavón bán volt 1227–28 k. (Karácsonyi 1900/1995: 575).

- Eggers, M. 2005: A „Nagymorva Birodalom” képe Boba Imre Moravia’s History Reconsidered című munkájának megjelenéséig. In: Kijevtől Kalocsáig.
- EWUng = Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–III. Budapest 1993, 1994, 1997.
- Fényes E. 1851: Magyarország Geographiai Szótára I–II. Pest.
- Fitz J. 1993–94: Die Verwaltung Pannoniens in der Römer-Zeit I–III. Budapest.
- FNESz = Kiss L.: Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II. Budapest 1988.
- Gombocz Z.–Melich J. 1914: Magyar etymologiai szótár I. Budapest.
- Grafenauer, B. 1970–71: Die ethnische Gliederung und geschichtliche Rolle der westlichen Südslaven im Mittelalter. Arheološki vestnik 21-2.
- Hadrovics L.–Nyomárkay I. 1996: Horvát–magyar kisszótár. Budapest.
- Hencz A. 1877: Kunhalmok Zalamegyében. Adatok Zalamegye történetéhez. Nagy Kanizsa.
- Horálek, K. 1967: Bevezetés a szláv nyelvtudományba. Budapest.
- Horváth L. A. 1997: Árpád-kori településnyomok Bak határában. In: Zalai Múzeum 8. Zalaegerszeg.
- Kahl, H-D. 2002: Der Staat der Karantanen. Ljubljana. (Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und Karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese. Suppl.)
- Karácsonyi J. 1900/1995: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Budapest.
- Kijevtől Kalocsáig. Emlékkönyv Boba Imre tiszteletére. Budapest 2005.
- Kniezsa I. 1955: A magyar nyelv szláv jövevényszavai I. Budapest.
- Kniezsa I. 1938: Magyarország népei a XI. században. Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján I–III. Budapest
- Kövár B. 1876: Zalamegyei népmonda Attila királyról. Adatok Zalamegye történetéhez. III. köt. V. füzet. Nagy Kanizsa.
- Kövár B. 1877: Göcsej. Adatok Zalamegye történetéhez. I. köt. III. füzet. Nagy Kanizsa.
- Kövár B. 1878: Göcseji tájszók gyűjteménye. Adatok Zalamegye történetéhez. IV. köt. III. füzet. Nagy Kanizsa.
- Lencek, R. L. 1982: The Structure and History of the Slovene Languages. Slavica Publ., Columbus, Ohio,
- Maksay F. (szerk.) 1990: Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén II. MOL kiadványai II. Forráskiadványok. Budapest.
- MTSz = Szinnyei J.: Magyar Tájszótár. Budapest 2003.
- Müller R. 1987: Megjegyzések Fenékpusztá történetéhez. In: Zalai Múzeum 1. Zalaegerszeg.
- N. Szabó Gy. 1926: Zalaország. Zalaegerszeg.
- Olajos T. 2001: Az avar továbbélés kérdéséről. A 9. századi avar történelem görög és latin forrásai. Tiszatáj, 2001/11.

- ÖG = Österreichische Geschichte I. Bd. I. 378–907. Grenzen und Räume. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung. Ed. Herwig Wolfram. 1994. II. Bd. Herzogtümer und Marken. Von Ungarnsturm bis ins 12. Jahrhundert. Ed. K. Brunner. 1994. Wien.
- Paládi-Kovács A. 2005: A Bükk-vidék népe. Települési és építészeti hagyományok. In: A bükki erdők népe.
- Papp L.–Végh J. 1967: Zala megye földrajzi nevei. Zalaegerszeg.
- Pauler Gy.–Szilágyi S. 1900/1995: A magyar honfoglalás kútfoi. Budapest.
- Paulus Diaconus: Historia Langobardorum, MGH. SS in us. Schol. 1878.
- Pintér S. 1880: A palóczokról. Budapest.
- Pländer F. 1838: Göcseinek esmérete. Tudományos Gyűjtemény VI.
- Pohl, H. D. 2006: Slawische und slowenische (alpen-slavisches) Ortsnamen in Österreich. Österreichische Namenforschung. <http://member.chello.at/heinz-pohl/schriftenverzeichnis>.
- Püspöki Nagy P. 1978: Nagymorávia fekvéséről. Valóság 21.
- Regesten = Die Regesten der Grafen von Görz und Tirol, Pfalzgrafen in Kärnten. I. Bd: 957–1271. Ed. A. Veiders, H. Wieflecker. Innsbruck 1949. (Publikationen des Institutes für Österreichische Geschichtsforschung. 4. Reihe, 1. Abt.)
- Sági K. 1983: Pannónia lassan elenyészik: Régészeti barangolások Magyarországon. Budapest.
- Senga Toru 1983: Morávia bukása és a honfoglaló magyarok. Századok 117.
- SRH = Scriptorum Rerum Hungaricarum Ed. E. Szentpétery. Vol. I–II. Budapest, 1937/1999.
- SSKJ 1997 = Slovar slovenskega knjižnega jezika. Ljubljana, 1997.
- SVI = Bezla, F. 1956–61: Slovenska vodna imena I–II. Ljubljana.
- Szádeczky-Kardoss, S. 1992: Az avar történelem forrásai I. Szeged. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 5.)
- Szentmihályi I. 1958: A göcsei nép eredethagyománya. (A Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára.) Budapest.
- Szőke M. B. 1996: Mosaburg-Zalavár a Karoling korban. In: ZMEÉ.
- Szőke M. B. 1996b: Plaga orientalis (A Kárpát-medence a honfoglalás előtti évszázadban). Honfoglaló őseink. Budapest
- Tatár M. M. 2004: A harci bot kronológiájához. A csomak, a csomasz és a csokmány etimológiája. In: Fegyveres nomádok, nomád fegyverek. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 21.) Budapest.
- Šašel Kos, M. 2005: Appian and Illyricum. Ljubljana.
- Tóth E. 2003: Hoholt – Hahót. A jövevény nemzetségek eredetéhez. Századok 2003/2.
- UMTSz = Új magyar tájszótár I. Budapest 1979.
- ZMEÉ = Zala megye ezer éve. Szerk. Vándor L. Szombathely 1996.
- ZVT = Zala vármegye története I–III. Oklevéltár I–II. Szerk. Nagy I.–Véghely D.–Nagy Gy. I. Budapest 1886.

VITÁNYI BORBÁLA (BUDAPEST)

A tájszavak szótározásának lehetőségei

*Tisztelettel emlékezem B. Lőrinczy Évára, az Új magyar tájszótár
főszerkesztőjére, aki Debrecenben született, a debreceni egyetemen
szerzett középiskolai tanári oklevelet és 2006-ban lett volna nyolcvan éves.*

Előadásomban a tájszavak szótári minősítéseiről kívánok áttekintést adni a magyar egynyelvű általános szótárak gyakorlatára, valamint néhány magyar nyelvjárási szótártípus alapján. Bevezetőmben a szótári minősítés meghatározása a feladatom. Ezt követően bemutatom, hogyan valósul meg a szótári minősítés néhány regionális szótárban és helyi tájszótárban. Előadásom második részében saját válogatású tájszavak szótári minősítéseit elemzem, hogy láttassam, hogyan minősítik ugyanazt a szót a köznyelvi, hogyan a nyelvjárási szótárak és mivel magyarázhatók az eltérések, azonosságok.

A szótári minősítés megközelítései. A friss elméleti szakirodalomból kitűnik, hogy míg a szótári minősítés fogalmának sok megközelítése van, a fogalomnak nincs mindenki által elfogadott meghatározása és a szótári minősítés szempontjai is keverednek. A tájszótárak az egyéb általános szótárakhoz hasonlóan többnyire utalnak a lexémák szóképzési helyére, helyzetére, a használat körére. Szótári minősítésnek nem csupán az önálló szövegegységgé kiemelt kifejezést, rövidítést, utalást tekintem. E minősítés jelentésjegye, mely az értelmezésben is előfordulhat úgy, hogy utal e fenti összefüggésekre.

A szótári vagy lexikai minősítés: jelzés (szimbólum, rövidítés, szó, kifejezés, teljes mondat) állásfoglalás a szótározott szónak, frazeológiai egységnek, a nyelv és társadalmi közösségben való használatáról, csak a lexikai egységhez kötve él, a nyelvi fogalmi változások hatására módosulhat és jelzésértékét akkor sem veszti el, ha alaptagját (a lexémát) a közösség nem használja már.

Eőry Vilmával együtt vallom, hogy a szavak a kommunikációban képviselnek valamilyen stílusértéket, de a lexikai elemek egy részének van állandósult, tehát szótározható stílusértéke is. (Az Eszterházy Károly Főiskola Tudományos Közleményei. Líceum Kiadó, Eger, 2002. 115.) A nyelvi elemeknek ezt az állandósult stílusértékét, mely az érzelemmentes, közömbös színezettől eltérő, ebben látja Szikszainé Nagy Irma a szótári stílusminősítés lényegét (Stilisztika. Trezor, Budapest, 1994: 27).

A szótári minősítések közötti eligazodást Kovalovszky Miklós a következő szempontok figyelembevételével ajánlja. (Ezeknek mindegyike érvényesül a tájszavak minősítési gyakorlatában.) A megnyilatkozás módja, a földrajzi, területi megoszlás, az időbeli történelmi rétegek, a társadalmi helyzet szerinti rétegződés, a jelentéstani szempontok, használati stílusérték (Ország László [szerk.]: Szótártani tanulmányok. Tankönyvkiadó, Budapest, 1966: 132–144).

Ismerünk más megközelítéseket is: Benczéd Józsefét, aki a szó jelentésbeli viszonyára utalást, időbeli elterjedtségre utalást hangsúlyozta, továbbá azt, hogy utalás történjék a szónak tudományos vagy szakmai szókincshez való tartozására is. A tájszavakat az egyéb nyelvi rétegek közé sorolja (a népies, tájnyelvi, argó) (Országh László [szerk.]: A szótárírás elmélete és gyakorlata a Magyar Nyelv Értelmező Szótárában. NytudÉrt. 36. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962: 54–57).

Péter Mihály az egyes nyelvhasználati változatok elkülönítésére megjelöli a változatokat meghatározó dimenziókat. Ő a címben megjelölt témát a térbeli dimenzióba sorolja (NytudÉrt. 83. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974: 458–463).

A lexikográfia nemzetközi enciklopédiája is tárgyalja, hogy a szótári szavak megjelölésére, minősítésére használt címkék: angol *labels*, francia: *marques*, német: *marker* a nyelvhasználattal függnek össze (Hausmann, F. J. et. alii ed. Wörterbücher. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie. Walter de Gruyter, Berlin–New York, 1989–1990: 649–661).

Franz Josef Hausmann már 1977-ben írt tanulmányában súlypontozza a stílusminősítéseket és stílusrétegeket, amiket a német szakirodalom nyelvi rétegminősítéseknek nevez. Az írott nyelv és beszélt nyelv megkülönböztetése az elsődleges. Ezután veszi számba a következőket: az argót, a vulgárist, a bizalmast, az irodalmi, a választékost, a népit (Einführung in die Benutzung der neufranzösischen Wörterbücher. Tübingen).

Köztudomású, hogy a tudatos nyelvjáráskutatás a szókincs területén kezdődött el. Az osztályozás rendszeréről híres angol természettudós Ray 1674-ben egy angol közmondásgyűjteményhez csatolva adta ki az első népnyelvi szókincsgyűjteményt: Collection of English Words not generally used címmel. Népszerűségére jellemző volt, hogy 1691-ben új, bővített kiadásban jelent meg. Az angol nyelvterületen a XVII–XVIII. században nagy számban láttak napvilágot a tájszótárak, s hamarosan követték ezeket a francia és észak-németországi gyűjtemények a XVIII. század folyamán (Hajdú Mihály: Regionális szótárak, szakszótárak, tájszótárak. Dialektológiai szimpozion I. VEAB Értesítő II. Veszprém, 1982: 149).

Majd Andreas Prasch egy latin nyelvű kiadványának függelékében, 1689-ben a német nyelvterületen elsőként egy 600 szóból álló tájszógyűjteményt tett közzé az egyik bajor nyelvjárásból. Ezen a területen a legjelentősebb eredményt e tájszókölés után Johann Andreas Schmeller mutatta fel, aki a XIX. sz. első harmadában a bajor nyelvjárásokról írott munkájával és a négykötetes bajor szótárával a világon elsőként helyezte tudományos alapokra a nyelvjáráskutatást.

Schmeller bajor állampolgár volt, apja kosárfonó, aki szeretett volna kivándorolni Magyarországra. De ez csak vízi úton volt elképzelhető. Az édesanya viszont annyira félt a hosszú vízi úttól, hogy végül a család otthon maradt.

Schmeller a nyelvjárásokat rendszerben akarta lejegyezni, szótárához történeti forrásokat használt fel, valamint a Bajor Királyság területén élő nyelvjárásokat. A bajor nyelvjárások grammatikája c. munkája 1821-ben jelent meg. A

Bajor Királyságban keleti frankok és rajnai frankok is éltek. Szótára, a Bayerisches Wörterbuch, 1827–37 között négy kötetben látott napvilágot. Az első nyelvi térképet is ő készítette. Különbséget tett a hang és a betű között. Feltételezte, majd bizonyította, hogy a nyelvjárások szociálisan tagozódnak. A nyelvjárási szótárában: a paraszti kiejtést (tájnyelvit), a városi kiejtést (polgárosztály a városokban), az értelmiség beszédét különböztette meg. A szavakat a mássalhangzók sorrendjében közölte, utána a magánhangzók a szótövek alapján következnek. A stílusminősítés nincs jelölve a szótárban.

Joseph Wright tájszótára, az English dialect dictionary 23 év gyűjtőmunkája után jelent meg 1898-ban Oxfordban. Gyűjtőterülete az Egyesült Királyság egésze. Az anyag összegyűjtésében több száz közreműködő vett részt. A tájszavakat nem mindig lokalizálja. Az elavuló és elavult tájszavakat rövidítéssel jelzi. Néhány egyéb minősítést rövidítés helyett mondatba foglal a szócikkben. Pl.: a gyermekek vagy iskolások nyelvében. A nyelvjárások nyelvtana a 6. kötet végén található 82 oldalon.

Jan Karłowicz Słownik gwar polskich c. tájszótára Krakkóban jelent meg 1900-ban. A szótári minősítések közül a humoros, tréfás és a megvető, pejoratív fordul elő a nyelvjárási alak után, rövidítve.

A nyelvjárási adatok minősítése már a XIX. század óta ismert a hazai lexicográfiában. Szinnyi József Magyar tájszótárában (1893) a rövidítések közé emeli a 'tréfás', 'tréfásan' jelentésű „tréf”-et. Tipográfiaileg elválasztja az értelmezéstől: *fa-rikató* [tréf] 'hegedű' (Alsó-Bereg m.), *góció* [tréf] 'fej', 'fejecske' (Baranya m.), *has-rágó* [tréf] 'pálinka' (Nagyvárad), *Mátyás-ugrás* [tréf] 'szaladás' (Győr m.), *nyak-ruha* [tréf] 'nyakleves' (Szé. föld). Szinnyi minden bizonnyal ezt, a lexikai egység hangulatára utaló minősítőjegyet tartotta a legjellemzőbbnek, a választhatók közül.

Az Új magyar tájszótár ráépül a Magyar tájszótárra, és folytatja, bővíti, kiegészíti azt. Vonatkozik ez a szótár felépítésében szerepet játszó szótári minősítésekre is. Az ÚMTsz szótári minősítései az adatoknak csak kis hányadára terjednek ki. A minősítések alkalmazásában megmutatkozik a forrásokhoz való hűség, amit módosíthat a szótárszerkesztői kontroll. Azaz átveszi az(oka)t a minősítés(ek)e)t, ami(ke)t a források közölnek, egy adat esetén is, és összevon, általánosít minden olyan esetben, mikor az adatok megadják erre a lehetőséget.

Az ÚMTsz-ban használt lexikai minősítések a következők:

A szavak időbeli elterjedtségére utal:

rég (= régies). Azokat a szavakat és szójelentéseket minősítették így, amelyeket a gyűjtés idején csak az idős adatközlők használtak vagy ismertek. Pl.: *ci-pellős* 'saru, es. bocskor' (Dés); *csendkatona* 'rendőr' (Hajdú vm.); *csizmadiatallér* 'négykrajcáros rézpénz' (Miskolc vid.); *ikkony* 'az evezőt rögzítő kötélhurok' (Szigetköz).

A szavak hangulatára utalnak:

gúny (= gúnyos). Azok a lexikai egységek, melyekre vonatkozik, negatív ítéletet mondanak vkiről, vmiről és nevetségessé teszik azt, pl. *cérnabáró* 'szabó' (Zilah); *csatlólánccal kevertnek* 'spiritusszal kevert pálinka gúnyos megnevezéseként, mivel a szeszt és a vizet a saroglyáról lekasztott csatlólánccal vegyítik össze' (Szeged vid.); *csütörizé* 'olyan ember gúnyos jellemzésére, aki finomkodva, szépítő kifejezéseket használva beszél, <pl. kártyában a tők szín helyett sárgát mond, és még a csütörtök szó utolsó szótagját is szégyelli kimondani> (Csík vm.);

rosszalló. Így minősítették a lekicsinylést, megvetést kifejező szavakat, lexikai egységeket;

szépitő. A durva, bántó jelentésű szavak, lexikai egységek helyett használtak minősítésére. Pl.: *püspökfalat* 'vkinek az ülepe' (Csík vm.);

tréf (= tréfás). Kedélyes, humoros hangulatú szavak, szókapcsolatok minősítésére: *nekihendebundálja magát* 'nekilát', 'nekidurálja magát' (Nagyzerénd), *ádám villájával eszik* 'kézzel e.' (Gyula).

Szókészleti rétegekre utalók:

gyny (= gyermeknyelvben). A gyermek szóhasználatából és a gyermek, felnőtt személy kommunikációjából vett lexikai egységek minősítésére, pl. *csicsiba* 'bölcös' (Somogy m.), *csicsil* 'alszik' (Nagylóc, Bodony), *csombócsin* 'csomó, kötés, görcs' (Nógrád m., Gömör és Kishont m.);

vall (= vallással kapcsolatos kifejezés). Pl.: *fehérvasárnap* '<katolikusoknál:> a húsvét utáni első vasárnap' (Somogy m.).

A szavak gyakoriságára utal:

ritk (= ritka): Az öregek emlékezetében élő, de még felidézhető szavak, lexikai egységek minősítésére alkalmazták. Pl.: *csigáskút* 'olyan kút, amelyhez a vödört a kötéllel együtt hozzák, és a kútvára erősített csigán átvette húzzák fel vele a vizet' (Őrség); *csikó* 'a duda sípszarához tartozó toldalék (Nógrád m.).

Újabb tájszótárainkban egyre inkább előtérbe kerülő szempont a szavak szociális érvényességének tükröztetése. Kiss Jenő: Magyar dialektológiájában a következő kategóriákat tartja indokoltnak: 1. a közösség tagjai által általánosan használt/ismert 2. kihalóban levő, visszaszoruló, ritkán használt, inkább csak a közösség idősebb tagjai által használt, ismert 3. kihalt, csupán régebbi közlésekben megtalált, ill. aktív rákérdezés során előbukkanó 4. terjedő, a közösség nyelvhasználatában új (általában a fiatalabb korosztály körében használatos) szó (Magyar dialektológia. Osiris, Budapest. 2001).

A legutóbbi időkben megjelent tájszótárak felhívják az olvasók figyelmét, hogy az adott település fiatalsága már mind kevésbé ismeri a tájszók jelentős részét. A szótári bevezetők utalnak a nemzedéki rétegzettségre. A stílusminősítéseket tekintve sem egységesek regionális szótáraink. A Mihályi tájszótár (NytudÉrt.

103. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1979) olyan szavakat tartalmaz, amelyek a köz- és irodalmi nyelvben ismeretlenek. A valódi tájszavakon kívül felvette a jelentésbeli tájszavakat is. Helyet kapott a szótárban több alaki tájszó is. A szógyűjteményben olvashatók azok a szavak, melyek megvannak a nyelvjárásban, de nincsenek meg a köz- és irodalmi nyelvben. Hegedűs Attila: Kisnémedi tájszótárának (Budapest, 1992) anyagát bedolgoztam előadásomba. A két szótár a hasonló szerkesztés elvei okán összehasonlítható. Hegedűs Attila így vall erről szótára bevezetésében: „Szótáram egy majdani összevetés érdekében, a Kiss Jenő által elkezdett mintát folytatja, az utalószócikkek kivételével. Kiss Jenő ugyanis nem utalozza az összetett szavak utótagjait, én pedig igen. Módszerem indoklásában a következőkre hivatkozom: minden 1960 után készült, ill. készülő tájszótár szükségképpen az Új Magyar Tájszótár kiegészítése, pótlása. Vagy abban, hogy megmutatja: egy bizonyos, az ÚMTsz által az adott helyen nem említett szó megtalálható, vagy pedig abban, hogy az ÚMTsz által nem ismert szót publikál. Tehát célszerű az ÚMTsz utalozási technikáját átvenni.”

A Mihályi tájszótár a kötet elején felsorolja az anyagában szerepeltetett: durva, gúny, gyermeknyelvi, kedveskedő, rosszalló, tréfás stílusminősítéseket. A szótár tüzetes átnézése után a fenti sort kiegészíthetjük a következőkkel: kissé gúnyos, kissé rosszalló, kissé tréfás, kissé durva, argó, tréfás-gúnyos, tréfás-kedveskedő. A Kisnémedi tájszótárban is fellelhetünk kissé gúnyos tájszavakat, noha a szótár elején a rövidítések, jelek stb. között ezt nem ígéri a szerző. Balogh Lajos: Büki tájszótárának (Szombathely 2004) bevezető tanulmányában a szócikkek jellege, felépítése című fejezetben az elterjedtség minősítéséről így ír: „a szótár anyaga nem a mai állapotot, hanem inkább az elmúlt évszázad közepének nyelvállapotát tükrözi. Ezért gyakran kényszerültem arra, hogy egy-egy szó elterjedtségére, szociális értékére is utaljak. Leggyakoribb az arch. = archaikus minősítés, amely azt jelenti, hogy a szó már csak az idősebbek nyelvhasználatában fordul elő. Nagyjából azonos értékű vele a ritka minősítés is. Néhány esetben (újabb) alakot is fölvettem a szótárba. Stílusminősítésnek tekinthetők az alábbiak: durva, pejoratív, vulgáris, gyermeknyelvi. A szótár statisztikai adatai között szerepel, hogy milyen minősítésre hány példát találunk a szótárban.

A stílusminősítésekben a stílusárnyalat és a stílusréteg kettőssége jut kifejezésre. A lexikai minősítés a lexikalizálódott helyzetet, nem a fogalmi tartalmat ragadja meg. A lexikai minősítések vizsgálata csupán a szó jelentéseinek függvényében lehetséges. Öt tájnyelvi szótár anyagából válogattam össze a mellékelt szójegyzék tagjait. Szempontom az volt, hogy valamennyi szó, táj vagy nép minősítésű legyen a köznyelvi értelmező szótárak szerint. Területi tagolódás szerint két nyelvváltozat áll egymás mellett: a köznyelvi és a nyelvjárási. Minthogy ez utóbbi közös az elemzésre összeállított példákban, ezért a szótár szerkesztője további rétegződés feltüntetését tartja fontosnak. Ez az első példában a használati stílusérték: rosszalló, pejoratív, de ezt is árnyalja: kissé rosszalló. Az ÉKsz² sze-

rint a tájszó stílusesszköz is lehet, és a szépirodalomban is előfordul. A szó élet-rajza is vázolható lesz, lenne, ti. Hegedűs Attila: Kisnémedi tájszótára – mint a bevezetőjében olvashatjuk – egy majdani összevetés érdekében a Kiss Jenő: Mihályi tájszótárában elkezdett mintát folytatja: cserfes ’nyelves, feleselő (gyerek)’ megegyezik mindkét szótárban. Valódi tájszó voltát mindkét szótár (a Mihályi tájszótár, a Kisnémedi tájszótár is) szimbólumokkal fejezi ki. A tájszó időbeli rétegződésére a Kisnémedi tájszótár utal: a *cserfes* mn visszاسzorulóban, kihalóban van legalábbis e Pest megyei községben. *Agyarkodik* tn ige valódi tájszó szintén közös mindkét szótárban: ’gyűlölködik, másra rosszat mond’. A Mihályi tájszótár szerint kihalóban 1979-ben, Kisnémediben 1992-ben mint kihalt tájszót jelzi. Használati stílusértéke: rossszalló, pejoratív.

Milyen minősítést kaphatnak a tájszavak az elemzésbe bevont szótárak tanúsága szerint? Használati stílusértékük: választékos, durva: *gebed*, tréfás: *kuffer*, *nyögvenyelő*, gúnyos: *lótifuti*; szépítő, kissé rossszalló: *kelekóla*, rossszalló: *bazsalyog*, kedveskedő: *pofitos*. Időbeli rétegződésük alapján lehetnek: ritka: *lótifuti*, elavult: *sifoner*, *pítli*, *rokolya*, elavulóban, kiveszőben levők: *kuffer*, régi ill. régies szók: *hajadon*, *rékli*. Az argó is gazdagodhat a tájszók gazdag példatárából: *kuffer*. A példatár összeállításakor azt a szempontot tartottam szem előtt, hogy amennyiben egy szó több jelentésű a köznyelvi szótárakban, mindig a tájszótárban levővel egyező jelentést választottam ki a hozzátartozó minősítéssel együtt. Ezért nem kerülhetett a példatárba a ’bor’ jelentésű *tütü* fn, mert az ÉKsz²-ben: csak ’szeszes ital’ jelentést tüntetnek fel. A tájszó sajátos ízével fűszerezheti az irodalmi nyelvet, a költői nyelvet is.

A tájszó az értelmező szótárakban közömbös stílusminősítésű is lehet: *kelekóla*, *pofitos*, *agyarkodik*, lehet népi, népies, kissé nép: *megszeg*, *palozsna* ’zapotás’, *mahomet* ’otromba, nagy’, félnépi: *vízibetegség*.

A szótár megengedi több típusba tartozó lexikai minősítések együttes használatát. A területi tagozódás mellett a használati stílusértéket is feltünteti: táj tréf: *nyögvenyelő*, nép tréf: *bazsalyog*, *papramorgó*, *vakarcs*, *kóter*, *betyárbútor*, *bicebóca*. A területi tagozódás mellett az időbeli rétegződés is szerepelhet a lexikai minősítés 2. elemeként: nép rég: *öregujj*, *sifonér*, *hajadon*, *rékli*, *rokolya*, *vászonszeléd*.

Kiss Jenő: Nyelvjárási tanulmányok című dolgozatában (MNYTK 159: 18) még így ír: az egyes tájszótárak eltérő szerkesztési, anyagközlési gyakorlattal rendelkeznek, és ez a gyakorlat megnehezíti a közölt szókincs kontrasztív vizsgálatát. Sok lexikográfus, önkéntes nyelvjárási gyűjtő ért egyet Balogh Lajossal, (Büki tájszótár 11), hogy jogos az igény, az azonos szempontok érvényesítésére, az eltérő területről származó lexikális anyag összevethetőségére, az azonos módon való értékelhetőségre.

Kiss Jenő pontokba szedett alapvető követelményeket állított föl a jövőben készülő tájadattárakkal kapcsolatban. A Tájszótárírás és tájszótárak című tanul-

mányában (Nyr. 2002: 408–409) a szótári közlés és közlésmódok c. fejezetben, a kötelezőnek tartott szempontok között a 7. (utolsó) a stílusérték. A *finomkodó, gúnyos, kedveskedő, rosszalló, szépítő, szleng, tréfás* stb. minősítés jelentéstartalma még kifejtésre vár. – A tájszavak archaikussá válnak, az őket használók elhalnak. A stilisztára egyre nagyobb felelősség hárul.

Melléklet

(BükiTsz = Büki tájszótár, KisnémediTsz = Kisnémedi tájszótár, MihTsz = Mihályi tájszótár, SzamSz = Szamosháti szótár, SzegSz = Szegedi szótár)

agyarkodik (KisnémediTsz), tn ige 'gyűlölködik, másra rosszat mond'

Szótári minősítések [továbbiakban: Szót. min.]: KisnémediTsz *rossz*; ÉrtSz. *táj*; ÉKsz. *táj*; ÉKsz². *táj*;

bazsalyog (KisnémediTsz), tn ige 'mosolyog, vigyorog'

Szót. min.: KisnémediTsz *rossz*; ÉrtSz. *nép tréf*; ÉKsz. *nép tréf*; ÉKsz². *nép tréf*;

becsodálkozik (SzamSz), tn ige 'berúg, megrészegezik'

Szót. min.: SzamSz *becsudálkozik tréfás*; ÉrtSz. *táj tréf*; ÉKsz. *táj tréf*; ÉKsz². *szépítő tréf*;

betyárbútor (SzegSz), fn 'kézbevaló cókók, holmi'

Szót. min.: SzegSz *tréf*; ÉrtSz. *nép tréf*; ÉKsz. *nép tréf*; ÉKsz². *nép tréf*;

bicebóca (SzegSz), mn 'bicegő, sánta'

Szót. min.: SzegSz *tréf*; ÉrtSz. *nép tréf hangf*; ÉKsz. *nép kedvesk*; ÉKsz². *nép kedvesk*;

csendít (BükiTsz), tn ige 'temetés alkalmával egy rövidet harangoz'

Szót. min.: BükiTsz *arch*; ÉrtSz. *nép*; ÉKsz. *nép*; ÉKsz². *nép*;

cserfes (MihTsz), mn 'nyelves, feleselő (gyerek, főként lány)'

Szót. min.: MihTsz *kissé rossz*; ÉrtSz. *táj*; ÉKsz. *táj*; ÉKsz². *nép irod*;

dezentor (MihTsz), fn 'huncut, vásott gyerek, gazfickó'

Szót. min.: MihTsz *tréf*; ÉrtSz. *nép rég tréf*; ÉKsz. *nép tréf*; ÉKsz². *nép tréf*;

farcsík (SzegSz), fn 'a hátgerinc alsó végződése'

Szót. min.: SzegSz *nincs minősítve*; ÉrtSz. *táj*; ÉKsz. *nép*; ÉKsz². *nép*;

gebed (MihTsz), tn ige '(emberről szólva) döglik, nyomorultul elpusztul'

Szót. min.: MihTsz *durva*; ÉrtSz. *táj irodalmi nyelvben*; ÉKsz. *táj v. irod*; ÉKsz². *táj v. irod*;

göboly (BükiTsz), fn 'hizlálásra befogott nagyobb tinó'

Szót. min.: BükiTsz *arch*; ÉrtSz. *nép, irod*; ÉKsz. *nép*; ÉKsz². *nép*;

hajadon (SzegSz), fn 'leány, férjezetlen nő'

Szót. min.: SzegSz *ritka*; ÉrtSz. *vál*; ÉKsz. *nép rég*; ÉKsz². *nép rég*;

hibázik (BükiTsz), ts ige 'hiányzik'

Szót. min.: BükiTsz *arch*; ÉrtSz. *nép*; ÉKsz. *nép*; ÉKsz². *nép*;

kaláris (SzegSz), fn 'gyöngyfüzér a nyakban'

Szót. min.: SzegSz *csak öregek ajkán*; ÉrtSz. *nincs minősítve*; ÉKsz. *nép*; ÉKsz². *nép*;

kelekóla (MihTsz), mn és fn 'bolondos, szeleburdi, hebehurgya, komolytalan'

Szót. min.: MihTsz *kissé rossz*; ÉrtSz. *táj*; ÉKsz. *táj*; ÉKsz². *táj*;

kóter (BükiTsz), fn 'börtön'

Szót. min.: BükiTsz *arch*; ÉrtSz. *nép tréf*; ÉKsz. *nép tréf*; ÉKsz². *nép tréf*;

kuffer (MihTsz), fn '(nagy) női far, fenék'

Szót. min.: MihTsz *tréf*; ÉrtSz. *nép tréf*; ÉKsz. *argó kiv*; ÉKsz². *argó kiv*;

láz (BükiTsz), fn 'madárijesztő'

Szót. min.: BükiTsz *arch*; ÉrtSz. *ritk táj*; ÉKsz. *láz³ ritk táj*; ÉKsz². *láz³ ritk táj*;

lótifuti (MihTsz), mn 'folyton szaladgáló (személy)'

Szót. min.: MihTsz *gúny*; ÉrtSz. *ritk táj*; ÉKsz. *ritk táj*; ÉKsz². *ritk*;

mahomet (SzegSz), mn 'otrombán, idétlenül nagy'

Szót. min.: SzegSz *mahomed tréf*; ÉrtSz. *nép*; ÉKsz. *nép*; ÉKsz². *nép*;

megszeg (BükiTsz), ts ige 'egész kenyeret megkezd'

Szót. min.: BükiTsz *arch*; ÉrtSz. *nincs min.*; ÉKsz. *kissé nép*; ÉKsz². *kissé nép*;

nyoszolya (SzamSz), fn 'ágy'

Szót. min.: SzamSz *csak költeményben, költői nyelvben*; ÉrtSz. *rég költ*; ÉKsz. *nép rég v. irod*; ÉKsz². *nép rég v. irod*;

nyögvenyelő (MihTsz), fn 'fojtós, nehezen nyelhető étel'

Szót. min.: MihTsz *tréf*; ÉrtSz. *táj tréf*; ÉKsz. *táj tréf*; ÉKsz². *táj tréf*;

őregujj (BükiTsz), fn 'hüvelykujj'

Szót. min.: BükiTsz *arch*; ÉrtSz. *nép rég*; ÉKsz. *nép rég*; ÉKsz². *nép rég*;

papramorgó (KisnémediTsz), fn 'pálinka'

Szót. min.: KisnémediTsz *tréf*; ÉrtSz. *nép tréf*; ÉKsz. *nép tréf*; ÉKsz². *nép tréf*;

pitli (BükiTsz), fn 'fából készült, hosszabb nyelű víztartó edény'

Szót. min.: BükiTsz *arch*; ÉrtSz. *táj*; ÉKsz. *táj*; ÉKsz². *nép v. biz*;

pofitos (MihTsz), mn 'pufók'

Szót. min.: MihTsz *kedv*; ÉrtSz. *táj*; ÉKsz. *táj*; ÉKsz². *táj*;

polozsna (BükiTsz), fn 'záptojás'

Szót. min.: BükiTsz *arch*; ÉrtSz. *palozsna táj*; ÉKsz. *palozsna táj*; ÉKsz². *palozsna táj*;

pöcsmácsik (BükiTsz), fn 'krumplinudli'

Szót. min.: BükiTsz *arch tréf*; ÉrtSz. *nem címszó*; ÉKsz. *táj*; ÉKsz². *táj*;

rékli (SzegSz), fn 'női blúz'

Szót. min.: SzegSz *régies*; ÉrtSz. *nép*; ÉKsz. *rég*; ÉKsz². *nép rég*;

rokolya (SzegSz), fn 'szoknya'

Szót. min.: SzegSz *elavult*; ÉrtSz. *nép rég*; ÉKsz. *nép rég*; ÉKsz². *nép rég*;

röhencs (MihTsz), mn és fn 'minduntalan röhögő, röhécselő (személy)'

Szót. min.: MihTsz *rossz*; ÉrtSz. *nem címszó*; ÉKsz. *táj*; ÉKsz². *táj*;

sifonér (BükiTsz), fn 'ruhásszekrény'

Szót. min.: BükiTsz *arch*; ÉrtSz. *nép rég*; ÉKsz. *nép rég*; ÉKsz². *nép rég*;

sükebóka (MihTsz), mn és fn 'süket, figyelmetlen, együgyű'

Szót. min.: MihTsz *gúny*; ÉrtSz. *táj*; ÉKsz. *táj*; ÉKsz². *táj*;

tintanyaló (SzegSz), fn 'hivatalnok'

Szót. min.: SzegSz *tréf*; ÉrtSz. *nép rég*; ÉKsz. *kiv gúny*; ÉKsz². *kiv gúny*;

vakarcs (KisnémediTsz), fn 'utolsó gyerek a családban'

Szót. min.: KisnémediTsz *tréf*; ÉrtSz. *nép tréf*; ÉKsz. *nép tréf*; ÉKsz². *nép tréf*;

vászoncseléd (SzegSz), fn 'fehérnép'

Szót. min.: SzegSz *tréf*; ÉrtSz. *nép rég*; ÉKsz. *nép rég*; ÉKsz². *nép rég*;

vízkórság (SzegSz), fn 'vízibetegség'

Szót. min.: SzegSz *félnépi*; ÉrtSz. *rég*; ÉKsz. *rég*; ÉKsz². *rég*.

Mit lehet megvenni? A meg igekötő használatáról pragmatikai szempontból

1. Bevezetés

A magyar igekötők jelentéseinek sokszínűségét a japán tanulóknak rendkívül nehéz elsajátítani. Az igekötő használatának problémáiba tehát igen gyakran ütközünk a magyar nyelv oktatása során – különösen akkor, amikor az igekötős és az igekötő nélküli ige között nincs nagy használatbeli eltérés. Vizsgáljuk meg a (1a) *Vettem egy autót* és a (1b) *Megvettem egy autót* különbségét! Általában a *meg* igekötőt aspektusjelölő elemnek tekintik: a *meg* alapvető funkciója a perfektiválás, a befejezettség jelölése. Világos azonban, hogy (1a) és (1b) egyaránt befejezett cselekvésre utal. Akkor mi a különbség? Mit is sugall itt az igekötős forma? Továbbá hasonlítsuk össze (1a) és (1b) esetét a (2a) *Vettem egy szendvicset* és a (2b) *Megvettem egy szendvicset* mondat különbségével. Úgy tűnik, hogy (2b) legfeljebb egyfajta, sajátos pragmatikai előfeltevés esetén lehet természetes, mondjuk válaszként egy ilyen javaslatra: *És mi lenne, ha vennénk egy csirkét és elfeleznénk?*

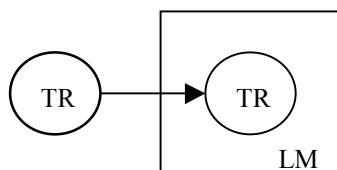
Dolgozatom célja az, hogy bemutassam a *meg* jelentéstani szerepét olyan esetben, amikor a *meg* igekötős ige és *meg* nélküli ige nem a perfektív/imperfektív szembenállást fejezi ki.

2. Az igekötő térbeli használata

Az igekötő az egyik legsajátosabb és legbonyolultabb magyar nyelvi egység. Hatalmas irodalom foglalkozik az igekötők problémakörével, nevezetesen az igékhez való helyzeti viszonyuk jellegzetességeivel, határozói eredetükkel és az ige alapjelentését és grammatikai tulajdonságait módosító szerepükkel. Az igekötőnek az ígére gyakorolt jelentéstani hatásaként a következőket szokták felsorolni: határozói jelentés, az ige jelentésének módosítása, a befejezett aspektus jelölése, az akcióminőség meghatározása (Soltész 1959, Kiefer & Ladányi 2000). Az igekötővel kapcsolatos jelentéstani leírásokból az tűnik ki, hogy a magyar igekötők poliszém szerkezetűek. Poliszémiáról akkor beszélünk, ha egy lexikai egységnek különböző jelentései vannak. Az igekötőnek éppen ez a poliszém volta okoz nehézséget a magyar nyelvet tanulók számára.

Ha azonban a látszólag igen eltérő jelentések között valami kapcsolat található, ez sokat segít a tanulásban. Ezért elsősorban az igekötő poliszém struktúráját fogom megvizsgálni a kognitív nyelvészeti módszer, a Langacker-féle elmélet alkalmazásával (Langacker 1987). A kognitív nyelvészet, eltérően a generatív

grammatikától, különböző nyelvi viszonyok szemantikai vizsgálatával is foglalkozik, ezen belül különösen a különböző térbeli viszonyokat kifejező nyelvi eszközökkel, például angol előjárósók kapcsán (Lakoff 1987, Brugman 1981, Dewell 1944, Tyler & Vyvyan 2003). Vegyük példának a *be* igekötőt. A (3) *Péter bemegy a szobába* mondat jelentését a Langacker-féle modellben a következőképpen lehet ábrázolni:

1. A *be* igekötő sémája

Az 1. ábra a *be* térvizonyát ábrázolja, amelyet két entitás jelez. Az egyik a *trajectory* (TR), amely egy eseményben a legfontosabb szerepet játszó, a beszélői figyelem előterében álló elsődleges figura, a másik a *landmark* (LM), amely a *trajectory*-nak a tájékozódási pontot jelölő másodlagos figurája. A *trajectory* a *landmark*-hoz képest előtérbe kerül, és a *trajectory* a *landmark* viszonyában határozható meg. Az 1. ábrában a *trajectory* mozgó tárgy, a *landmark* pedig valamilyen mértékben zárt és körülhatárolt tér. A vonal a *trajectory*-nak a *landmark*-ba haladó útját, útvonalát jelöli. Tehát a *landmark* és a *trajectory* közötti viszony a kiinduló pont és a cél közötti útvonalaként jellemezhető. A *trajectory* a *landmark*-ba, valamely zárt térbe előrehalad, azaz térbeli végpontba ér, amely egyben időbeli végpont is. A *trajectory*-ból, a *landmark*-ból és az útvonalból álló sémát a *be* igekötő prototipikus sémájának mondhatjuk.

A (4) *Betöltötte a kávéfőzőt* és az (5) *Becsomagolta az ajándékot* mondatokban leírt események is az 1. ábra variációjaként ábrázolhatók. A (4) mondatban a *trajectory* (kávépor) betölti a *landmark*-ot (kávéfőzőt), az (5) mondatban a *trajectory* (csomagolópapír) betakarja a *landmark*-ot (ajándékot): mindkét esetben zárt tér jön létre. Ezekben a mondatokban a *be* igekötőnek a jelentése nemcsak befelé irányulás, hanem a betöltés és betakarás is. Az utóbbi két jelentés természetesen az első prototipikus sémából levezethető.

3. Az igekötő nem térbeli használata

Az igekötőnek a térbeli használaton kívül természetesen van nem térbeli használata is. Tekintsük a (6a) *Sötétedett* és a (6b) *Besötétedett* mondatokat. A (6b) mondatban a *be* használata metaforikusnak nevezhető. Ha a *trajectory*-t sötétségnek, és a *landmark*-ot világnak tekintjük, úgy érthető, hogy a *trajectory*, azaz a sötétség, betakarta a *landmark*-ot, azaz a világot – éppen úgy, mint az (5) mondatban. Így a (6b) mondatban a *be* használata az (5) mondatból metaforikus jelentésbővítésként vezethető le. Világos ugyanakkor, hogy itt a *be* igekötő alap-

funkciója a befejezettség jelölése. A *be* igekötő szinte teljesen elveszítette az iránybeli jelentését, és sokkal inkább a perfektív aspektus jelölőjeként szerepel. Tehát grammatikalizálódott, azaz lexikai jelentése grammatikai jelentéssé alakult át.

Az igekötő perfektív aspektusjelölő elemmé válása a *bemegy* ige térbeli ábrázolásában is kifejeződik. A *megy* ige eredetileg imperfektív, tér- és időbeli végpont nélküli temporális viszonyt jelöl. Az ige a *be* igekötő révén befejezetté válik, mert a *landmark*-ba való bejutással az útvonal véget ér, a *trajector* eljut a céljáiig, vagyis az útvonal térbeli és ezáltal időbeli végpontot is kap. A *bemegy* ige által leírt cselekvés a tér egy meghatározott pontjának elérésekor befejeződik időben is. Ezáltal az igekötő az ígét befejezett aspektusúvá teszi. Ha a *sötétedés* eseményét összevetjük a *bemegy* mozgásfolyamatával, egyértelmű, hogy a *sötétedés* folyamatának is van kezdete és végpontja. A *be* igekötő funkciója éppen az, hogy a sötétedés folyamatának a végpontját a figyelem előterébe helyezi. Véleményem szerint az aspektust jelölő igekötő funkciója a folyamat végpontjának fókuszba helyezéséből, ezen esemény észlelésének előterébe helyezéséből adódik.

A kognitív nyelvészet alaptétele az, hogy a nyelv szorosan összefügg a kognitív folyamatokkal. A helyzet vagy esemény észlelése különbözhet aszerint, hogy a beszélő mit tart fontosnak kiemelni, az adott helyzetben mi van számára előtérben, illetve mi szorul háttérbe. A *bemegy* esetében a befelé haladó mozgás, mozgásirány és a bent való elhelyezkedés egyaránt a helyzet észlelésének előterébe kerül, azaz a folyamat kezdete, maga a folyamat és a vége mind fókuszba kerül. Ezzel szemben a *besötétedik* esetében a figyelem központja csupán a sötétedés folyamatának végpontja. Itt tehát az esemény végpontja kiemelkedő fontosságúvá válik, és az észlelés előterébe, azaz fókuszába kerül, míg a kiinduló pont és az útvonal a háttérbe szorul. Itt nem beszélhetünk reális térben történő eseményről, hanem csupán metaforikusan, egy mozgásvonal szerkezetét követő eseményről. Ez egyben a térvizonyból az idővizonyba való metaforikus átvitel példája is.

A kognitív nyelvészetben a *metafora* az egyik legfontosabb terminus, és a metaforikus folyamatokat a különböző konceptuális és észlelési területek közötti átvitelnek tekintik (Lakoff & Johnson 1980). Más szóval: nem térbeli mozgásesemények jelzésére is a mozgásvonal sémáját alkalmazzuk, mivel minden eseménynek van egy kezdete, folyamata (azaz útvonala) és van egy vége. Éppen ezért azt a helyzetet, hogy a sötétedés *véget ért*, az észlelő a *be* térbeli viszony segítségével fejezi ki, mivel olyasvalamit észlel, amely strukturális hasonlóságot mutat a térbeli mozgást kifejező mozgásvonal sémájával. Joggal feltételezhető, hogy a *meg* igekötő perfektíváló elemmé válása is hasonlóképpen, azaz az útvonal végpontjának a fókuszba tételezéséből eredeztethető. Mint ismeretes, a *meg* igekötő történetileg a *möge* határozószóból alakult. Eredetileg irányt jelölő elem volt, mint a *be* igekötő. Budenz (1863) szerint *az utat megjárni* valóban nem más, mint „az utat hátmegé járni”, vagyis járással eszközölni, hogy az út „hátmögött” legyen.

A majdnem teljesen grammatikalizálódott *meg* esetében a „hát mögé haladó” útvonalnak a végpontja került az észlelés fókuszába, és az útvonal, azaz a térbeli folyamat a háttérbe szorult, sőt el is tűnt. Ugyanakkor azt szeretném állítani, hogy ez a látens útvonal-jelentés mindmáig megvan a végpontba vezető előző folyamatként, mivel a grammatikalizálódás általában nem feltételezi a kiinduló egyiségtől való elszakadást: a grammatikalizálódott egység gyakran utal a kiinduló formára, azaz megőrzi régebbi, specifikusabb jelentését vagy annak maradványait is.

4. A *meg* igekötő használatának pragmatikai előfeltevése

Mint ezt már többen megfigyelték (Budeniz 1863, Szili 2001), a *meg*-es igék és a határozott névelős tárgyak rendszeresen együtt fordulnak elő. Ez azzal magyarázható, hogy *meg*-es igével leírt esemény háttérben léteznie kell valamilyen megelőző folyamatnak, tehát a mondat patiensét (amely többé-kevésbé azonos a nyelvtani tárggyal) valamilyen formában már létezőnek vagy ismertnek kell tekintenünk.

É. Kiss (2004) szerint, a (7a) *Éva megtalálta a százast* patiensé határozott; a beszélgetésben korábban már előforduló referensre utal. A (7b) *Éva megtalált egy százast* patiensé határozatlan, tehát akár egy új eseményszereplő megnevezésére is szolgálhatna, mégis csak egy, a beszélgetés univerzumában valamilyen formában már felmerült specifikus referensre vonatkoztathatjuk. Azaz, (7b)-t olyan helyzetben használhatnánk, melyben már szó volt bizonyos elveszett dologról vagy elveszett pénzről. Ha azt akarjuk kifejezni, hogy Éva minden előzmény nélkül talált egy százast, akkor nem használunk igekötőt, mint (7c) *Éva talált egy százast* esetében. Szabolcsi (1986) azt írja, hogy a (8a) *Érkezett egy vendég* akkor használható, amikor váratlanul érkezett egy vendég, azaz nem specifikus vendégre utal, míg a (8b) *Megérkezett egy vendég* esetében *meg* voltak híva valamiféle vendégek, azaz ilyen értelemben specifikus vendégre utalunk.

Bende-Farkas (1995) szerint, *meg*-es mondat mögött azon előfeltevés áll, hogy a mondat patiensét vagy létezőnek vagy diskurzusban ismertnek tekintik. Az igekötős (9a) *János megírt egy cikket* mondatot akkor használjuk, ha a cikk – legalábbis valamilyen előzetes formában, például tervként, koncepcióként – már felmerült a társalgás univerzumában, vagy ha valamiféle cikkírást előkészítő, cikkíráshoz köthető tevékenységről már volt szó. A (9a) tehát nem szolgálhat például egy beszélgetés nyitómondatául, a (9b) *János írt egy cikket* viszont igen.

Kálmán (1995) szerint igekötő nélküli mondat (10b) használható előző kontextus nélkül, de *meg*-es mondat (10a) általában valamely diskurzushoz kapcsolódik.

- (10) *Addig-addig nézte a tájat, míg*
 a. *meglátott egy tűzhányót.*
 b. *?? látott egy tűzhányót.*

Most térjünk vissza a legelső kérdésünkhöz!

(1a) *Vettem egy autót*

(1b) *Megvettem egy autót*

(2a) *Vettem egy szendvicset*

(2b) *Megvettem egy szendvicset*

Az (1b) és (2b) mondatban leírt eseményekben léteznie kell valamilyen előző folyamatnak, és ebből adódóan a patientsnek specifikusnak kell lennie. Ha (2b) első hallásra furcsa, akkor ennek az oka talán az, hogy egy szendvics megvásárlásának a folyamata nehezebben képzelhető el, mint egy autó megvételének a folyamata. Egy autó megvétele általában bizonyos időt igényel, több autó közül való kiválasztás, összehasonlítás, gondolkodás, megbeszélés, mint (11a) *Két év alatt megtakarítottam egy kis pénzt, s azon gondolkodtam, hogy lakást vegyek-e belőle vagy autót. Hosszas gondolkodás után megvettem egy autót.* A szendvics megvétele viszont általában komoly gondolkodás nélküli cselekvés, így az előző folyamat nehezebben képzelhető el, de amikor valamely ismert tényezők közül választás lehetősége van, akkor elképzelhető, mint (11b) *A karácsonyi vásárra a lányok süteményeket és szendvicseket készítettek. Én megvettem egy szendvicset, hogy gyűljön a pénzük.*

Továbbá: a *meg* igeekötő a kontextustól függően a cselekvés nem kívánatos következményét, illetve vissza nem fordítható voltát, vagy a cselekvés kivitelezésének, végrehajtásának nehézségét is kifejezheti. Érdekes ebből a szempontból a (12a) *Felmászott a hegyre* és a (12b) *Megmászta a hegyet* kettőssége. Bármilyen kézenfekvő is a dolog, nincs tudomásom arról, hogy az „erőfeszítés” igeekötővel való kifejezését már mások is megfigyelték volna. Talán még többféle árnyalati jelentéskülönbség magyarázható az előfeltevések megléte vagy hiánya szempontjából, de ez természetesen még további kutatást igényel.

5. Összefoglalás

Az irányt jelölő *be* igeekötő jelentését kognitív módszerrel elemezve, arra a következtetésre jutottam, hogy a *be* igeekötő perfektíváló funkciója egy kognitív értelemben *szemléleti* folyamatból jött létre, nevezetesen abból, hogy a befelé mozgás végpontját a figyelem fókuszába helyezzük, a mozgás folyamatát pedig a háttérbe utaljuk. Ennek alapján feltételezhetjük, hogy az eredetileg szintén irányt (vissza vagy hátra) jelentett *meg* igeekötő perfektív funkciója is hasonlóképpen fejlődött ki. Úgy tűnik, hogy az irányjelölő használat a mai magyar nyelvben már lényegében eltűnt. Ugyanakkor – véleményem szerint – ez a térbeli jelentés a nyelvi elemzés szempontjából nézve csupán háttérbe került, azaz nem tűnt el teljesen, hiszen fel kell tételeznünk a *be* és a *meg* lexikális (térbeli) és grammatikalizálódott jelentéseinek analógiáját.

Ugyanakkor az elemzés során világossá vált az is, hogy a *meg*-es mondatokban leírt eseménynek léteznie kell valamilyen előzménye vagyis előfeltevése. A *meg* igekötős igéket tartalmazó mondatok jelentését ezért mindig a kontextusban, a diskurzus folyamatában kell elemezni – ez persze más esetben is tanácsos.

A harmadik konklúziónk nyilvánvalóan magától értetődik, mégis érdemes talán leírni: a *meg* igekötő jelenlétének, illetve hiányának szembenállása nem egyszerűen a folyamatos-befejezett oppozíciót hordozza.

Irodalom

- Bende-Farkas Ágnes 1995: Prefixation and Discourse. *Approaches to Hungarian* 5: 193–220.
- Brugman, Claudia 1988: *Story of OVER*. Garland, New York.
- Budenz József 1863: A magyar *meg* igekötőről. *Nyelvtudományi Közlemények* 2: 161–188.
- Dewell, Robert B. 1994: Over again: Image-schema transformations in semantic analysis. *Cognitive Linguistics* 5/4: 351–380.
- Kálmán László 1995: Definiteness effect verbs in Hungarian. *Approaches to Hungarian* 5: 221–242.
- Kiefer Ferenc 1994: Aspect and syntactic structure. In: Kiefer Ferenc & É. Kiss Katalin (eds.), *The Syntactic Structure of Hungarian*. Syntax and Semantics 27. Academic Press, San Diego.
- Kiefer Ferenc & Ladányi Mária 2000: Az igekötők. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. 453–518. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- É. Kiss Katalin 1995: Definiteness Effect Revisited. *Approaches to Hungarian* 5: 63–88.
- É. Kiss Katalin 2004: Egy igekötőelmélet vázlata. *Magyar Nyelv* 100: 15–43.
- Lakoff, George 1987: *Woman, Fire and Dangerous Things*. University of Chicago Press, Chicago & London.
- Lakoff, George & Johnson, Mark 1980: *Metaphors We Live by*. University of Chicago Press, Chicago.
- Langacker, Ronald W. 1987: *Foundations of Cognitive Grammar*. Vol. 1, Theoretical Prerequisites. Stanford University Press, Stanford.
- J. Soltész, Katalin 1959: Az ősi magyar igekötők (*meg, el, ki, be, fel, le*). Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szabolcsi Anna 1986: From the definiteness effect to lexical integrity. Werner Abraham Sjaak de Meij (eds), *Topic, Focus and Configurationality*. John Benjamins, Amsterdam. 326–348.
- Szili Katalin 2001: A perfektivitás mibenlétéről a magyar nyelvben a *meg* igekötő funkciói kapcsán. *Magyar Nyelv* 97: 262–282.
- Tyler, Andrea & Vyvyan, Evans 2003: *The Semantics of English Prepositions*. Cambridge University Press, Cambridge.

Morfológia, szófajváltás és etimológia

Tanulmányomban olyan mód- és helyhatározószókat vizsgállok, amelyek egy része a finnugor, ill. uráli alapnyelvre vezethető vissza, másrészt olyanokról, amelyek ugyan később keletkeztek, az ősmagyar, ill. obi-ugor alapnyelvben, de közös, ugor mintára.¹ A szóban forgó határozószók a következőkben tárgyalt képzett és később lexikalizálódott szavaktól függetlenül is megtalálhatóak az ugor nyelvek egyikében-másikában.

Mivel nemcsak egyes szavak, vagy képzők összehasonlításáról lesz szó, hanem **egészükben** képzett és részben lexikalizálódott alakok megfeleltetéséről, az ugor nyelvek közötti párhuzamoknak még nagyobb jelentőséget tulajdoníthatunk, mint az izolált lexémák és formánsok közötti párhuzamoknak. Vizsgálatom eredménye az ugor nyelvek közelebbi rokonságának hipotézisét támasztja alá.

1. Az uráli **nu(-)* 'felső rész'

Az első helyhatározószói tö, amelyre kitérek, az uráli eredetű **nu(-)*, amely a hantiban, a nganaszban és a kamasszban, valamint a finnben található meg:

- (1) U **nu(-)* 'felső rész, (-)föl; der obere Teil, das Obere' (UEW 308):
 - (1a) osztj. V *nuy*, *nuk*, DN O *nõχ* 'fel, felfelé'
 - (1b) ngan. *ñait'ea* 'a felső; das Obere' *ñait'ebt'â* 'a felső; der Obere', *ñait'en* 'fel', *ñait'ene* 'fent', *ñait'eda* 'felülről'
 - (1c) kam. *ñudo*, *ñutu* 'fel, felfelé', *ñunan* 'fent', *ñunadâ* 'felülről, le'.

Ennek jelentése az UEW szerint 'felső, valaminek a felső része, föl' stb. Már az uráli alapnyelvben volt egy képzett megfelelője, a **num3*:

- (2) U **nu-m3* 'a felső; ég; Isten'
- (2a) osztj. V DN O *num* 'fel-; felső, magas, égi', V *nomən*, DN *numən*, O *nomən* 'fent, feljebb, fent, legfelül'; *numtorəm*, DN *numturəm*, Kaz. *nũm tqrəm* 'mennyei Isten, ég'
- (2b) vog. T P N *num*, K *nəm* 'felső'; TJ *nomē*, KU *nom*, So. *numi* 'felső', P *numk* 'a felső', KU *nomən*, P *numən* 'fent', TJ *noη*, KU *noχ*, P *nunjk*, So. *nũηχ* 'fel'; K *numtörəm*, P *numtörəm*, So. *numitörəm* 'mennyei Isten'
- (2c) nyenyec O *nũm2*, Nj. *nũm* 'ég; a mennyben élő legfelső Isten'
- (2d) szölk. Ta. *nop*, Ke. *nom* 'ég', N *nop*, *nõp* 'Isten, idő(járás), világ', Tu. *nũm tũ* 'villám, Isten nyila' (*tũ* 'tűz')

¹ Vö. Widmer 2006: 194–246. A nyelvek és nyelvjárások rövidítései megfelelnek az UEW-ben, ill. TESz-ben használtaknak.

(2e) kam. *num, nom* 'ég, idő(járás), mennydörgés'

(2f) koib., mot., taig. *num* 'ég',

valamint

(2e) ngan. *nuum* 'lapos hegyhát, domb gerince' = 'felül lévő hely'

(2f) fi. *nummi* 'száraz, homokos vidék, róna'

(SSA s.v.; vö. Leisiö 1995: 409, Helimski 1998: 26).

Ez a képzett alak az obi-ugor és szamojéd nyelvek tanúsága szerint többnyire a megszemélyesített, vagy konkrét értelmű 'felső'-t is jelölte, az eget, vagy a mennyei istent. Szemantikai szempontból ezzel a 'felső' jelentésű tövel összehasonlítható az ugyancsak helyhatározószói deiktikus **e*, **o ~ u* és a **ku ~ *ko*:

(3a) U **ku- ~ *ko-* 'wer, welcher, ? was' (UEW 191): *ho-gy* 'wie, auf welche Art und Weise',

(3b) U *e^l* 'dieser, -e, -es' (UEW 67): *i-gy* 'so, auf diese Art und Weise',

(3c) U *o ~ u* 'je-ner, -e, -es' (UEW 332): *ú-gy* 'so, auf jene Art und Weise'.

A két deiktikus tő a magyarban két módhatározószóban örökölt meg: az *így-* és az *úgy-*ban, a **ku- ~ *ko-* a *hogy* kérdő névmási határozószóban, amelyekben a *gy* az ugyancsak finnugor/uráli eredetű módhatározó **ńć3*-re vezethető vissza.

Két további magyar lexémában vélték még fölfedezni ezt a képzőt: az egyiket az *egy* számnévben, ill. az ebből grammatikalizálódott határozatlan névelőben. Honti László szerint (1993: 75–83) ez a magyarázat több okból is valószínűtlen. A második szó, amelyről azt feltételezték, hogy a modális **ńć3*-t tartalmazza, a *nagy* melléknév. Ezt az EWUng. szerkesztősége elutasította („Deutung als Abl[eitung] mit Pron[omen]-B[ildungs]-S[u]f[fix] -gy ist irrig”), a TESz-ben konkrétan még csak meg sem említik („Másféle finnugor egyeztetése [mint a zürjén Sz. *nadž* 'fösvény'-nyel való egybevetés] és török származtatása téves”). Véleményem szerint mégis közelebbi vizsgálatot érdemel.

2. Nagy

A *nagy* melléknév eredetét Balázs János a következőképpen magyarázta: a szótó Balázs szerint megegyezik az UEW-beli **no, na* 'közel' stb. jelentésű névmási tövel; ehhez kapcsolódik a **ńć3* módhatározó (Balázs 1974).

Ami a *nagy* mai, melléknévi szerepét illeti, ez a magyarázat nem ütközik nehézségekbe: már Balázs is utalt arra cikkében, hogy a *nagy* szó használata a nyelvelmékek egy részében a mai *nagyon*-éjával egyezik. Az ó-, sőt még a középmagyar kori nyelvelmékekben lévő adatok többsége valóban azt mutatja, hogy a *nagy*-ot határozószói szerepben használták. Itt csak egy példát idézek, de ez világosan mutatja a *nagy* határozószói szerepét:

(4) Az ki **nagy fel hág** nagyot esik (Decsi: Adag. 65; l. Balázs 1974).

Balázs magyarázatának ez a része tehát elfogadható.

Az uráli **na-* szótőre való visszavezetés viszont nem meggyőző, többek között már csak azért sem, mert általában a többes számú névmásokban található meg, a manysi adatok pedig egyáltalán nem egyeztethetőek össze a többi felsorolt adattal. Még az UEW-ben is csak kérdőjellel tüntetik fel a **na* esetleges megfelelőit:

- (5a) ? finn. *naa, naat* (Pl. des Pronomens *taa*) 'die, jene (näher)'
- (5b) ? est. (dial.) *naa* 'diese'; ? *nad, naad* 'sie'
- (5c) ? lapp. N *nā ~ nāvt* (Adv.), L *nāv*, K T *nātt* usw.; Ko. Not. *nāit* 'so, auf diese Weise'
- (5d) ? wog. KU *hūpəl', P nōpal', nūpəl', nōpāl', nōpāl', So. nūpəl, nupəl* 'gegen, auf, zu'; N *numpəl*
- (5e) ? ung. *-nál, -nél* 'bei; (im Komparativ) als; (dial.) zu', *nálam, nálad, nála* usw. 'bei mir, dir, ihm, ihr' usw.

Egy ilyen jelentésű uráli **na-* alakú fő tehát nem valószínűsíthető. Ezzel szemben annak semmi akadálya nincs, hogy a *nagy* szót a fent említett uráli **nu(-)* fő származékának tekintsük:

- (6) *nagy* < középm., óm. *nagy* 'nagyon; sehr, überaus'; 'nagy, groß'
 < ősm. **nańć3* 'nagyon; erősen; hochgradig; auf hohe Weise'
 < fu. **nu-ńć3* 'felső módra; nach Art des Oberen; auf hohe Weise'.

Szemantikájára nézve a **nu-ńć3* 'felső módra' > *nagy* 'nagyon, szerfölött, igen' jelentésfejlődése megegyezik több, más nyelvből adatolt fejlődéssel:

- (7a) lat. *super* 'fent, felfelé, fölött' > 'több, (túlön-)túl, szerfölött'
- (7b) ang. *high* 'magas': *highly* 'magasan' > 'nagyon, szerfölött'
- (7c) ném. *über(-)aus* 'vmin felül' > *überaus* 'nagyon; roppant; valde, maxime' (DWB s.v.)
- (7d) ném. *hoch* (középfok jelölésére): *hoch-interessant* 'nagyon érdekes; roppant érdekes' stb.
- (7e) m. *fölöttébb* 'feljebb' > 'nagyon, szerfölött, különösen'.

Nem utolsó sorban megemlíthetünk egy hanti fejleményt is, amely ugyanarra a főre épül, mint a magyar *nagy*:

- (7f) osztj. Ni. Š *nūmpə*, Kaz. *nūmpi*, O Ahl. *numpi* 'felső rész, felső, felülső' > 'erősen, hevesen; vkinél idősebb, gazdagabb, tekintélyesebb' (DEWOS 988kk.) > (hat.) 'nagyon, szerfölött, különösen' (vö. Kaz. *nūmpi wūrajəŋ* 'iszonyúan gonosz').

A képzés modelljét a következőképpen lehet uráli ill. magyar összefüggésbe hozni:

- (8a) ki/mi, milyen stb. → kinek/minek a módján, ki-/miszerűen = hogy(an);
- (8b) itt, ilyen stb. → ilyen módon, ilyszerűen = így(en);

- (8c) ott, olyan stb. → olyan módon, olyszerűen = úgy(an);
 (8d) fent, felső stb. → felső módon, fent-szerűen = nagy(on).

Az obi-ugor nyelvekből sok olyan képzett alak ismeretes, amely a *nu(-)* szótőre épül:

- (9a) osztj. V *nuγ*, V Vj. *nuk* stb. 'fel'
 (9b) vog. TJ *nóχ*, KU *noγ*, *nóηχə*, *nók*, *nóηkə*, KO *nuk*, *nuηk*, *nuηkə*,
 P *nuηk*, VNK *nuk*, *nuηk*, *nuηt*, LU *nuk*, LO *nóηkχ*, So *n̄Gχ* stb. 'fel'
 (9c) osztj. V-Vj. Vart. Sur. (Likr. Mj. Trj. J) Irt. *num*, Ni. Š Kaz. Sy. *nũm*,
 O Ahl. *num* stb. 'fent, felső; a folyó felső folyásán' (Trj. DN KoP Ni.–O);
 'a folyó felső folyása' (Ahl.); 'délen' (Š).
 (9d) osztj. VK *noməl*, DN Kr. *numət* 'felülről' stb.
 (9e) vog. TJ *nəməːl*, KU *nəməl*, KM *nəːməl*, LU *n̄ml*, So *n̄ml*,
 P *n̄ml* 'felülről'
 (9f) osztj. V Vj. *nəməlˈt*, Trj. *noməːta*, Irt. *numəːta*, Š *numəːta*, Kaz.
nqməːta, Sy. *numəlˈta*, O *noməlˈtə* 'felülről (le); a folyó felső folyásáról'
 (9g) osztj. V Vj. *nəmən*, VK Sur. *nomən*, Irt. Ni. Š Sy. *numən*, Kaz. *nqmən*,
 O *nomən* 'fent, a folyó felső folyásánál'
 (9h) vog. KU *nəmən*, KM *nəːmən*, KO *nuːmən*, P *numən*, VNK *nuːən*,
 VS *nuηgn*, LU *nuηgn*, LO *n̄mn*, So *n̄mən* 'fent'
 (9i) osztj. Ni. Š *nũmpə*, Kaz. *nũmpi*, O Ahl. *numpi* 'felső rész, felső, felülső;
 – vkinél idősebb, gazdagabb, tekintélyesebb' (Ni. Kaz. O); erős, heves
 (pl. a szél; Kaz. O). – Kaz. *ma nũmpem χq* 'olyan ember, aki idősebb,
 gazdagabb, tekintélyesebb nálam' (DEWOS 990kk., ill. Liimola 1963:
 190kk.; 134 és 166).

Ezek közül a fent már említett *numpi* alakra szeretném felhívni a figyelmet. Ennek a morfológiai felépítése a következő:

- (10) *nu-m-pi*, melyben *-pi* < fu. *-ppʒ.

Mint ahogy a latívszi hanti *nu-γ* ~ *nu-k* 'fel'-ből látszik, az ugorban meg kellett lennie a nazális nélküli tőnek is (a hanti határozószói tövekről részletebben Sauer 1967: 79–85 és Honti 1984:84b); erre az UEW szerkesztősége is utalt. Előadásom következő részében erre a nazális nélküli tőre is fogok hivatkozni.

2. Nap

Véleményem szerint ehhez a **nu(-)* tőhöz kapcsolódik a *nap* szavunk is. A nazálist tartalmazó tő a hantiban jelenik meg, a nazális nélküli a magyarban: az ősmagyar korban lexikalizálódhatott 'FELSŐ' a konkrét 'Nap' = 'felül levő égitest' jelentésben:

- (11) ugor **nu-pp3* ~ ugor **nu-m-pp3* 'felső':
 (11a) ugor **nu-pp3* > ősm. *no/app3* 'felső, a felül levő; Nap' > (lex.) *Nap*,
nap 'Sonne; Tag'
 (11b) ugor **nu-m-pp3* > osztj. Š (stb.) *nūmpə* 'felső (oldal, rész stb.), folyó
 felső folyása'.

A *nap* magyar–hanti közös képzésmódjára van még egy közismert példa:

- (12a) osztj. J *kōt* 'közép, közbülső rész' → *kōt-əp* 'közép-, középen lévő;
 vminek a közepe' (vö. DEWOS 703)
 (12b) m. *kōz* 'közép, közbülső rész' → *kōz-ép* 'közép-, középen lévő; vminek
 a közepe' (EWUng. 960k.; 964k.).

Tehát a *nap* lexéma eredete morfológiai szempontból ezzel párhuzamos:

- (13a) fu. **kit3* (**küt3*) → fu. **kit3-pp3* (**küt3-pp3*) > m. *közép*
 (13b) fu. **nu(-)* 'felső' → fu. **nu-pp3* > ősm. **napp3* > m. *nap*.

3. *Kebel*

A magyar *köz-ép* hanti megfelelőjét, a *kōt-əp* 'közép' szót, tovább képezték, mégpedig az **-l* névszóképzővel: osztj. VT *kōt-w-äl* (< **kōt-p-äl*) 'талия; derék' (Sauer 1967: 70). Ez a képzőbokr véleményem szerint megtalálható még két további ugor eredetű szócsaládban.

A *kebel* főnevet már korán azonosították az obi-ugor *kempli* szócsaláddal:

- (14a) vog. N *kēmpli* 'ruhaszárny'; *mā kēmpli* 'földtáj, környék' (*mā* 'föld,
 ország, hely, környék, táj(ék), világ'); *paul kēmpli* 'faluvég, falu széle';
tōrēm kēmpli 'az ég széle, látóhatár'; *vōr kēmpli* 'erdőszél' (MK 205a)
 (14b) vog. LM LU P K *kēpli*, T *kipli* 'ruhaszárny'; LM *āšjēx-kēpli*, *sārēn-
 khul-kēpli* 'a bunda szárnya, előrésze' (MK 205a)
 (14c) osztj. DN Kr. Ts. *kəpəl*, Kam. *kāpəl* 'ruha szegélye' (DEWOS 656)
 (14d) osztj. V–Vj. *kiməl*, Vart. Mj. Trj. J *kiməλ*, Likr. *kiməθ*, Irt. (DN KoP
 Kr. Ts. stb.) *kimət*, Ni. Š *kīmət*, Kaz. *kīməλ*, O *kiməl*, Ahl. *kimel*, PB
kīməl 1. 'ruha szegélye' (V Trj. J Irt. Ni. Š Kaz., PB), '(hosszú) ruha
 előrésze, szegélye'; 'ruha elülső nyílásának szegélye' (VK Vart. Likr.
 Mj. Ni. Kaz.; V: nyaktól lefelé); 'elől nyitott ruha alsó sarka' (Trj. J
 KoP O); 'ruha szegélye' (Š Ahl. PB); 'kötény' (a ruhán; Ahl.), illetőleg
 2. 'szél' (pl. mocsár, város stb. széle; Š Kaz.); 'ereszcatorna széle'
 (Vj.); Š *kīmti'e* (demin.) 'szél' (DEWOS 638k.).

Tudomásom szerint ezt az etimológiát először Munkácsi hozta szóba (Munkácsi 1895:257). Ám az obi-ugor nyelvekből idézett adatok hangtani szempontból szabálytalanok, ami bizonytalanná teszi ezt az etimológiát. Így az utóbbi etimológiai vizsgálatokban ezt az egybevetést elutasították (TESz és EWUng.).

Ha viszont feltételezzük, hogy a *kebel* és esetleges obi-ugor megfelelői **helyhatározószói** többől képzett főnevek, akkor mind a három variáns, az *m*-es, a *p*-s és az *mp*-s is (> m. *b*), teljesen szabályos, tehát az etimológia nem ütközik hangtani akadályokba.

(15)	'felső'	'kebel'
(15a)	osztj. <i>nu-m</i>	osztj. <i>ki-m-əl</i>
(15b)	ugor * <i>nu-ppi</i> (> m. <i>Nap</i>)	osztj. <i>ki-p-əl</i>
(15c)	osztj. <i>nu-m-pi</i>	osztj. <i>ki-m-p-əl</i> .

Az *l* ezekben a lexémákban névszóképző – vö. a fent említett, ugyancsak helyhatározószóból képzett osztj. VT *kōtəw* ~ VT *kōtwāl* (< **kōtp-āl*) szópárt (Sauer 1967: 70) –, az *l* köztudottan a magyarban is megvan ugyanebben a funkcióban.

Hogy a *kebel* stb. töve mi is lehetett, az többek között a következő obi-ugor adatokból világlik ki: vog. N *paul kēmpli* 'faluvég, falu széle'; *tōrēm kēmpli* 'az ég széle, látóhatár'; *vōr kēmpli* 'erdőszél'; osztj. Š *kīmət*, Kaz. *kīməλ* 'szél' (pl. mocsár, város stb. széle); Vj. *kiməl* 'ereszcsatorna széle'. A 'vminek a széle' jelentés könnyen egyeztethető a 'ki' szemantikájával:

- (16) ugor, obi-ugor **kī-* 'ki; külső'
- (17) obi-ugor **kī-m(-)* (~ **kīū-m(-)*) 'ki; külső'
- (17a) vog. N *kon(a)*, W O *kān(ə)*, S *kün* 'ki'
- (17b) vog. N *kon*, W O *kān*, S *kün* 'kint, kívül' stb.
- (17c) vog. N *konəl*, W O *kānəl* 'kívülről' stb.
- (17d) vog. N *kwonəl*, W O *kwānəl* 'ki, kívül'
- (17e) vog. N *kwonit*, LU *kwānt* 'kint'
- (17f) osztj. V *kūm*, Irt. *kim*, Ni.–Sy. *kīm* stb. 'ki; külső'
- (17g) osztj. S *kimtā*, Kaz. *kīmāi* stb. 'ki'
- (17h) osztj. V *kōməl* 'tā, Irt. *kāmottā* 'kívülről' stb.
- (17i) osztj. V *kōmən*, Irt. *kāmən*, Ni.–Sy. *kāmən* stb. 'kint'
- (17j) osztj. S *kimpə*, Kaz. *kīmpi* stb. 'külső rész; vminek a külseje; külső oldal'.

Ezek szerint a *kebel* obi-ugor alakjaiban a **kī-* 'külső' tő különböző képzéseivel lenne dolgunk:

- (18) obi-ugor **kī-* 'ki; külső'
- (19) obi-ugor **kī-m-(3)l(3)* 'kifelé forduló; külső; külső rész'
osztj. *kiməl*, *kiməλ*, *kīmət* 'ruha széle, szegélye; eresz, mocsár, város széle, szegélye'
- (20) obi-ugor **kī-p-(3)l(3)* 'kifelé forduló; külső; külső rész'
vog. *kēpli*, *kipli* 'ruha széle, szegélye'
osztj. *kəpəl*, *kāpəl* 'ruha széle, szegélye'
- (21) obi-ugor **kī-m-p-(3)l(3)* 'kifelé forduló; külső; külső rész'
vog. *kēmpli* 'ruha széle, szegélye; ég széle, látóhatár, falu vége'.

Ez a magyar *kebel* szó 'ember, ruha keble; földrajzi fogalom' stb. (l. pl. TESz 417) jelentésével is egyeztethető, attól függetlenül, hogy a korábbi nyelvemlékekben a *vki kebelében* elsősorban 'közösségben'-t jelentett (Benkő 1980: 310kk.), vagy a *kebel* mai értelmében használták. Az a Benkő által hangsúlyozott tény, hogy az 1195 k.-i adat héber eredetijében kifejezetten közösségről, nem pedig kebelről van szó, nem jelent semmit, hiszen a magyar *kebel* főnevet a latinból és nem a héberből fordították, márpedig a latin eredetiben *in sinu* áll, ami hajszálpontosan azt jelenti, mint a magyar *kebel*, a mai és a korábbi nyelvemlékekben igazolt jelentésekben. A *kebel* ugyanannak a jelenségnek, a görbületnek két oldalát fejezi ki. A 'hajlás; öböl' (TESz) és 'két hegy közötti falu' (Benkő i.h.) is beleillik a *kebel* fogalomkörébe, mint ahogy a hajlat két nézőpontját a latin is ugyanazzal a szóval jelöli: *sinus*: „1) domboros gömbölyűség, görbülés, dombor, ráncz, buggy; A) tengeröböl; a) a tengeröböl partja; b) vidék, tájék, mely másba úgy mint a tengeröböl a szárazföldre belényulik; B) kigyó tekeredéseiről; 2) a toga öblös ránczozatja, felső, buggyos, ránczba szedett része a togának; A) bő öltöny; B) a szélről dagasztott vitorla domborúsága; C) hálónak öble, mélyedése vagy domborodása; 3) az ama ráncz alatt levő része a testnek, kebel, mell; gyakran ott áll, hol mi *öl*-et mondunk; A) valamely tárgy belső részének jelölésére (...); B) szeretet, őrizet, oltalom stb. jelölésére (...): *recipere aliquem sinu*, valakit szeretettei közé fölvenni stb.”^{2,3}

Az obi-ugorban tehát a képzett alak mind eredeti formában, mind lexikalizálódott állapotban van meg, a magyarban már csak lexikalizálódott alakban. Emellett a magyarban más összefüggésben is megőrződött a *kebel*-ben jelentkező ugor **kī*/**kū*-⁴ tő: latívuszraggal a *ki* határozószóban, ill. igekötőben jelenik meg.

(22a)	osztj. <i>nu-k</i>	(ugor * <i>ki-k</i> > m. <i>ki</i>)
(22b)	osztj. <i>nu-m</i>	osztj. <i>ki-m-əl</i>
(22c)	ugor * <i>nu-ppi</i>	osztj. <i>ki-p-əl</i>
(22d)	osztj. <i>nu-m-pi</i>	osztj. <i>ki-m-p-əl</i> .

4. Öböl

A *kebel* lexémával már többen összevetették az *öböl* szót; egyesek szerint az *öl* és *kebel* kontaminációjából származik. Ezt az egyeztetést a TESz és EWUng. szerkesztősége joggal utasította vissza.

² Vö. Georges s.v., valamint <http://latin.oszk.hu/cgi-bin3/index.cgi?function=doc&hitNr=11&filename=52316&position=30560692-5825&query=> (2006. XI. 14.).

³ Ez a pontos párhuzam egyrészt a kitürelés fogalmával függ össze, másrészt latin hatással is magyarázható.

⁴ M. *ē* ~ obi-ugor **ī* megfelelésre sok példa van: *esküszik, eszik, kerül, lélek, nyelv, feslik, szél* 'Rand', *szel, szer* stb.; a zártabbá váláshoz vö. BBB: 109, 148k., valamint 179.

Véleményem szerint ebben az esetben is ugor kori helyhatározószói tő származékával állunk szemben.

A hantiból adatolva van egy 'gyomor, százzrétű gyomor' jelentésű szó, amelynek a *kebel* hanti megfelelőihez hasonlóan több variánsa van:

- (23a) DN *lāmpəl*: *sot-χot lāmpəl* 'százzrétű gyomor' („*sot-χot* 'száz kamra'"); Ni. *lampəl χīrə*, O *sat lem 'li* (< **lempli*) 'százzrétű gyomor' (DEWOS 834)
- (23b) Kr. *lipə*: *sot χot lipə* 'százzrétű gyomor', *sot χot* 'száz ház' (DEWOS 849)
- (23c) Ni. *lamlə*, *lamlə χīrə* 'százzrétű gyomor' (DEWOS 834).

A hantiban jelentkező *l* ebben az esetben véleményem szerint az ugor **θ*-ből származik:⁵

- (24a) V *l-*, Vj. VK *j-* < ugor **θ*- < fu. **s-* × **š-*
- (24b) ugor **θ* > m. Ø;

a szóban forgó tő tehát a hantiban latívuszi alakban van meg, 'be' jelentésben:

- (25a) osztj. **ləγ-*: V *ləγ-pełək*, V VT *ləγə-pełək*, Vj. VK *jəγ-pełək*, Vart. Trj. *ləγ-păłək*, Likr. *θəγ-păłək* 'belső, belső rész' (DEWOS 727; *-pełək* 'oldal; fél');

a már ismert *-pi* képzővel ellátva többek között

- (25b) osztj. Mj. Trj. J *ləypi*, Mj. *liypi*, DN Sog. Ts. *tipə*, DT *təppe*, KoP *təppə*, *tipə*, Kr. *təppə*, *tipə*, Koš. Tš. *təwpe*, Ni. Š *tīpə*, Kaz. *līpi*, Sy. *līpi*, O *lipi* stb. 'belső, belső rész' (DEWOS 728) alakban.

Az *öböl* 'Bucht' stb., ill. obi-ugor 'gyomor' ezek szerint egy 'belső' jelentésű tő származéka lenne, tehát 'belül levő, befelé álló v. hajló'.

- (26) ugor **θāmp3l3* 'befelé álló' > m. *öböl*.

Összegezve a következő, ugor kori képzésre visszavezethető hely-, ill. módhatározószói származékokat tételezhetjük fel:

⁵ A hanti **l* ~ **l* hangok váltakozására, amelyet a fent idézett déli nyelvjárásokból származó adatokban megjelenő *l* hang miatt ez esetben is feltételeznünk kell, vö. Vj. *kjwəl*, Trj. *kjəwəl* 'Abhang (z.B. am Steilufer)' ~ Kaz. *χīpəl* 'ua.'; Trj. *kāpəl3* 'Lappen mit Fächern' ~ Mj. *kjəwəl3* 'ua.'. További példák: Widmer 2006: 224–228 és az ott idézett irodalom.

ugor tö	*nu- FÖL			*ðe- BEL		*köt- KÖZ		*ki-/ *kü- KÜL		
sx.	m.	osztj.	vog.	m.	osztj.	m.	osztj.	m.	osztj.	vog.
-k (lat.)		nu-k, nu-γ			lɔγ-			ki		
-m3 (+ abl./loc.)		nu-m no-m-ɔl no-m-ən	no-m- ɔl, no- m-ən					ki-n-t kü-m kō-m-ən	kü-n kã-n-ɔl	
-ńć3 (mod.)	na-gy									
-pp3	na-p				li-pi belső li-pɔ gyomor	köz-ép	kőt-əp közép			
-m-(p)p3		nu-m-pi						ki-m-pi		
-pp3-l(3)			nū-pɔ-l, nu-pɔ-l				kőt-p- āl de- rék (fn.)	kɔ-pɔ-l kebel; szegély	kē-p-li ke- bel; sze- gély, szél, vég	
-m3-l3					la-m-lɔ gyomor			ki-m-ɔl kebel; szegély, vég		
-m-p3-l3			nu-m- pɛ-l	ö-b-öl	lā-m-p-ɔl gyomor			ke-b-el	kē-m-p-li kebel; sze- gély, szél, vég	

5. Kővér

Ezt a rendszeres képet még egy részlettel szeretném kiegészíteni: a *ki*, *kebel* ugor kori szócsalád egy további magyar tagjával, a *kővér* 'dick, fett' melléknévvél.

Az ősmagyar korban még meglehetett az az -r képző, amely pl. a *gyakor* szavunkban jelentkezik. Ezzel a képzővel bővülve lexikalizálódott a *kővér* melléknév, amelynek *e*-s változatai (tehát *kevér*, valamint *kivér* stb.) is adatolva vannak. A hely-, ill. módhatározószói tövekből képzett, részben lexikalizálódott alakokat a következőképpen ábrázolhatjuk:

ugor tö sx.	*nu- FÖL			*ðe- BEL		*köt- KÖZ		*ki-/ *kü- KÜL		
	m.	osztj.	vog.	m.	osztj.	m.	osztj.	m.	osztj.	vog.
-k (lat.)		nu-k, nu-γ			lɔγ-			ki		
-m3 (+ abl./loc.)		nu-m no-m-əl no-m-ən	no-m- əl, no- m-ən					ki-n-t kü-m kō-m-ən		kü-n kã-n-əl
-rić3 (mod.)	na-gy									
-pp3	na-p				li-pi belső li-pɔ gyomor	köz-ép kőt-əp közép				
-m-(p)p3		nu-m-pi						ki-m-pi		
-pp3-l(3)			nū-pɔ-l, nu-pɔ-l			kőt-p- əl de- rék (fn.)		kɔ-pɔ-l kebel; szegély		kē-p-li ke- bel; sze- gély, szél, vég
-m3-l3					la-m-lɔ gyomor			ki-m-əl kebel; szegély, vég		
-m-p3-l3			nu-m- pɛ-l	ö-b-öl	lã-m-p-əl gyomor			ke-b-el		kē-m-p-li kebel; sze- gély, szél, vég
-m3-r3 (mn.)								kō-v-ér		

Csak a magyarra vonatkozó lexikalizált szóalakokat a következőképpen foglalhatjuk össze:

ugor *nu-	FÖL	nap:	*'felül álló; felül(re) álló; fent levő'
		nagy:	*'felső módra, fölöttébb' (mn. < hat.)
ugor *köt-	KÖZ	közép:	*'középen álló; közép(re) álló; középen levő'
ugor *ðe-	BEL	öböl:	*'belül álló; belül(re) álló; belül levő'
ugor *ki-/ *kü-	KÜL	kebel:	*'kívül/vminek a szélén álló; kifelé álló; kívül levő'
		kövér:	*'kifelé álló' (mn.)

Ez az eredmény módszertani síkon azt mutatja, hogy a klasszikus finnugrisztikában elsőrendű fontosságú etimologizálást érdemes kiegészíteni morfológiai vizsgálatokkal is, mégpedig nem izoláltan, hanem a kettő összevonásával. Minden bizonnyal többet tudhatunk meg a nyelvcsaládon belüli összefüggésekről, ha a lexikalizált képzések irányában is folytatjuk a kutatást.

Irodalom

- ÁKE = Munkácsi Bernát 1901: *Árja és kaukázusi elemek a finn–magyar nyelvekben*. Budapest.
- Balázs János 1974: Belső keletkezésű szavaink történetéhez. *Magyar Nyelv* 70: 44–54.
- BBB = Bárczi Géza–Benkő Loránd–Berrár Jolán 1967: *A magyar nyelv története*. Budapest.
- Benkő Loránd 1980: *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Budapest.
- DEWOS = Steinitz, Wolfgang 1966–1993: *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache*. Unter Mitarbeit von Lieselotte Böhnke, Gert Sauer und Brigitte Schulze. Berlin.
- DWB = *Deutsches Wörterbuch*. Elektronische Ausgabe der Erstbearbeitung von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm. 2004⁴.
- EWUng. = Benkő Loránd et al. (szerk.) 1992 [1993]: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*. Budapest.
- Georges, K. E. 1880: *Kleines lateinisch-deutsches Wörterbuch*. Vierte verbesserte und vermehrte Auflage. Leipzig.
- Helimski, Eugen 1998: Samojedit ja šamanismi. Viisi luentoa samojedeista, šamanismista ja uralilaisesta kulttuurista. (Kansanperinteen laitoksen julkaisua 26.) Tampere.
- Honti László 1993: *Die Grundzahlwörter der uralischen Sprachen*. (Bibliotheca Uralica 11.) Budapest.
- Honti László 1995: Zur Morphotaktik und Morphosyntax der uralischen/finnisch-ugrischen Grundsprache. Leskinen, Heikki et al. (szerk.): CUFU-VIII/1: *Orationes plenariae et conspectus quinquennales*. Jyväskylä. 53–82.
- Honti László 1999a: Az obi-ugor konzonantizmus története. (Studia Uralo-Altaica Supplementum 9.) Szeged.
- Honti László 1982: *Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe*. (Bibliotheca uralica 6.) Budapest.
- <http://latin.oszk.hu/cgi-bin3/index.cgi?function=doc&hitNr=11&filename=52316&position=30560692-5825&query=> (2006. XI. 14.)
- Leisiö, Larisa 1995: *Nummi*. *Virittäjä* 99: 409–413. Helsinki.

- Liimola, Matti 1963: Zur historischen Formenlehre des Wogulischen. I. Flexion der Nomina. (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 127.) Helsinki.
- MK = Munkácsi Bernát–Kálmán Béla 1986: Wogulisches Wörterbuch. Gesam-melt von Bernát Munkácsi, geordnet, bearb. und hg. von Béla Kálmán. Bu-dapest.
- Sauer, Gert 1967: Die Nominalbildung im Ostjakischen. (Finnisch-ugrische Stu-dien 5.) Berlin.
- SSA = Itkonen, Erkki–Kulonen, Ulla-Maija (toim.) 1992–1995: Suomen sanojen alkuperä I–II. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 556. Kotimai-sten kielen tutkimuskeskuksen julkaisu 62.) Helsinki.
- TESz = Benkő Loránd et al. (szerk.) 1970–1976: A magyar nyelv történelmi-etimológiai szótára II–III. Budapest.
- UEW = Rédei Károly (szerk.) 1986–1991: Uralisches etymologisches Wörter-buch I–III. Budapest–Wiesbaden.
- Widmer Anna 2006: Studien zu Sprache und Ethnokultur der ugrischen Völker. Wissenschaftliche Abhandlung zum Vollzug der Habilitation für das Fach Fin-nougristik/Uralistik am Department Sprach-, Literatur- und Medienwissen-schaften II, Fakultät für Geisteswissenschaften der Universität Hamburg. Hamburg. Kézirat.

Adalékok nyelvünk olasz jövevényszavaihoz (Kőrösi Sándor és Karinthy Ferenc monográfiájától az EWUng.-ig)

Az 1860-as évektől, a Magyar Nyelvőr megindulásától kezdve jelentek meg a szakirodalomban a magyar nyelv török, szláv, német, újlatin elemeiről különféle, mai szemmel nézve is tudományos indíttatású dolgozatok.

Az elsők közé tartozott Kőrösi Sándor *Olasz kölcsönszók* című, tizenhárom részes dolgozata, mely a folyóiratban 1884 és 1887 között látott napvilágot (Nyr. 13: 414–9, 451–7, 499–503, 544–9; 14: 65–9, 118–120; 15: 160–2, 256–8, 351–4, 407–9, 450–4, 549–552; 16: 60–4). A fiumei tanár a helyi magyar királyi állami főgimnázium 1891–92. évi értesítőjében *A magyar nyelvbeli olasz elemek* címen foglalta össze eredményeit. Munkája már a múlt század közepén is joggal volt elavultnak mondható. „Kőrösi szám szerint 322 olasz jövevényszavunkról tud, egyeztetései azonban legtöbbszörre önkényesek, sem hangtani[,] sem jelentéstani szempontból nem helytállóak.”

E megállapítás Karinthy Ferencről származik, aki 1947-ben A Magyar Nyelv-tudományi Társaság kiadványainak 73. számaként közzétette doktori értekezését, *Olasz jövevényszavaink* címmel. Értékként említi viszont: Kőrösi dolgozatában jelent meg először, hogy az átvétel helye az olasz nyelvterület északi része (4), azaz „az észak-olasz nyelvjárások délkeleti, valamint a közép-olasz nyelvjárások északkeleti részlege /.../, tehát földrajzilag a Velence környékétől, illetőleg a Pótól délre eső szélesen és hosszán elnyúló Adria-melléki sáv” (MNy. 66: 161). Melich János 1910-ben mindezt így fogalmazta meg: „Nyelvünk olasz jövevényszavai egyetlenegy nyelvjárásból meg nem fejthetők, ellenben nincsen bennük egyetlenegy hangtani sajátosság, a mely az észak-olasz nyelvjárások egyikéből-másikából meg ne volna fejthető” (MNy. 6: 114). Így a magyar nyelvi kölcsönzések szempontjából az észak-északkeleti olasz nyelvjárások közül főleg a friuli, vittorio-venetói, a közép-lombard, a polisinei, a romagnai, valamint a velencei és giuliai (Istria és környéke) nyelvjárások jönnek számításba (vö. Emlekkönyv Fábián Pál hetvenedik születésnapjára. Bp. 1993: 52).

Karinthy az olasz jövevényszavak adattárában 45 szót sorol fel, amelyeket jó részt ma is annak tartunk (kivétel az újabban vándorszóként említett *paszomány* és a német jövevényszóként kezelt *raffinál*). Számításaim szerint 138 szót sorol fel Karinthy a nem bizonyosan olasz eredetű jövevényszavakkal foglalkozó fejezetben. Ezek között a vándorszavak és a nemzetközi szavak, a szláv, német, latin elemek mellett a francia (*furmint*), az oszmán-török (*balek*), a román (*palacsinta*), valamint a belső keletkezésű (*alpári*, *primás*, *torna*, *ribillió*), sőt az ismeretlen eredetű (*bakator*, *burgonya*, *faramuci*) szavak száma – mai tudásunk

szerint – összesen megközelíti az ötvenet. E lexémák közül olasz eredetű az itt közölt elemeknek mintegy 35%-a, mely egy ilyen címszavú fejezetben rendkívül magas. Végül Karinthy ismerteti az 1940-es évekig olasznak magyarázott, de véleménye szerint téves egyeztetéseket. Itt összesen 319 szót sorol fel. Érdekességekppen megemlíthető, hogy e szavaknak több mint a fele – 193 szó (60,50%) – Kőrösi dolgozatából való.

Karinthy Ferenc értekezése, melyet Pais Dezső irányított, és segítségére volt többek között Bárczi Géza és Gáldi László is, nem bizonyult a kérdéskör lezárásának. Bárczi szerint „A kutatás jelenlegi helyzetét foglalja össze” a műve (vö. *A magyar szókincs eredete*. Bp. 1951: 84), Benkő Loránd pedig – ugyancsak elegánsan – így fogalmaz: Karinthy „alig ment tovább az addigi vélemények egybefoglalásánál” (MNY. 66: 163).

Bárczi Géza *Magyar szófejtő szótár* (Bp. 1941) című és imént idézett műve (Bp. 1951: 84–88) összegezte valójában a magyar nyelv olasz elemeinek problematikáját a XX. század közepén, és ezt egészítette ki *A magyar nyelv története* című egyetemi tankönyvben (Bp. 1968: 297–299) a kötetet szerkesztő Benkő Loránd. Benkő Karinthy és a legújabb szakirodalom alapján dolgozott, de bizonyos szórétegek olasz eredetére, illetve annak olasz vonatkozására – akár vándorszóként, akár nemzetközi szóként – alighanem ráértett.

Az utóbbi időben több magyar összefoglaló munka is született. Például egyaránt 2003-ban jelent meg Budapesten az új *Magyar nyelvtörténet* című tankönyv (szerkesztette: Kiss Jenő és Pusztai Ferenc) és *A magyar nyelv kézikönyve* című enciklopédia (szerkesztette: Kiefer Ferenc). E munkák olasz jövevényszavakról szóló fejezete – Zsilinszky Éva (388–389, 627–628, 736), illetőleg Gerstner Károly (130–131) munkája – azonban már a legújabb magyar etimológiai álláspontot követi. 1967 és 1976 között, három testes kötetben látott ugyanis napvilágot *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* (közismert rövidítéssel: a TESz.), 1993–95-ben pedig az *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* (a szakirodalomban: EWUng.). Mindkét szótárnak Benkő Loránd volt a főszerkesztője, jómagam pedig a munkatársa. A TESz.-ben tudomásom szerint S. Hámosi Antónia és Kubinyi László, az EWUng.-ban pedig Büky Béla írta (vö. Vorwort X) a legtöbb olasz jövevényszót.

A TESz. szándéka szerint a magyar szókészlet valamennyi fontos elemének származásáról, történelmi fejlődéséről megbízható képet ad. Bekerültek a címszójegyzékbe a köz- és irodalmi nyelv szavai, a nyelvjárási szavak, az elavult és a régi nyelvi szavak is. Az egyes szócikkek élén szótörténeti adatok állnak, melyek a szó magyar nyelvi életútját mutatják be. Ezt követik a szakirodalom eredményeire támaszkodva az etimológiai magyarázatok. Végül a szócikk végi bibliográfia közli, hogy a szótörténet és a szófejtés milyen munkákon alapul. A szótár önálló szócikkeinek száma – a vele azonos értékű alcímszavakkal együtt –

közel 15 000. A munka nemcsak a nyelvész szakemberek, hanem a művelt olvasó igényét is igyekezett kielégíteni.

A TESz. megjelenését követően a nyelvészeti folyóiratokban számos szófejtés született, és magának e szótárnak bizonyos egyenetlenségei, következetlenségei is fel-feltűnedeztek. Mindamellet nem volt idegen nyelvű etimológiai szótárunk. Így indultak meg az EWUng. munkálatai. Ennek a szótárnak a TESz. a legfontosabb forrása. Annak anyagát egyrészt kritikailag dolgozta fel, figyelembe véve és hasznosítva a tekintélyes legújabb szakirodalmat, másrészt szigorú szerkesztési elvek érvényesítésével tömörítette a TESz. szócikkeit mindhárom szerkezeti egységben, azaz a szótörténeti, az etimológiai és a szakirodalmi részben. Az új szótár címszavainak száma közel kétezerrel elmarad a TESz.-étől, minthogy a legfiatalabb, túlnyomórészt csak a XIX–XX. századból adatolt népnyelvi és szaknyelvi szóelemek nem kerültek be a német nyelvű műbe. Ezzel szemben e szótár több száz új címszót tartalmaz, melyek nem kaphattak helyet a háromkötetes előzményben. A szócikkek szótörténeti és etimológiai megítélésében számos eltérés tapasztalható a két szótár egybevetésekor (ezek okai külön dolgozat tárgyát képezhetik). A német nyelvű szófejtő szótár tudományos célokat szolgál, a készítő és a rövidítési rendszert elsajátítók szerint könnyen kezelhető.

Jelen dolgozatomban én magam is az olasz és a magyar szókészlet kérdésének egy szűk területével, az olasz jövevényszavakkal foglalkozom. A következőkben áttekintem, hogy legújabb szófejtő szótárunkban, az EWUng.-ban melyek az olasz elemek. Az előadásban természetesen csak néhány összegező adatot említhetek, a függelékben azonban felsorolom, hogy e szótár egyrészt mely magyar szavakat tekinti olasz eredetűeknek, másrészt mely vándorszó, illetőleg nemzetközi szó esetében merült fel az olasz átdó nyelvként (illetőleg kiegészítésképpen megvizsgálom még az idegen szavak olasz gyökereit is).

A függelék I. pontja olasz elemeinket tekinti át. Előbb azt közli betűrendben, hogy mely szavak lehetnek közvetlen átvételek. A szavak jelentése, amennyiben azok régi nyelvi, elavult, szakmai vagy ma nyelvjárási szavak lennének, az EWUng.-ban könnyen ellenőrizhető. E jegyzék összesen 167 szóelemet tartalmaz. Az itt felsorolt lexémákat más alkalommal meg lehetne vizsgálni a nyelvi jelleg mellett például szófaji szempontból, a magyar átvételek mássalhangzókapcsolatainak jellegét illetően (pl. a szókezdő torlódás, az addig nyelvünkben ritka szóbeljeji kapcsolat vonatkozásában) és a többi. Érdekes lehet az olasz és más nyelvi átvételek problémája is, melyek közül például a *beretra* / *beretron* és a *kavillál* latin eredetű is lehet, az *eretnek* pedig esetleg francia; a *tojástánc* esetében az a kérdéses, hogy az összetétel mintája olasz vagy pedig német nyelvi volt-e. A kettős átvételek közé tartozó szavak is érdekes nyelvtörténeti képet mutatnak, közelebből megvizsgálendő a *lavina*, a *parádé*, a *rondella* olasz és

német, ill. a *ruta* olasz és latin eredeztetése. Egy-egy vitatott eredetű szó első (*püinkösd, refoma / reform*), illetve második (*bicsak, kuka*) olasz magyarázata melletti más irányú átvételek, illetőleg a belső keletkezés kérdése is vizsgálható lehet. Nagyon tanulságos továbbá az észak-olasz elemek tanulmányozása, hangtani, jelentéstani és műveléstörténeti szempontból egyaránt. Az EWUng. az elemek 71,26%-ában (összesen 119 szóval kapcsolatban) jelöli, hogy a szóelem az észak-olasz nyelvjárásokból került át. Véleményem szerint jó néhány esetben – különösen a szótár első betűinek anyagában – ez a minősítés, helytelenül, elmaradt.

Az olasz szavak részben német közvetítéssel, illetőleg német közvetítéssel is a nyelvünkbe kerültek. Közéjük 36 szó tartozik, tehát olasz szóelemeink száma – e szótár tanúsága szerint – összesen 203. E számot természetesen lehet növelni, például különböző megfontolásokból a problematikus etimológiájú *árboc, burgonya, citera, csámpás, dákos, lugas, paksaméta* és a *szaladia* szavakkal. Mindenesetre annyi elmondható, hogy nyelvünkben – Körösi 322 és Karinthy 45 kölcsönszavával szemben – az elmúlt évezredben hozzávetőlegesen kétszáz elem bizonyult olasz eredetűnek. (Vö. még Kiss Gábor összeállításában az „Olasz (többnyire északolasz) jövevényszavak” jegyzékét in: *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Főszerkesztő: Zaicz Gábor. Bp. 2006. 975. l. – E kérdést érintette a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2006. május 2-i felolvasó ülésén Szabó Győző *Még egyszer az olasz jövevényszavakról egy nemzetközi projekt kapcsán* című dolgozata is.)

Az EWUng. szócikkek végén felsorolt szakirodalmának tanulmányozása is szolgál meglepetésekkel. Körösi munkája egyáltalán nem szerepel benne, és Karinthyé is csak hébe-hóba. A TESz. előtti szakirodalomból viszonylag a Gombocz–Melich-féle EtSz. a kiemelt forrás, a későbbiből pedig egyfelől Mollay Károly NMÉR. [= *Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig*. Bp. 1982] című munkája, másfelől pedig a főszerkesztőnek, Benkő Lorándnak a Magyar Nyelvben, illetve másutt megjelent írásai.

Meggyőződésem, hogy Benkő munkássága foglalja magában a olasz–magyar szótörténeti és etimológiai kapcsolatoknak sok szempontból a harmadik, de mindenképpen a modern szintézisét. Az ELTE fonetikai tanszékének kiadásában, a *Magyar Nyelvész Pályaképek és Önvallomások* című sorozat 6. számaként jelent meg 1999-ben a Benkő Loránd gondolatait bemutató kötet és írásainak válogatott bibliográfiája. A publikációs jegyzékben először 1968-ban írt *Két olasz jövevényszavunkról* (MNY. 64: 154–161) szóló tanulmánya látott napvilágot, 1987-ben *Megjegyzések néhány olasz jövevényszavunkhoz* című dolgozata (in: Szlavisztikai tanulmányok. Bp. 65–74), majd 1993-ban *Az olasz szónévi o magyar megfelelőiről* című értekezése (in: Emlékkönyv Fábrián Pál hetvenedik születésnapjára. Bp. 50–57). Olasz közleményei közül említést érdemel az elsősorban Padovában kiadott *Giano Pannonio* című sorozatban megjelent szótörténeti és

etimológiai munkái (GPann. 1[1979]: 1–12, 2[1981]: 101–11, 4[1989]: 3–9). Véleményem szerint tehát az EWUng. főszerkesztője, aki minden egyes szócikket megbeszért a szócikk írójával és az egyik szerkesztővel, létrehozott egy olyan gazdag és a legkülönbébb olasz nyelvjárási forrásokból adatolt jövevényszóanyagot, mely a XXI. század elején hűen tükrözi szókincsünk e jelentékeny rétegét.

Függelékem II. pontjában a magyar adatok előfordulási ideje szerint közlöm azokat a vándor- és nemzetközi szavakat, melyeknek átadó nyelve minden bizonnyal az olasz volt. Ezek aránya: vándorszó 81 szóelem, nemzetközi szó 64 elem (összesen tehát 145 szó). E kategóriának számos vitatott kérdését most nem érintem. A két szóréteg között az időrendi határ a XVII / XVIII. század fordulója; ennek folytán jegyzékünkben – az EWUng.-gal ellentétben – az *arzenál* és a *biliárd* nem nemzetközi szavak, az *alarm* és a *butélia* pedig nem vándorszavak. A XX. századi nemzetközi szavaink között meglepően későn került nyelvünkbe a *kardigán*.

A közelmúltban látott napvilágot Tótfalusi István *Idegenszó-tár. Idegen szavak értelmező és etimológiai szótára* (Bp. 2004). A szerző az előszóban így magyarázza meg az idegen szavakat: „Egyszerűnek tetsző, de lényegre tapintó meghatározás: idegen a szó, ha a magyar anyanyelvűek nagy többsége annak érzi” (VII). Kérésemre e 977 lapos szótár „olasz és az olasszal kapcsolatos etimológiájú szavak” 61 lapos jegyzékét a Tinta könyvkiadó lexikográfiai munkatársától, a sorozatszerkesztő Kiss Gábortól kinyomtatva megkaptam.

E szavakat tartalmazza a függelék III. táblázata. E szavak magyar írásmódjában észrevehető kettősség – az olasz írásmód, ill. ennek fonetikus magyar változata – jelzi, hogy nyelvünkben a szavak egy része még, vagy pedig egyáltalán nem szilárdult meg. (Az *ongaresca* [ongareszka] például egy félgömb alakú talpas csészét jelöl, amely a XVI. században keletről, Magyarországon keresztül jutott az itáliai majolikaművészetbe, és egy régi, ’magyaros’ jelentésű olasz szóra vezethető vissza.) Minden esetben a nemzetközi szó és az idegen szó nem különíthető el egymástól. Így az EWUng. jó néhány eleme ebben a műben is szerepel. Az anyag figyelmes áttanulmányozása során a 670 szócikk kisebbik része, pontosan 242 szó esetében az olasz (vagy három szónál [*bagno*, *graffiti*, *nettó*] az olasz *is*) lehet a magyar szóelem közvetlen forrása. Tehát **közel 250 idegen szavunk olasz eredetű** (az idegenszó-tár, illetőleg a szófejtő szótár anyaga, újólag hangsúlyozandó tehát, nem azonos!).

Ezek a függelékek véleményem szerint további vizsgálatok tárgyai lehetnek. Például a magyar–olasz történeti és művelődéstörténeti kapcsolatok, az átadó nyelvjárási és a közvetítés kérdésének részletei, tárgytörténeti, továbbá hang-, alak- és jelentéstani megfigyelések szempontjából. Ezenkívül egy sor szótörténeti és a jövevényszavakkal kapcsolatos problémát is fontosnak tartok. A szó-

történeti kérdések közül többek között a szókiszorítás, a homonima-kiküszöbölődés, a szócsaládosulás kritériumai, az analogikus ráhatások, az eufémista törekvések, az adat és a származtatás nagy időközének kérdései (ezeknek jelentős része az egyetemen Benkő Loránd vesszőparipája). Vagy kölcsönszavainkkal kapcsolatosan a többszörös átvétel és a tudós és népi átvételek kettőssége. Mindez egy olasz–magyar szakosnak – kellő nyelvészeti ismeretekkel és tanári rásegítéssel – akár szakdolgozati témája is lehet.

FÜGGELÉK

1. Olasz elemeink

Közvetlen átvételek (lehetnek): *ámpolna, antenna, ária, articsóka, áspa, bagó, bakacsin, bandita, bástya, beretra, bergám, beste, bicsak, bokály, bolt, bóra, bordély, börzsöny, bravó, brávó, briganti, bunyó, cikény, cinadof, cipó, cokol, csembaló, csemete, csentéz, csimasz, csiribiri, csonka, csúf, csuma, dárda, dézma, digó, dózse, dukát, dús, egres, ereklye, eretnek, fácán, folkonéta, fasina, fátyol, fék, fóra, freskó, fűga, furfang, füge, gálya, garabonciás, golyó, gondola, gordon¹, gordon², gránátalma, grotta, gúla, istálló, kobolgya, kagyló, kamuka, kanavász, kandalló, kapiskál, kaporna, kápri, karafina, karazsia, karmazsin, kárpit, kastély, katona, kavillál, kazamata, kazetta, kókonya, korcsolya, kortény, kóstál, kuka, kukó, kupa¹, kupa², kupás, kuracin, lakat, lándzsa, lavina, lázsia, madonna, mandula, mankó, maskara, mazolán, mázsa, mazsola, mester, mina, móka, morit, mustra, narancs, náva, osztriga, pajzs, pálya, parádé, parmezán, parola, part, pasztell, piac, picula, pinnáta, pinyol, pipa, pojáca, polenta, pomagránát, porcsin, pünkösöd, rece, reforma, remete, rest, rév, rivalda, rizs, rizsma, rokka, rondella, rostély, ruta, sája, sajéta, saláta, sármenta, skarlát, spagetti, spágó, spanyol, spárga, staféta, strucc, szála, számár, szerecsen, tafota, tálca, talián, talp, tányér, táska, tímár, tojástartó, torta, torzsa, tréfél, trombita, tropa, vendég, zsuga.*

Valószínűleg a német közvetítésével (is) bekerültek nyelvünkbe: *alkörmös, armada, banda, bárka, battéria, bombardá, brigád, cement, dettó, dukál, indigó, irredenda, karnevál, kontó, korall, lancetta, majolika, marcipán, maróni, opera, pika, pikoló, rakéta, regatta, sirokkó, skart, skatulya, skicc, spádé, szalámi, szaltó, szappan, szardella, szőlő, szoprán, tombola.*

2. Vándorszavak és nemzetközi szavak, melyek átadó nyelve az olasz volt

Vándorszavak

12. század: *zsámbok* 1138; *zsold* 1192 (?), 1357.
 13. század: *mécs* 1211 (?), 1532; *tuba* 1224 (?), 1456 k.; *tárkony* 1234 (?), 1405 k.; *balzsam* 1265 (?), 1372 u.; *kordován* 1275 (?), 1405 k.; *tertocsin* 1287; *suba* 1290; *sáfrány* 1295 k.; *prépost* 1297; *zafir* 1300.
 14. század: *ánizs* 1378; *borbély* 1393; *velesz* 1391 (?), 1395 k.; *griff* 1395; *istamét* 1395; *matrac* 1395; *naspolya* 1395; *piskóta* 1395 k.
 15. század: *finis* 1405 k.; *terjék* 1408; *kristály* 1416 u.; *moszt* 1416 u.; *mustár* 1416 u.; *szekrény* 1416 u.; *kapitány* 1458; *kornáta* 1493; *skófiúm* 1470; *raponc* 1470 k.; *fosztán* 1494; *kártya* 1495 k.
 16. század: *türkiz* 1525; *damaszt* 1533; *rozmarin* 1533; *dénár* 1541; *ében* 1551; *kártány* 1551; *spikanárd* 1554; *karát* 1558; *taberna* 1559 (?), 1560 k.; *interes* 1569; *zubbony* 1570; *rebarbara* 1577 k.; *dragonya* 1583; *medál* 1584; *pántofoly* 1585; *ordinaré* 1587; *tulipán* 1587; *paszomány* 1589; *angória* 1595; *matász* 1599.
 17. század: *tubák* 1610; *porcelán* 1612; *almanach* 1613; *tercellina* 1619; *ákovita* 1620; *arsenál* 1620; *brokatall* 1620; *pisztoly* 1620; *akkord* 1626; *baldachin* 1626; *karabély* 1627; *velence* 1647; *pakéta* 1656; *lista* 1661; *paróka* 1661; *szalvéta* 1663; *citadella* 1680; *palizáta* 1683; *bomba* 1685; *stilét* 1688; *biliárd* 1693; *csokoládé* 1699.

Nemzetközi szavak

18. század: *bagatell* 1703; *flotta* 1703; *kaszárnya* 1704; *kassza* 1704; *bajonett* 1705; *spion* 1707; *patália* 1708; *makaróni* 1709; *tarifa* 1711; *alarm* 1722; *butélia* 1735; *menüett* 1736; *barakk* 1738–43; *vanília* 1745; *románc* 1748; *muszlin* 1749; *tempó* 1759; *trilla* 1762–87; *lottéria* 1770; *pantomim* 1783; *kármin* 1784; *pomádé* 1784; *umbrella* 1785; *láva* 1786; *kokárda* 1787; *balikon* 1788; *dráma* 1789; *kajüt* 1789; *modell* 1789; *szimfónia* 1789; *balett* 1791; *karikatúra* 1793; *lagúna* 1793; *lira* 1793; *trafikál* 1795; *móló* 1796; *szerenád* 1796; *szonáta* 1796; *zsiráf* 1798; *duett* 1799; *fagott* 1799.
 19. század: *basszus* 1801; *kupola* 1802; *vinyetta* 1805; *korvett* 1806; *latrina* 1811; *skála* 1811; *paszta* 1818; *operett* 1821; *barikád* 1832; *karamell* 1834; *korridor* 1834; *pianó* 1836; *mandolin* 1837; *bariton* 1838; *rokokó* 1839; *akrobata* 1840; *fiaszkó* 1844; *torzó* 1851; *grandiózus* 1854; *fanfár* 1865; *balerina* 1867; *tufa* 1871; *rondó* 1873; *rizottó* 1878; *primadonna* 1885; *fríz* 1894; *maffia* 1895.
 20. század: *futurista* 1910; *fasiszmus* / *fasiszta* 1922; *kardigán* 1953.

3. Olaszból származó idegen szavaink

(a helyesírás forrásom szerint; a szavak értelmezését lásd ebben a munkában; az EWUng.-ban is meglévő szavak dőlten szedve)

A conto, adagietto, adagio, *ákovita*, *alabárd*, allegretto, al pari, amorózó, *angóra*, antipasto, *ária*, arietta, arkatúra, *ármádia*, arpeggio, autósztroda, avizó, bagno, *balerina*, bambino, barkarola, barocchetto, belladonna, belvedere, begamasca, *biankó*, *bokály*, boletta, *bóra*, bozzetto, *bravó*, *brávó*, breccsa, brocatello, brokkoli, buffó, buffonéria, cabaletta, cannelloni, canti carnascialeschi, canzonetta, carbonari, cassone, cavatina, ciao, cicisbeo, concertino, concerto, cukkini, cseleszta, *csembaló*, *dettó*, *digó*, díva, divertimento, *dózse* / [dúcse], duola, dzsigoló, endívia, *eszpresszó*, falzettista, fascio, felukka, fermáta, fesztón, finta, fra, frontalitás, frottola, fűga, futurista, futurizmus, gabbró, giardinetto, *gondola*, graffiti, hippogriff, impresszárió, indovinello, infallibilisták, infernó, inkasszó, intarzia, intráda, *irredenta*, *irredentizmus*, kalafál, kamalduli, kantáta, *kapiskál*, kapitány, kóda, koloratúra, koncertista, *konfetti*, kontraltó, *kordován*, kortina, *korzó*, *kóstál*, kupola, kvaternó, kvinternó, lacrimoso, *lagúna*, lametta, lanital, lapilli, larghetto, lasagne, *láva*, *lázsiás*, legato, leggermente, lencsibaba, leporelló, levantei, librettó, lidó, *lira*, *lombard*, *lottó*, luminista, lunetta, madrepóra, *madrigál*, Maesta, *maffia*, maffiózó, majoreszkó, *makaróni*, makaronikus, *malária*, malvázia, manifesztum, ma non troppo, marinizmus, *maskara*, mattináta, *medalion*, mediáns, mezzoszoprán, miniátor, *miniatura*, mofetta, molinó, monogramista, monotípiá, moréna, moreszka, mortadella, mozzarella, *nettó*, neutrínó, *novella*, ongaresca, ontologizmus, oregánó, organetto, organo di legno, *osztrega*, padovana, palmetta, *parmezán*, partita, *patina*, perdita, *pianínó*, pianissimo, pianola, *pika*, *pilóta*, plasztilin, *pomagránát*, portatív, *portó*, portulán, prestissimo, primabalerina, *primadonna*, prima vista, ravioli, rinforzando, rinfusa, *rivalda*, *rizottó*, *rizsma*, sbirro, sestina, signora, signorina, skurc, *spagetti*, stracciatella, strambotto, stretta, *strucc*, *stúdió*, stukkó, *szála*, *szaltó*, *szaltó mortále*, *szardella*, szolfátára, *szóló*, *szonáta*, szonatina, szordínó, sztráda, tagliatelle, talján [*talián*], *tára*, *tarifa*, tenebrosi, ternó, terzina, timpani, tondo, tonika, tortellini, torzó, toszkán, *trafikál*, tranzitó, *trébel*, tremoló, trió, trufa, tuttifrutti, tutti quanti, *ultimó*, *vanília*, vaporetto, verista, verizmus, villanella, viola¹, viola², viola da gamma, violino, violoncello, violone, zecchino.

**A magyar egyházi nyelvhasználat
múltja és jelene**

Szimpóziumvezető:

A. Molnár Ferenc

A Horvát-kódex mondatnyi terjedelmű latin szövegdarabjai*

A középkori kolostori írásbeliségben a latin nyelvnek köztudottan kitüntetett szerepe volt, az általános latin egyházi nyelvhasználat mellett biztosította az anyanyelven megszólaló szövegek nyelvi és stílusmintáját is. Mindebből következik, hogy a magyar szövegek csak a latint figyelembe véve és csak arra vonatkoztatva értelmezhetők megfelelően, amint arra több jeles kutató nyomatékka rámutatott, és példát is adott az ilyen vizsgálatokra. Tarnai Andor (1984: 228) megfogalmazásával: „A latin és a vulgáris nyelvű írásbeliség kölcsönös viszonya azt követeli, hogy kapcsolatuknak vizsgálatába a magyarok mellett mindig bevonjuk a deák szövegeket”. Horváth János (1944/1988: 275) is hasonlóképpen vélekedik: „...nem szabad latin és magyar irodalmiságot egymástól két külön világgként elszigeteltnek tekintenünk, (...) a gyakorlati valóságban gyökerezett ugyanazon író-személyekre nézve is a kétnyelvű irodalmiság lehetősége”.

A latin és a magyar nyelvűség szimbiózisa feltűnően nyilvánul meg a *Horvát-kódex*ben, amelyet Ráskai Lea másolt 1522-ben a margitszigeti domonkos kolostorban. A kódex (újabb kiadását l. Haader–Papp 1994) a 240. lapig két nagyobb lélegzetű, Mária tiszteletére írt prédikációt tartalmaz, amelyek forrása Temesvári Pelbárt *Stellariuma*, valamint egy szerzetesi szabályzatot, Augsburgi Dávid *Formula novitiorum* című regulagyűjteménye alapján. A latin nyelvűséggel való kapcsolat érzékelhetően eltérő a két szövegtípusban, ami a műfajtól való függésüket jelzi. A regulában (a 243–295. lapon) a latin nyelv szerepe csupán a kolostori élettel kapcsolatos fontosabb fogalmak jelölésére korlátozódik, például *cella, consciencia, penitencia, regula, confessor, doctor, predicator, soror, capitulum, dormitorium, psalmus*, illetve a *comunicat* ’áldozik’ jelentésű ige. Itt az aránylag kevés számú előfordulásból arra következtethetünk, hogy csak a mindenki által ismert latin szavakkal éltek, a szabályok rögzítésére és megtanítására elsőrendűen az anyanyelvet használták, vagyis nem terhelték a hallgatókat a latin szavak erőltetett használatával.

Észrevehetően más szerepet kap a latin a kódex nagy részét kitevő prédikációkban. A két beszédben szembetűnő mennyiségű, 34 esetben mondatnyi terjedelmű latin nyelvű szövegrészlet illeszkedik be a magyar nyelvű szövegbe. Ennek kapcsán a következő kérdéseket vethetjük fel: mi a latin szöveg szerepe a magyarhoz képest; milyen a szövegalkotónak a latinhoz fűződő viszonya, mire utal a latinnal való bánásmód; mennyiben mutat ez más eljárást a párhuzamos szöveghelyekhez viszonyítva.

* Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár 63.

A középkori prédikációk szerkezetéről Tarnai Andor „*A magyar nyelvet írni kezdik*” című könyvéből szintén képet kaphatunk (1984: 257–266; 307–316). A magyar ars praedicandi is – a latinból kiindulóan – meghatározott rend szerint felépített műfaj. A beszédek themával, vagyis a sermo kezdetén álló rövid bibliai citátummal kezdődnek, amit bizonyos kódexekben következetesen latinul írtak. Így áll legtöbbször a ferences *Tihanyi*-, a szintén margitszigeti domonkos *Cornides*- és *Horvát-kódex*ben a bevezető mondat latinul, és utána azaz kötőszóval következik a magyar fordítás. Mások nem adják meg a themát latinul, csak magyarul, ilyen például a ferences *Debreceni-kódex*. A bibliai passzus pontos lelőhelyét jól kialakult formulával adhatják vissza. Ezután következik a prédikáció bevezető szakasza, amelyben gyakran fellelhető a hallgatók megszólítása, illetve a prédikátorok bibliai idézettel támaszthatják alá a beszéd themáját (prothema), és megismételhetik magát a themát is. A folytatásban egy bevezető mondat után a divisio, azaz a „tanólság” pontokba foglalása következik, amely általában párhuzamos tagokkal, rendszerint szóismétléssel, illetve ragrímmeel szerkesztődik. A beszéd pontjai nem ritkán kérdés formájában is megfogalmazódnak. A szöveg ezután az egyes membrumok részletes tárgyalásával folytatódik, de minden tag kifejtésénél jelen van a visszautalás a gondolatot felvető pontra. A prédikáció a divisiók kifejtésével zárul.

Látható, hogy a prédikáció kötött szerkezete kijelölte a latin szövegdarabok lehetséges helyét.

Kovács Zsuzsa (2003: 58–65) arra hoz példát, hogy az anyanyelvű prédikáció belsejében is előfordulhatnak latin szövegrészek, amelyeknek az új gondolatok bevezetésekor szövegtagoló szerepük van. Erre a *Kazinczy*- és *Tihanyi-kódex* szövegalkotójának, F. fráter munkáinak és Ozorai Imre *De Christo et eius ecclesia* című, már a reformáció jegyében fogant vitairatának a vizsgálatakor mutatott rá. Ezt az említett fordítók leleményének tartja, amellyel egyúttal teret kaphatott a latin–magyar szövegformálás összhangjára való törekvés is.

Arra, hogy a kolostori irodalomban a latin nyelvű lexikai egységeknek is lehet szerepe a szöveg formálásában, különösen a díszítésben, M. Nagy Ilona (2003: 49–55) hívta fel a figyelmet a Ráskai Lea másolta kódexek latin–magyar szóikerítéseit vizsgálva: „...a kódexirodalom latin szavainak magyar megfelelővel való megglosszázását igen gyakran nem egyszerűen a tartalmi interpretálásra szánták” (ez utóbbi szerepükre l. Horváth János 1944/1988: 276), hanem többféle pragmatikai-stilisztikai okból alkalmazták, a mondanivaló nyomatékosításának, érzelmi erejének a kifejezésére. Bár a stílus modorossága járt ezzel, az ilyen latin–magyar párok a latin nyelvű egyházi világban meglévő szimbiózist jelezték.

A példák alábbi bemutatásához megjegyzem, hogy a magyar szöveg megfelelőjét Temesvári Pelbárt *Stellarium*ából vettem, amelynek az RMK. III. 76-os szám alatt jelzett, 1497-es baseli, a Jakob Wolff von Pforzheim nyomdájából

származó kiadását használok, ennek lapjaira utalok. A *Horvát-kódex*ben lévő 34, mondatnyi terjedelmű latin szövegrészlet vagy egész, vagy fél bibliai verset tartalmaz. Az előfordulások számából látható, hogy szerepük nem pusztán témamegjelölés. A gyakoriság abból ered, hogy a *Horvát-kódex*ben nem csak ebben a funkcióban szerepelnek tartalmas latin elemek.

A *Stellarium* rendszerint az egész igeverset tartalmazza, megjelölve azt a bibliai könyvet és fejezetet is, amiből idéz. A *Horvát-kódex* – főként a szöveg kezdeti szakaszában – a bibliai versek első felét írja le latinul, és több esetben *et cetera* kifejezéssel jelzi a folytatást, vagy pedig – a példák felében – az idézetet teljességében közli. Utána a fordítás *azaz* kötőszóval áll magyarul, és a forrásbeli idézet helyére vonatkozó hivatkozás is több esetben bele van szöve a szövegbe, gördülékennyé téve ezzel a beszédet.

A forrásra való hivatkozást a 34 esetből 13-ban találjuk meg. Öt példában – főként a kódex elején – mind a *Stellarium*, mind a magyar szöveg megjelöli a bibliai könyvet, a fejezet számát pedig három esetben közlik. A *Horvát-kódex* láthatóan igyekezett oldottan jelölni a helyet, ami bizonyára összefügg a hangos felolvasással is. Például: **Stell. 12:** *ps. lxxxiii.* – **HorvK. 5 (3r):** *Ezek meg vadenak iruan az soltarnak nyolchuan negyed rezeben.* Hat esetben a *Stellarium* közli a forrás helyét, a kódex pedig elhagyja azt. Két esetben – a 35. és a 68. lapon, ahol a leíró a nyilvánvalóan jól ismert Zsoltárok könyvére hivatkozik – a kódex ad precízebb jelölést. Itt tehát pontosabb a magyar szöveg a latinnál, amennyiben az idézet helye a forrásból valóban hiányzott. Húsz esetben, vagyis az esetek többségében a bibliai helyek forrására semmi nem utal a szövegben. Ez azt sejteti, hogy a leíró nem tartotta fontosnak a forrás jelzését, de bibliai idézetekből építette fel a mondandót. Ez a késő középkorban népszerű bibliautánzó stílus természetes velejárója.

A *Horvát-kódex* prédikációit bizonyosan választékosabbá, emelkedettebbé tette, hogy a bibliai verseket gyakran latinul is idézték. Az, hogy a latin nyelvű szövegeknek tekintélyük volt a szigeti kolostorban, esetünkben mutatja gondos leírásuk is. A másoló pontosan és javítások nélkül írja a latin szövegrészleteket. Következétesen használja a leggyakoribb szokásos rövidítéseket: általában a *na-*zálisjelet, a *con-* előtagnak, a vonatkozó névmásnak, az *-er* szótagnak, illetve gyakran előforduló szavaknak, például *domine*, *oratio* a rövidítéseit. Több helyen is megfigyelhető, hogy a *Stellarium* általam használt szövegében a magyarhoz képest többször előfordul a *domine* vocativus. Azt, hogy ez a fordításból maradt-e ki vagy a *Stellarium*nak a fordító által használt változatából, pillanatnyilag nem tudhatjuk.

Visszatérve a latin nyelvű szövegrészek mennyiségére, nagy számuk abból ered, hogy egyrészt thema-jelölők, másrészt viszont gyakran fordulnak elő a prédikációk belsejében is. A bibliai verseket ezért a prédikáció szerkezetében elfoglalt helyük szerint csoportosítottam.

Az első típust három példa képviseli, mivel a kódex két nagyobb és szabályosan tagolt prédikációt tartalmaz. Amint Tarnai Andor megállapította, latin themával kezdődik prédikáció a 80. lapon, továbbá latin beszédkezdet még az 5. és a 125. lapon található. (Tarnainál tévesen írva szerepel a 105. és a 115. lap, ezek üresek.)

Például a Lukács evangéliuma I. könyvének 26–27. versével indul az a prédikáció, amelynek a témája az angyali üdvözlés:

HorvK. 80 (40v): „*Misus est angelus gabriel adeo in ciuitatem galilee cui nomen nazaret · ad virginem desponsatam viro · cui nomen erat ioseph de domo dauid · et nomen virginis maria · luce primo ·* Bochattateek gabriel angyal istentevl · galyleanak varasaban · kynek neue nazaret · ferfyvnek iegzet zvzhez · kynek vala neue ioseph dauidnak hazabol · Es az zvznek neue maria · Ezeket irta zent lukac kevnnyuenek elsev rezeben ·”

Stell. 24: „*Missus est angelus Gabriel a deo: in ciuitatem galilee cui nomen Nazareth: ad virginem desponsatam viro: cui nomen erat Ioseph de domo dauid et nomen virginis Maria Luce. i*”

Lc. 1.26–27: „*(in mense autem sexto) missus est angelus Gabrihel a Deo in civitatem Galilaeae cui nomen Nazareth ad virginem desponsatam viro cui nomen erat Ioseph de domo David et nomen virginis Maria*”.

Látható, hogy a fordításban a bibliai helyre való utalás a forrás rövid jelzéséhez képest oldottabban történik, gördülékenyen kapcsolódva az idézethez. Ezt a hangos felolvasás kívánhatta így meg, a mai gyakorlathoz hasonlóan. A magyar prédikáció a folytatásban Gábrielre egy latin–magyar szóikerítéssel mint *legát követre* utal vissza – ez a Ráskai Lea által másolt kódexek közül csak a *Horvát-kódex*ben fordul elő, három esetben: a 46. és kétszer a 81. lapon (M. Nagy Ilona szóbeli közlése) –, ami szintén továbbvisz valamit a latin nyelvűség által keltett hangulatból.

A második csoportot azok a bibliai idézetek alkotják, amelyek a prédikáció belsejében fordulnak elő. A latinnak itt valódi nyelvi szerepe van, a kommunikáció eszköze. Mivel az idézetek olyan személyekhez kapcsolódó párbeszédre részei, akik vallási tekintetben többségek, például Isten és az angyalok, Dávid és az Isten, Mária és az angyal, itt a latin a beszélők egymás közti kommunikációjának nyelveként áll, szinte mintha azok anyanyelve lenne. Az ebben a funkcióban található harminc latin szövegrész jelzi, hogy nagyobb lehetett a szerző önállósága is, és igyekezett önálló módon felhasználni ezt a lehetőséget; itt van a gyökere a Horvát János-i megállapításnak.

Az első példában Ádám Istenhez szól, Jób prófétának a mondását mondja, amikor a színe elé járul, hogy könyörögjön a szent atyák limbusból való kiszabadításáért:

HorvK. 9 (5r): „*Azert bemene adam lelek zerent · az isteny felsegnek elejben · es le esueen mondaa adam Job pphetanak mondasat monduan · Manus tue*

domine fecerunt me et cetera Az az · Vram isten te kezeýd tevttenek es terem-tevttenek engemet tellyesseggel mynd kevrnyévl · es ezenkeppen hertelenseggel le vech engemet”

Stell. 13: „*Intrans ergo Adam in spiritum coram maiestate dei et procidens dixit illud Job. x. Manus tue domine fecerunt me et plas. me totum etc.*”

Job 10.8: „*manus tuae plasmaverunt me et fecerunt me totum in circuitu et sic repente praecipitas me*”.

A következő esetben Isten elküldi az angyalokat, hogy nézzék meg ők is Máriát, akit Dávid próféta magasztalt. A visszatérő angyalok dicsérő szavait meghallgatva Máriát Isten is megszereti, és ezt mondja az angyaloknak:

HorvK. 78 (39v): „*Ezeket haluan az atya mendenható isten · meg zerete az zvz mariat es monda · Hanc amaui et quesui sponsam michi assumere eam · et amator factus sum forme illius · Az az · Ezt zerettem es kerestem evtet en magamnak iegyesevme vennem · es lettem az ev abrazanak zereteve*”

Stell. 24: „*Intuens ergo deus pater eam: dilexit eam et ait illud Sap. viii. Hanc amaui et quesui sponsam mihi assumere eam et amator factus sum forme illius.*”

Sap. 8.2: „*hanc amavi et (exquisivi a iuventute mea et) quaesivi sponsam mihi adsumere et amator factus sum formae illius*”.

A párbeszédék szituációjának kerete általában az égi és a földi szféra érintkezése, másrészt az égiek egymás közötti kommunikációja. A latin nyelv használatát presztízsértéke motiválhatta: az isteni hatalom „felsőbbrendűségét” érzékelte és növelte. Hasonló példákat láthatunk még a kódex 9 (5r), 10 (5v), 13 (7r), 20 (10v), 21 (11r), 24 (12v), 26 (13v), 35 (18r), 46 (23v), 68 (34v), 75 (38r), 76 (38v), 77 (39r), 78 (39v), 79 (40r), 166 (83v), 200 (100v), 218 (109v), 230 (115v) lapjain.

Köztük egy látszik kivételesnek, amely tulajdonképpen a narrátor monológjaként idézett bibliai hely. A szövegrész arról szól, hogy Mária tizenkét csilágú koronája milyen tizenkét erényét mutatja; azon belül pedig a tizedik méltóságáról, a szerzetesi fogadalomról. Ehhez teszi hozzá a narrátor, hogy mire int Dávid próféta a Zsoltárok könyvében. Ez is követi az előzőek mintáját, mert a másik fél a hallgató, akinek a meggyőzésére íródott a latin bibliai idézet:

HorvK. 68 (34v): „*Vouete et reddite domino deo vestro · Az az · fogadast tegyetek · es meg agyatok ty vratoknak istenteknek · myndenek ky ev kernyeve ayandokot ayandokoztok*”

Stell. 22: „*Uouete et reddite Domino Deo vestro omnes qui in circuitu eius offertis munera*”

Ps. 75.12: „*vovete et reddite Domino Deo vestro omnes qui in circuitu eius adferent munera terribili*”.

Még egy példát érdemes kiemelnünk, ahol a limbusbeli szentek által – az isteni kegyelemnek örülve – mondott *Benedictus* az Úrhoz szól. Ennek csak a

kezdeté áll latinul a kódexben, mint ahogyan a *Stellarium*ban is; a magyar fordítás először ezt adja vissza, majd az *et cetera* jelzés után egészében leírja magyarul az imát. Maga a szöveg a kántorbőjti szombati ima (Földváry Miklósnak köszönöm szíves felvilágosítását), amelyet bizonyára kívülről tudtak, ezért került a teljes szöveg ide:

HorvK. 26 (13v): „*Benedictus es domine deus patrum nostrorum · et laudabilis et gloriosus in secula · Az az · Aldot vagy my atyaynknak vra istene · Es dychevretes es dychevseges mynd erekke · Es aldot te dychevsegednek neue · ky zent · Es dycheretes · et cetera · Aldot vagy te dychevsegednek zent templomaban · es dycheretes es dychevseges mynd evrekke · Aldot vagy ky te orzagodnak zent zekyn evlz · es dycheretes es dychevseges mynd evrekke ·*” (stb.)

Stell. 16: „*Benedictus es domine deus patrum nostrorum: benedictus es domine qui intueris abissos. Benedictus es super thronum maiestatis et laudabilis et gloriosus in secula*”.

A latin nyelv árnyaltabb felhasználása iránti fogékonyságot látjuk abban a példában, amelyben a *Stellarium*ot követve Mária nevének betűit is összeolvas-hatjuk a latin imák neveinek kezdőbetűiből.

HorvK. 237 (119r): „*Az az · az emert mondatyk magnificat · Az aert · ad dominum cum tribularer · Az erert · retribue seruo tuo · Az iert · jn conuertendo · es az masik aert · ad te leuauit*”

Stell. 221: „*Pro m Magnificat. Pro a Ad dominum cum tribularer. Pro r Retribue seruo tuo. Pro i In conuertendo. Pro a Ad te leuauit etc.*”.

Az, hogy egy kódex milyen mértékben él a latinnal, bizonyos fókig magát a szöveget és a szövegalkotók műveltségét is minősíti, illetve rámutathat a használata körülményeire is. A *Horvát-kódex*beli Mária-prédikációk láthatóan magas szintet képviselnek e tekintetben, a fenti kép önmagában is meggyőzően mutatja ezt. Ugyanerről vall a hasonló párhuzamos helyekkel való összevetés is (erről l. Haader–Papp 1994; Bevezetés). A *Debreceni-kódex*ben, a *Teleki-kódex*ben és a *Kazinczy-kódex*ben előforduló párhuzamos szöveggént jelölt helyeken latin szöveget nem találunk, ezek kizárólag a fordítást adják. Az *Érdy-kódex*ben viszont három, a *Tihanyi-kódex*ben pedig tíz esetben írnak latin mondatokat, mondatkezdő szavakat is.

ÉrdyK. 484.32: „*Azth halwan az aldot zyz maria nag eedes zywel leelekkal felele es monda. Paratum cor meum deus meus paratum cor meum 2c. O en eedes iftenem keez az en leelkem keez az en zywe halwan az te zeep zozatodnak zengheefet, yme ymaran ez napfagtwl foghwa bodognak mondnak enghemet myndden nemzetót.*”

TihK. 275.37: „*... es megh teruen az zent attiakhöz limbofba: monda nag örömel Cantate domino canticum nouum: quia mirabilia fecit enőkőletők urnak uy diceretót: mert nagh codat tót: Megh nilatkoztata || ur az ő iduőffegtetelét: az poganoknak zynők elót*”

A párhuzamos szövegekkel összevetve összességében tehát kitűnik a *Horvát-kódex* igényessége a vizsgált területen, az, hogy bizonyos látható céllal és igen gördülékenyen építi be a latin nyelvű bibliai idézeteket a saját szövegébe. Az is látható, hogy további vizsgálatok e téren is újabb megfigyelésekre adhatnak alkalmat kódexeinkben.

Források

- Horvát-kódex 1522: A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta Haader Lea és Papp Zsuzsanna. Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest 1994. RMKód. 17. szám.
- Temesvári Pelbárt 1497: *Stellarium corone benedictae virginis Marie in laudem eius pro singulis predicationibus elegantissime coaptatum*. RMK. III. 76. Jakob Wolff von Pforzheim, Basel.
- Vulgata. Bibliatéma CD-ROM. A bibliatudomány elektronikus könyvtára. Arcanum Adatbázis Kft., Budapest 2000.
- Érdy codex II. fele. Közzéteszi Volf György. Nyelvemléktár. V. kötet. Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága, Budapest 1876.
- Tihanyi codex. Közzéteszi Volf György. Nyelvemléktár. VI. kötet. Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága, Budapest 1877.

Irodalom

- Horváth János 1944/1988: A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Magyar Szemle Kiadó, Budapest. 2. kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest. (Reprint: 1988.)
- Kovács Zsuzsa 2003: A magyar–latin (szövegformálás) összhangja. A kétnyelvű közlésmód szerepe F. fráter munkáiban és Ozorai Imre vitáirátában. In: Hajdú Mihály–Keszler Borbála (szerk.), Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete és a Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 58–65.
- M. Nagy Ilona 2003: A kódexirodalom latin–magyar „szóikerítései” szövegbeli motivációjáról. In: Hajdú Mihály–Keszler Borbála (szerk.), Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete és a Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 49–55.
- Tarnai Andor 1984: „A magyar nyelvet írni kezdik”. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Egy európai magyar nyelvemlék: a Halotti Beszéd

A 12. és a 13. század fordulóján, egy „Ismeretlen”, közismert nevén *Anonymus* latin nyelven megírta a *Gesta hungarorum*”-ot, a „A magyarok tettei”-t. Ezzel közel egy időben egy másik „Ismeretlen”, az *Ismeretlen Szerzetes* pedig *Sermo sup(er) sepulchrum* ’Sír felett mondott beszéd’ felcímmel leírta az első reánk maradt önálló magyar nyelvi szöveget, és hozzá megörökített egy szintén magyar nyelvű rituális „Könyörgés”-t, egy *Oratio*-t. Két szöveget, amelyek majd mint *Halotti Beszéd és Könyörgés* kerülnek bele nemzeti emlékezetünkbe.

Gyakori, közkezdvelt megállapítás szerint, a *Halotti Beszéd és Könyörgés* nemcsak a magyar nyelvnek, hanem az egész finnugor nyelvcsaládnak is a legkorábbi összefüggő nyelvemléke. E megállapítás igaz, de csak félig. Mert híres *beszédünk* ugyanakkor az európai kultúrának is számon tartandó része. Egyrészt, mert magyar volta mellett, s ezzel együtt, az európai egyetemes keresztény liturgiai hagyománynak is egy valamely népnyelven megszólaló, a maga nemében egyedülálló, korai megnyilvánulása (Madas 2002: 83). Másrészt pedig azért, mert szellemükben, tartalmukban, de ezen túlmenően még egyes formai vonatkozásaikban is, a nyugati keresztény kultúrából fakadnak. Európai távlatokból tekintve a 9. század második felétől a 11. század derekáig tartott Európának, a nyugati egyháznak, ebben az időszakban főleg keletre kiterjedő befejeződő korszaka, melynek kezdetül Chlodwig frank uralkodó feltehetőleg 498-ban való megkeresztelését szokás tartani. A kereszténység e terjedése hozta alapvetően magával a vallási igények és követelmények szolgálatára a korabeli virágzó kódexirodalmat és egyházi írásbeliséget. Közte a Halotti Beszédet, európai háttérét és előzményeit, amelyek figyelembe vétele nélkül valóban még magukat a magyar szövegeket sem lehet teljes mélységükben megértenünk.

973 húsvétján, mely abban az évben március 23-ra és 24-re esett, a Harz-hegység keleti peremén, a Bode folyó melletti, az akkori világ egyik legrangosabb városában, a német Quedlinburgban összeült az éppen esedékes birodalmi ülés, az ún. *Hoftag*. A Hoftagot a Szent Római Birodalom császára, I. (Nagy) Ottó (912–973) hívta össze. Ezen ezúttal – eltérően az egyébként szokásostól – nemcsak a német, az itáliai és részben francia területekre, az akkori Nyugatra kiterjedő birodalom notabilitásai gyűltek össze, hanem meghívást kaptak rá más népek és hatalmasságok is: dánok, lengyelek, „bőhm”-ök, a nyugati bolgárság, Bizánc, a pápaság, Beneventum fejedelemsége, a spanyolországi arab kalifátus. És Géza nagyfejedeleme (943–997) *12 magyar előkelője* is. Ily módon ez a találkozó a maga nemében nemcsak egy „nemzetközi”, Európa-történeti és jelentőségű esemény volt, hanem számunkra ez még azt is jelentette, hogy e tanácsko-

záson való részvételünk révén politikailag *ezzel és azóta lettünk* Európa s a nyugati kereszténység integráns része.

Quedlinburgot követőleg keresztelkedik meg a magyar fejedelmi család és vele együtt sokan mások is. Még Géza nagyfejedelem idején Esztergomban templom épül Szt. István vértanú, protomartyr tiszteletére. Ezzel egy időben Veszprémben és a már említett Esztergomban formálódnak a magyar kereszténység első egyházi központjai: Esztergom csakhamar az egész európai keresztény egyházi kapcsolatrend része lesz. 996-ban pedig Pannonhalmán megtelepszenek az első bencés szerzetesek (Gulya 2006).

A *Halotti Beszéd és Könyörgés* a 12–13. századi híres, ún. *Pray-kódex*-ben, egyik legszebb kódexünkben őrződött meg. Szövege betölti a kódex majd egy teljes – folio 136. – lapját. A *Pray-kódex*-ben még két másik hely is van, amelyek és a *Halotti Beszéd és Könyörgés* között valamiféle affinitas – eredet, tartalmi hasonlóság – mutatkozik. Ezek egyike (f. 134) egy *könyörgés* (oratio) (*Oremus fratres karissimi...*), a másik (f. 136–136v) pedig egy *beszéd* (sermo) (*Optime nostis, fratres karissimi...*).

Valójában a *Pray-kódex* nevezetes 136. lapján, a *Sermo sup(er) sepulchrum* címzet alatt két magyar nyelvű szöveg van. Annak ellenére, hogy némi kétely mellett a szakirodalom e két szöveget jobbra egynek veszi és e szerint mint *Halotti Beszéd és Könyörgés* nevezi is meg. Így Pais Dezső, a sokat idézett, neves „Ó-magyar olvasókönyv”-ben (Jakubovich/Pais 1929: 65–72), hogy a legelterjedtebbek közül a csak a legismertebbet említsem. És így tartja számon 1980-as munkájában Benkő Loránd is (*A Halotti Beszéd és Könyörgés*, Benkő 1980: különösen 47–49). Különvontuk kérdését eleve eldönti, hogy ezen utóbbinak – ti. ...és *Könyörgés*-nek – továbbá a vele kapcsolatba hozott kódexbeli latin nyelvű *Oratio*-nak („*Oremus [...] fratres karissimi...*”) egy több évszázados múlta visszatekintő – bár latin nyelvű – de ön- és különálló, „szóhív” hagyománya, eredete és forrása van. Kétségtelen tehát, hogy az ún. *Halotti Beszéd*-ben két különböző szöveggel van dolgunk, amiért is e két, különálló szöveget célszerűnek látszik egymástól eltérően, de a hagyománnyal nem túlságosan szakítva, a következőképpen nevezni és jelölni: *Halotti Beszéd* (HB), az eddigiekben: „*Halotti Beszéd*” és *Halotti Könyörgés* (HK), mindeddig: „...és *Könyörgés*”.

A két szöveg között önmagában is több olyan sajátosság is van, amelyekben és amelyek alapján *ab ovo* több mint perdöntően eltérnek egymástól:

1. Az ún. „*Halotti Beszéd*” *könyörgése* (HK) latin nyelvű eredetije a szerzetesek (cf. f. 134) temetési rítusába tartozik. Ezzel szemben a „*Halotti Beszéd*” (HB) maga – és vele együtt megkülönböztetés nélkül – a „*Halotti könyörgés*” (HK) a laikusoké alá (f. 136). Legalábbis itt kerülnek besorolásba. A valós helyzetet a latin szöveg őrzi. Az ezzel, az eredeti besorolással (HK: f. 134, illetőleg HB: f. 136) – úgy tűnik, – egybecsengenek a bennük lévő megszólítások is: HK *bratým*, illetve ~ HB *feleym*. A HB megszólítása mintha általánosabb lenne, míg a HK-é

viszont egy kisebb, zártabb közösséget látszik megszólítani. Ez a közösség egyéb ismereteink szerint minden bizonnyal egy bencés szerzetesi közösség volt, illetve az kellett, hogy legyen. Egy a korból származó másik rituálé (Sankt Florian, Franz 1904: 97) e helyen szintén megkülönböztetéssel él. Egyrészt „pro anima famuli ..., fratris nostri, sancti Floriani” megjelölést (cf. *bratým*) használ, másrészt „Super populum” alatt „populus fidelis” terminussal (cf. *feleym*) él.

2. Mindkettőben egymástól eltérően jelenik meg a záróformula. Magyarul, illetve latinul: HB *Es keassatuc...charmul. Kirl. ~ HK clamate III K., kyrie eleison.*

3. Jellegzetesek a többszöri, egymástól eltérő párhuzamos kifejezések, pl.: HB *muncas vilag (bele) ~ HK homus vilag.*

4. Az előbbieken túl mindennél nyomatékosabban esnek latba a HB-ben, illetve a HK-ben lévő nyelvi / nyelvjárási (hangtani) eltérések. A legerősebben a bennük megjelenő nyelvjárási *é-ző*, illetőleg *í-ző* nyelvi jellegzetesség: HB *lelic: lelic ert, elnie ~ HK lilki: lilki ert, ilezi 'élessze', scegin.* A Halotti Beszéd egyértelműen *é-ző*, míg a Halotti Könyörgés *í-ző* nyelvjárásban íródott.

Hogy itt valóban két külön szövegről van szó, ezt így tartotta már 1838-ban a kérdés első fejtegetője Döbrentei Gábor is. A Halotti Beszédet a Halotti Könyörgéssel egybevetve írván, hogy az „attól egészen különös” (Döbrentei 1838: XCIC és másutt).

A tulajdonképpeni „Halotti Beszéd”-nek a második, a *Wimagguc uromc isten kegilmel ez lelic ert* kezdetű része szintén *könyörgés*.

Ily módon a Pray-kódex szövegeiben két magyar könyörgésszöveg is van. Ezzel viszont elértünk a *könyörgés*-nek egyáltalán nem jelentéktelen kérdéséhez. Úgy tűnik, hogy éppen a „könyörgés”-ek azok, amelyek – egy hasonlósággal élve, mint nyomelemek – segítenek tovább hermeneitikai, szövegfeltáró utunkon.

A 12. század vége felé Európában egyre nagyobb tért nyer a „purgatorium”, a tisztítótűz és vele együtt a hit, hogy az élők a holtak üdvözülésére az Úristennél befolyással lehetnek. Mind az egyház, mind a hívek kérhetik Istent, hogy – Isten hatalmában mintegy részesülve – befolyásukra a megholt lelkek jó sorsra jussanak (Le Goff 2003–2004: 207). Ezt lennének hivatva szolgálni a megholt lelke üdvéért mondott ún. „könyörgés”-ek. Ezekben a hívek – megszólítva őket – segítőkhez is folyamodnak. Befolyásos égi személyiségekhez. Rendszerint saját egyházaik szokását és gyakran hosszabb időre is visszamenő hagyományait, ezek hagyományos formáit követve. Időszakunk a rituálisbeli „könyörgés”-nek mondhatni a virágkora.

A Halotti Könyörgésben *Scerelmes bratým...* (f. 136) Ábrahám (– Izsák – Jákob) kebele (*hug ur uvt kegilmehel abraam. ysaac. iacob. kebeleben helhezie...*) locus szerepel. Ennek a háttere valójában a Lukács evangéliumban lévő (Lukács 16, 19-31, különösen 22) „A dúsgazdag és a koldus Lázár” története. A kérdéses helyek Békés Gellért és Dalos Patrik szentírásfordításában (Pannonhalma¹³1992): „meghalt a koldus és az angyalok Ábrahám ölébe vitték”. Meghalt a

gazdag is s a pokolból feltekintve „meglátta messziről Ábrahámot és a kebelén Lázárt”. Továbbá (János 8, 11): „sokan jönnek napkeletről napnyugatról és letelepednek Ábrahám, Izsák és Jákob mellé a mennyek országában”.

E motívum egy gazdag és bonyolult szimbólumrendszer része, mely tartalmánál fogva érthető módon bekerült a halotti könyörgések inventárjába.

Az „Ábrahám öle” néven számon tartott hagyomány szerint a megholt lélek először Ábrahám ölébe kerül, majd az utolsó ítéletkor onnan jut üdvözlésre (Baschet 2000, különösen 119–124). E legenda szinte klasszikus tömörséggel jut a Pray-kódexbeli könyörgésben kifejezésre, melyet itt az egyszerűség kedvéért a latin szöveg (f. 134) magyar fordítása segítségével adunk vissza: „Könyörögjünk, szeretett testvérek, e kedvesünk lelkéért, akit az Úr e világ csapdájából méltóztatott kihívni, és akinek a testét ma a sírnak adjuk. Hogy őt az Úr mérhetetlen jósága Ábrahám, Izsák és Jákob kebelébe helyezni méltóztassék és mikor az ítélet napja eljön, szentei és választottai közé őt jobb oldalra helyezve támasz-sza fel.” (Erdélyi István fordítása. – Baschet műve ismeretét Jelenits István baráti figyelmességének köszönhetem, és köszönöm.)

E kép és motívum a korabeli prédikációknak, példázatoknak, de még a képzőművészetnek is közkedvelt témája volt. Első képzőművészeti ábrázolása feltehetőleg egy angliai bencés helyről, a 11. század 40-es éveiből, 1040-ből származik (Baschet 2000: 120). Később főleg francia, (dél)német, skandináv területen terjed el. A legerőteljesebben a 12. század második felében – éppen a bennünket legjobban érintő időben – s valamivel még inkább, az 1200 utáni fél évszázadban) (vö. Baschet 2000: 400 kk.). Egyik leghíresebb emléke III. Heinrich német király és császár (bencés?) evangeliáriuma (Esternach/Luxemburg, 1043–1046) (Sachs 1980: 15). Német földön leginkább a 12. század 2. és 3. negyedéből. Itt jobbra a 70-es 80-as években találkozunk vele. Nem ritkán éppen szerzetesi, benedekrendi körben. Sőt, ha nem tévedünk, előfordulása sok helyütt a leginkább hozzájuk kötődik (Baschet i.h.).

A Pray-kódex egésze eredetének a messze vivő kérdését (Szendrei 2005: 144–149) itt most félretéve figyelmünket a bennünket legközvetlenebbül érintő „Rituale breve” (f. 129v–136v), pontosabban a „Ritus sepulturae” (f. 133–136v), felé irányítjuk, minthogy a Pray-kódexnek ez az a része, amelyik a Halotti Beszédet és a Halotti Könyörgést, továbbá a velük kapcsolatos egyéb szövegeket tartalmazza.

Radó Polikarp (1973: 71–76) tüzetes vizsgálataiból kitűnik, hogy rituálénk mily nagy mértékben egyezik európai rituáliák megfelelő passzusaiival. Elsőként is e tekintetben a 12. század talán legtipikusabbnak mondott rituáléjával, a felső-ausztriai Sankt Florian apátság rituáléjával (a rituáléről Franz 1904). Magam a 10/11. század fordulójáról származó „A Fuldai Apátság Sacramentariuma” halotti rituáliáját vettem vizsgálat alá. (E rendkívüli jelentőségű forrásról lásd Richter 1912. A forrásra Madas 2002: 118 alapján lettem figyelmes.)

Újabbán ismét több rituálé is figyelmünk körébe került. Mégpedig az egykori Lombardiából (Észak-Itália): Milánóból, Paviából, Verticelliből. Ezek nagyobbára egykorúak az előzőekkel, azzal együtt is, hogy esetleg további évszázados előzményekre mennek vissza. Így többek között a 11. század elejéről való „Milánói Ordo” (Lambot 1931) is.

A középkor e szakában – „romanika” – az egyházi és szerzetesi (bencés) intézmények behálózták az egész (nyugati) keresztény világot, beleértve a magyart is. Mégis majdhogynem hihetetlen, hogy a Pray-kódexbeli „Scerelmes bratým...” könyörgés (f. 136), ennek – pontosabban ennek az ugyancsak ott lévő (f. 134) latin nyelvű – megfelelője megvan mind a két említett helyen, a fuldai (Sacramentarium 2477, Richter 1912: 305) valamint a Sankt Florian apátság rituáliájában (95,18, Franz 1904: 95). Valószínű, hogy a neves *oratio* még más szertartáskönyvben is előfordul(t). Felidézzük őket. Nem azért, hogy kiderítsük eredetüket, még a magyarét sem, hanem azért, mert pusztán egybevetésük is mind az elterjedést, mind az időt – Fulda 975, Pray-kódex, a 12. század vége – tekintve maga magától megláttatja velünk a kódexek ma már szinte alig elképzelhető korabeli életét és világát. Több mint bizonyos, hogy valamikor e szöveg Európa-szerte ismert és a rituálék általános része volt.

A Halotti Könyörgés (*Scerelmes bratým...*) és latinjai, javítás és kiegészítés nélkül, *eredetileg is tagolt* formájukban közölve:

A M i l á n ó i O r d o (10. század):

„Oremus fratres karissimi pro spiritu cari nostri *illius*,
quem dominus de laqueo huius saeculi liberare dignatus est,
cuius corpusculum hodie sepulturae traditur,
ut eum pietas domini in sinu habrahae ysaac et iacob collocare dignetur,
ut cum dies iudicii aduenerit inter sanctos et electos suos eum in parte
 dextera collocandum resuscitare fatiat,
praestante domino nostro Iesu Christo [,]
qui cum patre et spiritu sancto uiuit et regnat [,]
in saecula saeculorum.
Amen.”

A Fuldai Apátság Sacramentarium-a (a 10/11. sz. fordulója):

„Oremus fratres karissimi pro spiritu cari nostri N.,
quem dominus de laqueo huius seculi liberare dignatus est,
cuius corpusculum hodie sepulturae traditur,
ut eum pietas domini in sinu Abrahae Isaac et Iacob collocare dignetur,
ut cum dies iudicii aduenerit,
inter sanctos et electos suos eum in parte dextera collocandum resuscitari
 faciat,
prestante domino nostro Iesu Christo,
qui cum patre et spiritu sancto uiuit e gloriatur deus.”

A Sankt Florian Apátság Rituale-ja (a 12. sz. első fele):

„Oremus, fratres karissimi, pro spiritu kari nostri,
quem dominus de laqueo huius seculi liberare dignatus est,
cuius corpusculum hodie sepulture traditur,
ut eum pietas domini in sinum Abrahe, Ysaac et Iacob collocare dignetur,
ut cum dies iudicii aduenerit,
inter sanctos et electos suos eum in parte dextera coronandum resuscitari
faciat”.

A Pray-kódex, f. 134 (a 12. sz. vége):

„Oremus. Fratres karissimi pro spiritu cari nostri.
quem dominus de laqueo huius seculi uocare dignatus est.
cuius corpusculum hodie sepulture traditur.
ut eum pietas domini immensa. insinum abrahe. ysaac. & iacob. collocare
dignetur.
ut cum dies iudicii aduenerit.
inter sanctos & electos suos eum in parte dextera collocandum resuscitari
faciat.”

A „Halotti Könyörgés”, Pray-kódex, f. 136 (a 12. sz. vége):

„Scerelmes bratým uimagguc/omuc ez scegin ember lilki ert.
kit vr ez nopun ez homus vilag timnucebelevl mente.
kinec ez nopun testet tumetivc.
hug ur uvt kegilmehel abraam. yfaac. iacob. kebeleben helhezie.
hug birsagnop ivtua
mend w szentii es unuttei cuzicun iov felevl iochtotnia ilezie wt.
Es tiv bennetuc.
clamate III. K.”

Egybevetésül:

ez scegin ember, cf. (lat./PrayK., Milánó, Fulda) *cari nostri*, (St. Florian) *kari nostri*;
scegin, cf. (latin/PrayK., Milánó, Fulda, St. Florian) **carus* 'teuer, wertvoll; teuer:
lieb, wert';

csak Milánó: *illius*, Fulda: *N*;

timnuc-: *timnucebelevl*, cf. (latin/PrayK., Milánó, Fulda, St. Florian) *de laqueo*:
laqueus 'Strick, Schlinge; Fallstrick, Falle'

mente, cf. (latin/PrayK.) *uocare* 'rufen; vorladen, einladen', (Milánó, Fulda, St.
Florian) *liberare* 'befreien, freilassen';

immensa: *immensus* 'unermesslich (groß), unendlich', csak latin/PrayK.

iochtotnia, cf. (latin/PrayK., Fulda) *collocandum*: *colloco* 'aufstellen, (hin)stel-
len, (hin)setzen', (St. Florian) *coronandum*: **corono* 'begränzen';

(Milánó) ... *praestante domino nostro Iesu Christo [...] qui cum patre et spiritu sancto uiuit et regnat [...] in saecula saeculorum. Amen.*” Obs.: regnat;
 (Fulda) ... *prestante domino nostro Iesu Christo, qui cum patre et spiritu sancto uiuit gloriatur deus.*” Obs.: *e gloriatur*;
es tiv bennetuc: csak PrayK., magyar
ae ~ e: (Milánó) *saeculi*, (Fulda, St. Florian, PrayK.) *seculi*, (Milánó, Fulda) *sepulturae*, (St. Florian, PrayK.) *sepulture*;
-ti- ~ - ci-: (Milánó) *fatiat*, (Fulda, St. Florian, PrayK.) *faciat*;
 (Milánó) *habrahae*, (Fulda) *Abrahae*, (St. Florian) *Abrahe*, (PrayK., latin) *abrahe*, (PrayK., magyar) *abraam*. Etc.

A Pray-kódexben lévő másik „könyörgés”-ben, a „Halotti Beszéd” (f. 136) „Wimagguc uromc isten kegilmel ez lelic ert...” alatt és követőleg, *Szent Asszony Mária, Szent Mihály arkangyal és Szent Péter* kerülnek megszólításra: *Es vimagguc szen(t) achsin mariat. es bovdug michael archangelt... es ... szent peter urot...* Megszólításuk és együttes előfordulásuk egyáltalán nem a véletlen műve. Ismeretes, hogy a HB-ben szereplő Mihály arkangyal volt az Egyház és a Szent-(Német)-Római Birodalom (az Otto-dinasztia!) patrónusa. E szerepében gyakran az Istenanyával együtt. Szent Péter pedig mint egyházfejedelem, az Egyház patrónusa tartozott e körbe.

Madas Edit alapvető kutatásai (Madas 2002: különösen 83–102) szerint a Halotti Beszéd szövegéhez a zágrábi ún. Hartvik-féle szerkönyv, az *Agenda pontificalis* abszolutiója áll a legközelebb (Madas 2002: 101–102). A kérdéses forrásban a következő „könyörgési” szöveggel: ...*intercedente Dei Genetrice Maria, et beato Michaele archangelo... et beato Petri apostolo...* ’...az Istenszüdő Mária, és szent Mihály arkangyal... és szent Péter apostol közbejárásával...’.

A szertartáskönyv eredetileg a győri székesegyházé volt s 1094-ben került Zágrába. A névben is szereplő Hartvik (Hersfeld, Németország) bencés szerzetes volt, 1085-től püspök. Magdeburgban érseki kormányzó, aki 1088-ban Magyarországra jött s Győr püspöke lett. 1112-ben halt meg. Személye és viszonya a kódexhez vitatott (Madas 2002: 49–54, Szendrei 2005: 66–69). A vele kapcsolatos teljesebb képhez kiegészítésül még hozzátesszük, hogy a magyar királyságnak és egyháznak (Esztergom) I. Nagy Ottó (912–973) óta szoros és folyamatos kapcsolata volt az Ottó-dinasztiával, benne Magdeburggal. Magdeburg több jeles személyiségével (Gulya 2007). Ismert, hogy Hartvik volt a „Szent István kis legendája”-nak az írója. Szent István felesége, Gizella is az Ottó-dinasztiából származott.

A kutatás kérdéseink körében még számos válasszal adós. De nem lehet kétséges, hogy a könyörgések alapján a Halotti Beszéd és a Halotti Könyörgés egymástól eltérő liturgikus kontextusok hordozói s ezzel együtt intézményileg is nyilvánvalóan más és más egyházi keretbe, illetőleg szervezeti hagyományba tartoztak és tartoznak. Úgy tűnik, hogy a Halotti Beszéd egy nagymúltú száz

(Ottonen) – Magdeburg – Esztergom hagyományba, míg a Halotti Könyörgés nyomai Fulda és egyéb hasonmások alapján is egy másik, egy délibb és nagyobb európai kiterjedtség felé látszanak mutatni.

A Pray-kódex jeles f.136r lapján lévő magyar nyelvű szövegek folyamatos írással vannak írva. Paleográfiai vizsgálódások viszont arra vallanak, hogy bennük valójában tagolt szövegekkel van dolgunk.

A Halotti Beszéd „szerzője” írott beszéde tagolásának a jelölésére két eszközt használ: 1. sorvégi pontokat és 2. nagybetűs mondatkezdetet. Ezek együttes és megkülönböztetett alkalmazása adja vissza végül is a Halotti Beszéd valóságos szerkezetét és formáját. Azt amiben és ahogyan a Halotti Beszéd megfogalmazódott (és feltehetőleg elmondásra is került). Az egyes közlések („mondatok”) végén a pont valamely közlési, nyelvi és prozódiai egységet („ütemet”) jelöl, míg a nagybetűkkel jelzett részek egy-egy gondolati egységet foglalnak magukba. (Az eredetiben az iniciálékat a betűk nagyobb mérete mellett piros színük is kiemeli.)

A Halotti Beszéd a maga egykori valójában a következő lehetett, melyet úgy véljük, hogy a következőképpen lehet – és kellene – visszaadni: *Latiatuc feley m zumtuchel mic vogmuc. / ýsa pur es chomuv uogmuc. // Menyi milostben teremteve eleve mív isemucut adamut. / es odutta vola neki paradisumut hazóá. // Es mend paradisumben uolov gimilcictul munda neki elnie* (és így tovább).

Liturgiában, liturgikus eseményekkel kapcsolatos szertartási szövegeknek a prozódiai megformáltság ősi időktől kezdve mindig is szerves velejárója volt. A látszat és a közfelfogás ellenére a Pray-kódexben megőrződött Halotti Beszéd – műfaját is tekintve –, nem egybefüggő prózai szöveg, hanem „a vers és a próza határán álló” „rímtelen ritmikus deklamáció”, amire már 1959-ben nagy erudícióval Szabolcsi Bence (1972) is rámutatott.

Szabolcsi Bence a Halotti Beszédben bizonyos nyugati – latin, német és francia – műköltészeti formák és prozódia megjelenését látja. Többek között – néhány sorát átveve – szövegünket a következőképpen interpretálja: *Lát-tyátuk fele-im / szüim-tük-hel mik vogymuk, I-sà pur es / homu vogymuk. Me-nyí mi-losztben / te-rüm-te-vé e-le-vé miü i-se-mü-kiüt, / À-dá-mut, es o-dut-tà / vo-là ne-ki pà-rà-di-su-mut / hà-zo-á* (és így tovább).

Szabolcsi Bencének a „verses” műfaji és a Halotti Beszéd művészi megformáltságát valló nézetével, és azzal is, hogy ebben „nyugati”i indítást lát, csak egyet tudunk érteni. De sejtésem szerint Szabolcsi nézetén túlmenően a Halotti Beszédben inkább – vagy ugyanakkor – egy szegmentáló, szabad szótagszámú (heterometrikus) magyar kétüteműség búvik meg. (E sajátosságokra nézve lásd Gáldi 1960: 149–175, 302–323; 1965: 1–30.) E szerint a Halotti Beszédet prozódiailag így venném, olvasatomban: *Látjátok feleim szömtökel / mik vagymok. is-a por es / hamú vagymok. Mennyi milosztben teremtevé elevé / mü isemökököt ádamot. es adottta vala neki / paradisomot házóá* (és így tovább).

A középkori Európában igen magas volt az írásbeli műveltség. Természetesen a latiné és ezen belül is alapjában véve, egyházi körökben. Hihetetlenül fejlett rendszere – *scola* – volt az erre való képzésnek is. (A már említett fuldai apátságban már a 9. században írószoba – *Schreibstube* – működött.) Precízen kidolgozott helyesírási gyakorlatuk volt. Erről Peter Stotz 1996-ban *Lautlehre – Handbuch zur lateinischen Sprache des Mittelalters* (Band 3. München) cím alatt kitűnő összefoglalást jelentetett meg. Az e mű nyújtotta kép alapján teljes mértékben érthető, hogy ennek az európai írásbeli műveltségnek a birtokában, amelybe a hazai litterátus helyek is beletartoztak, a Halotti Beszédet író *scriptor* – feltehetőleg bencés szerzetes – ma is csak csodálható magas rendű nyelvi műveltség és színvonal birtokában volt.

Stotz munkája s az elérhető magyar nyelvjárási források, alapvetően Imre Samu magyar nyelvjárástípusai (Imre 1971) szem előtt tartásával a Halotti Beszédnek és a Halotti Könyörgésnek betűről-betűre való megvizsgálása alapján mindennek előtt a Halotti Beszéd helyesírásának a módszeres, következetes átgondoltsága tűnik szembe. Ebben alapvetően benne van a korban tevékenykedő írástudóknak, *scola*-knak és *scriptorium*-oknak a latin nyelv kiműveltségén nyugvó évszázados európai iskolázottsága. A magyar *scriptor*-ok nyelvi jártaságát pedig a latin nyelvnek a magyar nyelvvel való konfrontációja csak elmélyítette. Való filológusok voltak és nem „másolók”, amint ezt már a magyar szó is akaratlanul sugallja. Óvatosan vagyok a véleményemmel, de mintha még tudatos, *analitikus* nyelvszemléletük is lett volna.

Nem meglepő, hogy egyebek között a Halotti Beszéd magánhangzói írásgyakorlatát áttekintve, egyértelmű kép tárul elénk. Ez azt mutatja, hogy a Halotti Beszédben a latin magánhangzós betűk, mint alapjelek, következetesen a rövid magyar magánhangzókat s a latin helyesírás szabályai értelmében a magyar *á*, *é* és az *í* hangokat jelölik. Ezzel szemben a hosszú magyar magánhangzók, pontosabban, az *ó*, *ő*, *ú* és *ű* jelölésére meghatározott (magánhangzós) betűkapcsolatokat alkalmaztak, továbbá a *w* betűt vették segítségül. Hogy e rendszer itteni megnyilvánulása hogyan, hol és miként jött létre, többféle magyarázatot is megenged. Kétségtelen viszont, hogy a Halotti Beszédben alkalmazott elv európai (indoeurópai) háttérre vall. (Lásd pl. lat. *oe*: *coelum* 'menny', fr. *fleur* 'virág' etc.) E körben talán a legsajátosabb a *h* betűnek középkori latinban való alkalmi mellékjel / diakritikus jel (!) szerepe. A Halotti Beszédben többször is: pl. *munhi* 'men(n)yi'/'mennyei', az *ny* jelölésére.

Végző megjegyzésem, akár mint összefoglalás is: a Pray-kódex magyar nyelvű szövegei, a Halotti Beszéd és a Halotti Könyörgés európaisága kétségtelen. A nyugati kereszténység jelenik meg bennük. Mégpedig számunkra örömdetes módon: egyedi formába, a magyar nyelvbe öltöztetve.

Szövegeinknek a magam részéről követni vélt komplex szemlélete, a művelődéstörténet, az egyháztörténet és a hozzájuk kapcsolódó kommunikáció – a

(beszélt) nyelv, ennek írásbeli rögzítése – együttes elemzése szinte maga magától indít arra és hozza magával, hogy a „Halotti Beszéd”-et és a „Halotti Könyörgés”-t az elmondottakból adódóan *újraolvassuk*.

Olvasatomban mai magyar helyesírással élek. Ez vonatkozik az [a] – betűre is, mint *labiális* magánhangzó jelére. Minthogy ún. illabiális *a* sem a Halotti Beszédben, sem a korabeli magyar hangrendszerben nem volt. Szerintem a mai magyar helyesírás és a Halotti Beszéd és a Halotti Könyörgés betűi rendszerbelileg azonosak. Ezért ezek különösebb megkülönböztető jelölésére – hacsak nem speciális fonetikai aspektusról lenne szó – értelmezhető okunk nincs. Egyes hangoknak – itt mindenekelőtt a *gy*, a *v* és a *h* mássalhangzókra gondolok – a maitól való feltehető eltérő ejtése is, megítélésem szerint fonetikai, és nem nyelvi kérdés.

A *Halotti Beszéd* és a *Halotti Könyörgés* a maguk korában, de mai magyar betűkkel és helyesírással visszaadva, így hangozhattak:

Beszéd sír felett

Halotti Beszéd

Látjátok feleim szömtökel mik vagymok.

is-a por es hamú vagymok.

Mennyi milosztben terömtévé [uromk isten] elevé mü isemököt ádámot.

es adotta vala neki paradisomot házoá.

Es mend paradisomben való gyimilcsiktül monda neki élnie.

Hean tilutoá üt egy fa gyimilcsétül.

Gye mondoá neki méret nöm enneik.

is-a ki napon emdöl az gyimilcstül.

halálnék haláláal halsz.

Hadlavá holtát terömtévé istentül.

gye feledevé.

Engede ördöng intetüinek.

es evék az tilútt gyimilcstül.

es az gyimilcsben halálot evék.

Es az gyimilcsnek ül keserű vala vize.

hogy torkukat megé szakasztja vala.

Nöm hean mogának.

gye mend ű fajának halálot evék.

Haraguvék isten.

es vetevé üt ez munkás világbele.

es lőn halálnék es pokolnek fésze.

es mend ű nemének.

Kik azok.

*mü vagymok.
Hogy es tü látjátok szömtökel.
is-a es nöm eggy ember mulhatja ez vermöt.
is-a mend azhoz járó vagymok.*

*

*Vimággjuk uromk isten kegyelmét ez lélekért.
hogy jorgasson ű neki.
es kegyeggyen.
es bolcsássa mend ű bünét.
Es vimággjuk szent ahszin máriát.
es bódog mihael arkangyelt.
es mend angelkot.
hogy vimággyanak érette.
Es vimággjuk szent péter urat.
kinek adott hatalm ódania.
es ketnie.
hogy óggya mend ű bünét.
Es vimággjuk mend szentököt.
hogy legyenek neki segéd uromk szine előtt.
hogy isten ű vimádságuk miá bolcsássa ű bünét.
Es szabadícsa űt ördöng ildetüitül.
es pokol kínzatuiátul.
es vezesse űt paradisom nyugulmabele.
es aggyon neki mönyi uruszágbeli utat.
es mend jóban részt.
Es keássátok uromkhoz hármul.
Kir[ie] [e]l[eison].*

Halotti Könyörgés

*Szerelmes brátim vimággjomok ez szegíny ember lilkiért.
kit ur ez napon ez hamis világ timnöcebelől mente.
kinek ez napon testét tömetjük.
hogy ur űt kegyilméel ábrám.
isák.
jákob.
kebelében helyezje.
hogy birságnap jutva mend ű szentii es önöttei közikön jó felől
johtatnia ileszje űt.
Es tü bennetök.
clamate III. [ter] K. [kyrie eleison]*

Irodalom

- Baschet, Jérôme 2000: Le sein du père. Abraham et paternité dans l'Occident médiéval. [Paris.]
- Benkő Loránd 1980: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegei. Budapest.
- Franz, Adolph 1904: Das Rituale von St Florian aus dem zwölften Jahrhundert. Freiburg im Breisgau.
- Gáldi László 1960: A finnugor népi verselés tipológiai áttekintése. Irodalomtörténet 48: 149–175, 302–323.
- Gáldi László 1965: Contributions à une typologie de la versification finno-ougrienne. Ural-Altaische Jahrbücher 36: 1–30.
- Gulya János 2002: Európa-csúcs ezer esztendővel ezelőtt. História 24/3, 27.
- Gulya János 2006: Der Hoftag in Quedlinburg. In: Der Hoftag in Quedlinburg 973. Von den historischen Wurzeln zum Neuen Europa. Hrsg v. Andreas Ranft. Berlin. 19–27.
- Gulya János: Sermo super sepulchrum. Ősi magyar nyelvmélekek. Halotti Beszéd és Halotti Könyörgés a Pray-kódexből. Göttingen–Budapest (kézirat).
- Imre Samu 1971: A mai magyar nyelvjárások rendszere. Budapest.
- Jakubovich Emil–Pais Dezső 1929: Ó-magyar olvasókönyv. Pécs. 65–72.
- Lambot, Cyrille 1931: North Italian Services of the Eleventh Century. London.
- Le Goff, Jacques 2004: Die Geburt Europas im Mittelalter. Aus dem französischen von Grete Osterwald. München.
- Madas Edit 2002: A szóbeliség és írásbeliség határán. A Halotti Beszéd és Könyörgés műfaj történeti helye. In: Középkori prédikációirodalmunk történetéből. (Csokonai Könyvtár 25.) Debrecen. 83–125.
- Radó Polycarpus 1973: Sacramentarium cathedralis Vaciensis, usui monastico accomodatum (Codex Prayanus; 1192–1195). In: Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum. (Átdolg. Ladislaus Mezey.) Budapest. 40–76.
- Richter, Gregor 1912: Sacramentarium Fuldense saeculi X. Quellen und Abhandlungen zur Geschichte der Abtei und Diözese Fulda. IX. Fulda.
- Sachs, Annelore u.a. 1980: Christliche Ikonographie in Stichworten. Leipzig.
- Stotz, Peter 1996: Lautlehre. – Handbuch zur lateinischen Sprache des Mittelalters 3. München.
- Szabolcsi Bence 1972: A Halotti Beszéd ritmusa. In: Vers és dallam. Tanulmányok a magyar irodalom köréből. Budapest 1972². 13–32.
- Szendrei Janka 2005: A „Mos Patriae” kialakulása 1341 előtti hangjegyes forrásaink tükrében. Budapest. 144–209.

A. MOLNÁR FERENC (DEBRECEN)

Érted-e, amit énekelsz?

(A magyar református énekeskönyv nyelvi problémáiról)*

Az előadás címe az Apostolok cselekedetei 8/30-31-re alludál, amikor is Fülöp apostol, hallván, hogy az etióp kincstárnok Ézsaiás könyvét olvassa, megkérdezi tőle: „Vajon érted-é, amit olvasol?” A kincstárnok pedig ezt feleli: „mi módon érthetném, hacsak valaki meg nem magyarázza nékem” (revideált Károlyi-féle fordítás). Az írárok magyarázata a keresztény vallás történetét is végigkíséri, és ez a szűkebben vett nyelvi, az elsődleges megértést szolgáló magyarázatra is vonatkozik. Többek között azért, mert az egyházi szövegeknek jellemzője, hogy hosszú ideje és folyamatosan használják őket. Ez pedig azzal járhat, hogy a szöveg – amelyet a változtatástól a szakralitás, a tradíció és a megszokás is véd – nem, illetve csak késve és részben követi a nyelvi fejlődést, ami esetenként a jó megértésnek gátja, a félreértésnek, rossz interpretációnak pedig forrása lehet.¹ A legtöbb európai néphez hasonlóan a magyarban is, mint ismeretes, a keresztény vallási nyelvhasználat az európai latinon alapul, a mellett jelenik meg, majd erősödik, hogy aztán – felekezetenként eltérő mértékben és időben – a magyar nyelvűség önállósodjon, és teljes mértékben használatos legyen. Ha ma az egyházi szövegeinket, a velük kapcsolatos tudományosságunkat is megtekintjük, konstatálhatjuk, hogy a legnagyobb eredmények a bibliafordítás terén születtek. Az utóbbi években mind katolikus, mind protestáns részről új és kommentált fordítások jelentek meg (1973, ill. 1975, 1996), amelyeket tovább javítanak. Úgyhogy az a kérdés, amit Fülöp feltett, legalábbis a reformátusoknál ma elsősorban az egyházi énekekre vonatkozhatna. A magyar református egyházi énekkincs egy jelentős hányada ugyanis régi vagy régebbi, s modernizálásuk csak csekély mértékben történt meg. Ez utóbbi kijelentés nem értékítélet, csak ténymegállapítás.

A mai magyarországi református énekeskönyv,² amit külföldi magyarok is használnak, szintén számos régi hagyományos éneket tartalmaz, köztük – ese-

* Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár 63.

¹ Erről röviden I. pl. Gaál Botond: Mi legyen a „kánaáni nyelvvel”? A teológiai szaknyelv és az istentiszteleti nyelvezet legfőbb gondjairól. Református Egyház 2003: 282–283.

² Énekeskönyv magyar reformátusok használatára. Az 1948. október 31-én kelt előszóból megtudhatjuk, hogy az énekeskönyv összeállításának munkáját egy bizottság végezte. Ennek előadója és az énekeskönyv szerkesztője Csomasz Tóth Kálmán volt. Az eredetileg próbaénekeskönyvnek szánt kiadás azóta is használatban van, és számos ki-

tenként versszakok kihagyásával – Szenci Molnár Albertnek a maga nemében egyedülálló és joggal megbecsült 150 zsoltárparafrázis-fordítását is.³ Az eredetileg XVI. és XVII. századi szövegekben, de olykor a későbbiekben is azonban több olyan szó, szerkezet van, amely már elavult vagy az egyes szavaknak az értelmé változott meg, új jelentései is fejlődtek, és ma így ezek nehezen érthetők vagy félreérthetők. Olykor a szöveg jó megértéséhez rövid művelődéstörténeti kommentár is szükséges lenne. Olyan énekhelyek szintén találhatók, amelyek (részben) tartalmilag avultak el. A mai keresztény/keresztyén egyházak ugyancsak keresik tevékenységük megújításának a módjait, a nyelvhasználat területén is.

Az előadás e fenti problémakör felvetése után a magyarországi református énekeskönyvből vett példák mutat be olyan szavakat, szerkezeteket, versszakokat, amelyeket az egyháztagek többsége vagy az érdeklődők, sőt sokszor a lelkészek is már nem vagy nem pontosan értenek. Ilyen esetekben a tervezett új énekeskönyvben több módon lehetne változtatni: 1/ a kérdéses szavakat, részt jegyzetben röviden meg lehetne magyarázni, leginkább lábjegyzetben avagy végjegyzetben jelölni az ott szereplő, azóta módosult, megváltozott vagy egyébként is magyarázatra szoruló jelentést; 2/ némileg át lehet írni, modernizálni lehet a szöveget; 3/ bizonyos versszakokat és/vagy énekeket – nem is keveset – ki lehet hagyni, másoknak valahogy, például tipográfiai jelezni (jobban) mellőzhető voltukat. (Természetesen, nem a legáltalánosabban használt énekeskönyvben, hanem speciális vagy tudományos kiadásokban a közölt anyag/csoport/ egyfajta teljességére is lehet vagy kell törekedni.)

Példák az 1/ alatt említett esetekre: „Mert az Úr meghallgatá sírásom, És bevőn *kedvében* (= ’bevett/ kegyelmébe’; 6. zsoltár, 8. versszak); „Ámbár kergessen ellenségem, És *bátor* megragadjon engem” (*bátor* ’bár, ámbár’; 7/3); „De a hamisak... Segítségül az Isten nem hívják, Sem *uralják*” (= ’Úrként tisztelik’; 14/5); „A napok egymásnak *tudományt* mutatnak az ő bölcsességéről ... Az Isten *félelme* ... aranynál, ezüstnél, És drága köveknél Sokkal *becsületesebb*” (*tudomány* ’tanúbizonyosság’, *félelme* ’tisztelete’, *becsületesebb* ’többre becsült’; 19/1, 5); „És szép *kies* folyóvízre legeltet” (*kies* ’szép, kellemes /táj, környezet/’; 23/1);

adásban jelent meg. Természetesen jelentős szakirodalom foglalkozik vele, s született egy-két más énekeskönyv is, de mindmáig ez maradt általánosan használatos. E téren a két legfontosabb szakmunka is Csomasz Tóth Kálmán nevéhez fűződik: A református gyülekezeti éneklés. Bp., 1950; Uő.: Dicsérvételek az Urat. Tudnivalók énekeinkről a református egyház iskolái és a hittanoktatás számára. Bp., 1971; 2. kiad. Bp., 1995. Az énekeskönyv esedékes megújításával kapcsolatban l. pl.: Szempontok a magyar református énekeskönyv megújítása tárgyában. Javaslat. Összeáll. Bódiss Tamás (2005. február). Kézirat. 3 l.

³ Ezek kritikai kiadására l. Szenci Molnár Albert költői művei. Sajtó alá rend. Stoll Béla. Bp., 1971. (Régi Magyar Költők Tára. XVII. század. 6.)

„Megtartja őket éltükben, Szükségtől és éhenhalástól Őrzi a *drága* időben” (*drága* ’ínséges’, azaz, amikor drága az élelem; 33/9); „Mint a szép *híves* patakra A szarvas kívánczik... Én lelkem *mire* csüggedsz el?” (*híves* ’hűvös’; *mire* ’miért’; 42/1, 3); „És megvidul minden én *tetemem*” (= ’csontom’, metaforikusan ’testem és valóm’, és még megemlítem, hogy a *megvidul* metaforikus jelentése itt ’megújul, örömteli állapotra jut’; 51/ 4); „hozzád *esnek* Hízkelkedvén ellenségid” (*esnek* ’leborulnak előtted, esedeznek hozzád’; 66/ 1); „Uram ... Szolgádhoz térjen *kedved*... Uram *jókedvű s édes* vagy... Úr Isten, Igaz vagy természetedben, Jó, *hív* és *engedelmes*” (*kedved* ’kegyelmed’; *jókedvű s édes* ’kegyelmes, kegyes és jó’; *hív* és *engedelmes* ’hű és megbocsátó’, azaz ’a bűnt elengedő’; 86/1, 3, 8; az *engedelmes* ’megbocsátó’-t, l. pl. a 145/3-ban is, ill. a *megenged* ’megbocsátó’-ot a 223. dicséret 5. versszakában: „*Megengedtem*, menj el békével”); „*Öregbül* a hívek serege” (*öregbül* ’nő’; 112/1); „Akik bíznak az Úristenben Nagy *hiedelemmel*” (= ’bizalommal, bizodalommal’;⁴ 125/1); „Dicsérjétek az Urat, Mert ő *jó kedvet* mutat És az ő kegyessége Megmarad mindörökre” (*jó kedv* ’kegyelem’; 136/1; ezt az értelmet a párhuzamos sor *kegyesség* szava szintén mutatja, s a zsoltárokon kívül előfordul ez a szó, szerkezet a dicséreteken is, pl. két új évi éneken: „Úr Isten ki minket sok áldással töltél be, Ez új esztendővel *jó kedved* ne szakaszd félbe!... E gyülekezeten, mely e helyre telepedett, Könyörülj Úristen, bővítsd rajta kegyelmedet”; 283/ 3, 5. S l. még 285/3. Az szintén föltehető, hogy nemzeti himnuszunkban, amely az énekeskönyvben is benne van, a *jó kedvvel* ’kegyesen’, a *bősséggel* pedig ’böven’ értelmű.⁵); „*Ne ess kétségbe ő nagy jó voltaiban*” (‘Ne ess kételkedésbe ő nagy jó volta felől’; 161. dicséret, 5. versszak; a *kétség* ma is kételkedést jelent); „*Minden csendre térve Ő előtte hulljon térdre*” (*minden* ’mindenki’; 165/1); „Csak övé legyen a dicsőség És a *tisztesség ... tisztesség* Légyen lelkemtől néked” (*tisztesség* ’tisztelet’; 245/ 1, 5); „Jövel Szentlélek Úristen Töltsd bé szíveinket *épen*” (= ’teljesen’; 370/1; l. még 342/3, a szó mai ’sérülés nélkül, egészségesen’ jelentésére pedig 245/2); „*Gyámoltalannal*, ó, maradj velem” (*gyámoltalan* ’támasz, segítő, gyámol nélküli’; 511/1).

⁴ A *hiedelem* szóhoz kissé bővebb magyarázatot fűzök. Eredetileg valószínűleg abból a töből származik, amelyből a *hideg*, *hűvös* (*híves*) szavaink is. ’Bizalom’ értelmének kialakulása egy ’hűvös hely, enyhely, oltalmas hely’ közbülső jelentések révén történhetett. Később azonban a *hisz* ige családjába vonódott, majd további jelentésfejlődéssel alakult ki a mai ’téves vélekedés’ értelme. A Kovács Emil által összeállított – közel sem teljes és helyenként igazítandó, de hasznos – Konkordancia a magyar református énekeskönyvhöz (Bp., 1996) a *hiedelem* szót a *hit*-hez sorolja be; további példái: „Az Isten legyen lelkünk *hiedelme*” (62/5); „Egyedül Istenben vetem *hiedelemem*” (91/5). S l. még: „Ott is ő nagy *hiedelemmel* Kútakat ás és csatornát” (84/3).

⁵ L. Jól értjük-e a Himnusz első sorait? In: A. Molnár Ferenc: Anyanyelv, vallás, művelődés. Kolozsvár, 1999. 18–28.

És még hosszan folytathatnánk a sort, és sokszor egy-egy itt általam említett énekből sem idéztem minden magyarázandó, magyarázható helyet. S az is megjegyzendő, hogy egyes szavak többféle jelentésben is szerepelhetnek, a mára már elavult mellett a ma használatosban is (l. pl. pár sorral fentebb az *épen* szónál). Ezenkívül – szempontunkból is – főleg a hitoktatás, az egyházi foglalkozások, illetve a magyar nyelvi és irodalmi oktatás céljából egy-egy éneket magában, komplexen ugyancsak lehetne vizsgálni, (pl. 23., 42., 90. zsoltár). Megemlítem még, hogy a jelenlegi énekeskönyvben is van két szómagyarázat: a 3. zsoltár *alítják* és a 91. *kedvedént* szava csillaggal van jelölve, s a lap alján olvasható a jelentésük: 'vélik, gondolják', illetve 'kedved szerint'. Ez azonban tulajdonképpen rosszabb, mintha nem lennének magyarázatok, ugyanis arra lehet gondolni, ha vannak ilyenek, csak ennyire volt szükség. Természetesen egy (leendő) gyülekezeti énekeskönyvben a magyarázatok mennyiségét, jellegét, elhelyezését különböző, köztük gyakorlati szempontokból is mérlegelni kell, ettől – mint az énekanyag válogatásával kapcsolatban is megjegyeztem – jórészt eltérő probléma a tudományos vagy sajátos kiadások kommentálásnak a kérdése, amelyekben ezt nyilván teljesebben lehet és szükséges megtenni.⁶ Azt is jó megemlíteni, hogy keletkezésük idején az említett énekek lényegében nem tértek el az akkori nyelvhasználattól. Például Balassi Bálint is többször használja a *megbocsát* szó mellett hasonló értelemben a *megenged*-et is. A „Nő az én örömem”

⁶ Az énekeskönyvhöz fűzendő nyelvi magyarázatok, nyelvi kérdések ügyét magam először a Doktorok Kollégiuma (a magyar református egyházak egy tudományos testülete) himnológiai szekciójában Sárospatakon vagy jó tíz éve vettem fel, s több fórumon is adtam elő, illetve néhány rövid írást is közöltem e tárgyról: Zsoltárokkal és dicséretekkel... Egységes magyar református énekeskönyv. Reformátusok Lapja 1995. ápr. 30. 5; „És megvidul minden én tetemem”. Nyelvi magyarázatok a református énekeskönyvhöz. Édes Anyanyelvünk XVIII (1996)/1: 6; A magyarországi református énekeskönyv nyelvi, filológiai problémáiról. In: Tanulmányok a magyar egyházi nyelv története köréből. Szerk. A. Molnár Ferenc és M. Nagy Ilona. Debrecen, 2003. 209–213. Ez az előadás leginkább ez utóbbihoz kötődik, de bővebben és részben más szempontok és példaanyag alapján. Megemlítem még, hogy a tárgyalt témákkal kapcsolatban az utóbbi években (e sorok írójának a javaslatára, kezdeményezésére is) történt egy-két figyelemre méltó tény. Az 1996-ban a Magyar Református Egyházak Tanácskozó Zsinatának megbízásából Budapesten megjelentetett, az összes magyar reformátusnak szánt (de a gyakorlatban kevésbé elterjedt, főleg Erdélyben használt) „egységes” Magyar református énekeskönyv második, erdélyi kiadása a szövegeket helyesírási szempontból már revideálta, a mai szabályokhoz igazította. Szenci Molnár Albert zsoltárainak, a Psalterium Ungaricumnak zenei jellegű tudományos kiadásában (Bp., 2002; Bp., 2003) pedig a közreadó, Bólya József a zsoltárszövegekhez szakmai segítséggel is szó- és fogalommagyarázatokat szintén fűzött. Ezt a tényt most csak röviden kommentálom, megállapítva, hogy a jelentésmegadások, a magyarázatok általában jók, bár néhol ki egészíthetők, korrigálhatók.

kezdetű versében a megbocsátó szerelmes „*Megengedett*, fogott kezét, megbékélt nagy kegyesen”. A „Bocsásd meg Úr Isten ifjúságomnak vétjét” kezdetű költeményében pedig – amely egyben énekeskönyvünk 220. dicsérete – így kéri Istent: „Mit *engedhetnél meg*, ha nem vétkeznének / teellened az hívek”. S a verskiadások az ilyen problematikus szavakat jegyzetelik is.

Azt, hogy az énekeskönyv jó megértésével számos esetben lehetnek problémák, két lelkész-hittanár kollégám (Zsoldos Tibor és Ablonczy Béla) és két diákom (Benke Kinga teológus és Magyar György magyar és hittan szakos egyetemista) által végzett kérdőíves, főleg iskolai felmérés is mutatta. Összeállítottam egy húsz-egynéhány, elsősorban az énekek ma már kevésbé érthető szavaira, kifejezéseire vonatkozó kérdésből álló listát, amelyet Debrecenben, Miskolcon és Kunmadarason egyházi iskolába, hitoktatásra járó diákok, olykor teológusok, gyülekezeti tagok is kitöltöttek. Azok a diákok, akik már több éve tanultak hittant, jobb feleleteket adtak, de az ő válaszaik közt is számos téves volt, többször pedig „beleérzéssel” következtettek ki hasonló jelentést, ami egyébként leginkább az idősebb gyülekezeti tagokra volt jellemző. A fent említett szavak, kifejezések közül (a lista csak részben volt azonos azokkal) alig akadt helyes válasz a *bátor* ’ámbátor, bár’-ra és a *hiedelem* ’bizodalom’-ra. Az előbbit a *bátor* mai jelentésével, az utóbbit pedig többnyire a *hit* szóval kapcsolták össze. Nem egy kitöltetlen válasz hely is maradt. Érdekes, hogy sokan már a *kies* szót sem ismerik, sőt épp az ellenkező, a ’kietlen’ jelentést tulajdonítják neki. De még a legtöbb jó és nagyjából jó választ kapott szavak sem voltak világosak mindenkinek. A *híves* ’hűvös’ patak az egyik válaszadó szerint „hívekkel teli”. A *minden*ha ’mindig’ (l. pl. 100/4) szóról pedig ezt írta az egyik lány: „Talán rosszul tetszett gépelní. Nem »minden, ha«”. Ez esetben (is), a magyar és a hittan óra szintén segítheti egymást, vedd össze: „És, jaj, hiába, *minden*ha [’mindenkori, állandó’] szándék, / Százszor földobnál, én visszaszállnék, / Százszor is, végül is.” (Ady: A föl-földobott kö).⁷

Az alábbiakban a 2.-ként említett lehetőségre, az esetenkénti átírásokra, modernizálásokra hozok néhány példát. A szöveg (mértékkel való) modernizálása nyilván a kevésbé ismert és megszokott énekeknél könnyebb. Ugyanakkor már eleve született így is ének, és az eléggé ismert, a 161. dicséret, amely az 1939-es Jugoszláviai református énekeskönyvből lett átvéve: „Siess keresztyén lelki jót hallani”. Ez a hat versszakos ének Tinódi Sebestyénnek a Dávid királ mint az nagy Góliáttal megvíutt című 400 soros bibliai históriájából lett megalkotva: a 2. versszak a 349–352., a 3. a 317–320., a 4. a 357–360., az 5. a 381–384., a 6. a

⁷ Az iskolai egyháziénekek-oktatásnak nyilván vannak speciális módszerei és feladatai is. Az Úrnak zengjen az ének címmel (szerk. Berkesi Sándor) 2006-ban református ifjúsági énekeskönyv jelent meg. Ez a gyülekezeti énekeskönyvnél újszerűbb, de hagyományörző is.

393–396. sorokból van felépítve kisebb szövegváltoztatásokkal, hasonlóan a helyén maradt első versszak, amelynek 2. sora, az „Ő törvénből hadakozni tanulni” ritmikai okokból változott „Régi törvényből harcolni tanulni”-ra.⁸ Ez a módosítás egyébként tartalmi is, mert a *Régi törvény* az *Ó törvény* ’Ószövetség’-nél általánosabb érvényűvé teszi a sort, és – mint az egész dicséret – így jobban elszakad a konkrét bibliai történettől. De több egyetemi hallgató írt a vezetésemmel például olyan szakdolgozatot is, amely Szenci Molnár Albert zsoltárszövegeit a mai énekeskönyvben lévőkkel hasonlította össze. S az számomra is meglepő volt, miszerint – a várható gyakori helyesírási és a többszöri hangalaki, szókinszbeli, valamint morfológiai és mondattani változtatások mellett – jó pár esetben előfordul, hogy az 1948-as kiadás a szöveg egyes helyeit teljesen átírta. Így például a 4/2 4. sora („Ő adta királyi tisztemet”) az énekeskönyvben nyilván tartalmi okokból „Csudamód megmentett engemet”-re változott. Vagy: a 11/2 első felévé az eredeti háromsoros 4. versszak lett (az énekeskönyv csak az első két verset közli). A 27/1 utolsó sorának („Hirtelen mind hátra rohannak ők.”) helyére pedig a „Megbotolnak és mind elesnek ők.” került; stb. Tanulságos a 190. dicséretünk szövegtörténete is. Csak az első versszak első felét nézve az mai énekeskönyvünkben így hangzik: „Ez esztendő megáldjad, ez esztendő megáldjad, Kegyelmedből Úr Isten; Bő zsírral ékesítsed, Bő zsírral ékesítsed, Te szent Jehova Isten”. Az eredeti forrásban, a Batthyány-kódexben az ige kijelentő módban áll: *megáldod*. Ezt már az Öreg graduálban (1636) felszólító módúra változtatták, az *ékesítsed* szó helyére pedig a *kövéritsed*-et tették. Az 1921-es magyarországi énekeskönyvben a *bő zsírral* szerkezetet a *bőséggel* szóval cserélték ki, amit az erdélyi, a királyhágómelléki, legutóbb pedig az 1996-os (egységes) magyar református énekeskönyv is átvett. Ebben a „Te Szent Jehova Isten”-t szintén megváltoztatták „Te szent és kegyes Isten”-re. A magyarországi énekeskönyvben 1948-ban, mint láthattuk, az imperativusi *megáldjad*-tól eltekintve visszaállították az eredeti szöveget. Mivel a *zsír* szó itteni ’termés’ vagy ’eső, csapadék’ jelentése nemcsak elavult, de félreérthető is, kérdés, érdemes volt-e visszahozni ezt a szót. (Az egész ének pedig tulajdonképpen a 65. zsoltár 12. és 13. versének a parafrázisa.)⁹ Az ószövetségi zsidóknál a szarv – az állatvilágból átvett képpel – az embereknek is az erő, a hatalom jelképe. Mivel ez a metafora

⁸ L. Csomasz Tóth 1950: 350.

⁹ L. A. Molnár: Az Ez esztendő megáldjad... kezdetű újévi énekünk eredetéről és szövegéről. In: A. Molnár 1999: 13–17; Ue.-ről némileg bővítve és más szempontból is: Az „Ez esztendő megáldjad...” kezdetű újévi énekünk szövegéről és a Himnusz első sorairól [A kettő között nem teszek fel közvetlen kapcsolatot – M. F.]. In: Egyház és művelődés. Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–XIX. századi történetéből. Szerkesztőbizottság: G. Szabó Botond, Fekete Csaba, Bereczki Lajos. Debrecen, 2000. 357–368.

nálunk általában különösen hat,¹⁰ jól tette az énekeskönyv, hogy a 89. zsoltár 8. versszakában megváltoztatta, nem a *szarvát felemeli* szerkezetet alkalmazza: „A te kegyelmedből *orcánkat fölemeljük*”. (Hasonlóan kellene eljárni a 75. zsoltárban lévő szarv-metaforákkal is.) A társadalmi változások miatt volt szükséges, hogy például a 283. ének¹¹ 4. versszakában a „Vigyázz királyunkra” kérés így alakult át: „Vigyázz *szolgáidra*”, csak nem tudom, mindenki megérti-e, hogy itt a *szolga* az egyházi szolgákat, a papokat jelenti. (Erről a versszakról még lásd később.) A szövegekben található kisebb vagy viszonylag nagyobb módosításokból is még sok további példát lehetne hozni. Itt illusztrálásként csak néhányról szólhattunk. A módosítástól mint egy lehetséges (és bővíthető) módszertől szerintem semmiképpen nem kell elzárkóznunk, más kérdés, hogy az eddigi változtatások sikeres voltát és/vagy indokoltságát külön is meg lehetne vizsgálni.

Még rövidebben térek ki arra a (3.) kérdésre, hogy az énekeskönyvből bizonyos énekeket, illetve versszakokat el kellene, lehetne hagyni. Természetszerűleg e téren szorul(hat) majd az énekeskönyv a legalaposabb revízióra. Az úgynevezett bosszúzsoltárok bizonyos versszakai már a jelen énekeskönyvbe sem kerültek be. De a maiban sem lenne helye a 137/5-nek, amely – az Újszövetség eszmevilágától teljesen ellentétesen – boldognak nevezi azt, aki a babiloniak gyermekeit az anyaölből „kirántja És az erős kősziklához paskolja”. A 68/3, főleg annak második fele nyelvileg pedig annyira elavult, hogy azt már csak nagyobb mérvű átírással lehetne korrigálni. Jó pár más példa mellett nyilván nem véletlenül kifogásolta ezt a részt egy egyházi lap is: „... **68. Zsoltár.** Alcíme szerint a hugenották harci zsoltára. Ehhez képest meglepő fordulat a 3. versben foglalt ígért: »Megáld egyes embereket, ad nekik szép cselédeket háznép tenyésztésére«”. Ez a megelőző énekeskönyvben is így van, sőt az 1903-asban is, amelyik pedig nem tartja éneklendőnek a 4–15-ig való verseket. Az 1996-os énekeskönyv csak az első négy verset közli. Hát mit mondjunk? Egyik megvizsgált bibliafordításunk sem tud a szép cselédek által történő háznép tenyésztésről. Vajon mi jár református híveink fejében, amikor ezt a verset énekelteni velük a kifüggesztett ének-rendi tábla? Legjobb esetben semmi”.¹² Ugyan szinte biztos vagyok benne, hogy ezt a verset – sok mással együtt – nemigen énekeltek, mégis jogos a felvetés, miért nem hagyták el ezt (is). Egyébként a *cseléd* az idézett mondatban gyermeket jelent, s a sorok azt mondják, hogy az Isten egyes

¹⁰ Bár egy ilyen bibliai eredetű és az állattartáshoz szintén kapcsolható szólásunk van: *Letöri a szarvát (vkinek)*.

¹¹ Eredetileg az úgynevezett Régi énekeskönyvbe írták, amelynek az előszava 1806-ban kelt, de csak 1813-ban jelent meg Debrecenben. Az 1877-es revízióval 1921-ig volt érvényben (l. Csomasz Tóth 1950: 347).

¹² Sz. Tóth Gergely: Gondozásra szorulnak-e a zsoltárfordítások szövegei? Emmaus XI/1 (1999. febr.): 7.

embereket szép gyermekekkel áld meg, s velük bővíti, szaporítja (vö. *tenyészi*) azok családját. Vagy: a már idézett 283/5-nek nyilvánvalóan anakronisztikus ma a gyülekezet részére kért ez az óhaja: „Áldd meg nagyjait, kicsinyjeit, Mind köz, mind tanácsos rendeit”. Noha a példák sorát nem folytatom, ismétlem, s minden bizonnyal nem csak a saját véleményem fogalmazom meg, amikor azt mondom: e téren lenne szükség a legnagyobb újragondolásra, revízióra.

A helyesírás modernizálásának, olykor egységesítésének már említett szükségességén kívül még megjegyzem, hogy az énekeskönyvben egy-két sajtóhiba is van (212/5: a *büntetetten* szó helyett *büntetlen* írandó, így volt az eredeti 1948-as kiadásban is; 220: a szerző megjelölése *Balassa* vagy inkább *Balassi*, nem *Ballassa Bálint*; 398/2: a *bő ima hő imá*-ra javítandó).¹³ S 1948 óta természetesen a filológia is fejlődött. Például mióta Borsa Gedeon megtalálta Huszár Gál 1560-as énekeskönyvét, néhány énekünk (213., 235., 236., 256., 282.) első előfordulását már ezekből idézzük, nem a jelölt 1566-os Váradi énekeskönyvből. (Megjegyzem, hogy a mai Evangélikus énekeskönyv függelékébe a 785. lap alájára ezzel kapcsolatban betoltak néhány sort „Himnológiai adatok javítása” címmel.). A Batthyány-kódexről vagy graduálról is újabban derült ki, hogy nem a XVI. századból – mint az énekeskönyv jelöli –, hanem a XVII. század elejéről való.¹⁴

Végül az előadás summázataként a következő véleményt mondhatom – és tudom, ezzel nem vagyok egyedül –: a református énekeskönyv, énekkincs (nyelvi, szövegbeli) megújítását a kérdés igen alapos, előzetes kipróbálásokat, megítélő tárgyalásokat is magába foglaló kutató és mérlegelő munkának kell megelőznie. Arra törekedve, hogy az eredményben a hagyományokhoz való kötődés és az új(abb) iránti fogékonyság egyaránt képviselve legyen. S nyilvánvaló, hogy ezt a zenei szempontú munkálódással egységben kell tenni.

¹³ L. A. Molnár 2003: 211–212.

¹⁴ L. Czeglédy Sándor: Megifjodó öreg graduálok. *Confessio* 1978/4: 68–78; Dobszay László: A magyar graduálirodalom első emléke. *Magyar Könyvszemle* 98(1982): 100–112.

Szövegformáló törekvések a Margit-legendában

A Ráskay Lea másolatában 1510-ből fennmaradt Margit-legendája (MargL.), amely IV. Béla leánya, Árpád-házi Szent Margit (1242–1270) életéről és csodáiról szól, bizonyára a legismertebb magyar nyelvű legendánk. A középkori anyanyelvű kolostori irodalmunk emlékei közül – amelyek általában a latin nyelvű európai keresztény irodalom fordításai, átdolgozásai – kiemelkedik azzal, hogy eredeti magyarországi alkotás, s gyökeresen kötődik a hazai viszonyokhoz (vö. P. Balázs 1990: Bevez. 12). Kedveltségét jelzik az időről időre népszerűbb nyelvi alakokkal megjelent kiadásai is, mint Vajda Sámuel tihanyi apáté, Baros Gyuláé, Mészöly Gedeoné (csak az életrajzi rész), illetve Érszegi Géza mai olvasónak szóló közlése. (Ez utóbbi hozzáférhető a Magyar Elektronikus Könyvtárban. Az említett, ill. alább említendő munkák bibliográfiai adataira l. a MargL. idézett kiadásának irodalomjegyzékét.) A magyar legenda szövege átváltozásokat is megélt, s e formájában is hatott. Például a XVII. században Szegedi Ferenc Lénárt későbbi egri püspök által latinra fordított változata fő forrásul szolgált a Margit első modernkori latin nyelvű életrajzát író Ferrari számára. Az ő munkáját viszont a XVIII. sz. elején Illyés András erdélyi katolikus püspök használta Margit-életrajzához újra magyarra is visszafordítva legendánk latinra fordított szövegét. A XVIII. századból pedig Pray György közléséből a Ráskay-féle magyar legenda egy rövidített változatáról hallunk. Tudjuk, hogy több írónkat (Gárdonyit, Kodolányit, Krúdyt stb.) is megérintették a legenda témája mellett annak nyelvi sajátosságai is. Mindez azt a kérdést is felveti, melyek lehetnek a tartalmin túl azok a tényezők, amelyek révén a legenda mint magyar szöveg is hat olvasójára. E sokrétű kérdésnek csak néhány mozzanatát érinthetem az alábbiakban.

A legenda magyar nyelvűségének megítéléséhez érdemes néhány külső körülményt szem előtt tartani. Jó lenne például tudni, hogy a magyar szöveg egy kész latin nyelvű kompiláció fordításaként született-e, vagy más módon, jelenleg azonban erre nem tudunk biztosan válaszolni. A kutatók többsége feltételez egy latin anyaszöveget (pl. Lovas 1941: 58; Mezey 1955: 58), de eddig ezt nem sikerült sem filológiailag igazolni, sem egyéb nyomára bukkanni. Inkább az feltűnő, hogy bizonyos elvárható helyzetekben nincs utalás egy megfelelő latin kompilátumra, bár annak létét ez nem zárja ki (l. pl. Klaniczay T. 1994: 49; Klaniczay G. 1994: 190). A magyar szöveg helyesírása (Kniezsa 1952: 144) arra utal, hogy az utolsó másolásnál legalább száz évvel korábban leírhatták. Hozzávéve, hogy Margit első nagy figyelmet keltő csodatétele halála első évfordulóján (1271. jan. 18.) történt (vö. Fraknói 1896: CVIII), s hogy a (mai margit)szigeti kolostor-

templomban lévő sírját folyamatosan látogatták a zarándokok, a kolostorban pedig ápták emléket – a legendát megörzö kódex nagysága is jelzi, hogy közösi használatra készült – beláthatjuk, hogy bizonyos elbeszélő hagyományok Margitról és csodáiról Ráskay Lea másolatának készültéig már több mint két évszázadon át is formálódhattak.

A külső körülmények figyelembe vételén túl a legenda szövegszerkesztéséről a források ismeretében nyilatkozhatunk. A magyar nyelvi szerkesztés jegyeit a végső forrásokkal való összevetéssel állapítottam meg, amelyeket, ha nem is közvetlenül a kompilátor által használt formában, de szerencsére ismerünk (l. lejjebb). Miután a forrásbeli megfelelőket Horváth Cyrill (összefoglalóan 1908) alapvetően már megállapította, ezeket a magyar szöveg mellé illesztettem, illetve hiányzó apróbb forrásrészleteket még pótoltam. Tisztáztam, milyen nyelvi-stilisztikai mintát nyújtottak a kiinduló szövegek, majd azt, hogyan kezelte a kompilátor az anyagát, általában milyen módszerek mutatkoznak a szerkesztésben (pl. általánosítás, nagyítás, egyenes beszédből függő idézet stb.). Felmértem a forrás nélkül maradt részleteket, s a fordítás bizonyos sajátosságait is. (Ezekről l. részben lentebb idézett cikkeimet, illetve az egész kérdést egy készülő munkámban foglalom össze.) Ezután szűrtem le az elsősorban az anyanyelvi szövegszerkesztés törekvéseinek értelmezhető jegyeit. Természetesen a határokat – részben a kompilátor munkanyelvének tisztázatlansága miatt – nem lehet mindig mereven megvonni.

Előre kell még bocsátanunk a forrásokról néhány tudnivalót. A fő forrás, a Margit életéről készült legrégibb latin nyelvű legenda, a *Legenda vetus* (a továbbiakban: LV) vagy *Marcellus-legenda*. Ennek Szovák Kornél által gondozott szövegét idézem a fejezet számával (SRH 1999: Függelék 685–709), de a magyar nyelvészeti szakirodalom szokását követve normalizált átírással. Valószínűleg Margit lelki vezetője, fráter Marcellus, a magyar domonkos rendtartomány priorja írta (Lovas 1941), a középkori latin egyik divatos stílusmódján, rímes prózával díszített latinsággal, társítva hozzá a szokásosan ezzel járó, főleg formai, akusztikai hatásokra (alliteráció, paronomasia stb.) építő retorika eszközöket (vö. M. Nagy 2004–2005; 2006). A másik forrás, amelynek részletei alkalmas helyeken beékelődnek az előbbibe, az 1276-ban történt (második) kanonizációs vizsgálat jegyzőkönyve, amely a Margit életéről kért tanúk vallomásait tartalmazza. A Fraknói Vilmos által kiadott szöveget (MRV) szintén normalizált átírásban hozom. Mivel a tanúk általában magyarul vallottak, szavaikat tolmácsok fordították latinra, s előírás volt rá, hogy ezt szóról szóra tegyék, a jegyzőkönyv így sok tekintetben a magyar beszélt nyelvet tükrözi vissza.

A mondottakból nyilvánvaló, hogy a két fő forrás között jelentős stíluszintbeli különbség van. Talán ennek ellensúlyozása lehet a magyarban többször megfigyelhető kiegyenlítési törekvés a két forrás között. Egyfelől a LV nehézkes (különösen igeneves) szerkezeteit a MargL. oldottabb (analitikus) módon igyek-

szik kifejezni, nemegyszer a vallomások szövegének intertextuális felhasználásával; másfelől a jegyzőkönyv szövegének beszélt nyelvi jellegű sajátosságait egy latinosabb és így választékosabb elbeszélő stílushoz igazítani. Például László király betegségének leírásában a következő hely aktuális forrása a LV, benne egy igeneves (abl. abs.) szerkezettel, a magyar szöveg azonban az orvos, magister Gerardus vallomásával egyezik: „negy jeles oruos doctorok · *kýk ez kyralyal bannak vala* keetsegeben esenek ez kyralnak eletýrevl” (177): *quatuor medici, qui ipsum curabant, desperaverunt de vita sua* (50. tanú: MRV 299). De vö. LV 52. c.: *omni medicorum, qui aderant, cura et auxilio deficiente vita erat desperatus*. A szóbanforgó történetben egyébként a jegyzőkönyv hatása másutt is feltehető. A jegyzőkönyv beszélt nyelvi stílusának megemelését pedig a rákfőzés leírásának példáján szemléltethetjük, ahol a forrás soror Sabina vallomása. A tanú egyenes beszédéből függő lesz, az *és* (*et*) kötőszós mellérendelés sorjázása helyett alárendelő kapcsolások, az igemód latinos szabály szerint feltételes módba kerül a mellékmondatokban: „Egy jdevben *mykoron* soror sabýna donat vrnak leyanya *fevzne* az sororoknak vachorara rakot · jme az fazek meg gyvlada myndenestevl kyben valanak az rakok · *es mykoron* ez soror sabina nem *merneye* ky venny az fazekat az zenbevl · zent margyt azon · azon jdevben juta az cohnýara · *mykoron ezt latnaýa* hog ez soror nem *merneye* ky venny az fazekat · leg ottan [...] zent margyt azzon az ev kezét vete az langnak kevezepyben *es* ky vona az zennek kevezepybevl · de zent margyt azzon/nak sem kezét sem ruhayanak zevret sem egete meg” (23-24): [Domina Sabina filia ... domini Donati] dixit: „Quadam die *erat* una olla ad focum in coquina, in qua erant gamberi, *et* apparebat, quod tota illa olla arderet, *et* ego non *audebam* ponere manum, *et* illa virgo Margaretha intravit in coquinam, *et quando vidit* hoc, incontinenti apposuit manum, *et* traxit eam de flamma (et) nec manus, nec vestes suae in aliquo combustae fuerunt” (10. tanú: MRV 205).

A két fenti tendencia jól kiegészíti egymást. Összhangjából arra is gondolhatunk, hogy egy személy műve, aki jól ismerte a jegyzőkönyv nyelvi fordulatait, s igényes és gördülékenyebb elbeszélő stílusra törekedett, de sokban alakulhatott az elbeszélés stílusa szóbelileg is. Az, hogy e kiegyenlítőds milyen nyelven történt, vitatható ugyan, de jól érezhető, hogy a szöveg egyenletesebb stílusú és könnyebben érthetővé vált általa.

A választékosság igénye egyébként kitűnik a magyar szöveg olyan apró mozzanatában is, hogy például Marcellus a környezettől eltérően a külön tisztelt jelöl a név latinos Margareta alakjával szólítja meg Margitot: „Mychoda ez soror margareta azzon · hog az te sororýd jllýen nagy betegsegeben tartatnak” (137): „Quid est hic, domina soror Margareta, quod tuae sorores tam tenerae tanta aegritudine detinentur” (LV 29. c.). A provinciális szájába adott forma az egyházi méltóság adott esetben emeltebb stíluszintjéről alkotott képet tükrözi, s mindenképpen a magyar szövegre jellemző megoldás. A forrásokban a név alak-

ja ugyanis mindig egyforma, a magyar szövegben pedig a Margit iránti tiszteletet általában a név jelzői (*szent*, *asszony* 'úrnő') fejezik ki.

A szövegszerkesztés újabb fontos jegye a magyar legendában a grammatikai túltöltés: minden grammatikai pozíciót igyekeznek – a forrásokat messze túlhaladva – tartalmas elemekkel kitölteni (erre a kódexirodalomban l. Károly 1995: 792). Így a források névmási vagy jelöletlen visszautalásai helyén tartalmas jelentésű szót, kifejezést találunk: „Mýkoron *ez zent zvz*” (2/1): *Quae cum esset* ...; „Monda *zent margýt azzon*” (20/1): *ista tunc dixit*; „*Ez zent zvznek* halala vtan” (87/14-5): *post transitum eius*; „*ez zentseges zvznek* erdeme mýa” (142/6-7): *per ipsius merita*; „*Mely lean*” (144/20): *Quae*; „*ez ember*” (169/18): *Hic*; stb. Így a kontextusból vagy a szerző/hallgató ismereteiből kiegészíthető különféle mozzanatok toldódhatnak be: „mýkoron egýeb sororok *istený zolgalat vtan* mentenek magokat meg melegehtený *zobaba*” (17/11-4): *quando aliae sorores erant ad calefaciendum se*; „mykoron az prouincialis es az egýeb fraterok ký mentenek volna *ez clastrombol*” (138/8-10): *egressisque provinciali et fratribus*; stb. A tendencia forrástól függetlenül olyan következetesen érvényesül végig a szövegen, hogy biztosan anyanyelvi törekvés (akkor is, ha némely bővítmény forrásbeli megfelelője még felbukkanhat), mégpedig a Ráskay-kódexekben egyébként is fokozott túlbiztosítás (vö. pl. Papp 1997 passim) egyik formája. Nagyfokú affektivitás és szemléletesség kifejezése tapadhat hozzá. (Bár ilyen szerkesztés elképzelhető volna latinul is egy feltételezett anyaszövegben, az affektivitás mégis az anyanyelvhez kapcsolódóan szokott erősebben megnyilvánulni.)

E szerkesztési szokással függ össze elsősorban az is, hogy Margit megnevezése különféle változatokban (lásd még erről a ritmusról szólva) rendkívül nagy számban fordul elő, amint erre már Mészöly Gedeon (1941: 20) felfigyelt. Kátay Petrik gyógyulástörténetének következő rövid részlete jól mutatja, hogyan háromszorozódik meg a forrásban egyszeri említés: „Mykoron ezek ezen keppen lennenek · jme ez betegnek hýtýnek es aýtatossaganak erdeme zerent · ev almban *zent margýt azzon* neký jeleneek · nemevnemev týztelendev zemelekkkel · kýk kevuetyk vala *zent margýt azzont* · es *zent margýt azzon* az ev zvzeý kezeuel · az betegnek kevwenýes feleet meg tapasztala az ev kegessege zerent monduan · Mý vronk iesos cristusnak neueben · az te hýtéd zerent · vezevd az keuant egesseget”: (174/14-25): *Cum sic ageretur iam dicto infirmo iuxta fidei et devotionis suae meritum, ecce in somnis dicta virgo soror Margareta comitantibus se venerabilibus quibusdam personis apparuit et [0] sancta manu sua virginea eum, ut erat pietate plena maxime, partem paralisi percussam tangens: „Ecce, inquit, in nomine domini nostri Iesu Christi secundum fidem tuam optatam recipias sanitatem”* (LV 46. c.). Ez a sajátság a Margit iránti közvetlen érzelmi megnyilvánulás szembetűnő kifejezője a legendában.

Az előbbi tendenciával némileg rokon az a részletező előadásmód, amely a forrásbeli egy kifejezést két (néha több) szemantikai mozzanatra tagolva jeleníti

meg. Többnyire a mozgás és a rákövetkező cselekvés jegyeire bontja az igei tartalmat, ami általában a beszélt nyelv, illetve a szemléletes elbeszélő modor sajátossága lehet. Pl.: „*el mene ... es meg zerze az dizno belt*” (50/20): *procuravit quod apportarentur sibi* (33. tanú: MRV 268); „*mene az priorissához es meg kere az priorissatvl*” (55/5–6): *petiit a priorissa* (36. tanú: MRV 273); „*fel veue ... es vyve*” (56/13–15): *portavit* (uo); „*el mene ... es ev magat le teryezte*” (71/16–18): *prostravit se* (21. tanú: MRV: 240); „*fel evle loua hatara · es juve*” (110/10–11): *equitavit* (ad locum claustrum) (LV 19. c.); „*mýkoron el mentek volna · es keztek volna euezný*” (169/8): *cum navigare cepissent* (LV 45. c.); „*fel <veueve> veuek ez beteget ... es hozak*” (183/23–184/1): *infirmus est portatus* (LV 54); „*Menyel keressed meg · es hyad jde*” (210/6–8): (*dixit mihi, quod ego*) *quaererem* (12/13. tanú: MRV 211); stb. Ezekkel a szemantikailag tagolt szerkezetekkel az előadás szemléletesebb, átélhetőbb, a stílus közvetlenebb lesz.

A magyar legendában a forrásokat messze meghaladó mértékben jellegzetesek továbbá az olyan két (olykor három) szó halmozásából álló szerkezetek, amelyekben tautologikus, kisebbrészt egyéb meghatározott szemantikai viszonyú tagok kapcsolódnak egységgé, elsősorban kötőszó nélkül. Ez a középkori anyanyelvi írásbeliségben Európa-szerte jól ismert – sokszor modorosán eltúlzott – jelenség, és főleg a fordítással sajátos típusok formálódtak ki benne (a hazai kódexekre l. Papp 1995: 489–492; vö. még Varga 1933: 51–52). A Ráskay által másolt kódexekben e stílussajátság külön is szembe tűnő (Mészöly 1941; Papp 1995; 1997). A latin minta, amely kötőszós és gyakran sablonná vált formákat is tartalmaz, az egyházi nyelv régi hagyományú eleme, főleg affektivitás, emfázis, illetve szemléletesség kifejezésére (bővebben l. M. Nagy 2003; 2004).

A MargL. e típusú szerkezetei a forrásbeli minta követésétől a spontán beszélt nyelvi eredetű kettőzések sűrű előfordulásáig váltakoznak, s mivel arányaiiban az utóbbiak jelentősek, a szöveg közvetlen, affektív hangneméhez nagyban hozzájárulnak. A latin, kötőszós minta bizonyos idegen hagyományú, ünnepélyes hangulatú típusokban ájtön, pl. „*melý alazatossagot tud vala lenný · mýnden jozagos myelkevdetevknek anyának es evrizevenek*” (46): *quam [humilitatem] matrem et custodem virtutum sciebat*; máskor pedig – jobban honosodva – elveszti a kötőszavát: [Szent Margit Marcellus] „*tanalchyval tanehtasyval jgekezyk myelkevdyk vala*” (58): *cuius informationibus et consiliis principaliter intendebat*. Az utóbbi példa második párja pedig már azt a többséget képviseli, amikor a forrás ellenére – sokszor egy szavával szemben – kifejezetten a magyar szövegben jelenik meg a kettős forma, kötőszó nélkül, alapvetően a spontán ismétlés hatását keltve: pl. Szt. Jakab mártír történetét hallgatva Margit azt kívánja, hogy „*en ... meteltettem volna jzenkent foltonkent az en vram iesusnak zerelmert*” (20): *fuissem taja in petiis pro amore Jesu Christi* (MRV 273); „*zent margýt azzonnak ev fergeý tetevý az ev ruhayaban lattatnak vala fordultatný mýnd feyerseges genge*” (42): *in veste dictae virginis Margaritae vermes omnes*

in gemmas candidas converti ...videbantur (LV 10. c.); „aytatossan kere zent margýt azzonnak *segedelmeet esedevzeseet*” (149): eius *suffragia* devotius implorans (LV 34. c). A példákban, amelyekben a forrás egy szavának magyar megfelelője különféle meghatározható módon megkettőződik (háromszorozódik), úgy tűnik, mintha ez egyetlen latin szó fordítási próbálkozásaiból adódna. Az ilyenek szemantikai jelentése azonban sokszor mutatja, hogy ezek, nagyrészt ahogy az előzőleg látott szerkesztésmódok termékei, szintén az érzelmi és tartalmi erősítést szolgálják (M. Nagy 2003; 2004). Állományuk változatos: egy részük tartalmában, olykor mesterkélt voltában jellegzetesen az egyházi, kolostori nyelvet és világot idézi, más részük a természetes nyelvhasználatból kerül be. Az előbbieket kötőszó nélküli voltak az utóbbiakhoz közelíti. Alliteráció is fokozhatja hatásukat: „bekessegnek *jauat jozagat*” (28): *bonum* pacis; „*hallogassa holnapozza* azt ammy myelkedhetneek” (43): *procrastinet*, quod potest bonum operari; „tellyesseggel *egessegben egezzen* meg marada” (190): in totum *sanus et incolumis* permaneret; betoldódhatnak forrás nélkül is: „az *kegyetlen kemeny* pogan magyaroktvl” (148), illetve a forrás más szerkezetét is alakíthatják ilyen-né: „*meg fedde · es meg fenyegete* evket az silenciomert” (77): multum redargui comminando.

E jelenséggel kapcsolatban – amelyet a Ráskay-kódexekben átfogóan vizsgálok egy készülő munkámban – , arra a kérdésre térek még ki, hogy a fenti típusú szerkezetek létrejöttében a nyelvészeti szakirodalom olykor eltúlozza a fordítás szerepét. Így pl. Mészöly (1941: 18–19) a forrás egy szavával szembenieket kizárólag a fordításban tett későbbi javításként értelmezi. Egy kis részük nyilván eredhet abból, hogy egy későbbi leíró a korábbi fordítás megoldásait helyesbítette, s kezdetben alápontozással törölve mindkét megoldás benne maradt a szövegben. A szóban forgó párok képzésének szabályosságai, szemantikai csoportosulásai azonban mutatják, hogy a többség affektív, nyomatékosító stb. szerepű ismétlés, akár ösztönös, tudatos vagy modoros is. A Margit-legenda elképzelhető korai magyar nyelvű változatairól és azok átdolgozásairól ez a jelenség kevésbé informál bennünket.

Végül szembevetendő, hogy a magyar legenda szövege különösen bizonyos helyeken kifejezett numerozítást mutat, sokszor szinte szabályos ritmust ad, s az akusztikus hatást gyakran egyéb eszközökkel (alliteráció, ismétlés) is támogatja (vö. Gábor 1912). Olykor a LV stilizált részleteivel szemben találunk ritmikus helyeket, mintha a forrás retorikája legalább áttételesen hatna, bár a megfelelés nem rendszeres. A magyar szöveg ilyen helyein általában a ritmus által megkívánt betoldásokat látunk, amelyek ugyanakkor emfatikus, affektív stb. szerepűek is. Pl. „Ha en tapasztalandom || istennek | leanýanak || zvv zent margýt | azzonnak || koporsoýat || *hýzem* | *remellem* || hog ez nagy| keenbol || meg gyögývlok” (140): Si sepulcrum | Dei famulae | virginis Margeretae | tetigero, || ab ista passione | sanari me | *spero* || (LV. 30. c.). Vagy Margit költött beszéde, amiben sír-

ja látogatására buzdít: **bevneteknek** | **bochanat**ŷaua | zvkesek | vattok || **bochanatra** | ŷessetevk || juŷetevk az en | **koporsomhoz** || es ot *az en* | **koporsomnal** || vr isten <ne> tevl | irgalmassagot | nyertevk (110): **Venia** indigetis | peccatorum || ad meum festinetis | **venire sepulchrum** || et ibi a Deo | **veniam** accipietis (LV 19. c.). Forrás nélküli helyeken szintén látunk szép ritmikus részleteket: „O mely | jgen || dragalatos | kenchet || bochata | ada || ez jdevben | bodog azzon | clastroma stb. (112). Vannak sztereotip – gyakran négyütemű sort adó – fordulatok, amelyek részben modulszerűen variálódhatnak is (mindezekre l. Gábor 1912), mint Margit említései, a sziget elnevezései vagy a csodaelmondás egyes narratív fordulatai. Pl. „Ez | zentseges | zvznek || zent margit | azzonnak” (48/11); „zent margyt | azzonnak || erdeme | myat/mya” (pl. 146/4–5); „ez | zentseges | zvznek || erdeme | mya” (pl. 142/7); istennek | anyának · | zepplevtelen | zyz marianak (4) stb. Ilyenek gyakran betoldódnak a forrás ellenében: „Ez *zentseges zvznek · zent margit azzonnak ·* vala nagy kenyerelvety az beteg sororokhoz”: (48/11–2): Circa infirmas sorores ... tanta erat compassionis; „Ez *nemesseges zent zvz · magery kyrálnak nemes leyanja ·* hetet tart vala az cohnyan” (22/18–21): dicta virgo Margareta.

E sajátágot Gábor Ignác (1912), aki elsőként észrevette, egy hajdani verses Margit-legenda hatásának vélte. A magas fokú ritmikai kiforrottság azonban elsősorban a legendának a szigeti kolostorban való folyamatos – hangos – használatával függhet össze, annak eredménye és bizonyítéka egyben. A ritmust mint a szöveg összetartó tényezőjét (az ún. ritmikai kohéziót) a kódexirodalomban Károly Sándor (1995: 819–824) jellemezte, s ez általában velejár a szövegek hangos használatával. A MargL.-ban még a csodaelmondás bizonyos formuláinak a szóbeliségben való külön csiszolásával is számolhatunk (ezekről l. Klaniczay G. 2004). A szövegbővítés fent látott módszerei szintén közrehatottak a ritmus formálásában, sőt az mögöttük az egyik fő motiváló erő lehetett a felolvasás ritmikai élményének emelésére. A ritmikusság egyébként akusztikai oldalról támogatja ugyanazokat a pragmatikus célokat is – gördülékenység, követhetőség, affektivitás, közvetlenség stb. –, amelyek az előbbi szerkezetekkel együtt járnak. Találunk még ritmikai egység céljára alkalmas, több ismétlődő alliteráló fordulatot is: *szent(séges) szűz, szent szerzet, gyenge gyermek*.

A szövegszerkesztés itt elősorolt jegyei – egyéb, itt nem tárgyalt sajátosságok mellett – nagyban meghatározói a MargL. magyar nyelvi összehatásának. E szerkezeti megoldások – ha a forrás díszítései és az egyházi, bibliai minták részben ösztönözhettek is –, arra irányuló anyanyelvi törekvéseket mutatnak, hogy az elbeszélés gördülékeny, követhető és természetes legyen. Igény látszik a magasabb stílusra, de ugyanakkor a közvetlen hangú és érzelmileg telített kifejezőmódok dominálnak. A ritmushatás elérése valószínűen kiemelt irányítója volt a szöveg szövésének.

Irodalom

- P. Balázs János–Dömötör Adrienn–Pólya Katalin (bevez. és gond.) 1990: Szent Margit élete. 1510. Budapest. (Régi Magyar Kódexek 10.)
- Fraknói Vilmos 1896: *Inquisitio super vita, conversatione et miraculis beatae Margarethae virginis, Belae IV. Hungarorum regis filiae, sanctimonialis monasterii virginis gloriosae de insula Danubii, Ordinis Praedicatorum, Vespri-miensis diocesis* (B. Margit, IV. Béla király leánya, szentté avatása tárgyában foganatosított tanu-kihallgatás jegyzőkönyve). In: *Monumenta Romana epis-copatus Vespri-miensis* (A veszprémi püspökség római oklevéltára). Tom. I. 162–383.
- Gábor Ignác 1912: Szent Margit verses legendája. *Magyar Nyelvőr* 41: 117–119.
- Horváth Cyrill 1908: A Margit-legenda forrásai. Budapest. (A Budapest-Székes-fővárosi IV. ker. Községi Főreáliskola 54. Értesítője. 23–53). Klny. is.
- Károly Sándor 1995: Kései ómagyar kori emlékek szöveggrammatikája. In: *TNyt.* II/2: 761–834.
- Klaniczay Gábor 1994: A női szentség mintái Közép-Európában és Itáliában. In: Klaniczay T.–Klaniczay G. 93–255.
- Klaniczay Tibor 1994: A Margit-legendák történetének revíziója. In: Klaniczay T.–Klaniczay G. 17–91.
- Klaniczay Tibor–Klaniczay Gábor 1994: Szent Margit legendái és stigmái. Bu-dapest.
- Klaniczay Gábor 2004: A csodatörténetek retorikája a szentté avatási perekben és a legendákban. In: Bitskey István–Oláh Szabolcs (szerk.), *Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*. Debrecen. 29–49. (Csokonai Könyvtár 31.)
- Knieszsa István 1952: Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig. Buda-pest.
- Lovas Elemér 1941: Árpádházi B. Margit első életrajzának írója – Marcellus. A pannonhalmi főapátsági Szent Gellért főiskola évkönyve az 1940/41 tanévre. 21–85.
- LV = *Legenda vetus*. In: SRH 1999: Függelék 685–709. Szovák Kornél gondo-zásában.
- MargL. lásd P. Balázs–Dömötör–Pólya.
- Mezey László 1955: Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén. Budapest.
- Mészöly Gedeon 1941: Szűz Szent Margit asszonynak, Béla királynak leányá-nak élete. *Nép és Nyelv* 1: 18–23, 52–58, 81–84, 117–118, 138, 184–188, 205–215, 251–256, 307–310, 343–347, 378–381.
- A. Molnár Ferenc–M. Nagy Ilona (szerk.) 2003: *Tanulmányok a magyar egyházi nyelv története köréből*. Debrecen.

- M. Nagy Ilona 2003: A magyar kolostori irodalom koordinált szópárjainak háttéréhez. In: A. Molnár–M. Nagy 169–83.
- M. Nagy Ilona 2004: A latin és a magyar egyházi nyelv viszonyáról a középkorban egy stílussajátság kapcsán. In: Jankovics József–Nyerges Judit (szerk.), Hatalom és kultúra. Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Jyväskylä 2001. augusztus 6–10.) előadásai II. Budapest. 1067–1074.
- M. Nagy Ilona 2004–2005: Über den Stil der ältesten lateinischen Legende von der Hl. Margit aus der Arpadendynastie. *Acta Classica Debreceniensis* 40–41: 391–399.
- M. Nagy Ilona 2006: Árpád-házi Szent Margit legrégibb latin nyelvű legendájának stílusáról. In: Ladislaus Havas–Emericus Tegye (ed.), *Classica-Mediaevalia-Neolatina. Acta conventus diebus undecimo et duodecimo mensis Maii anno MMIV Debrecini habiti. Debrecini.* 121–129.
- MRV lásd Fraknói.
- Papp Zsuzsanna 1995: A mellérendelő szerkezetek. In: *TNyt.* II/2: 474–492.
- Papp Zsuzsanna 1997: Nevek kincsesbányái – a kódexírók művelésében. In: Kiss Gábor (szerk.), *Szavak – nevek – szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára.* Budapest. 314–323.
- SRH lásd Szentpétery.
- Szentpétery, Emericus: *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regum-que stirpis Arpadianae gestarum.* Vol. II. Budapestini. 1938. Reprint kiadás: 1999.
- TNyt.* = Benkő Loránd (főszerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/2. Budapest 1995.
- Varga Ferenc 1933: *Kódexirodalmunk stílus-elemei.* Budapest.

A mai magyar egyházi szaknyelvek lexicájának összetétele és rétegződése

A szaknyelvkutatás azon viszonylag új keletű nyelvtudományi részterületek egyike, amelyeket az „alkalmazott nyelvészet” összefoglaló megjelöléssel szokás illetni. Magyarországon ezzel a témával nyelvi/nyelvészeti szempontból a XIX. század nyelvújítási hulláma után egészen a közelmúltig szinte alig foglalkoztak, s ha mégis, a szakmai nyelvhasználat átfogó, tudományos igényű leírása helyett megelégedtek egy-egy érdekesebb terület szakszókincsének részleges vizsgálatával vagy a negatívnak minősített szaknyelvi jelenségek bírálatával.¹ Az 1960-as évektől egyre inkább fellendülő külföldi szaknyelvi és terminológiai kutatások itthoni hatása először nem is a nyelvtudomány, hanem egyes (főleg műszaki) szaktudományok körében kezdett jelentkezni. Végül a múlt század utolsó évtizedére – a magyar alkalmazott nyelvészek hosszas és áldozatos munkájának köszönhetően – ez a részdíszciplína is polgárjogot nyert a hazai nyelvtudományon belül,² s művelése és oktatása ma már több helyen intézményes keretek között folyik.

A magyar *szaknyelv* szó történetileg az egyes mesterségek (pl. kovács, cipész, asztalos) vagy szakmák (pl. orvos, mérnök, jogász) nyelvének képzetét idézi fel, s ezért a modern vizsgálódás szempontjából kissé szerencsétlen, mivel azt sugallja, mintha a köznyelvtől élesen elkülönülő, kizárólag a szakmai kommunikációra korlátozódó nyelvváltozatról: egyfajta (szak)zsargonról, szakmai tolvajnyelvről volna szó.³ Ez néhány szaknyelvnél valóban így van (gondoljunk pl. a katonai nyelvre vagy a repülésirányítás terminológiájára), a többségre

¹ L. pl. Kovács F.: A magyar jogi terminológia kialakulása (Nyelvészeti tanulmányok 6.), Budapest 1964; valamint a nyelvművelő irodalomból Bíró Á. (szerk.): Szaknyelvi divatok, Budapest 1989 és W. Bíró Á.–Grétsy L.–Kemény G.: Hivatalos nyelvünk kézikönyve, Budapest 1976, 1978².

² Összefoglalóan l. Kurtán Zs.: Szakmai nyelvhasználat, Budapest 2003.

³ Ez a felfogás művelt értelmiségiek körében is igen elterjedt. A Magyar Katolikus Püspöki Konferencia által az egyházi helyesírás egységesítésére létrehozott munkabizottság ülésein pl. ahányszor csak az *egyházi szaknyelv* kifejezés került elő érvként egy szó írásmódjával kapcsolatban, az *Új ember* katolikus hetilap képviselője mindig tiltakozott, azt kérve, hogy az egyházi nyelv legyen minél kevésbé szaknyelvi és minél jobban érthető. A *szaknyelv* szó az ő számára láthatólag az „érthetetlen zsargon” konnotációt (esetleg denotációt?) hordozta, és ezen a helyzeten ismételt fogalommagyarázattal sem tudtam változtatni.

azonban nem, vagy csak korlátozott mértékben igaz. Különösen ez a helyzet az egyházi nyelvhasználat esetében, amely annak ellenére, hogy lassan két évezredes múltat tekinthet vissza, sem a külföldi, sem a hazai kutatásban nem kapott még történeti és társadalmi jelentőségéhez méltó figyelmet.⁴ Így pl. mind a mai napig nem született olyan munka, amely felvázolná a sajátos és igen összetett nyelvhasználati kör diakrón és szinkrón leírásának elméleti kereteit, kidolgozná a főbb vizsgálati szempontokat, megállapítaná az elvégzendő kutatás súlypontjait és megfogalmazná legsürgetőbb feladatait. Mindezek hiányában az egyházi nyelvhasználatról születő kevés számú publikáció vagy szűken lehatárolt területeket (pl. konkrét szövegeket vagy szövegtípusokat, ill. szerzőket) vizsgál, vagy megmarad az általánosságok szintjén. Ilyen körülmények között egyelőre a jelen előadás sem vállalkozhatik többre, mint hogy az egyházi szakszókincs szociolingvisztikai alapú vizsgálatával megpróbáljon hozzájárulni az égetően szükséges szövegtudományi, ezen belül is elsősorban a helyesírás problémáinak megoldásához.

A továbbiakban az egyházi nyelvhasználatban alkalmazott nyelvváltozatot – az előbb kifejtett fenntartásokkal – az „*egyházi szaknyelv*” megjelöléssel fogom illetni, ennek körében viszont most csak a szókincset vizsgálom. A magyarországi keresztény egyházak gyakorlatán belül csak a mai katolikus és protestáns nyelvhasználati sajátosságok különbségével foglalkozom. Bár ez elsősorban szinkrón megközelítést tesz szükségessé, a jelenlegi állapot jobb megértéséhez mégis hasznos lehet egy rövid diakrón áttekintés.

Az egyetemes egyházi szaknyelv lexikája természetesen az ókorban alakult ki, a későbbi századok ezt örökölték meg és fejlesztették tovább.⁵ E lexikai anyag alapvetően két részből állt össze: a keresztények hitéletére jellemző sajátos kifejezésekből és a keresztények tevékenységével szorosabban összefüggő profán szaknyelvi anyagból. A III–VI. században így a keresztények nyelvhasználatának négy fő összetevője volt: a Biblia és a liturgia

⁴ Ennek lehetséges okai a következők: a hatalmas térbeli és időbeli távlatok, amelyeket egy ilyen kutatásnak át kell fognia; a számos nyelv, amelyre ki kell terjednie; az egyházi nyelvhasználat változatos típusaiból adódó fokozott tudományköziség; végül a téma iránti motivátlanság a nyelvészek és a feldolgozás módszereiben való járatlanság az egyháziak részéről.

⁵ Az egyházi latin nyelv (elsősorban lexikai) összetételét részletesebben vizsgáltam korábbi előadásaimban: *Klasszicizmus és purizmus a XX. század közepének egyházi latin nyelvében* (VI. Magyar Ókortudományi Konferencia, Budapest, 2004. május 27–29.); *Facing the obvious: Language policy and terminology in service of the Catholic Church* (Co-operation in the field of terminology in Central Europe, Szombathely, 2005. október 7–8.); *De Latinitate iuris canonici orientalis et occidentalis investigatio comparativa* (XIIIth Congress of the International Association for Neo-Latin Studies, Budapest, 2006. augusztus 6–12.).

nyelve az előbbi, a jogrendszer és az iskolarendszer nyelve pedig az utóbbi típusban. Ezek az összetevők a Nyugati Egyház középkori története során is fennmaradtak mint az egyházi latinság főbb területei, amelyek rendszerében csak a XV. században megindult újkori átrendeződések hoztak komolyabb változást. A latin nyelv társadalmi jelentőségének csökkenésével együtt az egyházi lexika bővülése is lelassult, a hivatalos egyházi nyelvhasználat központi területévé pedig a legkonzervatívabb összetevő, a liturgia nyelve vált. Mára az egyházi lexika összetételét nagyjából az egyházi nyelvhasználat egyes területei jelölik ki, amelyek a következők: (1) megszentelői feladat: a liturgiában; (2) tanítói feladat: az igehirdetésben és az oktatásban; (3) kormányzói feladat: a hatalomgyakorlás a maga három ágával, úgymint (a) jogalkotás, (b) közigazgatás és (c) igazságszolgáltatás; végül (4) a korunkban lassan mindennél fontosabb kommunikáció. Ez a felosztás nagyjából lefedi a Katolikus Egyház hivatalos nyelvhasználatának egészét, és többé-kevésbé a protestáns egyházakra is alkalmazható. Mivel az egyházi nyelv lexikáját elsősorban írott forrásokból meríthetjük, a részletekhez a magyar nyelvű egyházi szövegeket érdemes közelebbről szemügyre venni.

A magyar egyházi szókincs jelentősebb része mind a katolikusok, mind a protestánsok számára közös: ezek azok az egyházi vonatkozású szavak és kifejezések, amelyek vagy még a középmagyar korból származnak, vagy a legújabb időkben jelentek meg a magyar egyházi nyelvben. A magyar államiság első fél évezrede során, amíg az ország szinte teljes lakossága a Katolikus Egyházhoz tartozott, a magyar nyelvű egyházi nyelvhasználat fokozatosan és rendszerszerűen bontakozott ki. A népnyelveket közismeretlen preferáló protestáns egyházak megjelenése ezt a folyamatot egyrészt felerősítette, másrészt viszont kivonta az addigi katolikus gyakorlat köréből. A katolikus egyházi népnyelvűségben ekkor törés következett be: a középkori egyházi magyarság hagyománya egyrészt a protestantizmusra válaszként kialakult ellenreformációs szellem, másrészt az Egyház által is felkarolt humanista ideológia miatt megszakadt, s mire a XVII. században új erőre kapott, nyelvi eszményeit tekintve már egészen átalakult. Ez az oka annak, hogy eredetileg katolikus környezetben, nyelvileg szabályosan létrejött magyar szóalakok – köznevek és tulajdonnevek egyaránt – egyfajta protestáns színezetet kaptak (pl. *evangélium*, *gyehenna*, *sákramentom*, *Ézsaiás*), amelyek helyett a katolikus gyakorlatnak más forrásból (pl. a latin helyett németből) vagy más szabályok szerint (pl. a középkori helyett a humanista latin kiejtés alapján) kellett új lexikai elemeket alkotnia (az iménti példáknál maradva: *evangélium*, *gehenna*, *sakramentum*, *Izajás*).⁶ A

⁶ Fludorovits J.: Latin jövevényszavaink hangtana (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 26.), Budapest 1930 és A magyar nyelv latin jövevényszavai (A magyar nyelvtudomány kézikönyve I, 12 e), Budapest 1937, különösen 6–7; Benkő L. (főszerk.):

későbbi fejlődés során, de különösen a XIX. század óta ez a protestáns–katolikus nyelvi elkülönülés nagyrészt a felekezetiileg semleges polgári köznyelv kialakulásának következtében visszaszorult, jóllehet e köznyelven belül a többségben levő katolikus népesség hatására gyakran annak szaknyelvi gyakorlata rögzült semleges normaként (pl. *keresztény*), amelyhez képest így az eredetibb protestáns formák (pl. *keresztényen*) szaknyelviileg jelölt formákká váltak.

A mai katolikus és protestáns egyházi szóanyag különbsége – eltekintve ezúttal az olyan, egymást kölcsönösen kizáró terminológiai pároktól, amelyek e felekezetek hit- és szervezetbeli eltéréseiből fakadnak (pl. *oltáriszentség* – *úrvacsora* vagy *püspök* – *szuperintendens*) – alapvetően két területen jelentkezik: (1) az alakváltozatokban (pl. *advent/ádvent*, *diakónus/diakonus*, bár ezek használatbeli megoszlása nem mindig a felekezeti különbségekhez igazodik) és (2) a jelentésváltozatokban (pl. *lelkész 1* = kat. „cappellanus”⁷ [\neq *káplán* = „vicarius parochialis”] – *lelkész 2* = prot. „pap”; *presbiter 1* = kat. „áldozópap”, rég. „áldozár” – *presbiter 2* = prot. „egyházközségi képviselő”). Ezek a különbségek tudatosan élnek a két egyházi nyelvváltozat művelt használóiiban, míg az e téren tájékozatlan köznyelvi beszélők előtt többnyire rejtve maradnak. Van azonban a különbségeknek egy olyan típusa, amely nemcsak az egyházi nyelvhasználók figyelmét, hanem még az erre érzékenyebb nyelvészekét is elkerüli, mivel csak egy viszonylag új, szociolingvisztikai szempontrendszer révén válik láthatóvá.

A szociolingvisztika egyik fő területe a nyelv különféle változatainak vizsgálata. A nemzetközi szakirodalomban ebből a szempontból Leiv Flydal (1952), ill. Eugenio Coseriu és J. P. Rona (1970) alapján⁸ három dimenziót vagy tengelyt szokás megkülönböztetni: (1) *diatopikust* (< gör. *topos* ’hely’), amelynek alapján területi változatokról, „dialektusokról” beszélhetünk; (2) *diasztrátikust* (< lat. *stratum* ’szint, réteg’), amely mentén a társadalmi változatokat, „szociolektusokat” vizsgálhatjuk; és (3) *diafázikust* (< gör. *phasis* ’be-

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (= TESz) I–IV, Budapest 1967–1984, I², 1984, 813, s.v. *evangélium* és 1125, s.v. *gyehenna*; III, 1976, 655, s.v. *szakramentum*; vö. Farkas V.: Görög eredetű elemek a magyar szókincsben (Nyelvészeti tanulmányok 21.), Budapest 1982, különösen 152–153, 179.

⁷ L. erről az 1983-as egyházi törvénykönyv meghatározását (CIC 564. k.): „A lelkész olyan pap, akire állandó jelleggel bízzák rá – legalább részben – a krisztushívők valamely közösségének vagy külön csoportjának lelkipásztori gondozását.” Vagyis pl. *egyetemi*, *tábori lelkész*.

⁸ L. Flydal: Remarques sur certains rapports entre le style et l’état de langue. Norsk tidsskrift for sprogvidenskap 16 (1952): 241–258; E. Coseriu: Einführung in die strukturelle Betrachtung des Wortschatzes. Tübingen 1970; J. P. Rona: A structural view of sociolinguistics. Method and theory in linguistics, ed. by P. Garvin. The Hague 1970: 199–211.

széd mód'), amely a szó eredeti, antik értelmében vett stílusváltozatokra, vagyis a nyilvánosság, az ünnepélyesség mértéke szerint változó beszéd módokra vonatkozik.

Az egyházi nyelv mint rétegnyelv, majd szaknyelv leginkább a második (diasztrátikus) dimenzióban volna elhelyezhető, miközben több rétege, használati köre különböztethető meg a harmadik (diafázikus) tengely mentén. Ezek a magyar egyházi írás gyakorlat szempontjából a kontextus állandó jellege és hivatalosságának/ünnepélyességének mértéke szerint a következőképpen oszlanak meg: (I) Profán nyelvhasználat: egyházi jellegű kifejezéseknek a nem egyházi sajtóban, a szépirodalomban, a nem egyházi tudományos irodalomban, a nem egyházi hivatalos szövegekben követett írásmódja – az MTA helyesírási szabályzata (*A magyar helyesírás szabályai*, rövidítve: AkH) alapján. (II) Egyházi nyelvhasználat: szaknyelvi helyesírásnak minősül, az erre vonatkozó sajátosságokkal és kivételekkel, amelyeket az MTA helyesírási szabályzata és a nyelvtudományi szakirodalom is elismer. Ezen belül: (1) Informális egyházi nyelvhasználat: a Katolikus Egyházhoz tartozó, helyesírásukban az egyházi jelleget tudatosan érvényesíteni kívánó személyek magánjellegű szövegeinek írásmódja (pl. levelezésben vagy a profán nyelvhasználat egyes további területein). (2) Félhivatalos egyházi nyelvhasználat: a Katolikus Egyház tömegtájékoztatási, publicisztikai és tudományos tevékenységét megvalósító orgánumok (és szerzőik) gyakorlata, elsősorban a katolikus sajtó és tudományos irodalom tartozik ide (pl. *Magyar kurír*, *Új ember*, *Távlatok*, *Vigilia*, *Teológia*). (3) Hivatalos egyházi nyelvhasználat: a Katolikus Egyházat megjelenítő hierarchikus intézményrendszer, különösen annak testületi szervei (pl. Magyar Katolikus Püspöki Konferencia) által kiadott vagy jóváhagyott hivatalos szövegek (pl. határozatok, nyilatkozatok, liturgikus könyvek stb.) nyelvhasználat, amelyre a szaknyelvi jellegen túl fokozottan érvényesek a profán magyar nyelvhasználatban is bevett hivatalos (jogi és közigazgatási) írásbeliség helyesírási sajátosságai, valamint az e téren irányadó egyetemes egyházi dokumentumok írásmódbeli sajátosságai. Ezeket a területeket mint kívülről befelé egyre szűkülő, ám egyre emelkedő magasságú koncentrikus köröket (oszlopokat) kell elképzelnünk.

Az előbbi kategóriák mellett, amelyek az egyházi lexika bizonyos elemeinek (pl. ünnepnapok, intézménynevek) egymástól rendszerszerűen különböző írásmódjait teszik logikusan lehetővé (pl. *karácsony* egy magánlevélben, de *Karácsony* egy liturgikus könyvben vagy egy körlevél keltezésében), felvehetünk egy másik rendszert is, amely az egyházi lexika „szakjellegét”, vagyis ismertségi fokát, használói körének kiterjedtségét modellezi. Ennek koncentrikus körei a kizárólag szakmai környezetben előforduló és érthető kemény magtól (pl. a dogmatikában az *egylényegű* [vö. gör. *homousios/homousiosz*], ill. az *átlényegülés* [vö. lat. *transsubstantiatio*] szavak, a kánonjogban a *választási kérelmezés*

[vö. lat. *postulatio*]) a köztes területeken át (pl. *egyetemes zsinat, gyónás*) a legáltalánosabban használt és értett perifériáig (pl. *püspök, templom, mise*) terjednek.⁹ Az egyes köröket vagy szinteket nevezem többnyire jól elkülöníthető voltuk miatt az egyházi szaknyelv rétegeinek, megoszlásukat pedig az egyházi szaknyelv rétegződésének.

Ez a két szempontrendszer az, amelynek egyes szintjei, rétegei mind a katolikus, mind a protestáns egyházi szaknyelvben megvannak, ám korántsem biztos, hogy az azonos lexikai elemek mindkét szaknyelvben azonos rétegben helyezkednek el. Az ebből fakadó különbség gyakorlati jelentőségét egy konkrét példán kívánom bemutatni, amely ismét az egyházi helyesírás problémaköréhez kapcsolódik.

2005/2006 fordulóján hiánypótló cikksorozat jelent meg az *Evangélikus Élet* című hetilap oldalain. Ebben Dobsonyi Sándor nyelvész, a magyar helyesírás szakértője a hetilap olvasószerkesztőjeként – a kortárs egyházi sajtóban elsőként – érdemben foglalkozott az egyházi kifejezések írásmódját övező bizonytalanságokkal, különös tekintettel az idegen szavak helyesírására.¹⁰ A 2006 február 12-én megjelent 3. rész tárgyául azt a szóanyagot választotta, amely „bár a latin nyelv közvetítésével került a magyarba, valójában görög eredetű, vagyis olyan nyelvből származik, amely nem a latin írásrendszert használja”. Ahhoz, hogy a helyesírási problémának az egyházi szaklexika rétegződésével való kapcsolata világossá váljék, a szerző legfontosabb megállapításait szó szerint is idézni szeretném.

Dobsonyi először a nem egyházi szakszókincset vizsgálja meg, majd kijelenti, hogy „az efféle, a köznyelvben is használatos, közismertnek tekinthető görög-latin eredetű kifejezések írásmódja valóban – ma már – nem is okoz fejtörést. Az egyházi nyelvhasználatban is találhatunk olyanokat, amelyeknek a helyesírása nem jelent problémát: például az *ámen*, az *antifóna*, a *diakónia* vagy az *ökumené* írásmódja ugyancsak a mai köznyelvi kiejtést követi.

Más a helyzet azonban a teológia tudományának – miként általában a különböző szaktudományoknak – a szélesebb körben el nem terjedt szakkifejezéseivel. [...] Nem egy görög eredetű kifejezés esetében azt tapasztalhatjuk, hogy – kis túlzással – ahány könyv, annyiféle az írásmód.” Dobsonyi e jelenség bemuta-

⁹ A köznyelv és a szaknyelv közötti fokozatos átmenetről részletesebben l. pl. H. Bergenholtz: *Fachsprache und Gemeinsprache: Lemmasalektion im Fachwörterbuch. Fachlexikographie. Fachwissen und seine Repräsentation in Wörterbüchern* (Forum für Fachsprachen-Forschung 23.), hrsg. von B. Schaefer–H. Bergenholtz. Tübingen 1994: 285–304, itt 296–300.

¹⁰ Dobsonyi S.: *Hogy is írjuk? Az idegen szavak helyesírásáról* 1–3. *Evangélikus Élet*, 2005. december 25., 11 (*advent/ádvent*); 2006. február 5., 5 (idegen szavak általában); 2006. február 12., 5 (görög eredetű szavak, *eukharisztia*).

tására a görög *eŰcarist...a* szót választja például, amelynek írásváltozatait a he-tilap vezető olvasószerveztője, a szintén nyelvész Győri Virág kutatásai¹¹ alapján ismerteti. A példák felsorolása után a következő értékelést adja:

„Melyik írásmódot válasszuk tehát? Nos, az idézett helyesírási szabállyal [ti. az akadémiai szabállyal – R.Z.] az *eukharisztia* alak – *kh*-val és *sz*-szel írva – van összhangban (tudniillik a görög szóban található *khi* betű hangértéke *kh*). Kétségtelen ugyan, hogy bizonyos esetekben a magyaros írásmód nem követi teljesen a kiejtést; van rá példa, hogy az eredeti írásképe egyes elemei megőrződnek a különben magyarosan írt szóban, például a *h*-nak ejtendő *ch*: *mechanika*, *pszichológia*, *technika*; illetőleg a *ksz* hangértékű *x*: *expressz*, *szexuális*. Erre azonban jelen esetben nem hivatkozhatunk, hiszen a szó kiejtése nem *euharisztia*, vagyis a *ch* ez esetben nem *h* hangot jelöl. Nehezíti azonban a döntést, hogy a szaktudományokban – így a teológiában is – gyakran másként járnak el: a szakmai közönségnek szánt tudományos közleményekben a görög és latin eredetű szakkifejezéseket egyaránt idegenesen (latinosan) írják; ez is követhető, szabályos megoldás. Példaszavunk esetében ez az *eucharistia*.

Azt mondhatjuk tehát, hogy a követendő írásmód vagy *eukharisztia* – a szélesebb közönségnek szánt kiadványokban ezt (lenne) célszerű alkalmazni –, vagy *eucharistia* (a tudományos írásgyakorlatban). A két formát azonban nem szerencsés keverni.”

Ez az eszmefuttatás azon – egyelőre sajnos igen ritka – megfigyelések egyike, amelyeket a mai magyar helyesírás és a mai egyházi szaknyelv kapcsolatáról olvashatunk egy mindkét területen jártas, kitűnő szakember tollából, s ezért – különösen módszertani szempontból – úttörőnek tekinthető. Ami azonban a kérdés nyelvtudományi háttérét és a katolikus egyházi szaknyelvvél való kapcsolattal illeti, e gondolatok további kiegészítésre, sőt pontosításra szorulnak. Bár nem tudományos lapban megjelent írásról van szó, nyelvezete és érvrendszere mégis olyan világos és szakszerű, hogy talán nem sértek tudományetikai elveket, ha e helyütt szálllok vitába egy-két részletével.

Először is pontatlannak érzem azt, ahogyan Dobsonyi a „magyaros” és az „idegenes írásmód” kifejezéseket használja. A magyar helyesírási szakirodalom ismeri ugyan ezt a fogalom párt, látni kell azonban, hogy itt egy görög szóból indulunk ki (ennek egyértelmű jelzésére használom a jelen cikkben az ógörög nyelv normatív írásmódját görög betűkkel, hehezettel és ékezetekkel), amelynek egyrészt egy másik írásrendszerbe átvitt, másrészt egy másik nyelvbe átvett alakjait vizsgáljuk. Az „idegenes írásmód” ebben az összefüggésben pusztán e sza-

¹¹ Győri V. K.: *Helyesírási kétségek és vétségek az egyházi írásgyakorlatban*. Helyesírásunk időszerű kérdései a 21. század elején, szerk. Bozsik G.–V. Raisz R., Eger s.a. [2004], 78–90.

vak egyes elemeire (pl. a <ch> grafémára) alkalmazható helyesen, egész lexémákra csak a magyar helyesírás egy régebbi állapotában vonatkoztatható, amikor ti. még nem lett kodifikálva olyan szavak „magyaros írásmódja”, mint pl. a *vakáció*, amelyet ezért még a latin helyesírást őrző *vacatio* vagy *vakatio* formában írtak, de már ugyanúgy ejtettek, mint ma (vagyis „magyarosan” *a*-val és szókezdő hangsúllyal, nem pedig „latinosan” rövid *á*-val és harmadéles hangsúllyal). A XX. század második felében ez az idegenes írásmód a köznyelvben teljesen megszűnt, a tudományos szaknyelvekben viszont – leginkább az orvosiban – továbbra is fennmaradt. Itt azonban nem erről, hanem egy görög szó átírásáról és egy magyar szó helyesírásáról van szó: az „idegenes írásmód” az előbbi esetben nem értelmezhető, az utóbbi esetben pedig a magyar nyelv mai helyesírási rendszerében nem lehetséges.¹²

Ezenkívül problémát okoz, hogy Dobsonyi „egyházi írásmódról” és „egyházi nyelvhasználatról” beszél ugyan, a „szaknyelv” szó mellett azonban a „teológiai” jelzőt használja. Mint azt másutt kifejtettem,¹³ ez a címke pontatlan és kevésbé szerencsés, mivel a teológia az egyházi tudományok egészébe, sőt az egyházi nyelvhasználat teljes (szinkrón és diakrón) rendszerébe illeszkedik, ezért szociolingvisztikai okokból nem állítható párba az olyan világi szaktudományokkal, mint pl. a matematika vagy az orvostudomány. „Teológiai szaknyelv” helyett tehát a fentiek alapján inkább az „egyházi szaknyelv teológiai [pontosabban: tudományos-oktatási, ezen belül is dogmatikai vagy liturgikai] rétegéről” kellene beszélni. További kifogásom, hogy a mai Magyarországon nem létezik egységes egyházi szaknyelv, a magyar köznyelvnek azonban van egységes magyar helyesírási rendszere. Éppen ezért az „egyházi helyesírás” vizsgálatakor mindig ügyelni kell rá, hogy jelezzük: melyik felekezet milyen körű, milyen rétegű stb. gyakorlatáról beszélünk. Mivel Dobsonyi cikke a Magyarországi Evangélikus Egyház hetilapjában jelent meg, nyilvánvaló, hogy elsősorban az evangélikus egyházi szaknyelv írásmódjára nézve ad tanácsot, mivel azonban idézett példái a teljes magyar írásgyakorlatból származnak, érvelésének alapja pedig a köznyelvi helyesírást szabályozó AkH, úgy tűnik, következtetéseit általános ér-

¹² A magyar nyelvbe újonnan átvett (főleg angol) szavak vagy „idegen” (konkrétan: angol) írásmódban fordulnak elő (pl. *leasing*), vagy a magyar hangállományhoz igazított kiejtés szerinti írásmódban (pl. *lizing*), a kettő közötti „idegenes” (már nem idegen, de még nem magyar) írásmódra (pl. *lising*, *lizing*) csak elvétve van példa.

¹³ Rihmer Z.: A szaknyelvi tervezés feladatai és lehetőségei a magyar egyházi nyelvhasználat körében, előadás a Magyar Nyelvstratégiai Kutatócsoport konferenciáján, Bük, 2005. november 19. „Teológiai szaknyelvről” az ide tartozó résztudományok alapvető heterogenitása miatt kb. ugyanúgy nem beszélhetünk, ahogy „bölcseztudományi” vagy „természettudományi szaknyelvről” sem, szemben pl. a sokkal homogénebb „jogi szaknyelvvvel”. Újabban a közgazdászok is felhívják a figyelmet a „közgazdasági szaknyelv” terminus túlzottan általános – és így értelmetlen – voltára.

vényűnek is szánta. Valóban általános megoldás viszont csak a teljesebb háttér alapján, vagyis a többi egyházi szaknyelv bevonásával adható.

Érdemes tehát megvizsgálni, érvényesek-e Dobsonyinak az evangélikus egyházi szaknyelvről tett megfigyelései a katolikus egyházi szaknyelv körében is. Kiindulási alapként célszerű pontosan rögzítenünk, miről is kívánunk beszélni:

- (1) *eŰcarist...a*: görög szó eredeti írásmóddal
- (2) *eukharisztia*: görög szó akadémiai (mai magyar kiejtésre épülő) magyar átírása
- (3) *eucharistia*: (a) görög szó magyar tudományos átírása; (b) latin szó
- (4) *eucharisztia*: idegen eredetű magyar szó a latinos átírást őrző *ch* megtartásával
- (5) *eukarisztia*: idegen eredetű magyar szó a magyar kiejtést követő *k* megtartásával

Mindenekelőtt észre kell vennünk, hogy a mai magyar nyelv szinkrón felfogásában az (1)–(3) nem magyar szó, hanem magyar nyelvi környezetben használt idegen nyelvű szó: pontosan olyan, mint az olasz *eucaristia*, az angol *eucharist* vagy a német *Eucharistie* lenne hasonló esetben. Ezzel szemben a (4)–(5) a mai magyar nyelv lexikájának részét alkotó, idegen eredetű magyar szó. Ezt a kijelentést a fenti alakok nagyfokú ejtésbeli hasonlósága miatt csak az írásképek különbözőségével lehet alátámasztani: az (1) görög betűkkel van írva, a (3) pedig ugyanúgy van írva, mint ahogy a latin nyelvben létező *eucharistia* szó, következőképpen vagy az (1) latinos jellegű, ún. tudományos magyar átírása: (3 a), vagy maga a latin szó: (3 b). A (2) az <sz> graféma alapján lehetne ugyan magyar szó, <kh> grafémát azonban a magyar írásrendszer nem ismer: a *kh* betűkapcsolat a görög *c* betű XX. század közepén bevezetett normatív magyar átírásának, az ún. akadémiai átírásnak a korábbi latin <ch> grafémát felváltó újítása, s valójában nem más, mint a görög *c* betű klasszikus kori kiejtésének a mai magyar kiejtés szerinti megközelítő visszaadása a *k + h* betűkapcsolattal. Az *eukharisztia* szó tehát egyfajta köztes létállapotban van a görög és a magyar nyelv között: a görög *eŰcarist...a* szó Kr. e. V. századi kiejtését van hivatva visszaadni a XXI. századi magyar nyelv írásrendszerével, ilyen körülmények között pedig aligha tekinthető a magyar nyelv szerves részének, különösen akkor, ha ez már évszázadok óta rendelkezik egy ugyanezen görög szóból származó saját jövevényszóval.

Ezt a jövevényszót, amelyet a mai nyelvállapotban a (4) és az (5) két eltérő írásformában képvisel, a XIX. század végéig a magyar nyelvben is *eucharistia* alakban írták, ezt azonban a XX. század első felétől elkezdte felváltani az *eukharisztia* változat.¹⁴ Diakrón szempontból tehát a (3 a) valóban egy magyar szó

¹⁴ Mivel egy valódi korpusznyelvészeti felméréshez az egyházi szaknyelv körében egyelőre nincsenek meg a szükséges feltételek, a fenti megállapítás szükségszerűen saját

„idegenes” írásmódjának tekinthető, de csak addig, amíg át nem adta a helyét a „magyarosabb” (4) formának; innentől kezdve ez magyar szóként diakrón szempontból elavult írásmód, nem magyar szóként pedig vagy latin szó, vagy egy görög szó átírása. Dobsonyi érvelése tehát ezzel a pontosítással helytálló, csak éppen tudományos szempontból kevésbé szerencsés módon keveredik benne a szinkronia és a diakronia.

A (4) és az (5) viszonyát, mivel mindkettő a mai magyar helyesírási rendszerbe illeszkedik, Dobsonyi a kiejtési elv alapján ítéli meg. Mivel ma a *ch* betűcsoportnak az idegen eredetű magyar köznevekben, amelyek közé ez a szó is tartozik, nem a /k/, hanem a /h/ fonéma felel meg, felmerül a kérdés, melyik írásmód tükrözi jobban ezt a kiejtést. A válasz egyértelmű: az (5), hiszen ebben a /k/ fonémát az írásképpen a <k> graféma jeleníti meg. A (4) ezzel szemben egy másik helyesírási elv, a hagyománykövetés alapján áll és a többi *ch*-s írású (bár eltérő ejtésű) görög eredetű szó (pl. *technika*, *archeológia*) rendszerébe illeszkedik.

Mindezek után nézzük meg, hol helyezi el Dobsonyi a (2)–(4) szót a mai (evangélikus) egyházi nyelv rétegződésében. Először is a (4)-t és a (5)-t kizárja, mivel az AkH-ból kiindulva „keveréknek” érzi őket. A másik kettőt elfogadhatónak tartja, s ezért a (2) használatát a teológiai (tudományos) nyelvben, a (3)-ét pedig az (egyházi) köznyelvben javasolja. Vagyis Dobsonyi számára az *eucharistia* formában átirrt görög szó, ill. az *eucharistia* latin szó az egyházi szaknyelv legbelső, tudományos rétegébe, míg az *eukharisztia* formában átirrt görög szó az egyházi szaknyelv legkülső, a köznyelvvvel érintkező rétegébe tartozik. Ez az eredmény több szempontból is igen tanulságos.

Először is szembeötlő, hogy Dobsonyi – és vélhetőleg vele együtt az evangélikus nyelvhasználat egész gyakorlata – ezt a szót nem a magyar nyelv szerves részeként, hanem csak mint egy görög szó átírását, ill. mint egy latin szót tudja elképzelni. Ennek természetesen történeti-teológiai okai vannak: egy evangélikus keresztyén (saját nyelvhasználatában: keresztyén) a „hálaadás, áldás” jelentésű görög *eŰcarist...*a szóval elsősorban az újszövetségi egzegézisben találkozik,¹⁵ a „liturgikus áldozat; szentmise, oltáriszentség” jelentésű latin *eucharistia* szót¹⁶ pedig csak az egyháztörténetből ismeri, hiszen saját egyházi közegében

tapasztalataimat tükrözi. A régi és az új írásmód természetesen sokáig egymás mellett élt (egy példa a Budapesten rendezett XXXIV. Eucharisztikus Világkongresszus évéből: Jajczay J.: A művészet hódolata az Eucharistia előtt. Budapest 1938 és Schütz A.: *Eucharisztia. Az oltáriszentség a hit és az ész világánál.* Budapest 1938).

¹⁵ Előfordulásait l. A. Schmoller–B. Köster: *Handkonkordanz zum Neuen Testament.* Stuttgart 1994⁸: 207.

¹⁶ Jelentéséhez l. A. Sleumer–J. Schmid: *Kirchenlateinisches Wörterbuch. Ausführliches Wörterverzeichnis zum Römischen Missale, Breviarium, Rituale, Graduale, Pontificale, Caeremoniale, Martyrologium, sowie zur Vulgata und zum Codex iuris canonici;*

ugyanezt a fogalmat az *úrvacsora* vagy a *Krisztus teste és vére* kifejezések helyettesítik. Ezzel szemben a modern katolikus írásgyakorlatban számtalan forrásban tömegével előforduló magyar *eucharisztia* és *eukarisztia* szavak, amelyek létjogosultságát az evangélikus nyelvész mint hibrid formakét elvetette, a katolikus hit évszázadok óta természetes és hiteles kifejeződései,¹⁷ amelyeket legfeljebb körülírással lehetne másként mondani, egy szinonimával helyettesíteni azonban lehetetlen,¹⁸ átírással pótolni pedig értelmetlen. Egy evangélikus hívő érthető módon nem használja ezeket a magyar szavakat saját teológiai diskurzusrendszerében, ill. ha mégis, ezt a katolikus hagyományú magyar írásmód helyett „latinos” vagy „görögös” átírásban – s ezáltal az idegenszerűség finom érzékeltetésével – teszi. Megállapíthatjuk tehát, hogy a görög *eÛcarist...a* szó magyar változatának írásmódját és annak használatát a katolikus és az evangélikus egyházi szaknyelvben a felekezeti elkülönülés, valamint ebből fakadóan a saját hagyományok ápolása és az idegen hagyományok elutasítása határozza meg.

A másik fontos megfigyelés arra vonatkozik, hogy Dobsonyi szerint ennek az egyetlen fogalomnak egyszerre két legitim írásmódja is lehetséges: egy a belső, szakmai körök használatára („teológiai nyelv”), egy másik pedig az egyszerű hívőknek és a profán közönségnek („köznyelv”). E funkcionális megkülönböztetés helyett a katolikus gyakorlatban egy másik, nyelvi alapú különbséggel találkozunk, hiszen az *eucharisztia* és az *eukarisztia* alakok előfordulását nem használati körök, hanem használóik nyelvi attitűdje alapján lehet csak csoportosítani. A liturgikus kiadványok szerkesztői pl. a kiejtést követő *k*-s forma¹⁹ mellett döntöttek és ezt következetesen alkalmazták is, más teológiai tárgyak (pl. egyháztörténet, kánonjog) művelői azonban ragaszkodtak a hagyományos *ch*-s változathoz. Ez a megosztott gyakorlat mindkét csoport tagjait zavarta, akik ezért sokáig arra törekedtek, hogy az egész egyházi nyelvhasználat körében saját írásmódjukat tegyék kizárólagossá. A kérdés végül 2005-ben a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia Titkársága mellett létrejött egyházi helyesírási munkabizottság ülésén – hosszas viták után – a hagyományos *eucharisztia* változat javá-

desgleichen zu den Proprien der Bistümer Deutschlands, Österreichs, Ungarns, Luxemburgs, der Schweiz und zahlreicher kirchlicher Orden und Kongregationen. Limburg a. d. Lahn 1926²: 311; a korai liturgikus tartalomhoz különösen l. A. Blaise: *Le vocabulaire latin des principaux thèmes liturgiques*, rev. par Dom A. Dumas. Turnhout 1966, 201 (§ 85) és 387 (§ 239).

¹⁷ A történeti adatokhoz l. Farkas: *Görög eredetű latin elemek* (6. j.), 150–151.

¹⁸ Ugyanez a helyzet az evangélikus egyházi nyelvben is előfordul pl. a *konfirmáció* szó esetében (vö. Dobsonyi: *Hogy is írjuk?* 2 [10. j.], 5), amelynek nincs „magyar” megfelelője, szemben a katolikus *bérmál(koz)ás* formával, amely az egyházi latin *confirmatio* szó magyar „fordítása”.

¹⁹ Vö. Fludorovits: *Latin jövevényszavaink hangtana* (6. j.), 36 és *A magyar nyelv latin jövevényszavai* (6. j.), 26.

ra dőlt el, így ma ez tekinthető a hivatalos katolikus írásformának.²⁰ Mindez a jelen vizsgálódás szempontjából azért fontos, mert jelzi: a katolikus egyházi nyelvhasználat ragaszkodik ennek a katolikus hit szempontjából központi jelentőségű szónak egyetlen és egységes írásmódjához, amelynek viszont éppen a minél szélesebb érthetőség végett a mai magyar nyelv (helyesírás) legtagabb rendszerébe kell illeszkednie.

Megállapíthatjuk tehát, hogy az *eucharisztia* szó nem a katolikus teológiai (dogmatikai) szaknyelv olyan egzotikus kifejeése, mint pl. a *homousios/homousiosz*, hanem az egész katolikus egyházi szaknyelv legkülső, legszélesebb körű rétegéhez tartozik, amelyet minden katolikus hívőnek ismernie és értenie kell. Mivel itt főleg olyan elhomályosult eredetű „idegen” szavak találhatók, mint *mise*, *karácsony* vagy *püspök*, szükségszerű, hogy a latin *eucharistia* szóból (tehát nem annak görög forrásából!) átvett magyar jövevényszó is egyrészt *sz* betűvel legyen írva, másrészt viszont hagyománytiszteletből megőrizze a latin *ch*-s írásmódot (a *kh*-s írásmódnak ugyanis a katolikus gyakorlatban nincs számottevő hagyománya).²¹

Az eltérés, amelyet az *eucharisztia* szónak az evangélikus és a katolikus szaknyelvek rétegződésbeli besorolásában látunk, ahhoz a különbséghez hasonlítható, amellyel a katolikus és a protestáns szentírástudomány a biblikus irodalom alkotásait megjelöli: az előbbi protokanonikus, deuterokanonikus és apokrif könyvekről beszél,²² az utóbbi kánoni, apokrif(us) és pszeudoepigráf(us) könyveket emleget.²³ A hasonlat a teológiai alapokat tekintve szemléletes, nyelvi

²⁰ L. a munka eredményeként megszületett kiadványt: Útmutató egyházi kifejezések helyesírásához. Budapest 2006: 13: „eucharisztia (szentmise); Eucharisztia (Oltáriszentség)”.

²¹ Az elmúlt száz évben egyébként is felgyorsult a katolikus egyházi szaktudományok hagyományosan latin terminológiájának elmagyarosodása, ami a szakkifejezések lefordításában, ill. magyar szóvá válásában mutatkozik meg. A liturgia nyelvéből hozva példát: ma már nemcsak az imaórák lefordíthatatlan latin nevei számítanak magyar szónak (*matutinum*, *laudes*, *prima*, *tercia*, *szexta*, *nóna*, *vesperás* [a szláv eredetű *ve-csernye* alak ma archaikusnak vagy irodalminak számít] és *kompletórium*), hanem olyan kifejezetten homiletikai szakszavak, mint a latin *homilia* és *sermo* is egyre inkább a magyar *homília* és *szermó* formában jelentkeznek.

²² L. pl. Rózsa H.: Az Ószövetség keletkezése. Bevezetés az Ószövetség könyveinek irodalom- és hagyománytörténetébe I–II^{3/2}. Budapest 1996–1997, I³: 27–28; a katolikus–protestáns fogalmi különbségeknek külön alpontot szentel Benyik Gy.: Az Újszövetségi Szentírás keletkezés- és kutatástörténete. Szeged 2004²: 92.

²³ A mai protestáns nyelvhasználatban a katolikus terminológia felé való elmozdulást mutatja a Magyar Bibliatársulat kiadásában megjelent kötet címe: Deuterokanonikus bibliai könyvek a Sepuaginta alapján. Budapest 1998, ámbár a Bevezetés szerint (6. oldal) a benne közölt műveket „tudományos nyelven »apokrifus és a pszeudoepig-

szempontból ugyanakkor pontatlan, hiszen amíg itt inkább szaknyelvi homonímiáról van szó, amelyben az *apokrif* szó katolikus és protestáns jelentése markánsan eltér egymástól, addig az *eucharisztia* esetében a fogalom tartalma többé-kevésbé azonos: pusztán használatuk gyakorisága, és ebből következően a szaknyelvi réteghez való tartozásuk, ill. oda való besorolásuk különböző.

Ezzel végére értünk az *eucharisztia* – *eucharistia/eukharisztia* változatokról Dobsonyi Sándor által írtak elemzésének, a témát azonban korántsem tudtuk kiemeríteni. Az írásmódok felekezetfüggő eltérése és a mögöttük meghúzódó teológiai és nyelvi különbségek arra figyelmeztetnek, hogy a magyar egyházi szaknyelvek lexikai elemeinek vizsgálata csak az adott egyházi közösség saját nyelvhasználatának diakrón és szinkrón leírása alapján, különösen pedig a saját egyházi nyelv rétegződése szerinti besorolás pontos feltárásával vezethet eredményre.²⁴ Ugyanez fokozottan érvényes az előíró tevékenység, vagyis a szaknyelvi kodifikáció és sztenderdizáció körében. Dobsonyi Sándor helyesírási megfigyelései és javaslatai az evangélikus egyházi szaknyelvet érintik, annak körén belül megalapozottak és rendszerszerűek. A katolikus egyházi szaknyelvre már nem vonatkoztathatók, és éppen ezért egy egységes magyar egyházi szaknyelvi norma számára sem lehetnek irányadók. Mert bármennyire is kívánatos ennek létrejötte az

ráfus» irodalomnak nevezik». A szöveg szerzői a katolikus és a protestáns terminológia különbségére nem térnek ki.

²⁴ Bár megjegyzendő, hogy a gondos megfigyelő néha akár heurisztikus alapon is hasonló következtetésekre juthat. Dobsonyiénál teljesebb és megokoltabb szinkrón leírását adja pl. a mai magyar nyelvhasználatnak az internetes Wikipédia *Eucharisztia* szócikke (<http://hu.wikipedia.org/wiki/Eucharisztia>; 2007 február 22-i állapot): „A görög *eÛcarist...* szó eredetileg *hálaadást* jelent. [...] Az egyházi latinba *eucharistia* formában került át. A görög *ç* hagyományos (azaz latinos) átírásának megfelelően a legtöbb magyar nyelvű teológiai és liturgikus szövegben az *eucharisztia* forma szerepel (részben magyarítva). A görögös formát előnyben részesítők manapság az ún. »népszerűsítő« átírás szerinti *eukharisztia* formát használják. Az utóbbi időben pedig mind elterjedtebb a magyaros ejtést rögzítő *eukarisztia* íráskép.” Ugyanez a szócikk az első bekezdésben egy általunk most nem tárgyalt problémára, a szó kis vagy nagy kezdőbetűs írásmódjára is kitér: „Az eucharisztia szó több jelentéssel bír: egyrészt a kenyérrel és a borral végzett liturgikus *cselekményt* jelöli, ebből pedig – *pars pro toto* alapon – a katolikus és ortodox szóhasználatban az egész *szentmisét*, illetve *liturgiát*. Ebben az értelemben használva kis kezdőbetűvel írjuk. A hazai (és nemzetközi) protestantizmus (ideértve mind a református és evangélikus egyházat, mind az egyéb protestáns és neoprotestáns felekezeteket) terminológiájában az eucharisztikus szertartásra a szokásos kifejezés az *úrvacsora*. Másrészt az Eucharisztia – katolikus és ortodox hitvallás szerint – jelenti a kenyér és a bor színe alatt valóságosan jelen lévő Jézus Krisztust is. Ebben az értelemben – mivel személyre utal – bevett szokás a nagy kezdőbetű használata, s ilyen értelemben szinonimája az *Oltáriszentség*.”

egyre csekélyebb számú hazai keresztény hívő körében, a felekezeti különbségek várható fennmaradása miatt a hozzájuk kapcsolódó nyelvhasználati különbségek fennmaradásával is számolni kell. Ebből pedig logikusan következik a párhuzamos szaknyelvi normák léte és létjogosultsága, vagyis gyakorlati szempontból a felekezetfüggő alakváltozatok további használata szóban és írásban. Már pusztán e konkurrens változatok számbavétele és leírása óriási eredmény és szolgálat volna Magyarország egyházi közösségei számára.

Végezetül szeretnék mindehhez egy óvatos kitekintő megjegyzést fűzni. Úgy tűnik ugyanis, hogy a magyar egyházi szaknyelv imént vázolt állapota egyre inkább megfelel az egész magyar nyelv jelenlegi helyzetének a Kárpát-medencében, megközelítési módjai pedig mind jobban afelé mutatnak, ahogy minderről a magyarországi és a határon túli nyelvészek újabban gondolkodnak. Éppen ezért a magyar egyházi szaknyelv belső határtalanítása legalább olyan komoly hazai és nemzetközi politikai és társadalmi kérdéseket vet fel, mint magáé a magyar általános köznyelvé. Lényegi különbség azonban, hogy míg az utóbbira legalább kétszáz éve rendszeres tudományos kutatások irányulnak, addig az előbbiről semmilyen rendezett és korszerű ismeretanyag nem áll rendelkezésre. Az egyházi nyelvhasználat, s különösen az egyházi helyesírás iránt a különböző hazai felekezetekben egymástól függetlenül megindult érdeklődés így azzal a reménnyel kecsegtet, hogy a problémák megfogalmazásával és a szétszórt erők összefogásával legalább ezt a súlyos mulasztást sikerül a közeli jövőben pótolni.

Rendszernyelvészeti problémák

ELŻBIETA ARTOWICZ (VARSÓ)

***Az akadémiai magyar nyelvtan leíró nyelvtani modellje
alapján állíthatjuk-e, hogy a magyar mondatban magyar?
(A kettős alany, kettős tárgy kérdése)***

Az előadásom címe talán kissé kihívóan hangzik, de ez a provokáció célszerű. Több mint tíz évig elemeztem régi magyar nyelvtanokat (16 nyelvtant), melyek a latin leíró nyelvmintán nyugszanak (Sylvester Jánostól Verseggy Ferenctig). Igyekeztem megállapítani, hogyan alakultak ki a korszerű magyar leíró nyelvtan modelljének az alaktani és szintaktikai alapjai. Többek között kimutattam, hogy a latin leíró minta, melyből századok alatt nőtt ki a magyar nyelv grammatikája, nem adekvát – ez szűk és merev módszertani eszköz volt, mely még a latin nyelv szükségleteihez viszonyítva is korlátolt volt.

Az első magyar grammatikusok kiindulópontja egyrészt egy olyan tökéletlen beszédrész-felosztás volt, mely fejlődésében megrekedt a ragozhatatlan beszédrészekben, másrészt pedig a nem kikristályosodott beszédrészek felosztásával rendelkeztek, amely azon a helyen rekedt meg, ahol a ragozhatatlan beszédrészek kezdődnek (határozószó – adverbium, előjárószó/névutó – praepositio, kötőszó – coniunctio, indulatszó – interiectio).

A mondatban leíró mintája is nagyon kérdéses volt. Emlékeztetnünk kell arra, hogy a legterjedelmesebb Priscianus Ceasariensis-féle nyelvtan *Sintaxis* c. része voltaképpen a latin és a görög irodalom klasszikusaitól vett szövegek kommentálására vonatkozó értelmezések grammatikai-stilisztikai magyarázatok (glosszák) gyűjteménye volt.

A középkori spekulatív grammatikusok (modisták) által az európai közoktatásban elterjesztett mondatnyi modell a kéttagú igei-névszói szó szerkezeteken alapuló szintaktikai relációkra helyezte a hangsúlyt, ezeket Construcciones-nek nevezték.

A modisták megfogalmazták a szintaktikai leírás alapelveit, melyek közül a legfontosabbak a mondatnyi leírás szemantizációjára, illetve a determinációnak és a rectiónak, mint a kéttagú szintagmák két fő szintaktikai kapcsolataiként való meghatározására vonatkoztak. Ezek a kongruenciában nyilvánulnak meg, mely a latin alaktani kategóriák (nem, szám, eset és személy) egyeztetésén, valamint az ötesetű latin rendszeren alapuló vonzatokon alapszik.

Ennek a modellnek az oktatási gyakorlatba való átvitelével együtt járt a mondatban szemantikai alapjainak egyszerűsítése. Ezt pl. világosan illusztrálják Alvarez Emmanuel (XVII. sz.) és Bél Mátyás (XVIII. sz.) iskolai latin nyelvtankönyvei. E szerzők a mondatnyi viszonyok leírását a didaktikai tanmenetnek ren-

delték alá. A tanuló feladata az volt, hogy elsajátítsa a grammatikai kompetenciát latinul, mely különböző nehézségű irodalmi szövegek olvasásához és értelmezéséhez volt nélkülözhetetlen. A grammatika célja nem a nyelvi struktúra pontos ábrázolása, hanem a beszédrészek ragozásával kapcsolatos és kívülről elsajátított ismeretek átadása volt. A gyakorló tankönyvekben szereplő szószerkezetek ismerete a grammatikai-fordítási módszernek alapvető elemét képezte a latin mint idegen nyelv tanításában.

A magyaroknak a latin módszertani mintához való görcsös ragaszkodása valójában az európai kultúra hagyományaival való azonosulást jelentette. Ugyanakkor, ha a magyar nyelv szerkezetének pontos visszaadását vesszük figyelembe, ez a modern leíró nyelvtan szempontjából több kárt okozott, mint hasznot. Ezt a problémát legalább két szempontból közelíthetjük meg: egyrészt mint glotodidaktikai kérdést, mely a magyar nyelv leíró mondattani modelljével kapcsolatos a külföldiek oktatásában, másrészt tágabb értelemben mint a nyelvtani szerkezetben megnyilvánuló nyelvi struktúrát, amely a nemzeti identitás hordozója. Ezzel kapcsolatban felmerül a kérdés, vajon a modern nyelvtanokból ismert magyar nyelv képe (itt főleg a XX. századi nyelvtanokra gondolok) – amely a latin hagyomány megoldásait rögzíti – valóban magyar-e.

A latin mondattani hagyomány maradványának jellegzetes példájául szolgálhat a mai magyar mondattanban szereplő ún. *kettős mondatrész* (*kettős alany*, *kettős tárgy*) problémája. A régebbi akadémiai tankönyvek – mint pl. a *Mai Magyar Nyelv Rendszere* (1961) és a *Mai Magyar Nyelv* (1987: 230–231) – megkülönböztetik ezt a mondattani egységet, míg az új kézikönyv, a *Magyar grammatika* (2000: 408, 418) a kettős alanyt és a kettős tárgyat állapothatározóként minősíti. A posztgeneratív *Új magyar nyelvtan* (1998) c. grammatika azonban elhallgatja ezt a problémát, pedig ez igen fontos többek között a külföldieknek címzett magyar leíró nyelvtan tanításában. Szintén hasonlóképpen, nem veszi figyelembe ezt a kérdést a Hegedűs Rita-féle pedagógiai jellegű *Magyar nyelvtan* sem, mely az egyszerű mondattani szerkezetek kommunikációs funkcióira összpontosítja figyelmét.

Említésre méltó, hogy a latin nyelvtan a mondattani részében kiemeli az accusativus cum infinitivo és nominativus cum infinitivo szerkezetet. E két szerkezet a főnévi igenév személytelen formájának kettős tárgy és kettős alany szerepében való használatát illusztrálja, pl. *video puerum currere* 'látok egy fiú futni', *audimus puellas cantare* 'hallunk lányokat énekelni'. Ezeket össze lehet hasonlítani az *audimus puellas cantantans* 'hallunk énekelő lányokat' típusú igenévi szerkezettel, mely abban különbözik az accusativus cum infinitivo szerkezettől, hogy benne a látott/hallott személyt hangsúlyozzák, míg az accusativus cum infinitivóban az e személy által végzett cselekvést emelik ki. A nominativus cum infinitivót (kettős alanyként) a latin nyelvben csak olyan szerkezetekben

használják, amelyekben szenvedő ige szerepel, pl. *Iubeo puerum abire – Puer (a me) abire iubetur*.

A *borulni látja az eget, hallottam sírni a vasat, hallottam az esőt nevetni* típusú, kettős tárgy-szerkezetet megkülönböztető *Mai magyar nyelv rendszere* (1962: 151–152) és *Mai magyar nyelv* (1987: 272) szerzői azt hangsúlyozzák, hogy a magyar szerkezetnek a latin accusativus cum infinitivóhoz való hasonlósága látszólagos, mivel a magyar szerkezetben a szószerkezet tagjai másképpen vannak alárendelve a fő igének, és a főnévi igenév tárgyas funkciója az eredeti célhatározói funkcióból bontakozott ki, pl. *dolgozni jár, lefekszik aludni*. Ugyanezen szerzők szerint, *A hajó menni látszott. Míg állni látszék az idő*. mondatok esetében a kettős alannyal van dolgunk, mert az alanyt mind a *látszik* igével, mind pedig a főnévi igenévvel egyeztetjük; azonfelül az egész szerkezet szintagmabokrot ábrázol.

A fenti megközelítéssel Keszler (2000: 418) polemizál. Az ő értelmezése szerint mindkét szerkezet kettős tárgyként, ill. alanyként minősítése téves. A kettős tárgy kapcsán azt állítja: „...ezekben a kettős tárgynak, alanynak elemzett szerkezetekben az igenévi tag a mondat alsóbb szintjére kerülve már egyáltalán nem tárgyként, alanyként realizálódik, hanem sokkal inkább kötött (állapot)határozóként van jelen (*a borulni látszó ég, az eget borulni látó strandolók*), az említett szerkezetekben sem tartjuk őket a továbbiakban tárgynak (alanynak), hanem (állapot)határozónak, s így a kettős tárgyat nem vesszük fel külön típusként a tárgy fajtái közé”. Hasonló érveléssel él a kettős alanyra vonatkozóan, pl. *Az esőfelhő közeledni látszik*. mondat, mely a MMNyR felfogásában a *Látszik, hogy az esőfelhő közeledik*¹ mondatra alakítható át.

Az első reflexió, a mely a fent idézett megközelítésekkel kapcsolatban felmerül, a következő. Az a kérdés, miszerint a *Borulni látom az eget*. típusú mondat az accusativus cum infinitivót képviseli-e, vagy sem, úgy tűnik, hogy helytelen. Az accusativus cum infinitivo a latin nyelvben meglévő szintaktikai kategória, annak a nyelvnek a meghatározott leírási modellje keretében állapították meg, s ezt a modellt a flektáló nyelvek (mint pl. a latin, lengyel) szükségleteihez illesztették hozzá. Mint fent említettem, ennek a modellnek az alapja abban nyilvánul meg, hogy a mondattani viszonyokat a kongruencia (syntaxis convenientia) – névszó névszóval (nominis cum nomine), névszó igével (nominis cum verbo), valamint az ötesetes rekcio (rectio casuum rectorum) – keretében fogják fel. Ezt a modellt használja Szenczi Molnár Albert, az első teljes – szótanból (etymoló-

¹ Mi ezt az elemést nem követjük, mivel a fentiek nem bizonyítják, hogy a főnévi igenév alany a bemutatott szerkezetben. Sőt, a főtagot melléknévi igenévvé átalakítva látható, hogy a főnévi igenév határozói bővítmény: *közeledni látszó esőfelhő*, és tudva, hogy az igenév az igei alaptag mellett sem lehet más, csak határozó (Keszler 2000: 408).

giából) és mondatbanból (syntaxisból) álló – magyar grammatika szerzője. Ez a modell elvileg nem változik meg Révai és Verseggy koráig.

A *MMNyR* szerzői a nyelv mondatnyi leírásában következetesen a fent felvázolt modelltől származó tárgy, alany szintaktikai kategóriákat használják. A *Magyar grammatika*-féle megközelítésben egy módszertani disszonancia jelenik meg. A *Borulni látom az eget* és *A zaj erősödni hallatszott* szerkezet igenévi tagjának állapothatározóvá minősítése megváltoztatja a szerkezet státusát: a szintaktikai kategóriáról (alany, tárgy) szemantikaira (az állapothatározó), s ez alkalomszerű szemantizációnak tekinthető, mely a középkorból örökölt spekulatív hagyományokból maradt ránk.

Jegyezzük meg, hogy a magyar határozók rendszerébe felvett állapothatározó meghatározása homályos és intuitív, ráadásul még *circulus vitiosus* is tartalmaz: „Az állapothatározók valamely személynek vagy dolognak a cselekvés, történés, létezés közben fennálló állapotát határozzák meg” (*MMNyR* 1962: 228). „Az állapothatározó azt fejezi ki, hogy valamilyen személy vagy dolog milyen állapotban van, milyen állapotból kerül ki, illetve milyen állapotba kerül” (Keszler 2000: 434).

E meghatározás homályossága és intuitív voltának következményei többfélék. Először maguk a szerzők előre jelzik az állapothatározónak a módhatározótól való megkülönböztetésével kapcsolatos nehézségeket (Keszler 2000: 435), másodsor, a meghatározás homályossága lehetővé teszi az állapothatározó kategória tetszőleges felosztását. A *MMNyR* szerzői ennek fő három fajtáját különböztetik meg:

- valóságos állapothatározó „függelék megengedő, hasonlító és feltételes”;
- körülményhatározó;
- tekintethatározó.

Keszler a következőképpen osztja fel az állapothatározókat:

- A belső állapothatározó;
- A külső állapothatározó (körülményhatározó);
- Azonfelül megkülönbözteti, a morfológiai kitevőktől függően az összekapcsolt belső állapothatározót (-val/-vel, -ban/ben, és -n/-on/-en/-ön ragos), az essivusi, praedicativusi, nuncupativusi és factivusi állapothatározót.

E szerző megközelítésében *Az ég borulni látszik*. mondatban szereplő főnévi igenév a kötött állapothatározó szerepét tölti be, ugyanis ha ezt átalakítjuk *a borulni látszó ég* szintagmára, a főnévi igenév a melléknévvel kapcsolódik, amely megőrzi igei sajátosságait. Így a főnévi igenév csak határozóként értelmezhető.

A rendelkezésemre álló idő korlátozása nem engedi, hogy részletesebben vizsgáljam az állapothatározóval kapcsolatos problémákat, valamint a határozók más típusait, különösen az olyan hibrid egységeket, mint pl. a határozói értékű tárgyat, melyeket mind a *Mai magyar nyelv*, mind a *Magyar grammatika* meg-

különböztet. Ezek vegyes alaktani-szemantikai kritériumok alkalmazásának az eredménye a nyelv szintaktikai leírásában (Keszler 2000: 418–420).

Végezetül, érdemes megtekinteni, hogy a latin hagyományhoz való ragaszkodás milyen következményekkel járhat a magyarnak, mint idegen nyelvnek a tanításában, és milyen a módosított, de eklektikus-szemantizált változata.

A **borulni látom az eget** és a **zaj erősödni hallatszott** szerkezetek esetében a latin eredetű modellnek kétségtelen előnye az, hogy lehetővé teszi a szintaktikai kategóriák (alany, tárgy) következetes használatát, melyek „olvashatóak” az európai grammatikai hagyományban nevelkedett, magyar nyelvet tanuló diák számára, függetlenül attól, milyen mértékben ismeri a latint – beleértve az accusativus cum infinitivo/nominativus cum infinitivót. Egyes indoeurópai nyelvekben használják ezt a szerkezetet, pl. a franciában (*Je vois Pierre arriver*), míg másokban nem; abban az esetben a megfelelője az alárendelt mondat lehet az accusativus és alany ekvivalenciájával, valamint infinitivusé és állítmányé, pl. a lengyelben *Widzę, że Piotr się zbliża. Widzę, że niebo się chmurzy.*² *Słysząc, że halas się nasila. Wydaje się, że nadciąga chmura deszczu/deszczowa.*

A *borulni látszó ég; az eget borulni látó strandolók* típusú transzformációk, melyek a *Magyar grammatika* szerint a főnévi igenév határozói státusát igazolják, a nyelvtanulók szempontjából ugyanúgy olvashatatlanoknak bizonyulhatnak, mint maga az accusativus cum infinitivo, mivel az ekvivalensük a lengyel nyelvben jelzős tagú alárendelt mondat formát kap, pl. *Niebo, które zdaje się zachmurzone. Plażowicze widzą, że chmurzą się niebo.*

A kettős alany/tárgy szerkezetének állapotathatározóval való helyettesítése ellen szól ennek a szemantikai kategóriának a homályos státusa, valamint a nem univerzális jellege, amely egy nyelv leíró egysége esetében megengedhetetlen. Szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy a határozók a legnehezebben meghatározható és rendszerezhető mondatrészek közé tartoznak. Nehéz megállapítani az éles határt közöttük és a tárgy között (l. határozói értékű tárgy), mert leggyakrabban az ún. hozzátartozás viszony alapján a fölérendelt taggal kapcsolódnak, de ennek a viszonynak nincsenek szintaktikai hordozói. A bővítő tagokkal ellentétben a határozókat nem implikálja tartalmilag a fölérendelt tag, s ennek következtében csatolt (adjunktív) mondatösszetevőkként funkcionálnak.

Ezért az egyes nyelvek grammatikái különböző kritériumok szerint osztják fel a határozókat – hagyományosan a jelentés szerint (körülmények szerint, melyekben cselekvés játszódik), vagy az e funkcióban használt kifejezések formális sajátosságai szerint.

² A lengyel nyelvben az accusativus cum infinitivo főleg a latin hatást kimutató, régi középkori szövegekben található meg, pl. *Poznam czas mój być bliski* (EJO 2003: 16).

A különböző tankönyvekben a határozók típusainak száma a néhány és a tízegynéhány között ingadozik, státusuk azonban nem egyértelmű. Például a magyarban részeshatározóként minősített mondat tagja a lengyel nyelvtenban az ún. „további bővítmény” (dopełnienie dalsze) meghatározást kapja. Ebből a szempontból a *Magyar grammatikában* a kettős tárgyat/alanyt helyettesítő állapothatározó a lengyel nyelvtenuló szempontjából sokkal egzotikusabb, mint az accusativus cum infinitivo, és nehezen értelmezhető intuitív-szemantikai módon.

A kettős alanyra és a kettős tárgyra vonatkozó megjegyzéseimben mindenekelőtt a magyar leíró nyelvten tanításából eredő szempontot helyeztem előtérbe. Ez kötelező tantárgy a filológiai tanulmányok programjában. A kétéves előadások és órák folyamán a tanulónak meg kell ismernie a magyar nyelv struktúráját, valamint ennek leírási módszereit. Az idézett három hagyományos akadémiai leíró magyar nyelvteni tankönyv alapján elmondhatom, hogy a számos tökéletlenséggel megterhelt – az európai grammatikai hagyomány értelmében mégis eléggé olvasható – latin modell alkalomszerűen szemantizálódik, s ezáltal a magyar nyelv struktúrájának képe homályosul. Ezzel kapcsolatban az előadásom címében feltett provokatív kérdésre csak azt válaszolhatom, hogy a legújabb megközelítésben a magyar nyelvten nemigen magyar, egyre eklektikusabbá válik, s ezért se világosabb, se olvashatóbb nem lesz. Hiszen a nyelv grammatikai leírása csak egy modellt hoz létre, ez pedig racionális egyszerűsítést jelent.

Irodalom

- Artowicz, Elżbieta 2003: Morfosyntaktyczny model języka węgierskiego w dawnych gramatykach węgierskich. Od Jánosa Sylvestra do Ferenc Verseygo. Uniwersytet Warszawski, Katedra Hungarystyki, Warszawa.
- Encyklopedia Językoznawstwa Ogólnego 1999: Red. Kazimierz Polański. Zakład Narodowy imienia Ossolińskich. Warszawa–Wrocław–Kraków.
- Magyar grammatika 2000. Szerk. Balogh Judit, Haader Lea, Keszler Borbála, Kugler Nóra, Laczkó Krisztina, Lengyel Klára. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Mai Magyar Nyelv 1988. Szerk. Rácz Endre. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Mai Magyar Nyelv Rendszere II. Mondattan 1962. Szerk. Tompa József. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Wikarjak, Jan 1992: Gramatyka opisowa języka łacińskiego. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

BENE ANNAMÁRIA (BUDAPEST)

***Hány -vA képzőt ismer a mai magyar nyelv?
Régi nyelvtanaink hármasszeosztályozásának
alkalmazhatósága a magyar strukturális nyelvészetben***

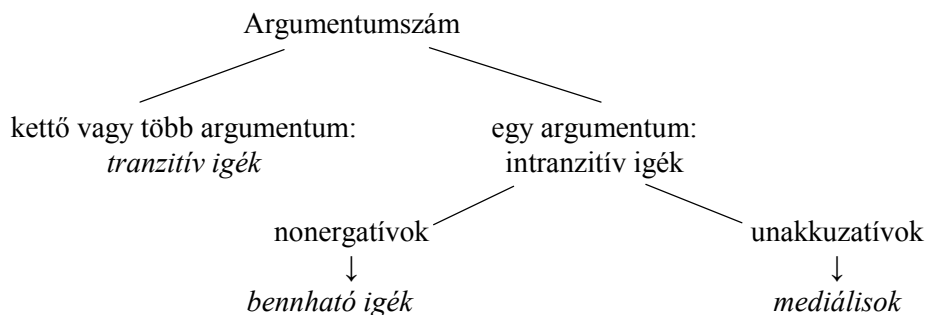
1. Bevezetés. A nemzetközi nyelvtudományban az intranszitiv szeosztály heterogenitása, következésképpen az igék három alosztályra osztása viszonylag új felismerésnek számít – David Perlmutter 1978-ban közölt, az ún. nonakkuzativitási hipotézist megfogalmazó cikkétől datálódik. Nem így a magyarban. A magyar nyelvtudományban az igék hármasszeosztályozásának ötszáz éves hagyománya van: régi grammatikusaink Sylvestertől (Sylvester 1539) Szvorényiig (Szvorényi 1861) magától értődőnek tekintették azt, hogy a magyar igéknek három: bennható (nemzetközi megnevezéssel nonergatív), mediális (nonakkuzatív) és tranzitiv osztálya különböztethető meg. A múlt században azonban már csak elvétve készült olyan tanulmány, amely ezt figyelembe veszi. Ennek az a következménye, hogy mai nyelvtanaink számos nyelvi jelenséget tévesen magyaráznak, illetve sok esetben helytelen szeosztályozást, esetleg besorolást végeznek.

Tanulmányomban a -vA határozói igenévképzőn keresztül arra kívánok rámutatni, hogy a magyar nyelvészetben, annak mind leíró, mind strukturális ágában érdemes lenne visszatérni a hármasszeosztályozásra, és széles körben alkalmazni azt, mert ez az osztályozás lehetővé teszi számos nyelvi jelenség feltárását, illetve a különféle nyelvi jelenségek már létező elemzéseinek további pontosítását.

2. Az elemzés elméleti háttere. A tanulmány elméleti hátterőül a hetvenes évek végén megjelent, az igék szerkezeti felépítésére vonatkozó, relációs grammatikai keretben megfogalmazott nonakkuzativitási hipotézist, valamint a többszintű frázisszerkezetet használom (Chomsky 1995, 1998 stb.).

2.1. A nonakkuzativitási hipotézis. A nonakkuzativitási hipotézisben megfogalmazott állításnak, mely szerint bizonyos intranszitiv igék argumentumszerkezetében van patiens, de nincs agens, a nemzetközi nyelvtudományban komoly következményei voltak, megjelenéséig ugyanis általánosan elfogadott volt az, hogy az igék, tárgyasság szempontjából, tranzitivokra és intranszitivokra oszlanak, és senki sem figyelt fel arra, hogy az utóbbi osztály igéi eltérő argumentumszerkezeti tulajdonságokkal rendelkeznek. David Perlmutter éppen erre a sajátosságra mutatott rá, hiszen hipotézisében azt a feltételezést fogalmazta meg, hogy az intranszitiv szeosztály nonakkuzatív és nonergatív alosztályra oszlik.

Amint már említettem, a magyar nyelvtudományban a fenti felismerés egyáltalán nem új: valamennyi XV–XIX. századi grammatikánk a magyar igéknek három osztályát különbözteti meg. Mivel azonban ezen osztályokat a századok során igencsak változatos nevekkal illették, ezért e tanulmányban megnevezésükre nem régi nyelvtaníróink valamely terminusát használom, hanem annak a néhány, a XX. században megjelent tudományos publikációnak a fogalmait alkalmazom, amelyek szintén figyelembe veszik az igék hármass felosztását (például Károly 1967, E. Abaffy 1978, Komlósy 2000). Így a nonergatív igéket a továbbiakban bennhatóknak, a nonakkuzatív igéket mediális igéknek nevezem majd. Ennek tükrében a nonakkuzativitási hipotézis következményei a következőképpen ábrázolhatók:

1. ábra

2.2. Mi a többszintű frázisszerkezet? A többszintű frázisszerkezet a Larson-féle VP-héjak elmélet (Larson 1988, 1990) összetett igei kifejezéséből fejlődött ki. Larson az angol kettős tárgyú igéket (*get* 'vásárol, be/megszerez', *pass* 'átad', *show* '(meg)mutat', *put* 'teszt'...) elemezve arra a következtetésre jutott, hogy mind kiinduló, mind felszíni szerkezetük egynél több VP-projekciót tartalmaz. Ennek értelmében például a *put* igéhez (1) a (2) alatti összetett szerkezet rendelhető – (2a) alatt a kiinduló szerkezet, (2b) alatt a felszíni szerkezet látható:

- (1) John put the book on the table.
 John tesz-MÚLT a könyv -rA az asztal
 John az asztalra tette a könyvet.
- (2) a. $[_{VP} John_{agens} [_{V'} e [_{VP} the\ book_{patients} [_{V'} put\ on\ the\ table_{lokális}]]]]$
 b. $[_{VP} John_{agens} [_{V'} put_i [_{VP} the\ book_{patients} [_{V'} t_i\ on\ the\ table_{lokális}]]]]$

A Larson-féle összetett igei kifejezés tehát az alábbi módon egyszerűsíthető – a szerkezet a lexikális igei projekcióján kívül, a felső Spec,VP-ben elhelyezkedő összetevőt külső argumentumnak (agensnek, (agensi) alanynak) nevezzük, a VP-projekción belül található két összetevő pedig a direkt belső argumentum (patients, (direkt) tárgy), illetve az indirekt belső argumentum (határozó):

- (3) $[_{VP} NP_{agens} [_{V'} e [_{VP} NP_{patients} [_{V'} V\ PP_{lokális}]]]]$

Ebben a szerkezetben a lexikális igét tartalmazó alsó VP specifikálójában a lexikális ige *patience*, vagyis a (direkt) tárgya generálódik, a lokális *théma-szerépű argumentuma* (indirekt tárgya) pedig bővítményként jelenik meg. Erre a VP-re ráépül egy újabb igei kifejezés, melynek specifikálójában a kettős tárgyú ige *agense*, tehát az alanya generálódik, a teljes alsó VP pedig a bővítménye lesz. Ebből a kiinduló szerkezetből ezután a lexikális ige felmegy a felső VP fejébe, s kialakul a (2b) alatt látható szórend.

Chomsky a kilencvenes években továbbfejleszti a Larson-i VP-héjakat úgy, hogy a felső VP fejében egy affixumszerű könnyű (absztrakt) igét (*v*) generál, amely elsősorban az *agensnek* történő *théma-szerépkiosztásban* játszik szerepet, de a lexikális igével együtt a cselekvés, okozás, tevés, ráhatás stb. kifejezésében is részt vesz. Mivel tehát az absztrakt ige igencsak különbözik a lexikális igétől, a kétféle ige és projekcióik megkülönböztetése végett Chomsky a többszintű igei kifejezés felső VP-jét *vP*-nek nevezte el (Chomsky 1995, 1998 stb.).

Az (1) alatti példa a Chomsky-féle többszintű frázisszerkezetben elemezve tehát így néz ki:

- (4) a. [_{VP} John_{agens} [_{v'} v [_{VP} the book_{patiens} [_{v'} put on the table_{lokális}]]]]]
b. [_{VP} John_{agens} [_{v'} put_i + v [_{VP} the book_{patiens} [_{v'} t_i on the table_{lokális}]]]]]

Egyszerűsítve:

- (5) [_{VP} NP_{agens} [_{v'} v [_{VP} NP_{patiens} [_{v'} V PP_{lokális}]]]]]

Az elmondottakhoz hozzátartozik az is, hogy míg Larson elemzése csak az angol kettős tárgyú igékre vonatkozik, addig Chomsky többszintű frázisszerkezete, esetleg annak módosított változatai, gyakorlatilag bármely nyelv bármely ige típusára alkalmazható.

Univerzális jellege miatt a Chomsky-féle többszintű frázisszerkezet, pontosabban egy változata alkalmazható a magyarra is. A magyarra olyan többszintű frázisszerkezet felel meg, amelyben a tárgy közvetlenül a lexikális igei fej mellett jobbról, annak bővítményeként jelenik meg; magyarul a lexikális igei projekció direkt belső argumentumi pozíciójában helyezkedik el:

- (6) [_{VP} NP_{agens} [_{v'} v [_{VP} V NP_{patiens}]]]]]

2.3. A nonakkuzativitási hipotézis és a többszintű frázisszerkezet magyar következményei. A nonakkuzatív hipotézisnek és a többszintű frázisszerkezetnek alkalmazása a magyar nyelvre sajátos következményekkel jár.

A legfontosabb következmény mindenképpen az, hogy azon magyar igék argumentumszerkezetében, amelyek *agenssel* (is) bírnak, lennie kell egy *vP*-projekciónak lévén annak specifikálójá az *agens* helye. Ha viszont bizonyos magyar igék argumentumszerkezetében van *vP*-projekció, akkor a magyar igék argumentumszerkezetében is megkülönböztethető a külső és a direkt belső argu-

mentumi pozíció. Továbbá, amennyiben e két pozíció egyértelműen elkülönül a magyar igeosztályok argumentumszerkezeteiben, akkor ez két fontos sajátosságra utal: egyrészt arra, hogy a magyar igei kifejezés nem lapos, vagyis nem feltételezhető róla az, hogy az igei argumentumok a lexikális igei kifejezésben lényegében tetszőleges és lineáris sorrendben helyezkednek el.¹ Másrészt rámutat a magyar nyelv azon tulajdonságára, amely e tanulmány érveinek alapjául szolgál: nyelvünk tényleg ismeri a bennható, a mediális és a tranzitív igeosztályokat.

2.3.1. A három igeosztály jellemzői – röviden. A bennható, a mediális és a tranzitív igeek alapvetően argumentumszámaik és argumentumszerkezetük alapján különböznek egymástól, de természetesen szignifikáns jelentésbeli különbségek is fennállnak közöttük.

A bennható igeek (például *fut, sétál, nevet, beszél, táncol*) olyan intranszitiv igeek, amelyek egyetlen argumentuma cselekvője vagy előidézője az ige által kifejezett eseménynek.

(7) Mari táncol.

A fenti mondatban *Mari* az, aki táncol, aki a táncolás eseményét cselekszi. Ez azt jelenti, hogy ezeknek az igeeknek agensük van – tekintettel arra, hogy mindig alanyként jelenik meg a felszínen, agensi alannak is nevezhetjük.

Míthogy az agens külső argumentum, a bennható igeekhez az alábbi többszintű frázisszerkezet változat tartozik:

(8) [_{VP} NP_{agens} [_{V'} V [_{VP} V]]]

A mediálisok (például *sül, megérkezik, van, csírázik*) ugyancsak intranszitiv igeek, argumentumuk azonban nem cselekvő vagy előidéző szerepet tölt be, ellenkezőleg. A mediálisok argumentuma az ige által kifejezett esemény tárgya, az adott esemény során végbemenő állapotváltozás elszenvedője:

(9) Kicsírázott a burgonya. → a burgonya a csírázás eseménye alatt állapotváltozáson ment keresztül: csíráatlan állapotból kicsírázott állapotba került.

Ez a tárgyatlan igeosztály tehát patiensekkel (direkt belső argumentummal) bír, más szóval patiensi alannal, miután az (lásd a (9) példamondatot) ugyancsak alanyként viselkedik a felszínen.

Az elmondottakból következik, hogy a mediális igeek argumentumszerkezete csak a patienseknek helyet adó lexikális projekcióból áll:

(10) [_{VP} V NP_{patiens}]]

¹ A lapos kontra többszintű magyar igei kifejezés melletti vagy elleni érvelésre itt nincs szükség, mert ez a kérdés közvetlenül sem a tanulmány témájára, sem a leírás módjára nem hat ki.

A tranzitív igék (például *ír, olvas, varr, süt, kalapál*) argumentumszerkezetében van agens is és patiens is, más szóval argumentumszerkezetükben mindkét argumentumpozíció kiépül:

- (11) [_{VP} NP_{agens} [_{V'} V [_{VP} V NP_{patiens}]]]

A tranzitív igék az intranszitivoktól nemcsak felépítésükben, illetve argumentumaik számában térnek el, hanem (többek között) abban is, hogy velük kapcsolatban nem beszélhetünk kétféle alanyról. A tranzitív igék agense ugyanis kizárólag cselekvője vagy előidézője lehet az ige által kifejezett eseménynek, patiensük viszont csakis elszenvedője lehet ugyanannak. A tranzitív igék esetében tehát a külső argumentum egyedül alanyként, a direkt belső argumentum pedig egyedül tárgyként jelenhet meg a felszínen:

- (12) Mari levelet ír.

3. A hármas igeosztályozás gyakorlati alkalmazása a magyar strukturális nyelvészetben. Az alábbiakban azt fogom megmutatni, hogyan egészíti ki egymást egy a magyar nyelvtudományban régen elfelejtett igeosztályozás és egy modern elméleti keret, és hogyan alkalmazható a kettő egy nyelvészeti probléma megoldására.

3.1. Hány -va határozói igenévképzőt ismer a mai magyar nyelv? A szakirodalom, legyen az leíró, vagy strukturális (Imre–Temesi 1970, Velcsov 1994, Lengyel 2000, Komlósy 1992, 1994, Alberti 1997, Kiefer 1998, Kiefer–Ladányi 2000, Tóth 2000), azt az álláspontot képviseli, hogy a mai magyar nyelv egyetlen -va határozói igenevet ismer; egyetlen szerző érvel amellett, hogy nyelvünkben két, különböző tulajdonságokkal rendelkező -va képző létezik (Laczkó 1995, 2000).

Az alábbiakban olyan, Laczkó (1995, 2000) érveléseiben megjelenő tényektől eltérő sajátosságokat fogok felsorolni, amelyek szintén alátámasztják azt a feltételezést, mi szerint a mai magyar nyelvben kétféle -va határozói igenévképző létezik.

3.1.1. A -va képzős határozói igenevek közötti különbségek. A -va képzős határozói igenevek között lényegi jelentésbeli, felépítésbeli és kontrollbeli különbségek vannak. Jelentésük alapján a határozói igeneveket (hagyományosan) állapot- és módhatározókra osztják:

- (13) a. Peti a kutyától megijedve elfutott.
b. Kulcsra zárva találtuk a lakást.
- (14) a. Csak futva érte utol.
b. Újságot olvasva hallgatta a híreket.

Az, hogy a határozói igenevek állapot- és módhatározókra oszthatók, már magában elegendő ahhoz, hogy gyanút fogjunk: a magyarban mégiscsak egynél több *-vA* képző létezik. Ellenkezőleg ugyanis, tehát ha azt feltételezzük, hogy csak egy ilyen képzőnk van, akkor ezzel azt is állítjuk, hogy egyetlen morféma egyszerre képes mód és állapot jelentésű igenév képzésére, más szóval igencsak sajátos tulajdonságokat ruházunk rá.

A határozói igenevek azonban nem csak jelentésükben térnek el egymástól, más különbségek is vannak közöttük: például felépítésbeliek.

A módhatározói igenév egyszerű vagy operátorokkal kiterjesztett igei kifejezés (É. Kiss 1998), amelynek alanya, a ragozatlan alaptag miatt, csak PRO lehet:

- (15) a. újságot PRO olvasva
 b. *[újságot Péter olvasva]
 c. [_{AdvP} -vA [_{VP} PRO_{agens} [_{v'} OKOZ [_{VP} olvas újságot]]]]

Az állapothatározói igenév esetében viszont nem világos, hogy morfológiai művelet ($V \rightarrow Adv$ típusú igenévképzés) vagy igei kifejezést AdvP-vé alakító szintaktikai művelet eredménye-e.

A kétféle *-vA* képzős határozói igenév között kontrollbeli különbségek ugyancsak felfedezhetők. A módhatározói igenév esetében ugyanis csak alanyi kontroll állhat fenn, mert a PRO alany kizárólag a főige alanyára vonatkozhat (16), állapothatározói igenévnél viszont akár alanyi, akár tárgyi kontroll lehetséges (17):

- (16) [PRO_{i/*j} a hegyre felérve] Péter_i meglátta Marit_j.
 (17) Az orvos_i a betegeket_j [PRO_{i/j} levetkőzve] vizsgálja.

3.1.2. A mai magyar nyelv két *-vA* határozói igenévképzőt ismer. A mód- és az állapothatározói igenevek közötti, az előző alfejezetben bemutatott különbségek már magukban indokolttá teszik a kétféle *-vA* képző feltételezését. Létezik azonban további sajátosságok is, amelyek ugyancsak alátámasztják ezt a feltételezést. Ezeket a tulajdonságokat itt csak vázlatosan ismertetem, részletes kifejtésükre a következő fejezetben kerül sor:

- Attól függően, hogy a határozói igenevek tranzitív és intranszítív: mediális vagy bennható igéből képződnek, eltérő az argumentumszerkezetük.
- A két képző nem egyformán produktív a három igeosztályon
- Csak kétféle határozói igenév létezését feltételezve magyarázható meg a mediálisokból képzett határozói igenevek közötti jelentésbeli különbség, vö.

- (18) A hús roston sülvé készült.
 (19) A hús porhanyósra sülvé ízletes.

– A kétféle -vA képzőről szóló feltételezést megerősíti az is, hogy a *van*-os határozói igeneves szerkezetekben csak állapothatározói igenevek jelenhetnek meg, módhatározói igenevek nem:

- (20) a. A kalács meg van sütvé.
 b. A kalács meg van sülvé.
 (21) a. *A gyerekek játszva vannak.
 b. *A felhők gomolyogva vannak.

Az elmondottak alapján azt állítom, hogy a mai magyar nyelvben kétféle -vA határozói igenévképző létezik:

- Az egyik képző a mód-vA, más szóval -vA_{mód}. Vele a főige által kifejezett esemény végrehajtásának módját kifejező határozói igenevek képződnek.
 – A másik a főige által kifejezett esemény résztvevőjének állapotát kifejező határozói igenevek képzője, az állapot-vA, azaz -vA_{állapot} képző.

3.2. A -vA_{mód} határozói igenévképző. A -vA_{mód} mindig az igei kifejezés maximális projekciójához kapcsolódik, ami egyformán lehet vP és VP. Ez nem mást jelent, mint azt, hogy mindhárom igeosztályból képezhet igenevet. A -vA_{mód} igenévképzővel képzett igenevekre jellemző még a következő:

- Az igei kifejezés maximális projekciójának legfelső argumentuma a felszínen kizárólag a főige alanya által kontrollált PRO alanyként jelenhet meg.
 – A módhatározói igenevek a főigével kifejezett esemény végrehajtási módját jelzik.

3.2.1. Bennható igékből képzett módhatározói igenevek. A bennható igéből képzett módhatározói igenév a főige által kifejezett eseménynek a főige alanya általi végrehajtásának módját fejezi ki; a (22a) alatti példa esetében tehát azt, hogy *a gyerekek* milyen módon tanulnak (*játszva*), a (22b) példában pedig azt, hogy *Péter* miként tette meg a távot (*futva*).

- (22) a. A gyerekek_i [*játszva* PRO_i] tanulnak.
 b. Péter_i [*futva* PRO_i] tette meg a távot

A bennható alapigéjű cselekvésmódot kifejező igenevek esetében a -vA_{mód} képző azon vonása, hogy mindig az ige maximális projekciójához kapcsolódik, azt jelenti, hogy képzésükkor ez a képző a vP-projekcióra épül rá – tekintettel a (8) szerkezetre. A (22) alatti példák módhatározói igenevei tehát az alábbi argumentumszerkezettel rendelkeznek:

- (23) [_{AdvP} -vA_{mód} [_{vP} PRO_{agens} [_{v'} CSELEKSZIK [_{VP} V]]]

Ennek az argumentumi szerkezetnek a Spec,vP-jében, a (4) alatt látható angol kettős tárgyú ige többszintű frázisszerkezeti leírásával szemben, mivel az igene-

veknak esetadási képességük nincs, nem testes argumentum, azaz nem testes alany jelenik meg, hanem egy PRO alany, mégpedig egy agensi szerepű PRO alany.

A vP-projekció fejében álló CSELEKSZIK könnyű ige a módhatározói igenevek jelentésében kimutatható cselekvési mozzanat kifejezője.

3.2.2. Transzítív igékből képzett módhatározói igenevek. A transzítív igékből képzett módhatározói igenévképzés mechanizmusa megegyezik az előbbi alfejezetben leírt, a bennható igéken működő igenévképző mechanizmussal: a $-vA_{mód}$ tehát ilyenkor is az ige maximális, vP-projekciójához járul, s az igenév argumentumi szerkezetének Spec,vP-jét szintén agensi szerepű PRO alany tölti be; a transzítív alapige patiens argumentuma ezzel szemben testesen jelenik, illetve jelenhet meg (lásd (24a–b)).

A vP-projekció fejében álló OKOZ könnyű ige a transzítív alapigéjű módhatározói igenevek jelentésében ott levő, az alapige agensétől eredő és az alapige patiensére irányuló okozási mozzanat kifejezője. Az elmondottak értelmében a (24) példákhoz a (25) argumentumszerkezet tartozik.

(24) a. Péter_i [PRO_i (leckét) írva] zenét hallgat.

b. pro_i [(a pincét) takarítva PRO_i] zajt hallott.

(25) [_{AdvP} $-vA_{mód}$ [_{vP} PRO_{agens} [_{v'} OKOZ [_{VP} V NP_{patiens}]]]]

3.2.3. Mediálisokból képzett módhatározói igenevek. A módhatározói igenevek a főige által kifejezett esemény végrehajtásának módját fejezik ki, a $-vA_{mód}$ képzőről tehát feltételezhető, hogy csupán olyan maximális projekcióhoz kapcsolódik, amelyben agens is található. Ez azonban nem egészen van így. Módhatározói igenév ugyanis mediális igéből is képezhető, vagyis olyan intranszítív igéből, melynek argumentuma az ige által kifejezett esemény során végbemenő állapotváltozásnak az elszenvedője. Tény azonban, hogy ez a jellegzetesség a mediálisok csupán egy csoportját jellemzi, mégpedig az implicit külső okozóval (Levin–Rappaport Hovav 1996) bíró mediálisokat (például *halkul*, *gurul*, *pattog*, *gomolyog*, *pereg*, *sül*). Ez az implicit külső okozó elem – amely lehet agens, eszköz, természeti erő vagy valamilyen körülmény – teszi lehetővé azt, hogy a $-vA_{mód}$ vP-projekció hiányában is hozzákapcsolódhasson ezekhez a mediálisokhoz.

Az alábbi példákban a mediális alapigéjű határozói igenevek tehát sajátos jelentésűek, azt fejezik ki, hogy a főige alanyának állapotváltozása vagy mozgása hogyan, milyen módon történik:

(26) a. A labda_i [gurulva PRO_i] lyukadt ki.

b. A felhők_i [sűrűn gomolyogva PRO_i] gyűltek az égen.

c. A hús_i [roston sülvé PRO_i] készült. (= (18))

Mivel a $-vA_{mód}$ mindig a legfelső projekcióhoz kapcsolódik, ezért amikor implicit külső okozójú mediálisból képez igenevet, akkor nyilvánvalóan a VP-n lesz megtalálható. A lexikális projekció argumentuma a határozói igenév patiens szerepű PRO alanya lesz; argumentumszerkezete tehát így néz ki:

(27) $[_{AdvP} -vA_{mód} [_{VP} V PRO_{patiens}]]$

3.3. A $-vA_{állapot}$ határozói igenévképző. A $-vA_{állapot}$ igenévképző kizárólag VP-hez járul, még hozzá olyan VP-hez, amelyben van patiens, ez a képző ugyanis a főige alanyának vagy tárgyának a főige által kifejezett esemény ideje alatt fennálló állapotát, illetve lejátszódó állapotváltozását írja le:

(28) A gesztenye sütve került a vendégek elé.

(29) A túrázókat kimerülve találták meg egy völgyben.

Abból kifolyólag, hogy a $-vA_{állapot}$ állapotot, állapotváltozást kifejező igenevet képez, bennható igéből nem hozhat létre grammatikus állapothatározói igenevet, hiszen a bennható ige argumentumszerkezetének magja nem tartalmaz patiens argumentumot:

(30) *Pétert futva találtuk.

Az állapothatározói igenév alapigéje projekciójának legfelső argumentuma itt is PRO alanyként jelenik meg a felszínen. Ezt a PRO-t, attól függően, hogy a $-vA_{állapot}$ képzős határozói igenév a főige alanyának vagy tárgyának állapotát írja-e le, a főige alanya vagy tárgya kontrollálja:

(31) A vakolat_i [peregve PRO_i] hullott a falról.

(32) A tükröt_i [PRO_i összetörve] szállították le.

3.3.1. Mediálisokból képzett állapothatározói igenevek. A mediális igéből történő állapot jelentésű határozói igenév képzésekor a $-vA_{állapot}$ a VP-hez kapcsolódik. A VP-projekció legfelső argumentuma PRO-ként jelenik majd meg. Ez a PRO értelemszerűen patiens szerepű lesz.

(33) a. Péter_i [fekve PRO_i] olvas egy könyvet.

b. A labdát_i [kilyukadva PRO_i] találtam meg.

c. A hús_i [porhanyósra sülvé PRO_i] ízletes. (= (19))

A fenti példamondatok határozói igeneveihez tehát az alábbi argumentumszerkezet való:

(34) $[_{AdvP} -vA_{állapot} [_{VP} V PRO_{patiens}]]$

3.3.2. Transzítív igékből képzett állapothatározói igenevek. A $-vA_{állapot}$ képző transzítív igékből is képez állapothatározói igenevet, hiszen van neki az ige által kifejezett cselekvést elszenvedő vagy állapotváltozáson keresztülmenő argumentuma – márpedig a $-vA_{állapot}$ képzőt – jelentéséből kifolyólag – kizárólag ez az argumentum érdekli.

- (35) a. A beteg elaltatva várta a műtétet.
b. A vázát összetörve kézbesítette a futárszolgálat.

Mivel tehát ez a képző kizárólag a transzítív ige magjából képez igenevet, a transzítív igékből képzett állapothatározói igeneveknek sajátos az argumentumszerkezete: hiányzik belőle a vP-projekció, így az agens. Ez azt jelenti, hogy argumentumszerkezetük ugyanúgy néz ki, mint a mediális alapigéjű határozói igeneveké:

- (36) [_{AdvP} $-vA_{állapot}$ [_{VP} V PRO_{patiens}]]

Az argumentumszerkezetben az alapige *patience* *patiens* PRO-ként jelenik meg, amelyet a felszínen a főige alanya vagy tárgya kontrollál:

- (37) Péter_i [_{megverve} PRO_i] feküdt az úton.
(38) A bútort_i [_{festve} PRO_i] szállítja a gyártó.

Meg kell még jegyeznem, hogy esetenként a transzítív ige agense testesen (*-tól* ragos szabad határozóként) jelen lehet a lexikális igei projekcióban:

- (39) Péter_i [_{útonállóktól megverve} PRO_i] feküdt az úton.

A transzítív ige agensének eme képessége arra utal, hogy az okozás mozzanata annak ellenére ott van a transzítív alapigéjű állapothatározói igenevek jelentésében, hogy a $-vA_{állapot}$ hatására az argumentumszerkezetben nem épül ki a vP.

4. Összefoglalás. A határozói igenevekről általánosan – azaz a leíró és a strukturalista tábor által egyaránt – elfogadott tények a következők:

- a mai magyar nyelv egyetlen határozói igenévképzet ismer,
- ez az egyetlenegy képző jelölheti az esemény végrehajtásának módját is és az esemény résztvevőjének állapotát is, továbbá
- határozói igenév minden igékből képezhető.

Régi nyelvtanainkban már általánosan elfogadott igeosztályozás szempontjaiból kiindulva és a többszintű frázisszerkezetet a leírás eszközeként felhasználva megmutattam, hogy a határozói igenév esete korántsem ilyen egyszerű.

Vitathatatlan tény, hogy a határozói igenevek cselekvésmódot és valamilyen állapotot fejeznek ki, csakhogy ezen igenevek képzésére a mai magyar nyelv

nem egy, hanem két képzőt használ: a $-vA_{mód}$ és a $vA_{állapot}$ képzőt. Ezt egyértelmű jelentésbeli, felépítésbeli és kontrollbeli különbségek támasztják alá.

A kétféle igenévképző eltérő viselkedésű morféma: a $-vA_{állapot}$ kizárólag ahhoz a projekcióhoz járul, amelyben a patiens található, vagyis mediálisokból és tranzitív igékből képez határozói igenevet azzal, hogy a tranzitív igék esetében a vP nem épül ki. A $-vA_{mód}$ viszont mindig a maximális igei projekcióhoz járul, amely lehet VP is és vP is.

A két igenévképző tehát az alábbi minta szerint kapcsolódik az igékhez:

Igetípusok				
tranzitív ok		intranszitivok		
agensi alany	patiens alany	bennható igék	mediálisok	
$-vA_{mód}$	$-vA_{állapot}$	$-vA_{mód}$	$-vA_{állapot}$	$-vA_{mód}$

2. táblázat

A bemutatottak alapján kijelenthető, hogy a magyar nyelvészetben érdemes lenne visszatérni régi nyelvtenirőink által általánosan elfogadott bennható–mediális–tranzitív igeosztályozásra, és széles körben alkalmazni azt, mert ez az osztályozás lehetővé teszi nemcsak az itt bemutatott nyelvi jelenség feltárását, hanem számos más nyelvi jelenségét is, illetve lehetővé teszi/tenné különféle nyelvi jelenségek már létező elemzéseinek további pontosítását.

Irodalom

- E. Abaffy Erzsébet 1978: A mediális igékről. Magyar Nyelv 74: 280–293.
 Alberti Gábor 1997: Argument selection. Peter Lang, Frankfurt am Main.
 Chomsky, Noam 1995: The minimalist program. MIT Press, Cambridge, Massachusetts.
 Chomsky, Noam 1998: Minimalist inquiries: the framework. MIT Press, Cambridge, Massachusetts.
 Imre Samu–Temesi Mihály 1970: A szófajok. In: Tompa József (szerk.), A mai magyar nyelv rendszere 2. Akadémiai Kiadó, Budapest. 193–250.
 Károly Sándor 1967: A magyar intranszitiv–tranzitív igeképzők. In: Telegdi Zsigmond (szerk.), Általános nyelvészeti tanulmányok V. Akadémiai Kiadó, Budapest. 189–218.
 Kiefer Ferenc 1998: Alaktan. In: É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter, Új magyar nyelvtan. Osiris Kiadó, Budapest. 187–289.

- Kiefer Ferenc–Ladányi Mária 2000: A szóképzés. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 137–164.
- É. Kiss Katalin 1998: Mondattan. In: É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter, *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest. 17–184.
- Komlósy András 1992: Régensek és vonzatok. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 299–527.
- Komlósy András 1994: Complements and adjuncts. In: É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc (eds.), *The syntactic structure of Hungarian*. Academic Press, San Diego–New York. 91–178.
- Komlósy András 2000: Műveltetés. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 215–292.
- Laczkó Tibor 1995: The syntax of Hungarian noun phrases. A lexical-functional approach. Peter Lang, Frankfurt am Main.
- Laczkó Tibor 2000: A melléknévi és határozói igenévképzők. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 409–452.
- Larson, Richard K. 1988: On the double object construction. *Linguistic Inquiry* 19: 335–391.
- Larson, Richard K. 1990: Double objects revisited: Reply to Jackendoff. *Linguistic Inquiry* 21: 589–632.
- Lengyel Klára 2000: Az igenevek. In: Keszler Borbála (szerk.), *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 223–245.
- Levin, Beth–Malka Rappaport Hovav 1996: *Unaccusativity: At the syntax-lexical semantics interface*. MIT Press, Cambridge.
- Perlmutter, David 1978: Impersonal Passives and the Unaccusative Hypothesis. In: *Proceedings of the fourth annual meeting of the Berkeley Linguistics Society*. Berkeley Linguistics Society, University of California, Berkeley. 157–189.
- Sylvester János [Ioannes Sylvester Pannonius] 1539: *Grammatica Hungaro–Latina*. Indiana University Publications, The Hague.
- Szvorényi József 1861: *Magyar nyelvtan tanodai s magánhasználatra*. Pest.
- Tóth Ildikó 2000: *Va-* and *ván-* participles in Hungarian. In: Alberti Gábor–Kenesi István (eds.), *Approaches to Hungarian 7*. JATEPress, Szeged. 237–256.
- Velcsov Mártonné 1994: A szófajok. In: Rácz Endre (szerk.), *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest. 9–83.

Verb form and covert direct object in Hungarian

0. Introduction

0.1. Aim of the paper

The paper is mainly intended to show a connection between the existence of two ‘conjugations’ (‘subjective/indefinite’ and ‘objective/definite’) in Hungarian and the frequent phenomenon of the covert direct object in the texts of that language. The covert direct object is the direct object manifested by the zero pronoun instead of a segmental personal pronoun. In other words, it is a direct object which is not present as a segmental textual entity but is understood.¹

It is maintained that the phenomenon in question has its main source in the syntactic characteristics distinguishing the forms of one ‘conjugation’ from the forms of the other. Owing to these characteristics, in text reconstruction the verbal form itself largely restricts the prospective overt personal pronoun, or covert, direct object as to person. A form of the ‘subjective/indefinite conjugation’ points to the 1st or 2nd person, and a form of the ‘objective/definite conjugation’ points to the 3rd person. Of course, additional characteristics are needed for distinguishing between the 1st and the 2nd person as well as between particular persons of the singular and corresponding persons of the plural. These characteristics follow from the functional use of the zero pronoun in contrast to the segmental personal pronoun and from the use of the information coming from the context and/or speech situation.

It is concluded that the existence of the two ‘conjugations’, although non-economic from the point of view of the number of paradigms, largely contributes to the economy of certain textual constructions. The economy consists in the use of the zero, instead of a segmental personal, pronoun in the role of the direct object. Owing to this the constructions are shorter.

0.2. Main parts of the paper

Part 1, based mainly on Sroka 1986, gives a synthetic account of the factors determining the choice of the two types of ‘conjugational’ forms in text construction. It is pointed out that such factors have to be looked for in the (presence/absence and) type of the direct object. The two types of verbal forms and the

¹ The author already dealt with the problem some time ago at international conferences (papers given in 1988 and 1990, as shown in the references) but published the results only in a short version in Polish (Sroka 1989).

types of the direct object are specified and then it is shown in what way the latter determine the choice of the former.

Part 2 deals with the influence of the two types of ‘conjugational’ forms on the choice of the type of the direct object in text reconstruction. Concentrating on the covert direct object in the light of person deixis, it shows it from the point of view of two contrasts, namely (a) deictic contrast, i.e. one between the central and the peripheral member in the structure of the deictic field and (b) formal contrast, i.e. one between the marked and the unmarked member at the expression level.

Part 3 supplies illustrative material containing examples for the covert direct object. The examples are arranged according to the grammatical number and person.

1. Verb form as determined by the type of the direct object in text construction

1.0. Verb Paradigms A and B – Verb Forms A and B

Descriptions of the morphology and syntax of the Hungarian verb recognize a distinction between two conjugations which, depending on the author, are referred to either as (a) subjective and objective, or (b) indefinite and definite, respectively. The present author (Sroka 1986) has shown that it would be more justified to treat them either as subjective/indefinite and objective/definite, or even better as non-definite-objective and definite-objective, respectively. He has also referred to the former briefly as Conjugation A and to the latter as Conjugation B; consequently, a form representing Conjugation A has been called Form A, e.g. *szeret* ‘he/she loves/likes,’ *olvas* ‘he/she reads (or, is reading),’ and a form representing Conjugation B has been called Form B, e.g. *szereti* ‘he/she loves/likes (him/her),’ *olvassa* ‘he/she reads (or, is reading) (it)’ (see Sroka 1991: 821 and *passim*).

It should be noted that, since the choice of a given ‘conjugation’ by a given verb does not depend on the stem of the verb but is determined syntactically, it is not justified to speak, in this case, of conjugations. Rather one should use a more general term, namely ‘verb paradigm,’ and, consequently, speak of **Verb Paradigm A** in the case of Conjugation A, and of **Verb Paradigm B** in the case of Conjugation B. In the present paper, these new terms will be used. Accordingly, a form representing Verb Paradigm A will be called **Verb Form A**, and a form representing Verb Paradigm B will be called **Verb Form B**.

Verb Paradigm A is common (PARS COMMUNIS) to transitive and intransitive verbs. Verb Paradigm B is proper (PARS PROPRIA) to transitive verbs. This means that intransitive verbs, which by their nature are not accompanied by the direct object, occur only in Verb Form A. Transitive verbs vary, depending on the (presence/absence and) type of the direct object. It is only in the case of these

verbs that one can speak of a functional contrast between Verb Form A and Verb Form B.

1.1. Possible types of approach to the contrast between Verb Form A and Verb Form B

The two paradigms can be studied from the point of view of the factors which determine the choice of Verb Form A in contrast to Verb Form B in text construction (i.e. part of the process of encoding). This is done in Sroka 1986, where it is shown that such factors have to be looked for in the (presence/absence and) type of the direct object.

Another possibility of approaching the contrast between Verb Form A and Verb Form B is to consider them from the point of view of markedness. Such an option is taken in Sroka 1991. In that paper, it is asserted that Forms A are unmarked and Forms B are marked. Several criteria are applied as evidence.

One more possibility is to deal with the contrast between Verb Form A and Verb Form B from the point of view of their representative (and communicative) value, which actualizes in text reconstruction (i.e. part of the process of decoding); one's aim is then to show in what way the two types of verb forms determine the choice of the type of the direct object. This is what will be done in Part 2 of this paper.

1.2. Factors determining the choice between Verb Form A and Verb Form B in text construction

There is a fixed system of co-occurrence between the two types of verbal forms distinguished above and the types of the base of the direct object from the point of view of two categories, namely those of **objectivity** and **definiteness**.

Objectivity is connected with the category of person in such a way that, except the reflexive pronouns, the 1st and the 2nd persons give the value /-objective/ and the 3rd person gives the value /+objective/.

As regards the category of definiteness, we obtain two values, namely /-definite/ and /+definite/, depending on the type of pronoun or the type of determiner accompanying the noun, e.g. *egy* or zero determiner give the value /-definite/ and *a(z)* gives the value /+definite/.

The system of co-occurrence that has been mentioned looks as follows. Verb Form A appears only with the direct object whose base is characterized by one of the following feature complexes:

α_0 = /-objective, -definite/, which corresponds to the absence of a direct object (overt or covert);

α_1 = /-objective, +definite/, i.e. when the direct object is a personal pronoun of the 1st or 2nd person singular (*engem(et)* 'me', *téged(et)* 'you') or plural (*minket*, *bennünket* 'us', *titeket*, *benneteket* 'you');

$\alpha_2 = /+objective, -definite/$,² i.e. when the direct object is an indefinite pronoun (e.g. *valakit* 'someone', *valamit* 'something') or an indefinite nominal expression (e.g. *egy színészt* 'an actor').

Verb Form B appears only with the direct object whose base is characterized by the feature complex

$\beta = /+objective, +definite/$, i.e. when the direct object is a definite pronoun of the 3rd person (including the personal pronoun *őt* 'him, her, it', *őket* 'them'), a definite nominal expression (e.g. *a színészt* 'the actor'), a reflexive pronoun or a clause.

In the case of the covert direct object, Verb Form A appears only when the value of the direct object corresponds to that of the 1st or the 2nd person pronoun singular or plural, and Verb Form B appears only when the value of the direct object corresponds to that of the personal pronoun of the 3rd person singular or plural.

From the system presented above it follows that:

(a) Verb Form A occurs **with** the direct object (overt or covert) or **without** one. If it occurs with the overt direct object, then the object refers to the 1st or the 2nd person singular or plural or to the 3rd person indefinite (e.g. *valakit* 'someone'). If Verb Form A occurs with the covert direct object, then the object refers only to the 1st or the 2nd person singular or plural.

(b) Verb Form B occurs only with the direct object (overt or covert) which refers to the 3rd person definite singular or plural.

1.3. A schematic review of basic terms and statements given above

1.3.0. The basic terms and statements given above can, in a schematic way, be presented as follows.

1.3.1. Paradigms and forms of the verb

Verb Paradigm A = the so-called 'indefinite/subjective conjugation.'

Verb Paradigm B = the so-called 'definite/objective conjugation.'

Verb Form A = a form representing Verb Paradigm A

Verb Form B = a form representing Verb Paradigm B

1.3.2. Types of the direct object with regard to its base

Direct Object $\alpha_0 = /- objective, - definite/$ = absence of the direct object

Direct Object $\alpha_1 = /- objective, + definite/$ = 1st/2nd person

Direct Object $\alpha_2 = /+ objective, - definite/$ ³ = 3rd person indefinite

Direct Object $\beta = /+ objective, + definite/$ = 3rd person definite

² In Sroka 1986: 142f., the value α_1 is defined as [+objective, -definite], and the value α_2 as [-objective, +definite].

³ See note 2 above

1.3.3. Selection of a given form of the verb by a particular type of the direct object

Direct Object $\alpha_0 \rightarrow$ Verb Form A, e.g. *Péter szeret* 'Peter loves.'

Direct Object $\alpha_1 \rightarrow$ Verb Form A, e.g. *Péter szeret (engem)* 'Peter loves me.'

Péter szeret téged 'Peter loves you.'

Direct Object $\alpha_2 \rightarrow$ Verb Form A, e.g. *Péter szeret egy csinos lányt* 'Peter loves a pretty girl.'

Direct Object $\beta \rightarrow$ Verb Form B, e.g. *Péter szereti a lányt* 'Peter loves the girl.'

(For the last two examples see Stephanides 1974:12.)

Péter szereti (őt) 'Peter loves her.'

1.3.4. Overt vs. covert vs. absent direct object

Overt direct object – the object is present as a segmental textual entity, e.g. *Péter szeret engem* 'Peter loves me,' *Péter szeret egy csinos lányt* 'Peter loves a pretty girl,' or *Péter szereti őt* 'Peter loves her.'

Covert direct object – the object is not present as a segmental textual entity but is understood, e.g. *Péter szeret* 'Peter loves me' or *Péter szereti* 'Peter loves her'. (For more examples see below, Part 3.)

Absent direct object – the object is neither present as a segmental textual entity nor understood, e.g. *Péter szeret/olvas/ír/énekel* 'Peter loves/reads/ writes/ sings.'

2. Type of the direct object as determined by verb form in text reconstruction

2.0. Factors restricting an expected direct object as to person

If, in the process of text reconstruction (which is part of the process of decoding), the direct object is not yet given but is expected to be either (a) overt and manifested by a personal pronoun or (b) covert, i.e. manifested by the zero pronoun, then the very form of the verb restricts it, to a large extent, as to person. The restriction, however, does not concern the grammatical number of a given person or the choice between the 1st and the 2nd person in the singular or in the plural. Thus in these cases additional factors triggering the choice are necessary. The factors which do perform that role can be divided into formal and locational. The former involve the actual use of segmental personal pronouns and of the zero pronoun. The locational factors are the properties of the context and speech situation.

2.1. Covert direct object. Exponents of person and number of the direct object

The covert direct object is the direct object manifested by the zero pronoun instead of a segmental personal pronoun; in other words, it is a direct object

which is not present as a segmental textual entity but is understood (see above, 0.1 and 1.3.4). It may also be referred to as ‘zero pronoun direct object’ or ‘direct object understood.’ This type of direct object occurs with both Verb Form A and Verb Form B. As regards the latter, this can be seen, for example, in the case of co-reference, as in Part 3 below, examples (9), (10) and (13).

The covert direct object carries, first of all, the value of the singular although it admits the plural if location (i.e. occurrence in a given context and/or speech situation) indicates it. With Verb Form B, it carries the value of the 3rd person singular, e.g. *becsületes embernek ismerem* ‘I know him as an honest man.’ With Verb Form A, it possesses the value of the 1st or the 2nd person singular, giving, however, priority to the 1st person, e.g. *megloptak a villamoson* ‘(they) robbed me in the tram/I was robbed in the tram.’

When the subject of the sentence is in the 1st person singular and the direct object refers to the 2nd person singular or plural, a special form of the verb (a variant of Verb Form A) with the ending *-lak*, *-lek* comes into play. In that case, in the singular, the role of the direct object is performed by the zero pronoun, e.g. *szeretlek* ‘I love you,’ or, more rarely, by the corresponding segmental pronoun; in the plural, that role is, in the majority of cases, performed by the segmental pronoun, e.g. *szeretlek titeket* ‘I love you (plural);’ the appearance of the zero pronoun is, in the plural, conditioned by restrictive location. When the subject of the sentence is not in the 1st person singular, then only the segmental pronoun *téged(et)* can be the formal exponent of the 2nd person singular of the direct object. Since the zero pronoun in the role of the direct object is used as a formal exponent of the singular, only the segmental pronouns can be the exponents of the plural.

As regards the actual occurrence of these two types of formal exponents, the division is not as sharp as that presented above for the following reasons. First, the persons of the singular do not exclude the use of segmental pronouns; these pronouns appear, first of all, in the case of emphasis. Secondly, the persons of the plural do not exclude the zero pronoun; it appears when location by itself clearly indicates a given person. One can say, however, that, in the role of the direct object, the zero pronoun dominates in the singular, and the segmental pronoun dominates in the plural.

2.2. Two types of opposition in the constructions with the covert, or with the overt personal pronoun, direct object

2.2.0. Specification of the two types of opposition

In the constructions with the covert, or with the overt personal pronoun, direct object, two types of opposition can be distinguished: (a) deictic opposition, i.e. opposition between particular persons of the direct object from the point of

view of their place in the structure of the deictic field and (b) formal opposition, i.e. opposition between the ways in which the values of the deictic field are expressed. These are (a) the opposition 'central : peripheral' in the structure of the deictic field and (b) the opposition 'unmarked : marked' at the expression level, where the central member of the former opposition corresponds to the unmarked one of the latter, and the peripheral member of the former corresponds to the marked one of the latter.

2.2.1. The two types of opposition in the singular

There is a **hierarchy** of deictic oppositions. Let us start with the singular. At a higher level there is the opposition between the **1st/2nd person** as the **central member** and the **3rd person** as the **peripheral member** in the structure of the deictic field. At the expression level, this is reflected in the form of the verb: for the 1st and the 2nd person of the direct object Verb Form A is used and this form is unmarked; for the 3rd person (definite), Verb Form B is used and that form is marked.⁴

The 3rd person (definite) combines distance and identification and, in effect, Verb Form B appears, among other things, as a form of respect with regard to the listener when the direct object refers to her/him, e.g. *szereti (önt)* in contrast to *szeret téged(et)*.

In turn, the central member of the opposition of the higher order just described includes an opposition of a lower order, in which the **1st person** of the singular is the **central member**, and the **2nd person** of the singular is the **peripheral member** in the structure of the deictic field. In this case, the zero pronoun in the role of the direct object, when it occurs with Verb Form A, has first of all the value of the 1st person; the 2nd person, if it is not selected by location requires the segmental pronoun, and when the subject of the sentence is in the 1st person of the singular and the direct object is in the 2nd person, the exponent of that person is a variant of Verb Form A with the ending *-lak/-lek* (see above, 2.1).

The expression consisting of Verb Form A (except the variant with the ending *-lak/-lek*) and the zero pronoun in the role of the direct object is unmarked (because of the presence of the zero exponent), and the expression consisting of the same form of the verb and the segmental pronoun is marked (because of the presence of the segmental exponent); similarly, the variant of Verb Form A with the ending *-ak/-ek* is unmarked (because of the absence of the exponent *-l-*) and the variant of that form with the ending *-lak/-lek* is marked (because of the presence of the exponent *-l-*). Thus the expression referring to the 1st person of the

⁴ For the contrast between Verb Forms A and Verb Forms B from the point of view of markedness, see above, 1.1).

direct object is unmarked and the expression referring to the 2nd person of the direct object is marked.

The hierarchy of the deictic oppositions discussed can be represented as follows: (1st person : 2nd person) : 3rd person. Within a given opposition, the member coming first is central, and the member coming second is peripheral.

2.2.2. The two types of opposition in the plural. The contrast between singular and plural

As regards the plural, in the deictic opposition of the higher order, Verb Form A (which is unmarked) indicates, as in the singular, the central member (i.e. the 1st/2nd person), and Verb Form B (which is marked) indicates the peripheral member (i.e. the 3rd person). In the deictic opposition of the lower order, there is no possibility to distinguish formally the central and the peripheral member by means of the unmarked and the marked expressions. Such a distinction would be possible only if there were a contrast between the expression containing Verb Form A and the zero pronoun and the expression containing the same form of the verb and the segmental pronoun. However, as has already been shown, the formal exponent of both the 1st and the 2nd person of the direct object is in this case only the segmental pronoun (the zero pronoun being reserved for the 1st person of the singular).

The relation between a given person of the singular and the corresponding person of the plural is that of the central (unmarked) to the peripheral (marked) member. In the case of the 1st, 3rd and partly 2nd person, the formal exponent of the singular is, in addition to the segmental pronoun, also the zero pronoun, but the formal exponent of the plural is only the segmental pronoun. Therefore, the unmarked expression (with the zero pronoun) and the functionally different marked expression (with the segmental pronoun) are indicators of the central member (singular) and the peripheral member (plural) of the deictic opposition, respectively.

3. Examples for the covert direct object

3.1. Covert direct object in the 1st person singular

(1) Odament hozzá egy leprás, aki könyörögve és térdre borulva így szólt hozzá: „Ha akarod, *meg tudsz tisztítani*.” – Once he was approached by a leper, who knelt before him begging his help. ‘If only you will’, said the man, ‘*you can cleanse me*’. (Mark 1:40)

(2) Én az Atyám nevében jöttem, *mégsem fogadtatok be*; ha más a maga nevében jön, azt befogadjátok. – I have come accredited by my Father, and *you have no welcome for me*; if another comes self-accredited you will welcome him. (John 5:43)

(3) Te *nem csókoltál meg*, ez pedig mióta bejöttem, nem szűnt meg csókolni a lábamat. – You *gave me no kiss*; but she has been kissing my feet ever since I came in. (Luke 7:45)

(4) Elvették tehát a követ, Jézus pedig felemelte a tekintetét, és azt mondta: „Atyám, hálát adok neded, hogy *meghallgattál*. Tudtam is, hogy mindig *meghallgatsz*, csak a körülálló sokaság miatt mondtam, hogy elhigyék, hogy te küldtél engem.” – So they removed the stone. Then Jesus looked upwards and said, ‘Father, I thank thee; thou *hast heard me*. I knew already that thou always *heardest me*, but I spoke for the sake of the people standing round, that they might believe that thou didst send me.’ (John 11:41–42)

(5) *Megloptak* a villamoson, (Polish:) *Okradziono mnie* w tramwaju ‘I was robbed in the tram,’ literally: ‘(They) *robbed me* in the tram.’ (MLSz, p. 766)

3.2. Covert direct object in the 2nd person singular

(6) Nátánáel megkérdezte tőle: „Honnan ismersz engem?” Jézus így válaszolt neki: „Mielőtt Fülöp *idehívott*, láttam, hogy a fügefa alatt voltál.” – Nathanael asked him, ‘How do you come to know me?’ Jesus replied, ‘I saw you under the fig-tree before Philip *spoke to you*.’ (John 1:47–48)

(7) Ha valaki *meghiv* lakodalomba, ne ülj a főhelyre, mert lehet, hogy nálad érdemesebb embert is meghívott. [...] **10** Hanem ha *meghivnak*, menj el, ülj le az utolsó helyre, hogy *amikor jön az, aki meghívott*, így szóljon hozzád: Barátom, ülj feljebb! [...]. – When you are asked by someone to a wedding-feast, do not sit down in the place of honour. It may be that some person more distinguished than yourself has been invited. [...] **10** No, when you receive an invitation go and sit down in the lowest place, so that when your host comes he will say, “Come up higher, my friend.” (Luke 14:8–10)

(8) Hogy *hívnak?*, (Polish:) *Jak się nazywasz?* ‘What is your name?’ literally: ‘What do they call you?’ (MLSz, p. 482)

3.3. Covert direct object in the 3rd person singular

(9) Amikor [Jézus] kiment onnan, az írástudók és farizeusok *elkezdték* hevesen *támadni*, és sok mindenről *faggatni*. Aztán leselkedtek utána, hogy beszédében *megfogják*. – After he had left the house, the lawyers and Pharisees began to assail him fiercely and to ply him with a host of questions, laying snares to catch him with his own words. (Luke 11:53–54)

(10) De mivel *nem találták*, visszatértek Jeruzsálembe, és ott *keresték*. Három nap múlva *találták meg* a templomban [...]. – As they could not find him they returned to Jerusalem to look for him; and after three days they found him sitting in the temple [...]. (Luke 2:45–46)

3.4. Covert direct object in the 1st person plural

(11) Amikor gyaláznak, áldást mondunk, amikor üldöznek, tűrünk, amikor rágalmaznak, jó szóval válaszolunk. – They curse us, and we bless; they persecute us, and we submit to it; they slander us, and we humbly make our appeal. (Paul 1 Cor 4:12–13)

3.5. Covert direct object in the 2nd person plural

(12) Óvakodjatok az emberektől, mert átadnak a törvényszékeknek, és megkorbácsolnak zsinagógáikban, sőt helytartók és királyok elé hurcolnak énmiattam, hogy bizonytságot tegyek előttük és pogányok előtt. – And be on your guard, for men will hand you over to their courts, they will flog you in the synagogues, and you will be brought before governors and kings, for my sake, to testify before them and the heathen. (Matthew 10:17–18)

3.6. Covert direct object in the 3rd person plural

(13) Egy szombaton gabonaföldeken ment át, és tanítványai kalászokat tépdestek, tenyerük között morzsolták és ették. – One Sabbath he was going through the cornfield, and his disciples were plucking the ears of corn, rubbing them in their hands, and eating them. (Luke 6:1)

4. Conclusion

It is hoped that the paper has given evidence to what follows. The frequent phenomenon of the covert direct object in Hungarian texts has its main source in the existence of two syntactically determined ‘conjugations’, namely Verb Paradigm A and Verb Paradigm B represented in the text by Verb Form A and Verb Form B, respectively.

In the process of text reconstruction, when the direct object is not yet given but is expected to be either (a) overt and manifested by a personal pronoun or (b) covert, i.e. manifested by the zero pronoun, the very form of the verb, to a large extent, restricts the direct object as to person: Verb Form A (which is unmarked) selects the 1st or the 2nd person (which are deictically central), and Verb Form B (which is marked) selects the 3rd person (which is deictically peripheral). The deictic oppositions including, as the first, the one just mentioned are the following:

- (a) 1st/2nd person : 3rd person,
- (b) 1st person : 2nd person,
- (c) 1st, 2nd & 3 person singular : 1st, 2nd & 3rd person plural, respectively.

In these oppositions, the member coming first is central, and the one coming second is peripheral.

In the case of oppositions (b) and (c), there is a tendency to use the zero pronoun to indicate the central member and the segmental (personal) pronoun to

indicate the peripheral one. This makes the expression for the central member unmarked, and the expression for the peripheral member marked. In effect, it is possible, in text reconstruction, to distinguish the 3rd person of the singular (zero pronoun) from the 3rd person of the plural (segmental pronoun) as well as the 1st person of the singular (zero pronoun) from the 2nd person of the singular and from the 1st and the 2nd persons of the plural (segmental pronoun).

In Hungarian, one does not have to use the personal pronoun of the 3rd and that of the 1st person singular in the role of the direct object as frequently as in other languages. Indeed, the personal pronoun of the 3rd person singular *ő* 'her/him/it' is rarely used. The pronoun of the 1st person singular *engem(et)* 'me' is not used frequently, either. If these pronouns are used, they appear, first of all, in the case of emphasis. The use of the zero pronoun in the role of the direct object can be seen, although more rarely, also in the case of the 2nd person singular and in the plural but, in such cases, either the special variant of Verb Form A (with the ending *-lak/-lek*) or location (i.e. occurrence in a given context and/or speech situation) restrictive as to person come into play.⁵

Therefore, it is not true that the Verb Paradigms A and B in Hungarian are only the source of redundancy. Since, to a large extent, owing to their existence, the zero pronoun in the role of the direct object can frequently be used, and thus shorter expressions can be constructed, the two paradigms are also the source of economy.

Literature

A. Sources of the linguistic material

- Biblia. (The Bible translated into Hungarian by the Ecumenic Council of Hungarian Churches.) A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest 1993.
 The New English Bible. Oxford University Press and Cambridge University Press, Oxford – Cambridge 1970. (The New Testament first published in 1961.)
 MLSz = Reychman, Jan (ed.) 1980: Magyar-lengyel szótár. [= Hungarian-Polish Dictionary] 2nd ed. Akadémiai Kiadó, Budapest – Wiedza Powszechna, Warszawa. (1st ed. 1968.)

⁵ The statements which have been attempted in this paper with regard to the frequency of the forms discussed are not based on a statistical study but are only the result of some amount of observation. Therefore, in spite of the fact that they are rather general, they should be treated as tentative.

B. Studies

- Károly, Sándor 1972: The grammatical system of Hungarian. (Separatum from) The Hungarian Language. Akadémiai Kiadó, Budapest. 85–179.
- Mroczo, Eugeniusz 1973: Język węgierski dla początkujących [= Hungarian for Beginners]. 3rd ed. Wiedza Powszechna, Warszawa.
- Sroka, Kazimierz A. 1986: Determinants of conjugational forms in Hungarian. In: A. Burkhardt and K.-H. Körner (eds.), *Pragmantax. Akten des 20. Linguistischen Kolloquiums, Braunschweig 1985* (Niemeyer, Tübingen). 133–144.
- Sroka, Kazimierz A. 1987: Istota, typy i formalne wykładniki współodniesienia (koreferencji) [= The essence, types and formal exponents of co-reference]. *Sprawozdania Gdańskiego Towarzystwa Naukowego* 13: 80–90.
- Sroka, Kazimierz A. 1988: Deixis and conjugational contrast in Hungarian. A paper given at the XXIst Annual Meeting of the Societas Linguistica Europaea, Freiburg–Breisgau 1988. Unpublished (but see Sroka 1989).
- Sroka, Kazimierz A. 1989: Deiksa a opozycja koniugacji w języku węgierskim [= Deixis and conjugational contrast in Hungarian]. *Sprawozdania Gdańskiego Towarzystwa Naukowego* 15: 69–76.
- Sroka, Kazimierz A. 1990: Conjugational types and pronoun ‘deletion’ in Hungarian. A paper given at CIFU-7, Debrecen 1990. Unpublished (but see Sroka 1989).
- Sroka, Kazimierz A. 1991: Markedness in syntax: the Hungarian conjugations. In: W. Bahner – J. Schildt – D. Viehweger (eds.), *Proceedings of the Fourteenth International Congress of Linguists, Berlin/GDR 1987*. Vol. 1 (Akademie-Verlag, Berlin/GDR). 821–824.
- Sroka, Kazimierz A. 2002: Hungarian against a comparative background: The category of definiteness. In: L. Keresztes – S. Maticsák (eds.), *A magyar nyelv idegenben* [= Hungarian Abroad]. *Előadások az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson, Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.* A Jyväskyläi Egyetem Hungarológiai Intézete – A Debreceni Egyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen – Jyväskylä. 153–160.
- Stephanides, Éva 1974: *A Contrastive Study of the English and Hungarian Article*. Linguistics Institute of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest – Center for Applied Linguistics, Washington, D. C.

Szinonímia és / vagy funkciómegoszlás a -(V)s és az -(j)Ű képzős melléknevek között. A birtokos melléknévi összetételek szemantikai vizsgálata

0. A 'valamivel való ellátottság' jelentés kifejezésére két ősi eredetű képzőnk alkalmas: az -(V)s képző és az -(j)Ű szerkezetes melléknévképző. Az -(V)s és az -(j)Ű melléknévképzők szoros kapcsolatára a leíró és történeti nyelvtanok is felhívják a figyelmet, de a két szinonim képző jelentéseinek elkülönítésére, használati szabályuk megfogalmazására általában nem adnak útmutatásokat, nem nyújtanak biztos fogódzókat.

1. Az -(V)s és az -(j)Ű képző használatának szabályszerűségére a birtoklás tényéből kiindulva Denis Creissels mutatott rá először (1975). Creissels az „inaliénable” („elidegeníthetetlen”, „szerves” [Kálmán 1983: 194], „át nem ruházható” [Pete 1998: 56, 60] vagy „inherens” [Laczkó 2000: 647]) birtokviszony kifejezőjének az -(j)Ű melléknévképzőt (*kékszemű lány*), míg a lazább kapcsolatú, „aliénable” („elidegeníthető”, „szervetlen”, „átruházható” vagy „nem inherens”) birtokviszony kifejezésére az -(V)s melléknévképzőt tartja alkalmasnak (*kalapos hölgy*). Arra is felhívja a figyelmet, hogy a javasolt szembenállást nem kétpólusú, hanem fokozatos rendszernek kell tekinteni, amelyben a két végletet, a tisztán elidegeníthetetlen összetartozást kifejező -(j)Ű képzős melléknevek, illetve a tisztán elidegeníthető összetartozást kifejező -(V)s képzős származékok képviselik, míg a kettő között különböző átmeneti, az egyikhez vagy a másikhoz közelebb álló jelentésű melléknevek találhatók. Ez pedig azt jelenti, hogy az elidegeníthetlenség kiterjeszthető bizonyos járulékos viszonyokra is, olyan dolgokra, amelyek valójában elidegeníthetők, de hozzátartoznak az alapszóval jelölt személyhez vagy tárgyhoz. A képzés alapfeltétele tehát az, hogy a jelzővel megnevezett dolog vagy tulajdonság „inherens jegye” (Laczkó: i. m. 647), elidegeníthetetlen vagy elidegeníthetetlennek tekintett része vagy tulajdonsága legyen a jelzett szóval megnevezett dolognak, személynek stb. A -(j)Ű formáns használata tehát akkor is lehetséges, „ha az elidegeníthetlenség nem áll fenn, de az alapszóval jelölt dolog (*kalap, kabát*) hozzátartozik a szerkezet alaptagjával (*lány, férfi*) jelölt dologhoz, személyhez: *virágos kalapú lány, pöttyös kabátú férfi*” (Kiefer 2003: 193).

A fenti szemantikai általánosítások csupán alapvető tendenciákat igyekeznek kijelölni, így természetes, hogy előfordulnak ingadozások és átfedések: a két képző használatára, illetve az -(V)s és az -(j)Ű képzős melléknevek jelentésének

elkülönítésére nem mindig kapunk kielégítő magyarázatot. Révaynak a Creissels-féle szabállyal kapcsolatban megfogalmazott fenntartásai valójában jogosak, ti. „A birtok elidegeníthető vagy elidegeníthetetlen voltával sok esetet nem tudunk magyarázni. Ha igaz lenne az, hogy a *fekete szakállas ember* jelzős szerkezet azért létezhet a *fekete szakállú* mellett, mert a szakáll akár el is távolítható, akkor a *fekete hajú lány* mellett is meg kellene lenni a *fekete hajas lány* jelzős szerkezetnek is. De az elidegeníthetőség segítségével az *eszes gyerek* ~ *jó-eszű gyerek* szinonim jelzős szerkezet is gondot okozna, vajon melyik fejezi ki inkább a szerves vagy szervetlen összetartozást” (2001: 89). Mindez persze Creissels érdeméből nem von le semmit, még akkor sem, ha az általa kidolgozott rendszer néhol valóban kiegészítésekre vagy magyarázatra szorul.

2. Révay – az általa felsorakoztatott *-(V)s* és *-(j)Ű* képzős párhuzamos származékok (pl. *mocsaras* [vidék] ~ *fortyogó mocsarú* [vidék], *családos* [ember] ~ *népes családú* [ember], *gerinces* [állat] ~ *egyenes gerincű* [állat] stb.) többé-kevésbé azonosnak tűnő jelentései alapján – arra a következtetésre jut, hogy „az általánosabb jelentésű *-s* melléknévképző laza birtokviszonyt, valamihez való tartozást fejez ki (*családos ember* = az embernek családja van, *mocsaras vidék* = a vidéken mocsár van), míg az *-ú/-ű* képzős szerkezettel a birtok jellemző tulajdonságára, számszerű jellemzőjére (*fekete hajú lány* = a lány haja fekete, *hétfejű sárkány* = a sárkánynak hét feje van) utalunk” (Révay: i. m. 90).

Révay említett példái ugyan feljogosíthatnak a fenti következtetés levonására, de megállapítása semmiképp nem mondható általános érvényűnek, ugyanis más *-(V)s* és *-(j)Ű* képzős párhuzamos származékok szemantikai vizsgálata nem igazol még „többé-kevésbé” azonos jelentést sem, hiszen a két képzővel azonos alapszóból megalkotott derivátumok jelentései olykor meglehetősen eltávolodnak egymástól, vö. pl. *bőrös* ~ *színes bőrű*, *szándékos* ~ *jószándékú*, *termetes* ~ *magas termetű*, *kétoldalas* ~ *kétoldalú* (minderről részletesebben az 5. pontban lesz szó).

Creissels is, Révay is hangsúlyozzák a két képző használata közötti szembe-tűnő szintaktikai eltérést: míg az *-(V)s* képzős melléknév egymagában, melléknévi bővítmény nélkül is használható, az *-(j)Ű* képzős csak melléknévi vagy számnévi jelzővel együtt képes determinálni a főnévi alaptagot: az **arcú*, **fejű*, **színű* stb. típusú képződmények agrammatikusak, mert szintaktikailag hiányosak. Az *-(j)Ű* képző valójában csak kötelező melléknévi vagy számnévi bővítménnyel rendelkező (jelzős) szintagmához vagy összetett főnévhez járulva képes szintaktikailag teljes értékű mellékneveket létrehozni: *piros arcú*, *hétfejű*, *narancsszínű*. Bázisa tehát sohasem puszta, egyszerű főnév, hanem vagy jelzős szintagma vagy összetett főnév.

Kenesei (1997: 110) arra a szintaktikai eltérésre hívja fel a figyelmet, hogy az *-(j)Ű* képzős kifejezésekben lehetnek univerzális kvantorok (pl. *minden irányú*

vizsgálat), az *-(V)s* képzősökben ellenben nem (pl. **minden oldalas könyv*), csak abban az esetben, ha a kvantor lexikalizálódik (pl. *mindennapos veszekedés, mindenórás fiatalasszony*).

Úgy tűnik, Schirm megállapítása („a birtokos melléknévi szerkezetek *-ú/-ű, -jú/-jű* képzős formáinál a melléknévet ki lehet egészíteni egy módosító elemmel, mégpedig határozóval. Például: *jó termésű föld* → *rendkívül / nagyon / igen jó termésű föld*. Az *-s* képzős kifejezéseknél ez a módosítás azonban általában nem lehetséges: *piros fodros szoknya* → **nagyon / igen / rendkívül piros fodros szoknya*” [2005: 164]) nemigen állja meg a helyét, ugyanis pl. *a nagyon fodros szoknya, a nagyon taknyos orr, az igen csipás szem, a rendkívül mocsaras vidék* a mindennapi nyelvhasználatban szokásos fordulatok.

3. A képzés szemantikai korlátait keresve fentebb már utaltam rá (ld. 1. pont), hogy az *-(j)ű* képzős derivátumot tartalmazó jelzős szerkezetek olyan „rész – egész” viszonyt implikálnak, amelyben a „rész” (dolog vagy tulajdonság) szükségszerűen, szervesen tartozik hozzá az egészhez. A „rész – egész” kapcsolat olyan szoros, hogy az elidegeníthetetlen(nek tekintett) jegynek a leválasztása az „egész” megszűnését vagy csonkulását eredményezi. A továbbiakban elsősorban ezeknek az ún. „inherens” (elidegeníthetetlen, szerves, át nem ruházható) részek megnevezésének a vizsgálatát tekintem célomnak, és az összegyűjtött *-(j)ű* képzős melléknévek alapján arra a kérdésre keresem a választ, hogy a magyar nyelvben vajon milyen típusú „rész – egész” viszonyban fejeződik ki az elidegeníthetlenség.

4. A feladat elvégzéséhez nagy mennyiségű *-(j)ű* képzős birtokos melléknévi összetételre volt szükségem. A vizsgálandó korpuszt „A magyar nyelv szótégmutató szótára” (Papp 1969) AT elrendezésű szólistája alapján állítottam össze. Szemantikai vizsgálódásaimat 504 *-(j)ű* képzős származékon végeztem el. A Végszótárban talált *-(j)ű* képzős szavakat a következő típusú „rész – egész” viszonyokat jelölő szemantikai csoportokba rendeztem el: 1. „test – testrész”, 2. „ember – az ember tulajdonságai”, 3. „tartalom – forma”, 4. „tárgy – a tárgy anyaga”, 5. „tárgy/jelenség – az általa keltett érzet (szín, szag, íz, hang, tapintás)”.

4.1. „Test – testrész” reláció

4.1.1. Az elidegeníthetetlen rész: külső testrész.

A páros testrészek egyikének hiányára a *fél-* előtaggal utalunk, ezzel különítve el a megnevezett személyeket, állatokat az ép, a páros testrész mindkét darabjával rendelkező (nem egyedített) képviselőiktől, pl. *félfülű, félkezű, fél-szarvú, félszemű*. Analógiás használata a nem páros testrészneveket jelentő szavak előtagjaként is előfordulhat ’fogyatékos’ jelentésben, pl. *féleszű, félkegyelmű*.

A (külső) testrészt jelentő szavak *-(j)Ú* képzős változatai gyakran átvitt értelműek: valamilyen belső tulajdonságra utalnak, pl. *bőkezű* 'aki bőven ad(akozik), osztogat valamit'; *botfűlű* 'rossz zenei hallással rendelkező'; *jóképű* 'csinos', *keményfejű* 'konok, makacs, buta ember', *keménykezű* 'szigorú', *kutyafejű* tatár 'ijesztő, kegyetlen', *kutyafűlű* 'haszontalan, semmirekellő (gyerek)', *nagyképű* 'fölényesen fontoskodó ember', *repedtsarkú* 'szajha', *röntgenszemű* 'rejtett dolgokat is észreévő', *szabadszájú* 'illetlen beszédű', *szűkmarkú* 'fösvény, fukar', *üresfejű* 'szellemileg tartalmatlan, buta, de rendszerint öntelt ember', *véresszájú* 'uszító'. A példák egy részében a testrészeire való konkrét vonatkozás a jelentésváltozás ellenére is érvényben van (*bőkezű, botfűlű, kutyafejű, röntgenszemű, szabadszájú, üresfejű* stb.), más példákban viszont szinte teljesen megszűnik (*kutyafűlű, nagyképű*).

4.1.2. Az elidegeníthetetlen rész: belső szerv, testrész, pl. *bél* (*farkas-, káka-, nagybelű*); *ész* (*híg-, láng-, tyúkeszű*); *idegzet* (*kötélidegzetű*); *lélek* (*fondor-, galamb-, jó-, kalmár-, kufár-, láng-, mimóza-, nagy-, róka-, szolgálkú*); *máj* (*rosszmájú*); *szív* (*arany-, galamb-, kemény-, kő-, lágy-, meleg-, nyílt-, nyúl-, oroszlán-, szőrös-, vajszívű*); *velő* (*hígvelejű*); *vér* (*bő-, forró-, hal-, heves-, hideg-, jó-, kék-, könnyű-, nagy-, sűrűvérű*). Ezek a többnyire hasonlítást is kifejező jelzős összetételek, illetve szerkezetek szinte kivétel nélkül belső tulajdonságokra, személyiségjegyekre utalnak. Gyakran negatív értelműek, tehát a különböző rossz tulajdonságok, emberi gyengék, jellemhibák képszerű megnevezésére szolgálnak, pl. *fondorlelkű* 'ravasz, alattomos', *halvérű* 'szenvtelen, egykedvű', *hígvelejű* 'gyengeelméjű, bolond', *kőszívű* 'rideg, szívtelen', *rosszmájú* 'rosszindulatúan gúnyos, fölényes, csúfondáros', *tyúkeszű* 'csekély értelmi képességű és feledékeny'. Ugyanahhoz a főnévi alaptaghoz (pl. *lélek, szív, vér*) gyakran meglehetősen sok módosító értelmű előtag kapcsolódhat, így nagyon finom distinkciók érzékeltetésére alkalmasak. Az *aranyszívű, galambszívű, lágy szívű, melegszívű, vajszívű* melléknévek jelentése 'jóságos', de a különböző előtagok a 'jóság' jelentés más és más összetevőit nyomatékosítják, pl. *aranyszívű* 'jóságos és jószívű'; *galambszívű* 'jóságos és szelíd'; *lágy szívű* 'jóságos és könnyen ellágyuló'; *melegszívű* 'jóságos, és sok szeretet/ragaszkodás/együttérzés van benne'; *vajszívű* 'jóságos és érzékeny, gyengéd, hamar ellágyuló'.

4.2. Az „ember és tulajdonságai” reláció

A) Az elidegeníthetetlen rész olyan elvont fogalom, amely külső jegyekre, tulajdonságokra utal, pl. *fellépés* (*kemény fellépésű*), *mosoly* (*kedves mosolyú*), *mozgás* (*gyors mozgású*), *tekintet* (*szúrós tekintetű*).

B) Az elidegeníthetetlen rész olyan elvont fogalom, amely belső tulajdonságokra utal, személyiségjegyeket minősít, pl. *akarat* (*jó-, rosszakaratú*), *beszéd* (*bőbeszédű, üres beszédű*), *erkölcs* (*könnyű erkölcsű*), *erő* (*bivaly-, nagyerejű*), *érzés* (*jó érzésű*), *étvágy* (*farkas-, jóétvágyú*), *harag* (*hirtelen haragú*), *humor*

(fanyar humorú), indulat (jó-, rosszindulatú), jellem (nemes jellemű), kedély (vígkedélyű), kedv (haragos kedvű, jó-, rosszkedvű), képesség (jó képességű), szándék (jó, rossz szándékú), szellem (jó szellemű), természet (hirtelen természetű).

C) Az elidegeníthetetlen rész a személyek azonosítását teszi lehetővé, pl. állampolgárság (magyar állampolgárságú), anyanyelv (magyar anyanyelvű), végzettség (alsófokú, felsőfokú, középfokú végzettség), kor (kiskorú, felnőtt korú), nem (hím-, nőnemű), nemzetiség (magyar nemzetiségű), származás (munkás-, népi, parasztszármazású).

4.3. A „tartalom és forma” reláció

A) Az elidegeníthetetlen rész külső formára utal, pl. ág: két-, öt-, sokágú; alak: henger alakú, kör alakú; forma: gomba formájú; halmazállapot: gáz halmazállapotú; külső: rossz külsejű; megjelenés: jó megjelenésű; szabás: ember-szabású, harangszabású; szög: derék-, három-, sokszögű; tag: két-, többtagú.

B) A mértékegységet tartalmazó szerkezetekben csak akkor jelenik meg az *-(j)Ű* képző, ha a mennyiség, a mérték nem konkrétan, hanem általánosan jut kifejezésre, pl. embermagasságú, nagy űrtartalmú, nagy súlyú, apró termetű, fal-, karvastagságú, nádszálvékonyosságú. (Ezzel ellentétben a konkrét mértékegységet tartalmazó kifejezésekben az *-(V)s* képzőt használjuk, pl. ötkilós csomag, két-emeletes ház.)

C) Az elidegeníthetetlen rész mértéket, fontosságot jelent, valamilyen hierarchiában elfoglalt helyre utal, pl. döntő fontosságú, elsőrendű, jómódú, kis terlekenységű, nagyarányú, nagy értékű, nagy jelentőségű, nagy mértékű, teljhatalmú.

A felsorolt példák között találunk olyan *-(j)Ű* képzős utótagokat, amelyek képzőszerűen viselkednek: *-fokú*, *-rangú*, *-rendű*, *-rétű* (ilyenek még: *-nemű*, *-szerű*). Ezeket a szóelemeket sajátos átmenetiség jellemzi ugyan, de a velük létrehozott szavakat talán mégiscsak az összetételek között érdemes számontartani.

4.4. „Tárgy és anyaga” reláció

Az elidegeníthetetlen rész vagy anyagnévi jelzője az eszköznek, tárgynak (pl. acélhegyű, fanyelű, gyöngyház nyelű, nádfedelű, papírhéjú, páncélburkolatú, rézhegyű), vagy alkotórésze ('van benne, tartalmaz' jelentésben), pl. arzén tartalmú, fehérje tartalmú, vas tartalmú.

4.5. A „tárgy/jelenség – érzet (szín/szag/íz/hang/tapintás)” reláció

Az elidegeníthetetlen rész utalhat:

- fényre, színre, pl. opál-, selyemfényű; búzavirág színű, csont-, hamu-, három-, föld-, meggy-, méz-, se-, tégl-, terep-, testszínű;
- szagra, illatra, pl. doh-, füst-, könyv-, papír-, verejtékszagú; fenyő-, virág-illatú;

- ízre, pl. *bor-, jó-, könyv-, méz-, papír-, rosszízű*;
- hangra, pl. *csengő-, mély-, nagy-, sok-, tréfás hangú*;
- tapintásra, pl. *jó, kellemes, rossz tapintású*.

Ezekben a jelzős szerkezetekben a meghatározó tag lehet főnév, melléknév vagy számnév. Főnévi meghatározó tag esetén a szerkezet metaforikus jelentésű ('a főnév tulajdonságaihoz [színéhez, szagához, ízéhez stb.] hasonló tulajdonságokat felmutató'), pl. *csontszínű, füstszagú, könyvízü* stb. Magukból a *szín/szag/illat/íz/hang* főnevekből *-(V)s* képzővel is képezhetők származékok: *színes, szagos, illatos, ízes, hangos*. Ezekben az esetekben a képzett forma sűrítést fejez ki, tudniillik a képzett szó nem egyszerűen összege az alapszó és a képző jelentésének: *hangos* ≠ *hanggal rendelkező*, *szagos* ≠ *szaggal rendelkező* stb.; jelentése inkább 'nagy hanggal, erős szaggal stb. rendelkező', tehát a jelzővel egyedített *-(j)Ú* képzős *nagyhangú, erős szagú* stb. melléktnevek jelentésével mutat rokonságot.

5. Szinonímia és funkciómegoszlás a birtokos melléknévi összetételek körében

Az empirikus adatok azt mutatják, hogy az *-(V)s* és az *-(j)Ú* képző szóképzési jelentései részben érintkeznek egymással (szinonim vagy kváziszinonim jelentésűek), részben elkülönülnek egymástól (funkciómegoszlás).

Szóképzési szinonímia esetén az azonos alapszóból azonos funkciójú képzőkkel létrehozott, de formailag különböző derivátumok jelzőként azonos szerkezetben fordulhatnak elő, azaz lényeges jelentésváltozás nélkül felcserélhetők, pl. *bőrkötéses* ~ *bőrkötésű* (könyv), *egykaros* ~ *egykarú* (emelő) (vö. még *erős* ~ *nagy erejű*, *eredményes* ~ *jó eredményű*, *eszes* ~ *jóeszű*, *haragos* ~ *hirtelen haragú*, *kedélyes* ~ *vígkedélyű*, *szíves* ~ *jószívű*, *púpos* ~ *egypúpú* stb.). A szóképzési szinonímia azonban nem jelent okvetlenül felcserélhetőséget (vö. pl. *szíves* 'barátságos, jóindulatú, szívélyes' ~ *jószívű* 'szívesen segít másokon'), illetve a szinonímia gyakran csak a rendszer szintjén létezik, a norma szintjén nem mindig valósul meg. Ennek az a magyarázata, hogy a képzett alakok megszilárdult lexikai egységek, amelyeket a normatív nyelvhasználat kizárólagosnak fogad el. A rendszer szintjén például az **édes tőrőjű palacsinta*, **fortyogó mocsarú vidék* alakok nyelvtanilag kifogástalanok ugyan, a nyelvhasználatban azonban mégsem realizálódnak.

A szóképzési kvázi-szinonímia eseteivel is találkozunk, pl. *családos* ~ *népes családú*, *kalapos* ~ *divatos kalapú*, *zakós* ~ *lila zakójú*, *szakállas* ~ *fekete szakállú*. A *népes családú*, a *divatos kalapú*, a *lila zakójú*, a *fekete szakállú* szerkezetek is – *-(V)s* képzős párjaikhoz hasonlóan – 'vmivel rendelkezik' jelentésűek, de – *-(V)s* képzős párjaiktól eltérően – nemcsak a birtoklás tényét, mozzanatát, hanem a birtok egyedítését, minősítését is kifejezésre juttatják.

A két szinonim képző között olykor markáns különbség mutatható ki. Fentebb említettem már, hogy a testrésznevekkel kapcsolatban általános az $-(j)Ú$ képző használata, hiszen a testrészek a szerkezet alanyául szolgáló birtokos argumentumnak inherens jegyére, elidegeníthetetlen tulajdonságára utalnak, pl. *kék szemű lány, hosszú hajú fiú*. Testrésznévhez azonban $-(V)s$ képző is járulhat, ha az összetett melléknévben megnevezett testrésznek a jelzett főnév nem birtokosa (Grétsy–Kovalovszky 1985: 485), pl. a *jobb láb cipő* jelentése nem 'jobb lábbal bíró', hanem 'jobb lábra való', ahogy a *négykezes zongoradarab* szerkezet esetében sem a birtoklás ténye áll fenn, hanem egy jellemző tulajdonság megléte. Előfordulhat, hogy képzési szabályuk hatóköre oly mértékben különbözik egymástól, hogy bizonyos szavakhoz vagy csak az $-(j)Ú$, vagy csak az $-(V)s$ képző járulhat. Csak $-(j)Ú$ képzővel használatosak pl. azok a melléknevek, amelyek személyek azonosítását lehetővé tevő sajátosságokra utalnak, vö. *magyar állampolgárságú / nemzetiségű / anyanyelvű*. Ilyenek pl. a 'köznévi vagy tulajdonnévi alapszóra jellemző, annak tulajdonságaihoz hasonló' jelentésű melléknevek (pl. *asszonyos, acélos, érces, petőfies*) vagy 'az alapszóban megnevezett intézményhez, szervezethez vagy csoporthoz tartozó' jelentés (pl. *kft-s, fideszes, internetes*) egyértelműen kizárható az $-(j)Ú$ képzési jelentései közül). Az azonos alapszóból létrehozott derivátumok jelentése olykor meglehetősen eltávolodhat egymástól, pl. *szándékos ~ jószándékú (akció, kijelentés), kétoldalas ~ kétoldalú (szerződés), szellemes ~ haladó szellemű, hajas ~ barna hajú, természetes ~ magas termetű, bőrös ~ színes bőrű, nyelves ~ magyar nyelvű, falas ~ fehér falú, torkos ~ jótorkú, hagyományos ~ nagy hagyományú, ügyes ~ együgyű* stb.

6. Összegzés

Vizsgálódásaim során arra az eredményre jutottam, hogy a két képző használatában legszembetűnőbb talán a szintaktikai különbözőség, tudniillik az $-(j)Ú$ képző csak jelzős szintagmához vagy összetett főnévhez járulva képes szintaktikailag teljes értékű melléknevet létrehozni, míg az $-(V)s$ képzős derivátumok alapszava lehet egyszerű főnév is.

Az $-(V)s$ és az $-(j)Ú$ formánsok szóképzési jelentései egy általános és tágabb jelentésazonosságon belül differenciáltak (poliszém elemek), ezért az elemzések egyik tanulságaként mindenekelőtt azt érdemes kiemelnünk, hogy a két szuffixum szinonimitásáról általában nem, csak egyes jelentéseik szinonimitásáról beszélhetünk.

Irodalom

- Creissels, Denis 1975: Note sur la distinction aliénable–inaliénable dans l’expression de la possession en hongrois. *Études Finno-Ougriennes* 12: 151–167.
- Grétsy László–Kovalovszky Miklós (főszerk.) 1985: *Nyelvművelő kézikönyv II. l–zs.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kálmán Béla 1983: A szerves és szervetlen kapcsolat egyik nyelvi kifejezése az ugor nyelvekben. In: Bereczki Gábor–Domokos Péter (szerk.), *Urálistikai tanulmányok* (Hajdú Péter 60. születésnapja tiszteletére). ELTE, Budapest. 193–205.
- Kenesei István 1997: A szintagma alapú képzésekről. *Nyelvtudományi Közlemények* 95: 101–118.
- Kiefer Ferenc (szerk.) 2003: *A magyar nyelv kézikönyve.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Laczó Tibor 2000: Zárójelezési paradoxonok. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan. 3. Morfológia.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 619–651.
- Papp Ferenc (szerk.) 1969: *A magyar nyelv szóvégmутató szótára.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pete István 1998: Синтаксис русского языка. Том II. Семантика и прагматика синтаксических единиц. SzTE Szláv Tanszék, Szeged.
- Révay Valéria 2001: A magyar -s és az -ú/-ű melléknévképző és finnugor megfelelői. *CIFU-9/6*: 88–95.
- Schirm Anita 2005: Az elidegeníthető és az elidegeníthetetlen birtoklási kifejezőmódjairól. *Nyelvtudomány I. Új folyam (Acta Universitatis Szegediensis, Sectio Linguistica XLII)*. 155–169.